

ΜΑΡΘΑ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟΥ
19ου ΑΙΩΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Υπεύθυνη έκδοσης: Δρ Μαρία Καμηλάκη

Γενική Έπιμέλεια: Έλλη Δρούλια

Έπιμέλεια - Διορθώσεις: Ιουλιανή Θεοδόση

Σχεδιασμός-Σελιδοποίηση: Δημήτρης Ζαζάς

Σύνθεση εξωφύλλου: Ξένια Χατζηαγγελή

Α΄ Έκδοση: Δεκέμβριος 2021

Έπανέκδοση: Ιανουάριος 2023

Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία: Διεύθυνση Έκδόσεων & Έκτυπώσεων τής Βουλής τών Ελλήνων

© ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Τηλ.: 210 370.72.27, fax: 210 370.72.94

e-mail: reference@parliament.gr

ISBN (set): 978-960-560-206-2

ISBN (Α΄ τόμος): 978-960-560-207-9

ΜΑΡΘΑ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2023

Στὴν μνήμη τοῦ Μάνου Χαριτάτου

*Πάντα μὲν γὰρ μεταβάλλεται,
ἀπόλλυται δὲ οὐδὲν*

Ὀβιδίου Μεταμορφώσεις 15, 165
μτφρ. Μάξιμου Πλανούδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικά	11
Εύχαριστίες	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	23
Έφημερίδα ή περιοδικό; Ένα μετέωρο έρώτημα	32
ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟ 1863	41
ΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΤΟΥΣ	54
<i>Περιοδικό: ένας νέος πολυφωνικός κόσμος</i>	59
<i>Έμεϊς και οι Άλλοι</i>	64
<i>Ό Χῶρος και ό Χρόνος</i>	73
<i>Τό «Οίκονομικόν Ζήτημα»</i>	80
<i>Αναζητώντας Συνδρομητές</i>	82
<i>«Έν τῷ ἐμπορίῳ τῆς δημοσιογραφίας»</i>	98
<i>Χορηγοί και Άρωγοί</i>	104
ΤΑ ΛΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	112
<i>Τίτλοι και Υπότιτλοι</i>	113
<i>Οί Έκδότες και οί Συνεργάτες τους</i>	122
<i>Όνομάτων έπίσκεψις</i>	129
<i>Μότο: Υπογραφή ταυτότητας</i>	139
<i>Γραφεΐα και Τυπογραφεία</i>	142
<i>Κυκλοφορία και Περιοδικότητα τῆς έκδοσης</i>	153
<i>Τό Σχῆμα</i>	157
<i>Οί Συνδρομές και οί Πωλήσεις</i>	158
<i>Από τόν κόσμο τῶν βιβλιοθηκῶν στοΰ ψηφιακό σύμπαν</i>	171
<i>Βιβλιογραφία</i>	173
<i>Σχόλια</i>	173
Βιβλιογραφία	175
Συντομογραφίες	197
Εύρετήρια	
<i>Έκδότες</i>	203
<i>Τυπογραφεία</i>	213
<i>Τόποι</i>	219

Οί αριθμοί δίπλα στις εικόνες παραπέμπουν στα λήμματα τοῦ Β' τόμου

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Ὁ Τύπος ἀποτελεῖ σπουδαῖο ἐργαλεῖο. Ἀποτυπώνει τὴν ὁρμὴ καὶ τὸν παλμὸ τῆς ἐπικαιρότητας. Ἐνημερώνει γιὰ τὰ σημαντικὰ καὶ ἀσυνήθιστα. Πληροφορεῖ, ἀναλύει, ἐκπαιδεύει. Ἀφηγεῖται ἱστορίες ἀνθρώπων καὶ γεγονότων. Προσφέρει πολλαπλές ματιές, στατιστικὰ δεδομένα. Καὶ κάθε ἐποχὴ ἔχει τὸν ἀντίστοιχό της Τύπο μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιλογές της, ὅπου καθοριστικὸ ρόλο ἔχει παίξει καὶ συνεχίζει νὰ παίζει ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας. Κυρίως, ὅμως, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν διάδραση, τὴν ἐνεργητικὴ σχέση μεταξὺ τῶν φορέων ποὺ ἐπιδροῦν στὴν διαμόρφωση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῶν φορέων ποὺ δέχονται ἐπιδράσεις, ἄμεσες καὶ ἔμμεσες, δρώντας καὶ ἀντιδρώντας. Ἀλλὰ ἂν καὶ ὁ Τύπος προκαλεῖ τὸ ἔντονο καὶ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον τῆς ἐρευνητικῆς κοινότητας καὶ τοῦ γενικοῦ κοινοῦ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἔγινε συνείδηση ἡ σημασία του καὶ κατατάχθηκε μεταξὺ τῶν πρωτογενῶν πηγῶν τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, ἡ ὁλοκληρωμένη, συνολικὴ καὶ λεπτομερὴς ἀποτύπωσή του παραμένει ζητούμενο γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα. Τὸ τεκμηριωτικὸ αὐτὸ κενὸ δὲν ἔχει ἔως σήμερα καλυφθεῖ, παρ' ὅλο ποὺ ἔχουν καταβληθεῖ κατὰ καιροὺς διάφορες προσπάθειες συστηματικοῦ χαρακτήρα, μεμονωμένες καὶ συντονισμένες.

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων διαθέτει μιὰ σημαντικὴ λειτουργικὴ Συλλογὴ Ἡμερησίου καὶ Περιοδικοῦ Τύπου, γιὰ τὴν ὁποία μερίμνησε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἵδρυσής της τὸ 1844, ἐφόσον ὁ Τύπος ἀποτελοῦσε τὴν κύρια πηγὴ πληροφορήσεως τῆς ἐπικαιρότητας γιὰ τοὺς βουλευτές. Συγκροτεῖται ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες: ἡμερήσιες, ἐβδομαδιαῖες, μηνιαῖες, τῆς περιφέρειας, τῆς ὁμογένειας, καὶ ἄλλες πρὸ νέες κατηγορίες ὑπὸ ἀνάπτυξη, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ σχολικὸς τύπος, free press, ὁ τύπος ἐθνικῶν μειονοτήτων ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἠλεκτρονικὸς τύπος. Καὶ ἀπὸ τὰ περιοδικά, τῶν ὁποίων οἱ κατηγορίες ἀντιστοιχοῦν σὲ ὅλα τὰ ἐπιστημονικὰ πεδία καὶ τίτλους ποὺ στοχεύουν στὴν ἱκανοποίηση κάθε εἴδους πληροφοριακῆς καὶ ψυχαγωγικῆς ἀνάγκης. Ἡ Συλλογὴ τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς εἶναι ἐθνικὴ παρακαταθήκη καὶ ἔχει ἐνισχύσει πολλὰ σύγχρονα ἐρευνητικὰ προγράμματα. Μεταξὺ ἄλλων ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μαζικὲς ψηφιοποιήσεις γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου (ΕΛΙΑ) μὲ πρωτοβουλία τοῦ Μάνου Χαριτάτου, ψηφιοποιήσεις περιοδικῶν σειρῶν γιὰ λογαριασμὸ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν, τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς.

Ὁ πρῶτος καὶ ἔως σήμερα μοναδικὸς κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν τῆς Βιβλιοθήκης καταρτίστηκε τὸ 1900 ἀπὸ τὸν Σ.Ε. Στάη. Μετὰ ἀπὸ 121 χρόνια παρουσιάζεται νέα ὁλοκληρωμένη καταγραφή, ποὺ στόχο ἔχει νὰ ἀποτυπώσει συνολικὰ τὰ ἐλληνικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰ. καὶ νὰ σημειώσει σὲ ποιὲς ἐλληνικὲς βιβλιοθηκὲς ἀποθησαυρίζονται, μὲ πρώτη ἐκείνη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Τὸ παρὸν ἔργο τοποθετεῖ τὸ ἐλληνικὸ φαινόμενο τῶν περιοδικῶν στὸ διεθνὲς προσκήνιο, ἐμπλουτίζοντας τὰ παραδείγματα μὲ ἓνα ἀκόμα, τὸ ἐλληνικόν. Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ

έργου συμπίπτει με τὸ ἔτος συμπλήρωσης τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴν ἑναρξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ θεωρήσει σημαδιακό. Χωρὶς ἐλεύθερη ὑπόσταση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ ξεδιπλωθεῖ ὁ πλοῦτος τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ Τύπου, ὅπως ἀποτυπώνεται καὶ τὸν παρακολουθοῦμε, καθρέφτη τῆς κοινωνίας ποὺ διαμορφώνεται ἀκολουθώντας τὰ βήματα τῆς Δύσης καὶ συγχρόνως, διατηρώντας παραδοσιακὰ χαρακτηριστικά. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια συμπεριλαμβάνεται στὶς ἐπετειακὲς ἐκδόσεις τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

Τὰ *Ἑλληνικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰ.*, ἔργο ζωῆς τῆς Μάρθας Καρπόζηλου, ἐντάσσονται στὴν σειρὰ ἐκδόσεων «Μέθοδοι καὶ ἐργαλεῖα» τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Ὁ πρῶτος τόμος εἶναι μιὰ ὑποδειγματικὴ εἰδολογικὴ μέθοδος προσέγγισης καὶ ὁ δεύτερος ἓνα ἐργαλεῖο ποὺ ἀγγίζει τὸ ὄριο τοῦ ἐξαντλητικοῦ. Μὲ τὸν διττὸ αὐτὸ χαρακτήρα, εἶναι ἔργο ὑποδομῆς, καθὼς δὲν ὑπάρχει ἄλλο παρόμοιο ποὺ νὰ καταγράφει συνολικὰ τὴν παραγωγή τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰ., καὶ συνεπῶς καλύπτει ἓνα ἔλλειμμα τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Ἀποτελεῖ ἐργαλεῖο ἔρευνας καί, συγχρόνως, φιλοδοξεῖ νὰ γίνῃ ἔργο ἀναφορᾶς. Παράλληλα, ἡ προτασόμενη Εἰσαγωγή προσφέρει μιὰ ἀνανεωμένη ἐρευνητικὴ πρόταση ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαδρομὴ καὶ τὶς ἰδιαίτερες πτυχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ Τύπου τοῦ 19ου αἰ.

Ἡ ἐκδοση, ἂν καὶ ἡ ἀρχικὴ σκέψη ἦταν νὰ «χωρέσει» σὲ ἓναν, ἔστω πολυσέλιδο τόμο, ἐντέλει στὴν πράξη ἀποδείχθηκε ὅτι ἀπαιτοῦσε πολὺ περισσότερο χῶρο, ὁπότε δομήθηκε σὲ δύο τόμους. Ὁ πρῶτος τόμος ξεκινᾷ μὲ τὸ χρονικὸ τῆς ἔρευνας, ποὺ πάει πίσω σαράντα χρόνια, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1977! Στὸ ἔργο ἔχουν ἐμπλακεῖ μὲ τὸν ἓναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο πολλοὶ ἄνθρωποι, μὲ διαφορετικὲς ιδιότητες, ἀπὸ διαφορὲς θέσεις σὲ ἓνα μακρὺ διάστημα. Ὅλοι πίστευαν στὴν πρωτοβουλία ἀλλὰ, δυστυχῶς, ὀρισμένοι δὲν ζοῦν γιὰ νὰ μοιραστοῦμε αὐτὴν τὴν χαρά. Ἀκολουθεῖ ἡ μεστὴ Εἰσαγωγή. Ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία τῶν περιοδικῶν καὶ ἡ ἐπιρροή τους σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Παρακολουθεῖται ἡ πορεία τους μέσα στὸν χρόνο. Εἰδικὸ μέρος ἀναφέρεται στοὺς συνδρομητὲς καὶ στὸ συγκεκριμένο κοινὸ τῶν ἀναγνωστῶν περιοδικῶν. Ἐνδεικτικὸς ὁ πίνακας ποὺ καταγράφει τοὺς τόπους ὅπου τυπώνονται καὶ κυκλοφοροῦν τὰ περιοδικὰ καὶ τὰ τραβήγματα, τὸν ἀριθμὸ ἀντιτύπων, ποὺ κυμαίνονται ἀπὸ 300 ἕως τὸ ἐντυπωσιακὸ νούμερο 10.000 (αὐτοαναφορὰ τοῦ *Δελτίου τῆς Βιομηχανικῆς καὶ Ἐμπορικῆς Ἀκαδημίας* τῶν ἐτῶν 1895-1900). Ἀκόμα, ἡ Εἰσαγωγή ἀναφέρεται στοὺς οἰκονομικοὺς ὑποστηρικτές, χορηγοὺς καὶ ἀρωγούς, τὴν σημασία καὶ προσδιορισμὸ τῆς ἐπιλογῆς τίτλου καὶ ὑποτίτλου, συνήθως φιλόδοξων, τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς συνεργάτες τους, τὰ μότο, ἐμβληματικὲς ρήσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν ἐκδότῃ καὶ προσδίδουν ταυτότητα στὸ ἔντυπο. Ἰδιαίτερο μέρος ἀφιερώνεται στὰ «Γραφεῖα καὶ Τυπογραφεῖα» περιγράφοντας τὴν δυναμικὴ τῆς χρήσης τεχνολογικῶν ἐξοπλισμῶν καὶ μεθόδων καὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἀναλύονται ἡ κυκλοφορία καὶ ἡ περιοδικότητα. Τὰ σχήματα ποὺ υἱοθετήθηκαν, οἱ συνδρομὲς καὶ οἱ πωλήσεις καὶ ὁ τρόπος διακίνησης ἀπασχολοῦν καὶ καταλαμβάνουν κομμάτι τῆς Εἰσαγωγῆς-μελέτης, ἡ ὁποία κλείνει μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἔντυπο κόσμον, ποὺ φυλάσσεται στὶς βιβλιοθήκες, στὸ ψηφιακὸ ἄντρο σύμπαν.

Ἡ Βιβλιογραφία, ἑλληνικὴ καὶ μὴ, εἶναι πλούσια. Παρουσιάζονται ἄρθρα στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ Τύπο, συνεδριακὲς συμβολές, μονογραφίες καὶ διατριβές. Μὲ μιὰ ματιὰ μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι, ἐνῶ διακρίνεται αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρουσίαση καὶ μελέτη περιοδικῶν, αὐτὸ ἀφορᾷ κυρίως δημο-

σιεύσεις σὲ περιοδικά. Οἱ συγκροτημένες αὐτοτελεῖς μονογραφίες σπανίζουν. Σπουδαία δουλειὰ στὸν τομέα καταγραφῆς, μελέτης καὶ ἀνάδειξης ἐλληνικῶν περιοδικῶν ἔχει νὰ ἐπιδείξει τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας (ΙΑΕΝ). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μεταπτυχιακῶν ἐργασιῶν καὶ διδακτορικῶν διατριβῶν παραμένουν ἀνέκδοτες, στὴν περιοχὴ τῆς «γκρίζας» παραγωγῆς.

Στὶς Συντομογραφίες ἀποτυπώνονται συγκεντρωτικὰ οἱ βιβλιοθήκες στὶς ὁποῖες πραγματοποιήθηκε ἔρευνα προκειμένου νὰ ἐντοπιστοῦν ἐλληνικὰ περιοδικὰ καὶ νὰ καταγραφοῦν τὰ σωζόμενα τεύχη. Περιλαμβάνονται ἀθηναϊκὲς ἀλλὰ καὶ περιφερειακὲς βιβλιοθήκες, Δημόσιες Κεντρικὲς Βιβλιοθήκες καὶ Δημοτικὲς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, Ἑταιρειῶν καὶ Συλλόγων. Συμπεριλαμβάνονται Πανεπιστημιακὲς Βιβλιοθήκες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Δὲν λείπουν καὶ τὰ Ψηφιακὰ Ἀποθετήρια.

Ὁ πρῶτος τόμος ὁλοκληρώνεται μὲ Εὐρετήρια Ἐκδοτῶν, Τυπογραφείων καὶ Τόπων, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ Ἀθήνα καὶ ἔπεται ἡ Κωνσταντινούπολη.

Ὁ δεῦτερος τόμος ἐμφανίζει τὰ ἐλληνικὰ περιοδικὰ μὲ ἀλφαβητικὴ τάξη. Περιλαμβάνει τὰ πεδία περιγραφῆς: τίτλος, ὑπότιτλος, μότο, ἐκδότης/-τρια, διευθυντής/-ρια, τόπος, τυπογραφεῖο ἢ καὶ τυπογραφεῖα, κυκλοφορία, συχνότητα, σχῆμα καὶ φυσικὴ περιγραφή, συνδρομή, σὲ ποιὲς βιβλιοθήκες ἀπαντᾶται ἡ ἐντυπὴ μορφή καὶ ἂν ὑπάρχει σὲ ψηφιακὴ μορφή, βιβλιογραφία σὲ σχέση μὲ τὴν ἐγγραφή καὶ σχόλια.

Οἱ τεκμηριώσεις τῶν περιοδικῶν μπορεῖ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ μὴν εἶναι τοῦ ἴδιου περιγραφικοῦ βάθους. Σὲ ἄλλες ἡ τεκμηρίωση εἶναι λεπτομερὴς καὶ μακροσκελὴς, σὲ ἄλλες ἐπιγραμματικὴ. Οἱ λόγοι ποικίλλουν. Οἱ δυσκολίες ἀποτύπωσης τοῦ Τύπου ἀφοροῦν ὅλα τὰ χαρακτηριστικά του. Ἀποτελοῦν τὸ δυσκολότερο εἶδος καταγραφῆς καὶ τεκμηρίωσης. Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς μονογραφίες, ποὺ τὶς χαρακτηρίζει ἡ σταθερότητα στοιχείων ἐφόσον ἐκδοθοῦν, ὁ περιοδικὸς Τύπος εἶναι ρευστὸς ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις. Οἱ ἀλλαγὲς εἶναι συχνὸ φαινόμενο. Ἀλλαγὲς στὸν τίτλο, τὸν ὑπότιτλο, τὸν ἐκδότη, διευθυντὴ, συνεργάτες, τυπογραφεῖο ἀλλὰ καὶ στὸ σχῆμα, τόπο ἐκδόσης, συχνότητα, σὲ ἓνα ἢ καὶ περισσότερα πεδία περιγραφῆς, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἀποτύπωσή τους νὰ ἀπαιτεῖ σχολαστικὴ προσοχή, παρατηρητικότητα, ἰδιαίτερη ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή, συσσωρευμένη ἐμπειρία, γνώση τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἔλεγχος προσώπων καὶ πραγμάτων.

Ἡ Μάρθα Καρπόζηλου ἔχει ἐπισκεφθεῖ πολλὰς βιβλιοθήκες τῆς ἐπικράτειας μὲ στόχο νὰ συναντηθεῖ μὲ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους τίτλους περιοδικῶν, διατηρώντας ἄριστες σχέσεις μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ πρόθυμα τὴν στήριξαν στὴν ἔρευνά της. Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς μὲ τὴν σειρά της, ἀφοῦ ἀνέτρεξε ἐξαντλητικὰ γιὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα στὸ ἀπόθεμα τῆς δικῆς της Συλλογῆς, στράφηκε στὸ δίκτυο ποὺ ἔχει ἀναπτύξει μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν. Τὸ ἐνεργοποίησε προκειμένου νὰ συμπληρώσει πληροφορίες, νὰ ἐλέγξει ἄλλες, νὰ διευκρινίσει ἐρωτηματικά, νὰ φωτογραφίσει ἐξώφυλλα. Ἡ κρίση ὑγείας τοῦ COVID-19, ποὺ παρέσυρε τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, ἔβαλε καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἐμπόδια, δυσκολεύοντας τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὶς αὐτοψίες, ὅμως ἔπρεπε νὰ μπεῖ μιὰ τελεία, ἢ ἔστω μιὰ ἄνω τελεία.

Κρίθηκε ἀπαραίτητο τὰ λήμματα νὰ συνοδεύονται ἀπὸ τὴν εἰκονογράφηση τῆς σελίδας ἐξωφύλλου ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερων περιοδικῶν. Καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, καὶ ὄχι μόνο γιὰ ἓνα καλλιτεχνικότερο ἀποτέλεσμα τῆς παρούσας ἐκδόσης. Ἡ εἰκονογράφηση τῶν πρωτοσέλιδων προ-

σφέρει επιπλέον πληροφορίες. Μαρτυρά τα τεχνολογικά μέσα και την εξέλιξή τους, τις οικονομικές δυνάμεις της περιοδικής απόπειρας και συγχρόνως αποτυπώνει την αισθητική του 19ου αἰ. Τὰ τυπογραφικά στοιχεία (καλλιγραφικά και ἀπλά), τὰ κοσμήματα (μικρά, μεγαλύτερα, ἀκόμα και συνθέσεις), οἱ γραμματοσειρές, τὸ κειμενικὸ στήσιμο (μονόστηλο, δίστηλο ἢ μεικτό), ἡ εἰκονογράφηση (ξυλογραφίες, λιθογραφίες και ἄλλα), τὰ εἰκαστικά θέματα ποὺ ἐμπνέουν, ἀκόμα και ἡ ὕψη ἢ τὸ χρῶμα τοῦ χαρτιοῦ ἀποκαλύπτουν σειρὰ χρήσιμων στοιχείων, ἐπιρροές και ἀλληλεπιδράσεις, ἀπόπειρες πρωτοπορίας και πρωτοτυπίας. Τὰ ἐξώφυλλα ποὺ παρατάσσονται ζωντανεύουν ἓνα μέρος τῆς ἔντυπης παραγωγῆς τῆς ἐποχῆς τους. Ὁξύνουν τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα.

Ἡ γραμματοσειρὰ ποὺ χρησιμοποιήθηκε στοὺς τόμους σχεδιάστηκε και μεταφέρθηκε ἠλεκτρονικὰ ἀπὸ τὸν Γιώργο Μαθιόπουλο, σχεδιαστή, λέκτορα Ἐφαρμογῶν στὴν Σχολὴ Ἐφαρμοσμένων Τεχνῶν και Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Δυτικῆς Ἀττικῆς. Ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὸν εὐχαριστοῦμε γιὰ τὴν αὐθόρμητη και γενναϊὸδωρη συμβολή του. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου δημιουργήθηκε ψηφιακὸ ἑλληνικὸ πολυτονικὸ ἀλφάβητο και λατινικὸ. Ὀνομάστηκε GFS Estia γιὰτὶ ἐντοπίζεται στὸ περιοδικὸ *Ἑστία* ἀπὸ τὸ 1876, ἀποτελώντας ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐφαρμογές της. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ *Ἑστία* εἶναι τὸ μακροβιότερο ἑλληνικὸ περιοδικὸ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ κυκλοφορεῖ και στὶς μέρες μας ὡς *Νέα Ἑστία*. Τὸ δίτομο ἔργο ποὺ ἀναφέρεται στὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰ. μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀκολουθεῖ και τὴν τυπογραφικὴν αισθητικὴν τοῦ 19ου αἰ.

Ὁμάδα τῆς Βουλῆς ὄχι μόνον πίστεψε στὸ ἔργο και ἀφοσιώθηκε ἕως ὅτου ὀλοκληρωθεῖ, μὲ πίστη γιὰ τὴν χρησιμότητά του, ἀλλὰ ἐργάστηκε ἀδιάσπαστα μὲ σκοπὸ νὰ πετύχει ἓνα ὑποδειγματικὸ τυπογραφικὸ στήσιμο, τὴν καλύτερη δυνατὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια, τὸν ἔλεγχο και ἐπανελέγχο και τὴν συμπλήρωση τῶν λημμάτων. Ἡ συλλογικὴ προσπάθεια τῆς Ἑλένης Ἀντωναράκου, τοῦ Δημήτρη Ζαζᾶ, τῆς Ἰουλιανῆς Θεοδόση, τῆς Ἑλένης Μουζουράκη και τοῦ Γιάννη Σπινθουράκη ἔδωσαν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα.

Ἐπόμενο βῆμα εἶναι τὸ σύνολο τῶν πληροφοριῶν νὰ ἀναρτηθεῖ στὸν Δημόσιο Κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ὁ ὁποῖος ἤδη διαθέτει 30.640 ἐγγραφεῖς τίτλων περιοδικῶν, ποὺ περιλαμβάνουν τὶς ἐφημερίδες τῆς περιφέρειας, τὰ περιοδικὰ και τὶς ἐκδοτικὲς σειρές. Μέσω τοῦ Καταλόγου οἱ πληροφορίες θὰ εἶναι ἀνοικτὲς και προσβάσιμες ἀφενὸς και ἀφετέρου αὐτόματα θὰ ξεκινήσει ἡ συμπλήρωση, ὁ ἐμπλουτισμός, ἡ ἀναβάθμιση και ἡ διασύνδεση μὲ τὰ πλήρη ψηφιοποιημένα κείμενα και ἡ δυνατότητα ἀπλῆς ἢ σύνθετης ἀναζήτησης. Ἡ ἔλλειψη καταγραφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ Τύπου τοῦ 19ου αἰ. θὰ ἔχει τεθεῖ ὑπὸ ἔλεγχο.

Ἑλλη Δρούλια
Ἀθήνα, Μάρτιος 2021

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ἡ ιδέα γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία ξεκίνησε στὸν αὐλειο χῶρο τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1977. Ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου μόλις εἶχε τελειώσει τὸ μάθημά του γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ Ρομαντισμό, στὸ νέο, τότε ἀκόμη, κτίριο τῆς Φιλοσοφικῆς, καὶ κατευθυνόταν πρὸς τὸ γραφεῖο του στὸ παλιὸ ἐμβληματικὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐκεῖ, λοιπόν, μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ Σχολείου Ἑλληνικῆς Γλώσσας τοῦ Ἰδρύματος Τριανταφυλλίδη, μόλις μὲ προσπέρασε, ἔκανε μιὰ ἀπότομη μεταβολὴ καὶ μὲ ρώτησε ἀπὸ ποῦ εἶχα ξεφυτρώσει στὴν πρώτη-πρώτη σειρὰ στὸ ἀμφιθέατρο. Πρόλαβα νὰ χαμογελάσω ἀμήχανα, ὅταν ἐμφανίστηκε, σὰν ἀπὸ μηχανῆς θεός, μιὰ γνωστή μου βοηθὸς τοῦ Σπουδαστηρίου ΝΕΦ, ἡ ὁποία ἀνέλαβε νὰ μὲ συστήσει στὸν κύριο καθηγητὴ προτοῦ τὸν προσκαλέσει σὲ δεῖπνο. Καθὼς ἐκείνη ἀπήγγειλε τὸ βραδινὸ μενού, ἐγὼ σύξυλη ἀναρωτιόμουν τί θὰ μπορούσα ἄραγε νὰ ἀπαντήσω στὸν δύσκολο, κατὰ γενικὴ ὁμολογία, Ἀγγέλου. Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ σκέφτηκα ἦταν τὰ «φωσάκια», μιὰ λέξη ποὺ μὲ εἶχε ἐντυπωσιάσει καὶ ποὺ εἶχε ἀκουστεῖ δύο φορές στὴν διάρκεια τοῦ μαθήματος. Τὰ «φωσάκια» ἦταν τὰ περιοδικὰ ὄργανα τοῦ ρομαντισμοῦ, τὸ ἓνα μάλιστα, ἡ ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ, εἶχε κατονομαστεῖ καὶ βεβαίως μοῦ εἶχε ἀρέσει ὡς τίτλος. Ὅποτε εἶπα δειλὰ-δειλὰ, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ φωσάκια, κύριε καθηγητά, θὰ μὲ ἐνδιέφεραν μήπως θὰ μπορούσα νὰ κάνω μιὰ ἐργασία, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡμουν ἐργαζόμενη φοιτήτρια θὰ ἤθελα νὰ ξέρω πότε ἔπρεπε νὰ τὴν παραδώσω. Ὁ Ἀγγέλου μὲ ἄκουσε προσεκτικά, μὲ κάλεσε στὸ γραφεῖο του, καὶ μοῦ εἶπε ἐντελῶς προφητικά: Χρονοδιαγράμματα δὲν βάζουμε, ὅποτε τὴν τελειώσετε, τὴν παραδίδετε. Ἰδού, λοιπόν, μόλις σαράντα χρόνια ἀργότερα, κι ἀφοῦ ἔχει περάσει ἀπὸ σαράντα κύματα, παραδίδω ἐπιτέλους μιὰ διευρυμένη μελέτη στὴν δημοσιότητα, ὅπως θὰ ἔγραφε καὶ ὁποιοσδήποτε ἀπὸ τοὺς χιλιάδες συνεργάτες τῶν περιοδικῶν ποὺ βιβλιογραφοῦνται σὲ τοῦτον ἐδῶ τὸν τόμο.

Στὴν ἴδια ἐκείνη σύντομη συνάντηση, ὁ Ἀγγέλου μοῦ ἔδωσε τὸ ἐπισκεπτήριό του, ποὺ τὸ φυλάω ἀκόμη, καὶ τὸ τηλέφωνο τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου *Ἑρμῆς*. Μοῦ ἔδωσε, ὅμως, καὶ ἓνα ἀκόμη μαγικὸ χαρτάκι μὲ ἓνα ἄλλο τηλέφωνο. Τὸ τηλέφωνο τοῦ Μάνου Χαριτάτου. Ὅσοι γνώρισαν τὸν Χαριτάτο μποροῦν νὰ φανταστοῦν τί ἀκριβῶς μοῦ προσέφερε τὸ νεοσύστατο ΕΛΙΑ. Ἴσως ἀρκεῖ μόνο νὰ σημειώσω ὅτι στὴν πρώτη μου ἐπίσκεψη, στὸ ρετιρὲ τῆς Ἑλλανίκου καὶ Ριζάρη γωνία, ὁ Χαριτάτος, ποὺ εἶχε ἔρθει νὰ μὲ παραλάβει μὲ τὴν μηχανή του ἀπὸ τὴν Πλατεία Παγκρατίου, μοῦ ἔδειξε τὰ ράφια μὲ τὰ ἀγαπημένα του περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μοῦ εἶπε: Ἐγὼ τώρα φεύγω, πάω στὴν δουλειά μου –ἦταν τότε Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν– ἀν χρειαστεῖς κάτι, πάρε τηλέφωνο. Ἔτσι ἄρχισε ἡ συνεργασία μας, μὲ ἀμοιβαία ἐκτίμηση καὶ ἐμπιστοσύνη, ἀτέλειωτες συζητήσεις γιὰ ἐντελῶς παρανοϊκὲς λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἔντυπο, συζητήσεις ποὺ ἀμφότεροι ἀντιλαμβανόμασταν ὅτι δὲν εἶχαν καμία σημασία γιὰ κανέναν ἄλλον, ποὺ ὅμως γιὰ ἐμᾶς ἀποτελοῦσαν πολὺ σοβαρὰ ζητήματα. Τὸ πρῶτο καὶ κύριο ζητούμενο ἦταν ὁ

έντοπισμός των περιοδικών και έν συνεχεία ή καταγραφή τους. Ήδη τὸ ΕΛΙΑ διέθετε μιὰ ἀξιόλογη συλλογή, ὥστόσο τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ του ὑπῆρχαν εἴτε στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς εἴτε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη εἴτε καὶ στὶς δύο. Βεβαίως ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἦταν ὅτι στὸ ΕΛΙΑ μπορούσα νὰ τὰ δῶ ὅποτε καὶ ὅπως ἤθελα, ἐνῶ στὶς δημόσιες βιβλιοθῆκες ἡ κατάστασις ἦταν ἐπιεικῶς ἀπαράδεκτη, καὶ σίγουρα πολὺ μακριὰ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ περίμενα, ἔχοντας πρόσφατα ἐπιστρέψει ἀπὸ τὶς ΗΠΑ μὲ ἓνα μεταπτυχιακὸ στὴν βιβλιοθηκονομία.

Ξεκίνησα, λοιπόν, ἀπὸ τὰ εὐκόλα, δηλαδή, ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Χαριτάτου, προχώρησα στὴν Γεννάδειο, τὴν Ζωσιμαία στὰ Γιάννινα (Βιβλιοθήκη Σπυρίδωνος Λάμπρου), τὴν Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΑΠΘ (Βιβλιοθήκη Νικολάου Πολίτη, Συλλογὴ Ἀνταλλαξίμων κ.ἄ.) καὶ τὴν Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Θεσσαλονίκης (Συλλογὴ Ἀλεξάνδρου Λευκαδίτη) καθὼς καὶ σὲ μικρότερες βιβλιοθῆκες τῆς περιφέρειας. Κι ὅταν ἀναγκαστικὰ πλέον ἔπρεπε νὰ ξαναγυρίσω στὶς δύο μεγάλες βιβλιοθῆκες τῆς Ἀθήνας, πάλι κατέφυγα στὸν Χαριτάτο γιὰ τὰ γνωστὰ τηλεφωνήματα καὶ τὶς μισάνοιχτες πόρτες. Στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς κατόρθωσα νὰ εἰσχωρήσω στὰ βιβλιοστάσια καὶ νὰ δῶ ἀρκετοὺς τίτλους ποὺ δὲν ὑπῆρχαν πουθενὰ ἄλλου, ἐνῶ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μπορούσα μὲν νὰ ἐξυπηρετηθῶ, μόνο στὸ ἀναγνωστήριο, ἐννοεῖται μὲ τὸ σταγονόμετρο καὶ μὲ ὅλα τὰ γνωστά, στοὺς ἐρευνητὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '70, εὐτράπελα παρατράγουδα.

Μὲ τὸν ζῆλο καὶ τὴν ἄγνοια τοῦ νεοφώτιστου ἔψαχνα ἀκατάπαυστα καὶ ἔχοντας τὸν Μάνο Χαριτάτο σύμμαχο καὶ ἐμψυχωτὴ, πίστευα ὅτι μπορούσα νὰ συγκεντρώσω ὅλα τὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ νὰ δώσω τόσα καὶ τέτοια στοιχεῖα γιὰ τὸ καθένα ἔτσι ὥστε νὰ ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὴν μελέτη τους, διευκολύνοντας τοὺς ἐρευνητὲς στὶς ἀναζητήσεις τοῦ πρωτογενοῦς ὕλικου. Στὴν πορεία τὰ πράγματα ἄλλαξαν. Κατὰ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς ἔρευνας, ἐντελῶς τυχαῖα, τὸ ἐνδιαφέρον μου στράφηκε στὰ ἀφιερωματικὰ τεύχη τῶν περιοδικῶν, ποὺ στὴν πλειονότητά τους ἄνθησαν τὸν 20ὸ αἰῶνα. Ὅταν ἔδειξα στὸν Μάνο μερικὰ ὥραϊα ἀφιερώματα, ἐνθουσιάστηκε καὶ ἐκεῖνος καὶ ἔτσι προέκυψε ἡ ἔκδοσις τοῦ ΕΛΙΑ γιὰ τὰ ἀφιερωματικὰ τεύχη.¹

Στὴν συνέχεια ἀσχολήθηκα μὲ ἄλλες ἐπὶ μέρους θεματικὲς ἐνότητες στὸν χῶρο πάντα τῶν περιοδικῶν. Ἡ μία ἀφοροῦσε τὰ παιδικὰ καὶ νεανικὰ, καὶ ἡ δεύτερη αὐτὰ ποὺ ὀνόμασα οἰκογενειακὰ-φιλολογικά. Ἀμφότερες προέκυψαν μέσα ἀπὸ τὸ ΕΛΙΑ ὅταν αὐτὸ στεγαζόταν ἀκόμη στὸ σπίτι τοῦ Μάνου Χαριτάτου καὶ στὰ παρακολουθήματά του. Ἡ πρώτη ξεκίνησε μέσα ἀπὸ συζητήσεις μὲ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ, τακτικὸ θαμῶνα τῆς Ἑλλανίκου, καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ δική του προτροπὴ καὶ πίεσις ἐντάχθηκε στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας. Ἡ δεύτερη ξεκίνησε ἐπίσης στὸ Παγκράτι καὶ κατέληξε στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ ἐπιβλέποντα τὸν Γιώργο Βελουδῆ. Ἀργότερα, μετὰ ἀπὸ πρόσκλησις τοῦ Γ.Π. Σαββίδη καὶ μέσα ἀπὸ τὴν συμμετοχή μου στὸ *Ἀρχεῖο Νεοελληνικῆς Λογοτεχνικῆς Κριτικῆς* τοῦ ΜΙΕΤ, βγῆκαν τὰ *Κριτικὰ Κείμενα*.²

Ἡ καταγραφή, ὥστόσο, τοῦ συνόλου παρέμενε ἓνα συνεχὲς ζητούμενο. Τὸ 1990

1. Μ. Καρπόζηλου, *Ἀφιερώματα περιοδικῶν: Συμβολὴ στὴν καταγραφή τους (1880-1980)*, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1982, πρβ. καὶ Μ. Καρπόζηλου, *Τεύχη-ἀφιερώματα τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν (1879-1997)*, Τυπωθῆτω, Ἀθήνα 1999.

2. Μ. Καρπόζηλου, *Ἑλληνικὸς νεανικὸς τύπος (1830-1914)*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς

ἀνακοινώσαμε μὲ τὸν Μάνο Χαριτάτο στὸ Πρῶτο Συνέδριο Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας ὅτι θὰ συνεργαζόμασταν, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ δεσμεύσουμε ἐκ νέου τοὺς ἑαυτοὺς μας στὴν ἔρευνα.³ Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ ὁλοκλήρωσή της φαινόταν ἀκατόρθωτη, καθὼς ἀμφότεροι στραφήκαμε σὲ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅταν ἀλληλογραφοῦσαμε γιὰ ἄλλα θέματα, ἡ βιβλιογραφία ἦταν πάντα ἐκεῖ, σὰν ἓνα ἐσωτερικὸ ἀστεῖο περισσότερο παρὰ κάτι ἄλλο. Ὅσο περνοῦσε ὁ χρόνος –καὶ ὅπως συμβαίνει σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις– σποραδικὰ ἐκείνη ἡ παλιὰ ἰδέα ἐμφανιζόταν σὰν μιὰ προοπτικὴ ποὺ θὰ μᾶς ἔδινε τὴν ἀφορμὴ νὰ τὰ ποῦμε ἀπὸ κοντὰ, νὰ κάνουμε ἐκ νέου σχέδια, νὰ ἀνταλλάξουμε πληροφορίες καὶ ὕλικό. Ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ὑπῆρχε ἡ ἐπίγνωση ὅτι μιλούσαμε γιὰ ἓναν μακρινὸ στόχο ἢ ἀκριβέστερα γιὰ κάτι ποὺ θέλαμε ἀλλὰ δὲν μπορούσαμε –γιὰ λόγους ἀνεξάρτητους τῆς θέλησής μας– νὰ ὑλοποιήσουμε. Ἔτσι ἔμειναν τὰ πράγματα, μετέωρα, γιὰ χρόνια.

Ξαναέπιασα τὸ νῆμα τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2013. Ἦταν μιὰ ἀπόφαση ποὺ προέκυψε μετὰ ἀπὸ προσωπικὲς περιπέτειες, τὸ ἐπικείμενο κλείσιμο τῆς διαδρομῆς μου στὸ ἐλληνικὸ πανεπιστήμιο καὶ τὴν αἴσθηση ὅτι εἶχα μιὰν ὑποχρέωση. Ὑποχρέωση ἔναντι ἑνὸς μοναδικοῦ καὶ γενναιοδωροῦ φίλου, τοῦ Μάνου, ποὺ συχνὰ–πυκνὰ ἔστειλε μιὰ φωτοτυπία ἢ τὴν συνέχεια μιὰ ψηφιακὴ φωτογραφία ἀπὸ κάποιον ἔντυπο τοῦ 19ου αἰῶνα σὰν μιὰ ὑπόμνηση τῆς ἀναγκαιότητος ἑνὸς ἔργου ποὺ κάποτε εἶχαμε τόσο διεξοδικὰ συζητήσει. Σήμερα, μὲ τὴν σοφία ἐκείνη ποὺ μόνο ἡ ἡλικία καὶ οἱ ἀπώλειες μποροῦν νὰ προσφέρουν, σκέφτομαι ὅτι ἔπρεπε καὶ μπορούσαμε νὰ εἶχαμε βρεῖ τὸν χώρο καὶ τὸν χρόνο γιὰ νὰ δουλέψουμε ἀπὸ κοινοῦ. Δὲν τὸ κάναμε. Καὶ αὐτὸ δυστυχῶς δὲν ἀλλάζει.

Ὅταν τὸ 2013 ἄνοιξα τὰ κουτιὰ ὅπου μάζευα τὸ ὕλικό ἐπὶ χρόνια, βρέθηκα μπροστὰ σὲ μιὰ χαοτικὴ εἰκόνα. Πληροφορίες, φωτοτυπίες, πρωτότυπα τεύχη καὶ τόμοι, σημειώσεις καὶ ζητούμενα ὑπενθύνιζαν τὴν ἴδια τὴν διαδρομὴ μᾶς ἔρευνας ποὺ εἶχε ξεκινήσει πρὶν ἀπὸ δεκαετίες. Οἱ ἀνάγκες τῆς νέας τεκμηρίωσης, ὀργάνωσης καὶ ταξινομήσεως ἐγκαινίασαν μιὰ νέα περίοδο ἀναζητήσεων καὶ συναντήσεων μὲ φίλους καὶ φίλες, ἐρευνητὲς καὶ ἐρευνήτριες, ποὺ μὲ προθυμία συνέβαλαν στὸ ἀποτέλεσμα ποὺ κρατᾶτε στὰ χέρια σας. Δὲν μπορῶ παρὰ νὰ σκεφτῶ, τώρα ποὺ ἦρθε ἡ ὥρα –ἂν δὲν πέρασε κιόλας– νὰ δημοσιευτεῖ ἡ ἐργασία, πόσοι ἄνθρωποι βοήθησαν μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἢ γιὰ νὰ τὸ πῶ καλύτερα ὁ καθένας καὶ ἡ καθεμιά μὲ τὸν τρόπο τους. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ πόσους διαφορετικοὺς τρόπους ἐπισκέφτηκα – νοερὰ καὶ κυριολεκτικὰ– μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορέσω νὰ ἐντοπίσω ἓναν τίτλο, νὰ μετρήσω μιὰ διάσταση, νὰ καταγράψω ἓνα τυπογραφεῖο. Τὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα, προορισμένα κάποτε νὰ ἔρχονται στὴν πόρτα μας, ἀπαιτοῦσαν πλέον νὰ χτυπήσει κανεὶς πολλὰς πόρτες μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορέσει νὰ τὰ συναντήσει.

Στὴν ἀρχὴ–ἀρχή, τότε ποὺ μόλις ξεκινούσα μὲ τὰ χειρόγραφα δελτία, ὁ πρῶτος

Νεολαίας, Ἀθήνα 1987· Μ. Καρπόζηλου, *Τὰ ἐλληνικὰ οἰκογενειακὰ-φιλολογικὰ περιοδικὰ (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1991 καὶ Μ. Καρπόζηλου, *Κριτικὰ κείμενα σὲ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα: Τετράδια Ἑργασίας Α΄, (1831-1863)*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2005.

3. *Τὸ βιβλιογραφικὸ προσκήνιο στὴν Ἑλλάδα σήμερα. Πρακτικὰ πρώτου συνεδρίου ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας*, ΕΛΙΑ καὶ Σύλλογος Ἑκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν Κολεγίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 1990, σσ. 88, 193-201.

στὸν ὁποῖο τόλμησα νὰ τὰ δείξω δειλά, σχεδὸν ντροπαλά, ἦταν ὁ Δημήτρης Χατζῆς ποὺ ἐνθουσιάστηκε μὲ τὴν ιδέα καὶ μὲ ἐνθάρρυνε νὰ συνεχίσω τὴν ἔρευνα. Στὴν μικρή του πόλη, τὰ Γιάννινα, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη στεγαζόταν στὸ σκοτεινὸ ισόγειο τοῦ σημερινοῦ Δημαρχείου. Τὸ προσωπικὸ τῆς Βιβλιοθήκης ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία ὅλα κι ὅλα ἄτομα, ποὺ καμία σχέση δὲν εἶχαν οὔτε μὲ τὰ βιβλία οὔτε μὲ τὴν βιβλιοθηκονομία. Ὁ μὲν διευθυντὴς εἶχε μεταταγεῖ ἐκεῖ ἀπὸ μιὰ μετεμφυλιακὴ παιδόπολη, ὁ δὲ μονόφθαλμος ὑπάλληλος-κλητῆρας ἦταν γενικῶν καθηκόντων. Ὁ μοναδικὸς τακτικὸς πελάτης στὸ κακοφωτισμένο ψηλοτάβανο ἀναγνωστήριο ἦταν ὁ Ἡπειρώτης ιστοριοδίφης Στέφανος Μπέττης. Στὴν ἀρχὴ καὶ οἱ τρεῖς τους μὲ ἀντιμετώπισαν ὡς παρείσακτη καὶ μὲ ὑποδέχθηκαν συγκαταβατικά. Γυναίκα, νέα καὶ τὸ κυριότερο «ξένη». Στὴν συνέχεια, ἂν καὶ ποτὲ δὲν γίναμε μιὰ ὠραία παρέα, ὁμολογῶ ὅτι μὲ βοήθησαν ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του νὰ ἐντοπίσω πράγματα θαμμένα καὶ ξεχασμένα γιὰ δεκαετίες. Πολλὰ σκόρπια τεύχη τυλιγμένα σὲ ξεθωριασμένο χαρτί καὶ δεμένα μὲ ξεφτισμένους σπάγκους ἦταν ὀλοφάνερο ὅτι ἀνοίχτηκαν γιὰ χάρη μου, τότε γιὰ πρώτη ἴσως καὶ τελευταία φορά. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν μεταστέγαση τῆς Βιβλιοθήκης στὶς σημερινές της ἐγκαταστάσεις, τὸ ἀνανεωμένο καὶ ἐνημερωμένο προσωπικὸ ἦταν πάντα πρόθυμο νὰ ὑπερβεῖ τὴν τυπικὴ ἐξυπηρέτηση. Ἡ Καίτη Τζάννου καὶ ὁ Νίκος Ἰωάννου μοῦ ἐπέτρεπαν νὰ φωτοτυπήσω περισσότερες ἀπὸ τὶς προβλεπόμενες σελίδες καὶ μὲ συνόδευαν στὰ βιβλιοστάσια γιὰ νὰ βρῶ ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο μοναδικὸ τεῦχος ποὺ εἶχα ἐντοπίσει στὸν χειρόγραφο δελτιοκατάλογο τῆς Συλλογῆς Λάμπρου. Αὐτὸς ὁ περίφημος, καὶ πολύτιμος γιὰ τὴν ἐποχὴ του, δελτιοκατάλογος, ποὺ ἓνα ἀντίγραφό του φυλασσόταν εὐλαβικὰ στὸ Σπουδαστήριο Μεσαιωνικῆς καὶ Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου, εἶχε καταρτιστεῖ ἀπὸ φοιτητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἀείμνηστου Νίκου Παναγιωτάκη, ποὺ γινώριζε καὶ ἀγαποῦσε πολὺ τὰ βιβλία καὶ ἦταν ἓνας ἀκόμη ὑποστηρικτικὸς ὁπαδὸς τῆς βιβλιογραφίας τῆς Μάρθας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ζωσιμαία, πολλὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸ προσωπικὸ τῶν περισσότερων βιβλιοθηκῶν ὅπου ἀναζήτησα τόμους, τεύχη, ἀκόμη καὶ σπαράγματα τευχῶν. Ἦταν πολλοὶ αὐτοὶ ποὺ ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα στὰ αἰτήματά μου, ἐνῶ δὲν ἔλειψαν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ μὲ περνοῦσαν ἀπὸ διπλὸ κόσκινο προτοῦ καταδεχθοῦν νὰ καταλάβουν τί ἀκριβῶς ἀναζητοῦσα καὶ στὴν συνέχεια νὰ μοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἐξετάσω τοὺς καταχωνιασμένους θησαυροὺς τους. Δυστυχῶς, ὑπῆρξαν καὶ ὀρισμένες βιβλιοθηκὲς ποὺ παρέμειναν ἐρμητικὰ κλειστὲς παρ' ὅλα τὰ ἀλλεπάλληλα κτυπήματα στὶς πόρτες τους.

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες στὴν Κάτια Φλεριανοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὰ περιοδικὰ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς δὲν εἶχαν ἀκόμη μεταφερθεῖ στὸ Καπνεργοστάσιο τῆς Λένορμαν, τὴν Ἑλένη Γκαλίτσιου τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Ἰωαννίνων γιὰ τὴν χαμηλῶν τόνων ἄψογη ἐξυπηρέτηση, τὸν Ἀνέστη Σίτα στὸ Σπουδαστήριο ΜΝΕΣ τοῦ ΑΠΘ, τὸν προσηνὴ πατέρα Σεβαστιανὸ Φρέρη στὸ φιλόξενο καὶ σεμνὸ περιβάλλον τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Πατέρων Ἰησουιτῶν Ἀθηνῶν, τὴν πάντοτε πρόθυμη Μαρία Ρακαλίδου καὶ βεβαίως τὸν Σπύρο Πιέρρο γιὰ τὴν ἄμεση καὶ ἐκτὸς ὥραρίου ἀνταπόκρισή του στὶς ἀναζητήσεις μου, στὸ πάντοτε φιλικὸ περιβάλλον τοῦ πέμπτου ὁρόφου τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν Γιώργο Κατσαμάκη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸν Σάκη Κουρουζίδη, διευθυντὴ τῆς Εὐωνύμου Οἰκολογικῆς Βιβλιοθήκης, ποὺ τάχιστα μοῦ ἔστειλε ὅ,τι χρειάζομαι, τὴν Γεωργία Κόκλα-Παπαδάτου τῆς Δημόσιας

Βιβλιοθήκης Ζακύνθου, την Κάτια Άντωνέλλου στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, τον Μιχάλη Μεταξά της Βιβλιοθήκης της Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, την Κατερίνα Τσίρου του Μουσείου Τύπου Πατρών, τον Α. Μινάρδο της Βιβλιοθήκης του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, τον Γιάννη Παππά της Ιστορικής Βιβλιοθήκης του Ίδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη, την Έλένη Σακκά της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου, τον Γιώργο Τσακνιά στο Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, το προσωπικό του Φιλοτελικού και Ταχυδρομικού Μουσείου στην Αθήνα, όπου εισήλθα κατόπιν ειδικών συστάσεων του φιλοτελιστή Μωυσή Κωνσταντίνου, τον Δ. Σάββα και την Γεωργία Κακούτη της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, την Πέπη Γαβαλά στα ΓΑΚ Λακωνίας, τους φίλους στην Λέσχη Πλωμαρίου «Βενιαμίν ο Λέσβιος», την Καθολική Έπισκοπή Σύρου.

Έγκάρδιες εύχαριστίες ανήκουν επίσης και σε μια σειρά από συναδέλφους, φίλους και γνωστούς. Ο Δημήτρης Γεωργακόπουλος, ο Μωυσής Έλισάφ, ο Γιώργος Ζεβελάκης, ή Φανή Καζαντζή-Κισκήρα, ο Γιώργος Καζαντζίδης, ή Χαρά Καραγιαννάκη, ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος, ο Μπάμπης Καραόγλου, ή Μελανθία Κοντοπούλου, ή Σοφία Κοτζάμπαση, ή Χρύσα Κουράκη, ή Μαρίνα Λουκάκη, ο Μάριος Μαρσέλος, ο Γιάννης Μαυρομάτης, ο Δημήτρης Πόρτολος, ή Άννα Πράσινου, ή Άννα Ταμπάκη, ή Λύντια Τρίχα, ο Κώστας Τσικνάκης, ή Δήμητρα Τσιώρη, ο Ραφαήλ Φρεζής, όλοι κατά καιρούς ποικιλοτρόπως συνέδραμαν και διευκόλυναν το έργο μου.

Ξεχωριστά θέλω να εύχαριστήσω τον φίλο Γιάννη Πολέμη, που από την πρώτη μέρα που πήγα στο σπίτι του, στα αγαπημένα Άπατούρια της Άνδρου, μου επέτρεψε να ξεψαχνίζω δίχως κανέναν περιορισμό την βιβλιοθήκη του. Στην τελευταία επίσκεψή μου, μου χάρισε αρκετούς τόμους περιοδικών του 19ου αιώνα, όχι επειδή βαρέθηκε να με βλέπει να φωτογραφίζω και να σημειώνω, αλλά επειδή είναι διακριτικός, όξυδερκής και γενναιόδωρος.

Η συνάδελφος Αθηνά Βογιατζόγλου διάβασε την Εισαγωγή και έκανε πολυάριθμες διορθώσεις και σχόλια και της όφειλω ένα μεγάλο εύχαριστώ. Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου διάβασε ένδελεχώς ένα μέρος της και όπως πάντα ή βοήθειά του ήταν ανεκτίμητη. Ο Στρατής Μπουρνάζος την διεξήλθε επίσης και έκανε καίριες υποδείξεις που έστω κι αν δεν μπόρεσα να τις εκμεταλλευτώ όλες, όπως θα ήθελα, όπωςδήποτε ωφέλησαν το τελικό κείμενο. Έγκάρδιες εύχαριστίες στην Στέση Αθήνη, τον Γιάννη Ξούρια και τον Σωτήρη Παρασχά, που επίσης διάβασαν και σχολίασαν την Εισαγωγή, στην τελική της μορφή.

Επίσης όφειλω να εύχαριστήσω τον Γιώργο Ματθιόπουλο, που σχεδίασε ειδικά για την παρούσα έκδοση την γραμματοσειρά GFS Estia, που χρησιμοποιήθηκε για τους τίτλους των λημμάτων και την Ξένια Χατζηαγγελή για τον σχεδιασμό των εξωφύλλων.

Τα τελευταία τρία χρόνια είχα την εξαιρετική τύχη να συνεργαστώ με δύο ξεχωριστούς ανθρώπους, που παρότι τους γνώριζα από καιρό, τώρα τους συναναστράφηκα περισσότερο και τους εκτίμησα ιδιαίτερα. Άμφότεροι αξίζουν την ευγνωμοσύνη μου, όχι τόσο γιατί ο καθένας με τον τρόπο του συνέβαλε στην αρτιότητα αυτού του βιβλίου, όσο γιατί μου υπενθύμισαν τί σημαίνει ανιδιοτελής προσφορά. Ο πρώτος είναι ο Λάμπρος Βαρελάς στο ΑΠΘ. Τον εύχαριστώ όχι μόνο επειδή διάβασε και συζήτησε μαζί μου ολόκληρο το βιβλίο, βοηθώντας με ουσιαστικά, μέσα από τις γνώσεις του για την περίοδο και το πεδίο, αλλά γιατί μου προσέφερε, δίχως καν να του ζη-

τήσω, έναν πακτωλό πληροφοριών από την δική του έρευνα. Αύτην την άσυνήθιστη γενναιοδωρία, που δεν την έχω ξανασυναντήσει σε ακαδημαϊκούς κύκλους, ο Λάμπρος Βαρελάς την θεώρησε έντελώς αυτόνότη συναδελφική αλληλεγγύη. Ο δεύτερος είναι ο Δημήτρης Ζαζάς της Διεύθυνσης Έκδόσεων της Βουλής. Κατά το στήσιμο του βιβλίου ή συμπαράστασή του υπερέβαινε κάθε επαγγελματικό ωράριο και κάθε τυπική υποχρέωση. Έκτός από το δύσκολο έργο της τυπογραφικής προετοιμασίας, έκανε έρευνητική δουλειά και στο βιβλιοθηκονομικό πεδίο. Ήταν ένας οίκεϊος χώρος, όπου μπορούσαμε να συννενοηθούμε άριστα, δίχως περιττές φλυαρίες: έπιβεβαίωσε, διασταύρωσε και πρόσθεσε στοιχεία, συμπλήρωσε κενά, έψαξε στο διαδίκτυο, υποβάλλοντας, πάντοτε διακριτικά, τα εύρηματά του στην κρίση μου. Δέχτηκε και άνεχτηκε αγόγγυστα αλλαγές και καθυστερημένες προτάσεις που άνέτρεπαν τον αρχικό μας σχεδιασμό. Τέλος συνέταξε, με μεγάλη προσοχή τα Εύρετήρια έκδοτών, τυπογραφείων και τόπων. Χωρίς την βοήθειά του ή εργασία μου θα ήταν άτελέστερη. Λίγα λόγια, μετρημένα και πολλή αγάπη είσέπραξα από την συνεργασία μας.

Εύχαριστώ επίσης την φίλη Ίουλιανή Θεοδόση. Από την στιγμή που ανέλαβε την διόρθωση των δοκιμίων, άρχισε να έλέγχει με μεγάλη σχολαστικότητα και εύρηματικότητα όλες τις παραπομπές και τις αναφορές, να προτείνει αλλαγές, προσθήκες και λύσεις συμβάλλοντας ποικιλοτρόπως στην περάτωση της έκδοσης. Επίσης συνέταξε την Βιβλιογραφία (σσ. 175-195) διασταυρώνοντας και έπιβεβαίωνοντας στοιχεία και πληροφορίες από διάφορες και διαφορετικές πηγές.

Η Έλλη Δρούλια ήταν αυτή που έξ αρχής αγκάλιασε αποφασιστικά και δυναμικά το μετέωρο έγχείρημά μου και ήταν νοερά δίπλα μου σε όλα τα στάδια της προετοιμασίας του, από την αρχή μέχρι το πέρας, και την εύχαριστώ εγκάρδια. Η πρότασή της να ένταχθεί ή έκδοση αυτή στο έκδοτικό πρόγραμμα της Βιβλιοθήκης της Βουλής ήρθε σε μια έξαιρετικά δύσκολη στιγμή και αποδείχτηκε, έν τέλει, ή κρίσιμη λεπτομέρεια που μου έδωσε την ώθηση για να άναμετρηθώ με τις συσσωρευμένες έκκρεμότητες και άναζητήσεις δεκαετιών.

Οί εύχαριστίες προς την οικογένειά μου είναι αυτόνότητες. Και οί τρεις τους, ο Άπόστολος, ο Κωστής και ή Μαρίνα μου συμπαραστάθηκαν καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής. Μίλησαν, πρότειναν, βοήθησαν, πίεσαν, και έν τέλει σιώπησαν. Ήταν, όμως, πάντα διαθέσιμοι. Εύχαριστώ για όσα μου προσέφεραν και άπολογοῦμαι για όσα δεν τους επέτρεψα να μου προσφέρουν.

Στα πρώτα χρόνια της έρευνας ο Μάνος Χαριτάτος, με τον γνωστό και άσυγκράτητο ένθουσιασμό του για κάθε καινούργιο έγχείρημα, με σύστησε σε διάφορους γνωστούς του. Κρατώ ως πολύτιμη άνάμνηση την έπίσκεψη στο σπίτι ή σωστότερα στην βιβλιοθήκη του Κ.Θ. Δημαρά, στην όδο Μουρούζη. Άφου είπαμε τα σχετικά και μου έγιναν κάποιες διερευνητικές έρωτήσεις υπό τύπον εξέτασης, ο Κ.Θ.Δ. ρώτησε αν θέλαμε κάτι να πιούμε: Ίσως ένα ούίσκι, το έθνικό μας ποτό; Ο Μάνος δεν έπινε αλκοόλ εκείνη την εποχή, κι εγώ είπα άμήχανα και έρωτηματικά, καθώς δεν είχε προσφερθεί και τίποτα άλλο: Το έθνικό μας ποτό; Προφανώς ο έρωτηματικός μου τόνος δεν έγινε άντιληπτός και ένα ποτήρι ούίσκι βρέθηκε μπροστά μου, σκέτο και μπόλικο! Αυτό το ποτήρι, που ήταν ένα μαρτύριο μέχρι να κατεβάσω την στάθμη του σε ίκανοποιητικό επίπεδο, στάθηκε ή άφορμή για να παραταθεί ή έπίσκεψη. Κάποια στιγμή ο οίκοδεσπότης σηκώθηκε ξαφνικά και πήγε σε ένα διπλανό καμαράκι, όπου προφανώς άποθήκευε τα βιβλία και τα άνάτυπά του, και μου έδωσε αν

ὄχι τὰ ἅπαντά του, τουλάχιστον ἓνα μεγάλο μέρος τους. Ὁ μποναμάς, ὅμως, ἦταν ἄλλος. Ὅταν τὸν ἀποχαιρετοῦσα, μοῦ ἐγχείρισε ἓνα πάκο κιτρινισμένα φύλλα (περίπου ὅπως εἶναι τώρα οἱ δικές μου σημειώσεις) λέγοντάς μου: Πάρτε τα, ἴσως σᾶς φανοῦν χρήσιμα. Ἀκολούθησε ἡ γνωστή ἀναζήτηση μιᾶς ἐπιπλέον πλαστικῆς σακούλας γιὰ ὅλα τὰ καλούδια καὶ ἔτσι τελείωσε ἡ ἐπίσκεψη στὸν Κ.Θ.Δ. Ἦταν μιὰ τυπικὴ ἐπίσκεψη ποὺ ὅμως γιὰ μένα στάθηκε καθοριστικὴ. Μὲ διαβεβαίωσε ὅτι αὐτὸ ποὺ σκόπευα νὰ κάνω ἄξιζε τὸν κόπο καὶ ἐπιπλέον ὅτι ἤμουν σὲ καλὸ δρόμο. Ὁ δρόμος ἀποδείχτηκε μακρὺς καὶ λυπᾶμαι πολὺ ποὺ δὲν μπορῶ νὰ μοιραστῶ τὸ τέλος του μὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ μὲ ὑποστήριξαν ἀπ' τὴν ἀρχὴ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Μάνο Χαριτάτο, ποὺ θὰ τὸ χαιρόταν ὅσο καὶ ἐγώ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οί παλαιότερες αποσπασματικές απόπειρες για την καταγραφή τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα ποτέ δὲν κατάφεραν νὰ ἀνταγωνιστοῦν τὶς ἀντίστοιχες, συστηματικές καὶ ἐξαντλητικές ἐργασίες γιὰ τὰ βιβλία, τὰ μονόφυλλα καὶ τὰ φυλλάδια.⁴ Ἀλλὰ καὶ οἱ νεότερες προσεγγίσεις, ἔντυπες καὶ ἠλεκτρονικές, ἐξαντλοῦνται στὴν ἐπιλεκτική προβολὴ ὀρισμένων περιοδικῶν, ἀφήνοντας τὴν συνολικὴ βιβλιογράφησή τους ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους τους. Οὐσιαστικά ὁ ἐλληνικὸς περιοδικὸς τύπος παραμένει πανοραμικὰ ἀθέατος καὶ μόνο κατακερματισμένα προσβάσιμος στοὺς ἐρευνητές, παρ' ὅλο πὺ ἡ συγκεντρωτικὴ καταγραφή καὶ παρουσίασή του θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει σημαντικὴ ὑπηρεσία στὴν συλλογικὴ αὐτογνωσία. Πόσα καὶ ποιά ἦταν τὰ περιοδικὰ ποὺ ἐκδόθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν, ποῦ βρίσκονταν οἱ ἔδρες τους, ποιοὶ τὰ ἐξέδιδαν, ποιοὶ ἔγραφαν σ' αὐτά, πῶς διακινουόνταν, ποιοὶ τὰ ἀγόραζαν καὶ ποιοὶ τὰ διάβαζαν, ποῦ διαβάζονταν, ποιά ἦταν ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς παραγωγοὺς καὶ τοὺς καταναλωτές, ἀνάμεσα στὴν ἐλλαδικὴ μητρόπολη καὶ τὴν ὁμογένεια, ἀνάμεσα στὰ ἐλλαδικὰ ἔντυπα καὶ στὰ ὁμολογὰ τους τῆς διασπορᾶς· αὐτὰ εἶναι μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα, ποῦ ἡ ἀπάντησή τους προϋποθέτει μιὰ, κατὰ τὸ δυνατόν, συνολικὴ καταγραφή καὶ ἐποπτεία.

Διεθνῶς, ἡ συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴν σημασία τῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου, μὲ μονογραφίες, διατριβές καὶ ἄρθρα ποὺ πραγματεύονταν συγκεκριμένους τίτλους ἢ θεματικές ἐνότητες. Θεωρῶ, ὅμως, ὅτι ἡ ἀνάδειξη τῆς μεγάλης σημασίας τῶν περιοδικῶν, ξεκίνησε, μεταπολεμικά, τὸ 1957 μὲ τὸ πρωτοποριακὸ, γιὰ τὴν ἐποχὴ του, βιβλίο τοῦ Richard Altick *The English Common Reader*, ἓνα βιβλίο ποὺ δὲν ἀσχολοῦνταν κατεξοχὴν μὲ τὰ περιοδικὰ ἀλλὰ μὲ τὸν μέσο Ἀγγλο ἀναγνώστη τοῦ 19ου αἰῶνα.⁵ Ἐπὶ μιὰ πενητηκονταετία χρησιμοποιοῦνταν ὡς πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιο καὶ ἀποτελοῦσε τὸ βασικὸ βοήθημα γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἀναγνωστικῆς συμπεριφορᾶς στὴν βικτωριανὴ Ἀγγλία. Παρόλο ποὺ μόνο δύο, ἀπὸ τὰ δεκαῆξι, κεφάλαιά του ἐξέταζαν ἀποκλειστικὰ τὸν περιοδικὸ τύπο, ἡ καταλυτικὴ ἐπίδραση τῶν περιοδικῶν στὶς ἀναγνωστικές

4. Γιὰ τὰ βιβλία βασικὴ πηγὴ παραμένει τὸ τρίτομο ἔργο τῶν Γκίνη καὶ Μέξα μὲ τὰ πολλὰ συμπληρώματά του, τὸ ὁποῖο σταδιακὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν πολύτιμη ἐργασία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ ποὺ συνεχίζεται ἀπὸ τὸ Βιβλιολογικὸ Ἔργαστήρι, ἀρχικὰ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη καὶ τώρα στὴν ΕΒΕ, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Πόπης Πολέμη. Γιὰ τὰ μονόφυλλα διαθέτουμε τὴν ἐργασία τῆς Ἑλλης Δρούλια-Μητράκου, *Τὰ μονόφυλλα τοῦ ΕΛΙΑ (1800-1863): Βιβλιογραφικὴ παρουσίαση*, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1989.

5. R.D. Altick, *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800-1900*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1957. Ἐνδεικτικὴ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς ἀπήχησής του εἶναι ἡ διοργάνωση συνεδρίου ἀφιερωμένου στὸ συγκεκριμένο βιβλίο, βλ. B. Palmer – A. Buckland (ἐπιμ.), *A Return to the Common Reader: Print Culture and the Novel 1850-1900*, Ashgate 2011.

προτιμήσεις του μέσου αναγνώστη βρισκόταν στο επίκεντρο ολόκληρου του βιβλίου, αφού οι αναφορές στα περιοδικά ήταν διάσπαρτες και συνεχείς. Ο Altick, βέβαια, επιχείρησε να σκιαγραφήσει το προφίλ του μέσου αναγνώστη και προφανώς δεν ασχολήθηκε ούτε με τον υπονοούμενο ή τον λανθάνοντα, ούτε με τον έπαρκη ή τον πληροφορημένο, που έμφανίστηκαν και κυριάρχησαν, ως αναζητούμενοι, στον ακαδημαϊκό όριζοντα των επόμενων δύο δεκαετιών. Ο κοινός, ο μέσος, ο καθημερινός αναγνώστης, όπως κι αν τον φανταζόμαστε, υπαρκτό αλλά και φευγαλέο άτομο, αναδύεται ανάγλυφα και ταυτίζεται, κατά κύριο λόγο, με τον αναγνώστη και την αναγνώστρια των λαϊκών περιοδικών εντύπων.

Βεβαίως, πριν από τον Altick είχαν προηγηθεί άπειρες αποσπασματικές αναφορές στην δύναμη και την δυναμική των περιοδικών, με πιο έμβληματική την ρήση του «δικού μας» Λόρδου Βύρωνος, που παρομοίαζε τα περιοδικά με μια λογοτεχνική ήσσονα αυτοκρατορία (*literary lower empire*), αφού τα περιοδικά θεωρούνταν ως οι κύριοι μεταπράτες της έπιστημονικής, οικονομικής και κοινωνικής πληροφόρησης, ενώ παράλληλα έκτελούσαν και χρέη διαιτητή και κριτή στην διαμόρφωση του λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού γούστου.⁶ Το βιβλίο του Altick, όμως, έδωσε το έναυσμα για μια σειρά από αυτότελες μελέτες. Την επόμενη χρονιά, το 1958, ο R.G. Cox, σε μια σύντομη αλλά περιεκτική θεώρηση του είδους, υποστήριζε έμφατικά ότι τα περιοδικά έντυπα ήταν το κυρίαρχο ανάγνωσμα στον 19ο αιώνα, και μια δεκαετία αργότερα ο Walter E. Houghton, προλογίζοντας το περίφημο και ρηξικέλευθο για την εποχή του, αλλά και ανθεκτικό στο πέρασμα του χρόνου, *Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, τόνιζε την κεντρική θέση που είχαν τα περιοδικά στην κατανόηση της βικτωριανής κουλτούρας.⁷

Κατόπιν, και ιδιαίτερα μετά το 1990, η ίδια ή ιδέα του Altick για την ύπαρξη ενός κοινού ή μέσου αναγνώστη άμφισβητήθηκε, καθώς μέσα σ' αυτήν την, έτσι κι αλλιώς, προβληματική, απρόσωπη κατηγορία υπάρχει ένα μεγάλο φάσμα αναγνωστών που τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους μάς διαφεύγουν.⁸ Ακολούθησε μια σειρά από εργασίες που έστίαζαν στην σχέση των περιοδικών με τις δύο ομάδες που βρίσκονταν εύλογα στο επίκεντρο της βικτωριανής ρητορικής: με την έργατική τάξη και με τις γυναίκες. Η πρώτη εξετάστηκε κατά κύριο λόγο ως αποδέκτης των λαϊκών και φθηνών περιοδικών και οι δεύτερες ως συγγραφείς, εκδότριες, αλλά κυρίως ως καταναλώτριες όχι μόνο των γυναικείων περιοδικών αλλά του συνόλου των εντύπων. Η πολλαπλή γυναικεία παρουσία, άλλοτε όρατη και κάποτε άορατη, φαίνεται πώς προσδιόριζε, καθόριζε και έπηρέαζε την φορά και τις τάσεις των περιοδικών καθ' όλην την διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο τρόπος με τον οποίο τα περιοδικά απέικόνισαν το φύλο και την σεξουαλική ταυτότητα και ιδίως ο δυναμικός ρόλος που διαδραμάτισαν ως πεδία όπου κατασκευάστηκαν τα πρότυπα των φύλων και

6. M. Schoenfeld, *British Periodicals and Romantic Identity: The «Literary Lower Empire»*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2009, σ. 1.

7. R.G. Cox, «The Reviews and Magazines», στο: B. Ford (έπιμ.), *The Pelican Guide to English Literature: From Dickens to Hardy*, Harmondsworth, 1958, σ. 188' W.E. Houghton (έπιμ.), *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, University of Toronto Press & Routledge and Kegan Paul, Τορόντο & Λονδίνο 1966, σ. xv.

8. Για μια συνοπτική αλλά περιεκτική καταγραφή των μελετών γύρω από το θέμα, βλ. B. Palmer – A. Buckland (έπιμ.), *A Return to the Common Reader*, ό.π., σ. 3.

τῶν τάξεων, ἀποτέλεσαν κατὰ τὶς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες ἀντικείμενο ἀκαδημαϊκῆς ἔρευνας καὶ συγγραφῆς.⁹ Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ σήμερα, καὶ παρὰ τὴν πρόσφατη ἀξιοποίηση ποικίλων ἀνέκδοτων πηγῶν, ὅπως εἶναι τὰ ἡμερολόγια, οἱ ἀλληλογραφίαι, τὰ δανειστικά στοιχεῖα δημόσιων, σχολικῶν καὶ πανεπιστημιακῶν βιβλιοθηκῶν, τὰ ἐρωτηματολόγια ποὺ συμπλήρωναν οἱ μαθητὲς γιὰ τὶς ἀναγνωστικὲς προτιμήσεις τους καὶ τοὺς ἀγαπημένους τους συγγραφεῖς, καθὼς καὶ τὸ διάσπαρτο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ ποὺ γίνεται σταδιακὰ προσιτὸ στὴν ἔρευνα, ἰδιαίτερα μέσα ἀπὸ τὴν ψηφιοποίησή του, ἡ εἰκόνα τοῦ ἀναγνώστη καὶ τῆς ἀναγνώστριας, στὴν Εὐρώπη, τουλάχιστον τοῦ 19ου αἰῶνα, μᾶς διαφεύγει ἀκόμη καὶ ὅταν γνωρίζουμε τὰ ὀνοματεπώνυμα, τὴν ἡλικία καὶ τὶς διευθύνσεις τους, τὰ ἐπαγγέλματα ἢ τὶς ιδιότητές τους κτλ., καὶ αὐτὴ ἡ θολὴ εἰκόνα ὅπωςδῆποτε ὑπερβαίνει τὰ στεγανὰ τοῦ φύλου καὶ τῆς τάξης.

Στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, οἱ μελέτες γιὰ τὰ περιοδικὰ εἶναι λίγες καὶ ἐστιάζουν εἴτε σὲ συγκεκριμένες γεωγραφικὲς περιοχὲς ἢ χρονικὲς περιόδους εἴτε σὲ ὀρισμένα θεματικὰ πεδία ἢ σημαντικὰ περιοδικὰ. Ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε ἐρευνητικὰ μὲ τὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν ὁ Δημήτριος Μάργαρης (Ζάκυνθος 1879 – 1963 Ἀθήνα). Ἦδη ἀπὸ τὸ 1928 ἄρχισε νὰ δημοσιεύει περιγραφικὰ ἄρθρα γιὰ μεμονωμένα περιοδικὰ, ἐνῶ τὸ 1946 ἀνακοίνωνε τὴν πρόθεσή του νὰ τὰ συγκεντρώσει σὲ ἓνα βιβλίο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἐκδόθηκε ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1954 καὶ περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα: ΠΑΝΔΩΡΑ, LE SPECTATEUR DE L'ORIENT, ΕΥΤΕΡΠΗ, ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ, ΕΒΔΟΜΑΣ, ΕΣΤΙΑ, ΙΟΝΙΟΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ, ΣΠΙΝΘΗΡ, ΑΓΑΝΙΠΠΗ, ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ, ΚΟΡΙΝΝΑ, ΚΥΨΕΛΗ καὶ ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΑΝΘΩΝ.¹⁰ Παρότι τὸ βιβλίο αὐτὸ κατακρίθηκε ἀδίκως, ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Σαχίνη, ὅτι «περιέχει ἀνεξέλεγκτες εἰδήσεις καὶ ἀβάσιμες διαπιστώσεις», κατὰ τὴν γνώμη μου συγκεντρώνει ἐνδιαφέρουσες καὶ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ δεκατρία σημαντικὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ.¹¹ Εἶναι γραμμένο σὲ δημοσιογραφικὸ

9. Ἀπὸ τὴν πλούσια καὶ ποιοτικὰ ἄνιση βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὰ σχετικὰ θέματα, βλ. τὸν συλλογικὸ τόμο, H. Fraser – St. Green – J. Johnston (ἐπιμ.), *Gender and the Victorian Periodical*, Cambridge University Press, 2003· A. King, *The London Journal, 1845-83: Periodicals, Production and Gender*, Ashgate, 2004· D. Liddle, *The Dynamics of Genre: Journalism and the Practice of Literature in Mid-Victorian Britain*, University of Virginia Press, 2009.

10. Δ. Μάργαρης, «Ὁ Ραμπαγᾶς 1878-1889», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 6 (1928) 423-439· «Ἡ Πανδώρα», ὅ.π. 9 (1931) 479-490· «Ἡ Εὐτέρπη», ὅ.π. 10 (1932) 263-282· «Ἡ Χρυσαλλίς», ὅ.π. 11 (1933) 345-362· «Περιοδικὰ ἐπτανησιακά: Τὰ πρῶτα Ζακυθινὰ», ὅ.π. 12 (1934) 313-333· «Ἡ Ἑστία», ὅ.π. 13 (1935) 399-426· «Τί εἶναι περιοδικό;», *Νέα Ἑστία* 39 (1 Ἰανουαρίου 1946) 8-10· «Τὸ περιοδικὸ Ἑβδομάς τοῦ Δ.Γρ. Καμπούρογλου», *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά* 4 (1947) 147-151· «Ὁ Ξενόπουλος καὶ ἡ Εἰκονογραφημένη Ἑστία», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 7 (1 Φεβρουαρίου 1951) 229-231· «Ἡ Εἰκονογραφημένη Ἑστία μὲ τὸν Δροσίνη», *Νέα Ἑστία* 50 (15 Ὀκτωβρίου 1951) 1366-1370· «Τὸ πρῶτο Ζακυθινὸ περιοδικό», *Ἐπτανησιακὰ Φύλλα* 1 (1954) 3-5, καὶ Δ. Μάργαρης, *Τὰ παλιὰ περιοδικὰ. Ἡ ἱστορία τους καὶ ἡ ἐποχή τους*, Ι. Σιδέρης, Ἀθήνα [1954]. Γιὰ βιβλιοκρισίες βλ. Δ. Ρώμας, ἐφ. *Ἐλευθερία* (5 Δεκεμβρίου 1954)· Κ.Θ. Δημαρᾶς, ἐφ. *Τὸ Βῆμα* (10 Δεκεμβρίου 1954)· Κλ. Παράσχος, ἐφ. *Καθημερινή* (25 Δεκεμβρίου 1954) καὶ Σ.Χ. Σκοπετέας, *Ἐπτανησιακὰ Φύλλα* 2 (Φεβρουάριος 1955) 197-198.

11. Βλ. Α. Σαχίνης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Πανδώρας καὶ τῶν παλαιῶν περιοδικῶν*, Ἀθήνα, 1964, σ. 8. Ὡς παραδόξως, ὁ Σαχίνης ὄχι μόνον δὲν ἀνασκευάζει καμία ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ Μάργαρη, ἀλλὰ μερικὲς τὶς υἱοθετεῖ κιόλας.

ὕφος, ἐπιμένει σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἐνῶ ἄλλα τὰ ἀφήνει ἀμνημόνευτα ἢ ἀσχολίαστα, ὥστόσο καταγράφει ἀθησαύριστα στοιχεῖα ποὺ ὁ συγγραφέας τὰ γνῶριζε, ἀπὸ πρῶτο ἢ δεύτερο χέρι ἢ ἔστω ἀπὸ ἀκούσματα, καὶ σίγουρα μέσα ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ καὶ πνευματικὸ κόσμο στὸν ὁποῖο λειτουργοῦσαν τὰ συγκεκριμένα περιοδικὰ καὶ οἱ δημιουργοὶ τους.

Στὴν ἴδια μεταπολεμικὴ δεκαετία κυκλοφόρησε τὸ τρίτομο ἔργο τοῦ Κώστα Μάγερ μὲ θέμα τὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*.¹² Ἐδῶ, τὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰώνα καταγράφονται ἐντελῶς συνοπτικὰ καὶ ἐπιλεκτικὰ, σὲ σύγκριση μὲ τὴν συνολικὴ οἰκονομία τοῦ βιβλίου. Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ μόνον σὲ δύο ἀπὸ τὰ πέντε προεπαναστατικὰ περιοδικὰ, ἡ ἔμφαση δίνεται ἐξ ὀλοκλήρου στὶς ἐφημερίδες, τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς δημοσιογράφους τους, ποὺ εἶναι ἄλλωστε καὶ τὸ κύριο ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου. Τυχαίᾳ μόνον μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀπλὴ μνεῖα ὀρισμένων τίτλων περιοδικῶν ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ἐπαρχιακῶν ἐφημερίδων τῆς περιόδου 1835-1862. Τὸ τελευταῖο βραχὺ κεφάλαιο τοῦ πρώτου τόμου, παρότι ἐπιγράφεται «Περιοδικὰ μέχρι τὸ 1900», περιορίζεται στὴν παράθεση ὀρισμένων τίτλων κατανεμημένων γεωγραφικά: «Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Ἐπαρχιῶν, Ὑποδούλων Μερῶν, Ἐξωτερικοῦ». Οἱ πληροφορίες περιορίζονται στὰ ἀπολύτως ἐλάχιστα: τίτλος, σχῆμα (8ο ἢ 4ο) καὶ χρονολογία τῆς ἐκδοσης. Ἐνίοτε προστίθεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη. Ἐλλείπει ἄλλου, ὁ κατάλογος τοῦ Μάγερ, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ καταχρηστικά, καὶ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα, ἐξήντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδόσή του, ὡς βασικὸ ἔργο ἀναφορᾶς. Πέρα ἀπὸ τὶς πολλὰς ἀνακρίβειες ποὺ περιέχει, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀποσπασματικότητα ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ παραποιημένη εἰκόνα γιὰ τὴν συνολικὴ παραγωγή, καθὼς βασίστηκε, ὅπως ἄλλωστε σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, στοὺς χειρόγραφους καί, ὅπως γνωρίζουμε, ἐλλιπέστατους καταλόγους τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, τῆς δεκαετίας τοῦ 1950.

Τοπικοῦ χαρακτήρα καὶ ἐνδιαφέροντος εἶναι μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπίσης παλαιότερες μελέτες ὅπως, π.χ., τοῦ Χρήστου Σολομωνίδη γιὰ τὰ περιοδικὰ τῆς Σμύρνης, τοῦ Ντίνου Κονόμου γιὰ τὰ Ἐπτάνησα, τοῦ Εὐγένιου Μιχαηλίδη γιὰ τὴν Αἴγυπτο, τοῦ Νίκου Ε. Πολίτη γιὰ τὴν Πάτρα κ.ἄ. Παρόμοιο, δίχως, ὅμως, νὰ περιορίζεται σὲ μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ, ἀλλὰ ἐστιάζοντας στὶς ἐβραϊκὲς κοινότητες, εἶναι καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Ραφαὴλ Φρεζῆ.¹³ Ὅλα τὰ παραπάνω κινοῦνται πάνω κάτω στὸ ἴδιο πλαίσιο, δίνοντας στοιχεῖα γιὰ τὴν ὕλη, τοὺς συντελεστὲς τῆς ἐκδοσης, ἀνθολογώντας ἀποσπάσματα, τονίζοντας ἰδιαιτερότητες, φωτογραφίζοντας πρωτοσέλιδα, μεταφέρον-

12. Κ. Μάγερ, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου*, Τόμος 1: 1790-1900, Ἀθήνα 1957. Τόμος 2: *Ἀθηναϊκαὶ ἐφημερίδες*, Ἀθήνα 1959. Τόμος 3: *Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ 1901-1959*, Ἀθήνα 1960.

13. Χ.Σ. Σολομωνίδης, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη (1821-1922)*, Ἀθήνα 1959· Ντ. Κονόμος, *Ἐπτανησιακὸς Τύπος 1798-1864* (Ἡμίφυλλα, φυλλάδια, ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ), ὡς παράρτημα τοῦ περ. *Ἐπτανησιακὰ Φύλλα* 5 (1964) 1-142· Ε. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα ἡτοι εἰκονογραφημένη Ἱστορία τοῦ δημοσιογραφικοῦ περιοδικοῦ τύπου τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ Αἰγυπτιωτῶν Ἑλλήνων (1862-1972)*, Ἔκδοσις Κέντρου Ἑλληνικῶν Σπουδῶν, ἀρ. 20, τυπ. τοῦ Ἐμπορίου, Ἀλεξάνδρεια 1972· Ν.Ε. Πολίτης, *Χρονικὸ τοῦ Πατραϊκοῦ τύπου (1840-1940)*, Πάτρα 1984· Ρ. Φρεζῆς, *Ὁ ἐβραϊκὸς τύπος στὴν Ελλάδα*, Ἰσραηλιτικὴ Κοινότητα Βόλου, Βόλος 1999.

τας πληροφορίες τρίτων για άφαντες εκδόσεις. Η αξιοπιστία τους συναρτάται με τις περιορισμένες δυνατότητες αυτοψίας του ύλικού, ενώ τα ειδικά ενδιαφέροντα των συγγραφέων τους σαφώς προσδιορίζουν την όπτική γωνία μέσα από την οποία εξετάζονται τα περιοδικά.

Οι μελέτες που προσεγγίζουν θεματικά πεδία εμφανίστηκαν αργότερα, και στην πλειονότητά τους προέρχονται από τον ακαδημαϊκό χώρο. Τα ιατρικά περιοδικά ήταν το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής του Νίκου Δέγλερη,¹⁴ τα οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά μελετήθηκαν από την Μάρθα Καρπόζηλου,¹⁵ τα περιοδικά των θετικών επιστημών από την Ειρήνη Μεργούπη-Σαβαΐδου.¹⁶ Τα παιδικά-νεανικά περιοδικά εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας, ενώ τα παιδαγωγικά περιοδικά έχουν αποδελτιωθεί αναλυτικά, από δύο ανεξάρτητες ερευνητικές ομάδες.¹⁷

Τέσσερα από τα μακροβιότερα και γνωστότερα περιοδικά του 19ου αιώνα, ή ΠΑΝΔΩΡΑ, ή ΕΣΤΙΑ, Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ και ή ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ έχουν αποτελέσει αντικείμενα ειδικών μονογραφιών. Η διατριβή επί ύφηγεσία του Αποστόλου Σαχίνη για την ΠΑΝΔΩΡΑ χρησιμοποιήθηκε ως έργο αναφοράς επί δεκαετίες, καθώς ήταν η μοναδική μελέτη που περιείχε πληροφορίες όχι μόνο για την ΠΑΝΔΩΡΑ αλλά και για τα προηγούμενα και σύγχρονά της «φιλολογικά» περιοδικά.¹⁸ Η επίσης διατριβή επί ύφηγεσία του Γιάννη Παπακώστα, αν και επικεντρωνόταν σε μία μόνον δραστηριότητα της ΕΣΤΙΑΣ, δηλαδή στους διαγωνισμούς για την συγγραφή ελληνικών διηγημάτων, έθιγε και άλλες πτυχές του περιοδικού.¹⁹ Η μελέτη

14. Ν. Δέγλερης, *Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού ιατρικού περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1980.

15. Μ. Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991.

16. Είρ. Μεργούπη-Σαβαΐδου, *Δημόσιος λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: Εκλαϊκευτικά έγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και στα περιοδικά*, διδ. διατριβή (ΕΚΠΑ & ΕΜΠ), Αθήνα 2010· πρβ. και την συναφή διδ. διατριβή (ΕΜΠ) της Π. Γιαννακοπούλου, *Η διακίνηση των επιστημονικών ιδεών στην Ελλάδα, 1850-1900: Η έκφραση του εκλαϊκευτικού έγχειρήματος στον δημόσιο χώρο και στα περιοδικά. Η αποτύπωσή του στην Έφημερίδα των Κυριών*, Αθήνα 2013, όπου εξετάζονται επίσης και τα περιοδικά ΠΑΝΔΩΡΑ, ΕΣΤΙΑ και ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ.

17. *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, 2 τόμοι, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004, 2007 και Σ. Ζιώγου – Θ. Χασεκίδου – Β. Φούκας, *Παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα: Παρουσίαση και περιεχόμενα*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005. Για το δεύτερο βλ. την κριτική του Άλέξη Δημαρά με τίτλο «Παιδαγωγοί και ‘παιδαγωγοί’», στην έφ. *Τα Νέα* (28 Απριλίου 2007) και την απάντηση της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου με τίτλο: «Άβλεψία και παραλείψεις», στην ίδια έφημερίδα (4 Μαΐου 2007).

18. Α. Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*, ό.π.

19. Γ. Παπακώστας, *Το περιοδικό Έστια και το διήγημα*, Έκπ. Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα 1982· βλ. και Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Το περιοδικό Έστια (1876-1895) και το διήγημα (μια αντίθεση και μια θέση)», *Παρουσία* 3 (1985) 123-152, πρβ. και Γ. Παπακώστας, *Το περιοδικό Έστια (1876-1895) και το διήγημα. Μια θέση και μια αντίθεση, έλεγχος κρίσεως*, Κώδικας, Αθήνα 1985.

τῆς Βίκυς Πάτσιου γιὰ τὴν ΔΙΑΠΛΑΣΙΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ἔδινε μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ μακροβιότερου παιδικοῦ περιοδικοῦ καὶ τὸ τοποθετοῦσε μέσα στὰ συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς του.²⁰ Τὸ ἴδιο ἐπιχείρησε μὲ ἐπιτυχία καὶ ἡ Βασιλικὴ Βασιλούδη μὲ τὴν διδακτορικὴ διατριβή της γιὰ τὸ προτεσταντικὸ περιοδικὸ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ.²¹ Τέλος, τὸ βραχύβιο νεοτερικὸ περιοδικὸ Η ΤΕΧΝΗ τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου ἔχει παλαιότερα ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς Μ. Ἀντωνίου-Τίλιου,²² ἐνῶ ἡ μακρόβια ΕΒΔΟΜΑΣ πρόσφατα μελετήθηκε ἀπὸ τὴν Σοφία Γκίνκο στὸ Πανεπιστήμιο Πατρῶν, ὅπου μὲ τὴν καθοδήγηση τῆς καθηγήτριας Στέσης Ἀθήνη ἔχουν προκύψει καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες. Μεταπτυχιακὲς διατριβὲς ἐκπονοῦνται καὶ στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σὲ διάφορα τμήματα καὶ ἰδιαίτερα στὸ Τμῆμα Φιλολογίας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Λάμπρου Βαρελά. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἐργασίες ποὺ ἔχουν δημοσιευτεῖ σὲ μορφή ἄρθρου, ξεχωρίζω τὴν ἐνδελεχὴ μελέτη τοῦ Κώστα Λάππα γιὰ τὸ περιοδικὸ τῆς ὀθωνικῆς περιόδου ἢ ΠΡΟΟΔΟΣ τοῦ ἐκκεντρικοῦ καὶ ιδιόρρυθμου ἱατροῦ Παναγιώτη Σοφιανόπουλου.²³ Βεβαίως, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες μελέτες μικρότερου βεληνεκούς καὶ πὺ ἐξειδικευμένου προσανατολισμοῦ, ποὺ προέρχονται ἀπὸ μεταπτυχιακὰ καὶ ἐρευνητικὰ προγράμματα κυρίως στὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν. Στὴν πλειονότητά τους ἀσχολοῦνται μὲ ἐπιμέρους θέματα, καλύπτοντας μιὰ πτυχή εἴτε ἐνὸς περιοδικοῦ εἴτε μιᾶς ομάδας ὁμοειδῶν ἐντύπων. Αὐτὲς οἱ ἐργασίες εἶναι προσιτὲς ἠλεκτρονικὰ στὰ ἀποθετήρια τῶν πανεπιστημίων ὅπου ἐκπονήθηκαν καὶ σημειώνονται στὰ οἰκεῖα λήμματα τοῦ Β' τόμου.

Σὲ ἀκαδημαϊκὰ καὶ ἐρευνητικὰ περιβάλλοντα, ὅπως τὸ ΕΙΕ, τὸ ΕΚΠΑ καὶ τὸ ΑΠΘ πραγματοποιήθηκαν, ἐπίσης, ἀποδελτιώσεις συγκεκριμένων περιοδικῶν. Τὰ προεπαναστατικὰ περιοδικὰ ἀποδελτιώθηκαν ἀπὸ τὸ ΚΝΕ τοῦ ΕΙΕ, ὁρισμένα μικρασιατικὰ ἀπὸ τὸ ΕΚΠΑ, ἐνῶ ἡ ΕΥΤΕΡΙΠΗ καὶ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΜΑΣ ἐκδόθηκαν στὴν σειρὰ «Εὐρετήρια Περιοδικῶν Λόγου καὶ Τέχνης» τοῦ ΑΠΘ. Στὸ ΕΙΕ στεγάσθηκε καὶ τὸ μεγαλύτερο Ἐρευνητικὸ Πρόγραμμα *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*, 1784-1996. Παρότι τὸ κύριο ἀντικείμενο τῶν τεσσάρων ὁμότιτλων τόμων ἦταν οἱ ἐφημερίδες, καθὼς καὶ οἱ ἐκδότες καὶ οἱ δημοσιογράφοι τους, τὸ ἔργο συμπεριέλαβε ἐπιλεκτικὰ, ἀλλὰ ἐπαρκέστατα, μερικὰ ἀπὸ τὰ γνωστότερα περιοδικὰ τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνα. Ὡστόσο, στὰ πολυσέλιδα Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου ποὺ ἔγινε, στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδιοῦ Ἐρευνητικοῦ Προγράμματος, στὴν Ἀθήνα τὸ 2002, ὑπάρχει μιὰ καὶ μοναδικὴ ἀνακοίνωση ποὺ ἀφορᾷ περιοδικὸ ἐντυπο, τὴν ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες σκόρπιες ἀναφορὲς στὸν περιοδικὸ τύπο τοῦ 19ου αἰῶνα

20. Β. Πάτσιου, *Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων (1879-1922): Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Ἀθήνα 1987 (καὶ σὲ ψηφιακὴ μορφή, στὴν ἰστοσελίδα τοῦ ΙΑΕΝ).

21. Β. Βασιλούδη, *Ἐφημερίς τῶν Παίδων (1868-1893): Περιοδικὸς τύπος καὶ προτεσταντικὰ πρότυπα γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία*, ΕΙΕ, Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2013.

22. Μ. Ἀντωνίου-Τίλιου, *Τὸ περιοδικὸ Ἡ Τέχνη (1898-1899). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1989.

23. Κ. Λάππας, «*Η Πρόοδος τοῦ Σοφιανόπουλου*», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 16 (1980) 199-228.

είναι έντελῶς περιορισμένες καὶ ἄμεσα συναρτημένες μὲ τὶς ἐφημερίδες.²⁴ Τέλος, μὲ τὸν περιοδικὸ τύπο ἀσχολήθηκε καὶ τὸ Ἐρευνητικὸ Πρόγραμμα «Χρυσάλλις: Πολιτισμικὲς διαμεσολαβήσεις καὶ διαμόρφωση τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα στὸν περιοδικὸ τύπο τοῦ 19ου αἰῶνα», μὲ ἐπιστημονικὴ ὑπεύθυνη τὴν καθηγήτρια Ἄννα Ταμπάκη. Τὰ πορίσματα τοῦ προγράμματος ἔχουν δημοσιοποιηθεῖ, τόσο σὲ ἔντυπη ὅσο καὶ σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή.

Παρὰ τὶς προαναφερθεῖσες ἐργασίες, ἡ ἀχανὲς ἐνδοχώρα τοῦ περιοδικοῦ τύπου παραμένει εἰσέτι ἀχαρτογράφητη. Ἐπομένως, ἡ παρούσα καταγραφή ἀποσκοπεῖ στὴν δημιουργία ἐνὸς σώματος (corpus) ποὺ θὰ λειτουργήσῃ ἐρεθιστικὰ γιὰ μελλοντικὲς ἐρευνες, ἰδιαίτερα τώρα ποὺ ἀρκετὰ περιοδικὰ ἔχουν σαρωθεῖ ἢ ψηφιοποιηθεῖ καὶ εἶναι διαθέσιμα στὸ διαδίκτυο. Οἱ ἐρευνητὲς ἔχουν στὴν διάθεσή τους τὴν ψηφιοποιημένη σειρὰ περιοδικῶν τῆς ΒΒ, τοῦ ΕΛΙΑ, τὶς ψηφιοποιημένες συλλογὲς περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα Κοσμοπόλις, Πλειὰς καὶ Δανιηλὶς, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Πατρῶν, σὲ συνεργασία μὲ τὸ ΕΛΙΑ καὶ τὴν Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πατρῶν, τὴν Ψηφιοθήκη τοῦ ΑΠΘ, τὴν Ἀνέμη τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, τὴν Λήκυθο τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου, τὴν Medusa καθὼς καὶ τὶς ἀπόπειρες ψηφιοποίησης τῶν Δημοσίων Βιβλιοθηκῶν καὶ τὶς ἀποσπασματικὲς ψηφιοποιήσεις ἄλλων πανεπιστημιακῶν βιβλιοθηκῶν.

Ἡ «ἀπελευθέρωση» τῶν περιοδικῶν ἀπὸ τοὺς χώρους ὅπου εὐλαβικὰ ἢ ἀδιάφορα ἢ καὶ κρυπτικὰ φυλάσσονταν ἕως τώρα, καὶ ἡ ἀπρόσκοπτη πρόσβαση στὶς πλήρεις σειρές τους, ποὺ ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες παρέμεναν δυσπρόσιτες ἢ καὶ ἀπρόσιτες στοὺς ἐρευνητὲς, εἶναι ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτη ἐξέλιξη σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία διεθνῶς τὰ περιοδικὰ μελετῶνται πλέον σὲ ἓνα διεπιστημονικὸ πλαίσιο μὲ καινούργια μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα, κυρίως ἀπὸ τὸν χώρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν. Τὰ νεότερα θεωρητικὰ μοντέλα, ποὺ βασίζονται στὶς παλαιότερες προτάσεις τοῦ Jürgen Habermas γιὰ τὴν ἀνθιση καὶ τὴν παρακμὴ τῆς δημόσιας σφαίρας, τοῦ Benedict Anderson γιὰ τὴν καταλυτικὴ συμβολὴ τῶν ἐντύπων στὴν ἀνάδυση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ συνείδησης, καί, τέλος, τοῦ Pierre Bourdieu γιὰ τὰ περιοδικὰ ὡς μέσα παραγωγῆς τοῦ πολιτισμικοῦ πεδίου, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς τοῦ περιοδικοῦ τύπου στὴν ἐπανεξέταση, μέσα ἀπὸ νέα καὶ διεπιστημονικὰ πρίσματα, τοῦ φαινομένου τῆς μαζικῆς ἐξάπλωσης τῶν περιοδικῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἕως τὴν ἐμφάνιση τῶν νεοτερικῶν περιοδικῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα.

Παράλληλα ἡ ἔρευνα προχωρᾷ σὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, προσεγγίζοντας τὰ ἴδια τὰ ἔντυπα καὶ τὰ κείμενά τους μὲ καινούργιους βιβλιογραφικοὺς καὶ γλωσσολογικοὺς κώδικες, ποὺ ἔχουν ὡς κοινὸ παρονομαστὴ τὸ σκεπτικὸ ὅτι τὰ δύο συστήματα κωδίκων συνεργάζονται προκειμένου νὰ ἐκπέμψουν τὸ συνολικὸ μήνυμα. Τὰ τελευταῖα χρόνια, σὲ ἀντίθεση μὲ παλαιότερα, ὑποστηρίζεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση ἐνὸς περιοδικοῦ, ὅπως τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα, ἡ διευθέτηση

24. Στ. Ἀνεστίδης, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ θρησκευτικὸ ἔντυπο ὡς μέσο διαπαιδαγώγησης καὶ ὡς ἑπαλξὴ δικαίων καὶ προνομίων», στὸν τόμο: Λουκία Δρούλια (ἐπιμ.), *Ὁ ἑλληνικὸς τύπος 1784 ὡς σήμερα: Ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς προσεγγίσεις. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἀθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 2005, σσ. 135-138.

τῆς σελίδας, τὰ κοσμήματα, ἡ εἰκονογράφηση, ἡ ποιότητα, τὸ βάρος, ἡ ὕφή, ἡ αἰσθηση καὶ ἡ ἀπόχρωση τοῦ χαρτιοῦ, τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἔκταση αποτελοῦν στοιχεῖα καθοριστικῆς σημασίας στὴν πρόσληψη καὶ τὴν ὑποδοχὴ τῶν περιοδικῶν ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τους. Ἡ θεώρηση τῶν περιοδικῶν ὡς πολὺπλοκων συστημάτων ποὺ ὁλοκληρώνονται ὡς καταναλωτικὰ ἀγαθὰ διαμέσου τῆς διαδραστικότητας τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τους βρίσκει τὴν βάση μιᾶς σειρᾶς μελετῶν ποὺ ἀντιμετωπίζουν κάθε τεῦχος καὶ κάθε τόμο ὡς κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν κειμένων καὶ τῶν εἰκόνων ποὺ τὰ ἀπαρτίζουν.²⁵ Αὐτὴ ἡ συνθετικὴ καὶ ὀλιστικὴ θεώρηση σίγουρα δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν πρόσβαση στὰ περιοδικὰ μέσα ἀπὸ τὴν σαρωμένη ἢ ψηφιοποιημένη ἐκδοχὴ τους, ὅπου βεβαίως ἐμφανίζεται ἡ εἰκόνα τους, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἔχουν χαθεῖ: τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος· ἡ αἰσθηση τῆς σειρᾶς· ἡ ἐξοικείωση τοῦ ἀναγνώστη μὲ τὴν ἐπαναληπτικὴ παρουσίαση κάθε στήλης ἢ ρουμπρίκας· ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀποδίδεται στὸ ἄλφα ἢ τὸ βῆτα κείμενο μὲ τὴν τοποθέτησή του ἢ τὴν προβολή του στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ τεύχους / τόμου· τὸ βάρος καὶ ἡ ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ· εἰδικὰ σὲ ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις –καὶ δὲν εἶναι λίγες– ποὺ ἡ ψηφιοποίηση ἐγένετο στὴν βάση τῆς ἀποκοπῆς τοῦ κάθε ἄρθρου ἀπὸ τὸ τεῦχος καὶ βεβαίως ἀπὸ τὸν τόμο τοῦ περιοδικοῦ.

Στὴν ἀποκοπὴ κειμένων ἀπὸ τὴν συνάφεια τοῦ περιοδικοῦ ἔχουν συμβάλει, πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ψηφιοποίησης, κυρίως οἱ γραμματολόγοι ἀφοῦ ἐπέλεξαν νὰ μελετήσουν τὰ ἔργα ποὺ τοὺς ἐνδιέφεραν αὐτοτελῶς, δίχως μνεῖα ἢ ἐξέταση τῶν παρακειμένων τους, μὲ μιὰ ἀπλὴ ὑποσημείωση ὅτι τὸ τάδε ἢ δεῖνα κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε σ' αὐτὸ ἢ σὲ ἐκεῖνο τὸ περιοδικό. Ἡ σημασία καὶ ἡ ἀντιμετώπιση, ἡ ἀνάγνωση, ἡ ὑποδοχὴ καὶ ἡ πρόσληψη ἀκόμη καὶ ἡ τύχη ἐνὸς διηγήματος ἀποκτοῦν διαφορετικὲς διαστάσεις μέσα στὴν προοπτικὴ ἐνὸς τεύχους, ὅπου αὐτὸ μπορεῖ νὰ δημοσιεύεται σὲ συνέχειες ἀνάμεσα σὲ εἰκόνες, εἰσηγήσεις, ἀνακοινώσεις, ἀξιοπερίεργα, στιχουργήματα κλπ., καὶ ἄλλες διαστάσεις ὅταν ἐντάσσεται σὲ μιὰ συλλογὴ διηγημάτων. Ἡ ὀργανικὴ σχέση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου ἀναδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση ἐνὸς ἔργου καὶ ὄχι μέσα ἀπὸ τὴν χειρουργικὴ ἀποκοπὴ καὶ συγκόλληση, ὅποτε καὶ ἀποκτᾷ μιὰν ἄλλη μορφή, ἐνδεχομένως πιὸ ὁλοκληρωμένη, ὡστόσο διαφορετικὴ. Τὰ διηγήματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, δημοσιευμένα πρωτοσέλιδα καὶ σὲ συνέχειες στὴν ΠΑΝΔΩΡΑ πλαισιωμένα ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς εἰκόνες, διαφοροποιοῦνται προφανῶς ἀπὸ τὰ ἴδια ἀκριβῶς κείμενα ποὺ ὁ ἴδιος φρόντισε νὰ συμμαζέψει στοὺς μικροῦ σχήματος δερματόδετους τόμους μὲ τὰ Ἀπαντά του.

Ἡ πρόσφατη ἴδρυση τοῦ *Journal of European Periodical Studies*, ἐνὸς περιοδικοῦ ποὺ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν μελέτη τῶν περιοδικῶν σὲ

25. Βλ. στὴν ἱστοσελίδα τοῦ *Journal of Victorian Culture* τὶς εἰσηγήσεις τῶν A. Ardis, S. Latham, D. Liddle, J. Mussell καὶ M. Philpotts μὲ κοινὴ θεματικὴ «What is a Journal? Towards a Theory of Periodical Studies», στὸ συνέδριο τῆς MLA τοῦ 2013. Βλ. ἐπίσης τὸν συλλογικὸ τόμο, Andrew King, Alexis Easley, John Morton (ἐπιμ.), *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 2016.

πανευρωπαϊκό επίπεδο, καταδεικνύει την σημασία που δίνεται στην συνολική και συγκριτική μελέτη ενός πεδίου που παλαιότερα προσεγγιζόταν αποσπασματικά, κατά χώρα, κατά γλώσσα και κατά επιστήμη, όπου βεβαίως κυριαρχούσε η φιλολογία και η λογοτεχνία και σε μικρότερο βαθμό οι καλές τέχνες. Τώρα, όμως, ένα ευρύτερο φάσμα μελετητών ασχολούνται με τα περιοδικά μέσα από διαφορετικές όπτικές. Ιστορικοί, φιλόλογοι, ιστορικοί της τέχνης, ιστορικοί των επιστημών, νομικοί, επικοινωνιολόγοι, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι διερευνούν τα περιοδικά ως βασικά κλειδιά για την ανάπτυξη του πολιτισμού και ως διαμεσολαβητές στην διαδικασία παραγωγής, αναπαραγωγής και διάχυσης της γνώσης μέσα από την δημοσία συζήτηση.

Παράλληλα και ταυτόχρονα, μεγάλα ευρωπαϊκά συλλογικά προγράμματα, ινστιτούτα και εταιρείες όπως η ESPRit υποστηρίζουν την έρευνα των περιοδικών, πράγμα που στον αγγλοσαξονικό κόσμο είχε αρχίσει εδώ και δεκαετίες, όπως π.χ., με την Research Society for Victorian Periodicals (RSVP) και την Research Society for American Periodicals (RSAP) και πιο αποσπασματικά στην γαλλοφωνία, με πιο πρόσφατη έκδοχή εκείνη του ιστότοπου Médias 19, που επιχειρεί να καλύψει την διεθνή παρουσία του γαλλόφωνου τύπου, συμπεριλαμβάνοντας και κάποια περιοδικά.

Αυτή η κινητικότητα τονίζει την ανάγκη αναθεώρησης ενός πεδίου που είχε ήδη ερευνηθεί, αποδελτιωθεί και καταγραφεί μέσα από μεγάλα συλλογικά προγράμματα όπως τα Wellesley Index to Victorian Periodicals και Waterloo Directory of English Newspapers and Periodicals. Η επανεξέταση των περιοδικών μέσα από μια νέα, διευρυμένη θεωρητική συζήτηση και με έμφαση σε καινούργια ερωτήματα και προσεγγίσεις στον τομέα της μεθοδολογίας προσφέρει στους μελετητές νέες δυνατότητες διερεύνησης και χαρτογράφησης του χώρου των περιοδικών.

Η ανανεωμένη δραστηριότητα αντανακλάται στο προγραμματικό άρθρο του *Journal of European Periodical Studies*, όπου τονίζεται ότι, παρ' όλο το συναρπαστικό τοπίο που δημιουργεί η ψηφιοποίηση για τους μελετητές, ή ανάγκη για αναπαραγωγή ή συνολική έποπτεία ολοκληρωμένων σωμάτων των περιοδικών παραμένει ένα συνεχές ζητούμενο.²⁶ Διαβάζοντας τις προγραμματικές δηλώσεις των τεσσάρων συνεκδοτών Marianne Van Remoortel, Kristin Ewins, Maaike Koffeman, και Matthew Philpotts, ο Έλληνας αναγνώστης δεν μπορεί να μην θυμηθεί και να μην μνημονεύσει τον Κ.Θ. Δημαρά που πριν από μισό αιώνα, το 1967, όχι μόνο άρθρογραφοῦσε για την ανάγκη συλλογικών καταλόγων των μικρών βιβλιοθηκών, ιδέα που θα όδηγοῦσε και στην συγκρότηση πληρέστερων σειρών περιοδικών, αλλά και καθοδηγοῦσε στην πράξη μαθητές και συνεργάτες του να ασχοληθοῦν με τα προεπαναστατικά έντυπα όπως και με τις εφημερίδες και τα περιοδικά της όθωνικῆς περιόδου. Όπως όμως όμολογοῦσε ο ίδιος, στο *Βῆμα τῆς Κυριακῆς* στις 14 Αυγούστου 1983: «Όλα γίνονται κάποτε, αλλά, όμολογουμένως, πολλά άργοῦν».

26. M. Van Remoortel κ.ά., «Joining Forces: European Periodical Studies as a New Research Field», *Journal of European Periodical Studies*, 1.1 (Καλοκαίρι 2016) 1-3. Για τις νέες συλλογικότητες στην έρευνα του περιοδικού τύπου πρβ. και E. Stead, «Μέθοδοι προσέγγισης και σύγκρισης των περιοδικών στην Ευρώπη», στον τόμο Πρακτικῶν του Συνεδρίου Α. Ταμπάκη – Α. Άλτουβᾶ (έπιμ.), *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αἰώνα*, Αθήνα 2016, σσ. 193-206, βλ. επίσης τῆς ιδίας «Les périodiques comme médiateurs», *JEPS* 4 (2019) άρ. 2, σσ. 5-10.

Ἐφημερίδα ἢ περιοδικό; Ἐνα μετέωρο ἐρώτημα

Ἡ ἐφημερίς δικαιούται καὶ νὰ ἔχῃ καὶ νὰ λέγῃ τὴν γνώμην της, τὴν κρίσιν της, τὸ περιοδικὸν οὔτε νὰ ἔχῃ γνώμην οὔτε νὰ λέγῃ δικαιούται, ὡς βλάξ ὑπὸ δικαστικὸν διατελὼν ἀντιλήπτορα· ἡ ἐφημερίς συζητεῖ, φλέγεται, τὸ περιοδικὸν ἀκούει, ἀναγράφει ξηρῶς καὶ ψυχρῶς καὶ ἐκτοξεύει ἐπιδοκιμαστικὰ ἡλιθίου μειδιάματα.

ΕΒΔΟΜΑΣ 3 (12 Ὀκτωβρίου 1886) ἀρ. 137, σ. 477

Οἱ 589 τίτλοι τῶν περιοδικῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὴν παρούσα καταγραφή θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν περισσότεροι ἢ λιγότεροι, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπάντηση στὸ βασικὸ καὶ ἀπλὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾷ στὴν διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ περιοδικὰ καὶ τὶς ἐφημερίδες. Οἱ παλαιότερες θεωρητικὲς συζητήσεις περὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο εἰδῶν ἐπέλεξαν ὁρισμοὺς ἢ κατέληγαν σὲ συμπεράσματα τοῦ τύπου: «Ὅ,τι δὲν εἶναι ἐφημερίδα εἶναι περιοδικό» ἢ «τὰ σύνορα τῶν δύο μεγάλων ὁμάδων τοῦ περιοδικοῦ τύπου εἶναι δυσδιάκριτα καὶ μᾶς διαφεύγουν»,²⁷ ἐνῶ στὶς νεότερες ἀποτιμήσεις ὁ παραδοσιακὸς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ βιβλία, τὰ περιοδικὰ καὶ τὶς ἐφημερίδες τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση καὶ ἀποδομεῖται, καθὼς ὅλα τὰ μέσα μποροῦν ἢ ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθοῦν στὴν δυναμικὴ ἐνὸς καλειδοσκοπικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς.²⁸

Οἱ σαφεῖς ὁρισμοί, οἱ ἀσαφεῖς ὑπεκφυγές, οἱ ὀλιστικὲς θεωρήσεις εἶναι ταυτόχρονα ἐλκυστικὲς καὶ ἐξυπηρετικές, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀπαντήσουν στὸ καίριο καὶ πραγματικὸ ἐρώτημα τῆς συμπερίληψης ἢ τοῦ ἐξοβελισμοῦ ἐνὸς ἐντύπου ἀπὸ ἓνα corpus περιοδικῶν. Ἡ ταξινόμηση προφανῶς μπορεῖ νὰ βασιστεῖ σὲ ἐσωτερικὰ

27. Βλ. τὴν σχολαστικὴ καὶ ἐκτενὴ συζήτηση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν O. Groth, *Die Unerkannte Kulturmacht*, Walter de Gruyter, Βερολίνο 1960, σσ. 383-396, καὶ τὸν περιεκτικὸ ἀλλὰ δύσχρηστο ὁρισμὸ τοῦ R. Bond, *Studies in the Early English Periodical*, Chapel Hill 1957, σ. 3. Ἐπίσης ὁ G. Law, *Serializing Fiction in the Victorian Press*, Palgrave, Νέα Ὑόρκη 2000, σσ. xv-xvi, καταλήγει ὅτι οἱ δύο κατηγορίες «ἀναπόφευκτα ἀλληλοκαλύπτονται». Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια, ἡ M. Beetham, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ καταξιωμένες μελετήτριες τῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐπιχειρεῖ νὰ ὀριοθετήσῃ τὸ περιοδικό, ὅχι ὅμως νὰ τὸ διαφοροποιήσῃ ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα, βλ. «Open and Closed: The Periodical as a Publishing Genre», *Victorian Periodicals Review* 22 (1989) 96-99, καὶ τῆς ἰδίας «Towards a Theory of the Periodical as a Publishing Genre» στὸ: L. Brake κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Investigating Victorian Journalism*, Macmillan, Basingstoke 1990, σσ. 19-32. Στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, ποὺ ἀφορᾷ ὅμως προηγούμενες περιόδους καὶ ἐπικεντρώνεται στὴν διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸ βιβλίον καὶ τὸ περιοδικό, βλ. Α. Ταμπάκη, «Ἐφημερίς ἢ περιοδικό; Πρὸς μιὰ τυπολογία τοῦ περιοδικοῦ τύπου ἐν τῇ γενέσει», στὸ: *Ὁ ἐλληνικὸς τύπος 1784 ἕως σήμερα: Ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς προσεγγίσεις. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, ΕΙΕ, Ἀθήνα 2005*, σσ. 92-99, καὶ τῆς ἰδίας, «Στρογγυλὸ Τραπέζι: Πολιτισμικὲς διαμεσολαβήσεις καὶ ἀμόρφωση τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα στὸν περιοδικὸν τύπον τοῦ 19ου αἰῶνα», στὸ: *Πρακτικὰ συνεδρίου - Συνέχειες, ἀσυνέχειες, ρήξεις στὸν ἐλληνικὸν κόσμον 1204-2014: Οἰκονομία, κοινωνία, ἱστορία, λογοτεχνία*, τόμ. 5, Εὐρωπαϊκὴ Ἑταιρεία Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 2015, σσ. 36-39.

28. L. Brake - J.F. Codell (ἐπιμ.), *Encounters in the Victorian Press: Editors, Authors, Readers*, Palgrave Macmillan, Νέα Ὑόρκη 2005, σ. 5.

καὶ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως τὸ εἶδος καὶ ἡ μορφή τῶν περιεχομένων, ἡ ἐπικαιρότητα τῆς ὕλης, ἡ περιοδικότητα, ἡ τυπογραφικὴ ἐμφάνιση, οἱ τρόποι διακίνησης, ἡ χρῆση καὶ ἡ πρόσληψη τοῦ ἐντύπου, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλων παραγόντων καὶ παραμέτρων. Ὡστόσο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κριτήρια διάκρισης καὶ διαχωρισμοῦ ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν προσφέρουν πάντα τὴν σιγουριὰ καὶ τὴν βεβαιότητα τῶν ἀπόλυτων στεγανοποιήσεων, ἡ ρευστότητα ἀνάμεσα στὰ δύο εἶδη εἶναι ἐντονότερη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἀπ' ὅ,τι σήμερα καθὼς οἱ ἐπικαλύψεις καθιστοῦν προβληματικὴ τὴν ἔνταξη ἀρκετῶν ἐντύπων στὴν μιὰ ἢ στὴν ἄλλη κατηγορία.

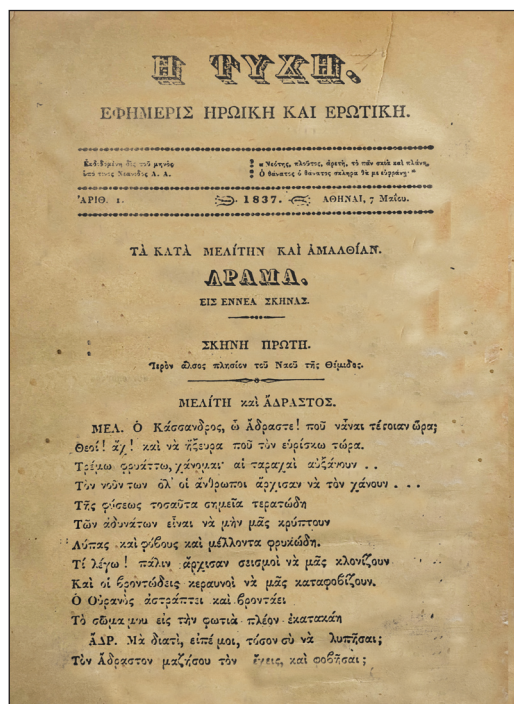
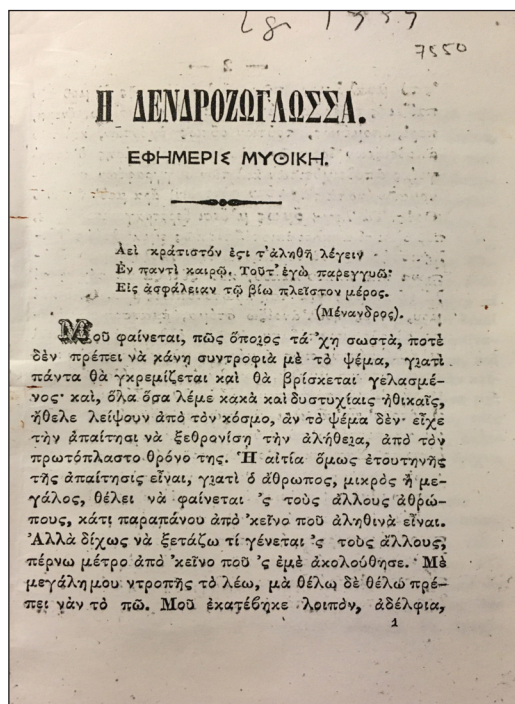
Ἡ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ τύπου 1784-1974* ἀντιμετώπισε τὸ δίλημμα παρακάμπτοντάς το καὶ συμπεριλαμβάνοντας ὀρισμένα περιοδικὰ στὶς ἐπιλογές της ἐπεὶδὴ «οἱ κατηγορίες τοῦ γραπτοῦ Τύπου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστοῦν ἐπακριβῶς. Παρ' ὅλο ποὺ σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, υἱοθετώντας ὀρισμένα κριτήρια θὰ ἦταν δυνατό νὰ δοθεῖ ὁ ὀρισμὸς τοῦ κάθε εἶδους, στὴν πράξη τὰ πράγματα δυσκολεύουν». ²⁹ Στὴν παρούσα, ὅμως, ἐργασία ποὺ δὲν ἔχει τὴν ἄνεση ἢ τὴν πολυτέλεια νὰ ἀκολουθήσει μιὰ ἐπιλεκτικὴ παρουσίαση τῶν ἐντύπων ἀλλὰ στοχεύει στὴν συνολικὴ καταγραφή μόνο τῶν περιοδικῶν, ἡ ἔμπρακτὴ ἀνάγκη νὰ χαρακτηριστεῖ ἓν ἐντυπο ὡς περιοδικὸ καὶ νὰ ἐνταχθεῖ στὸ corpus ἦταν ἐπιτακτικὴ καὶ ἀντιμετωπίστηκε μὲ βάση κριτήρια ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐξέταση χιλιάδων ὑποψηφίων ἐντύπων προκειμένου νὰ καταλήξουν μὲ κάποια βεβαιότητα στὴν κατηγορία τῶν περιοδικῶν.

Ὁ προβληματισμὸς γύρω ἀπὸ τὴν περιοδικὴ ἢ ἐφημεριδικὴ ταυτότητα ἀναδεικνύεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴν δυσκολία τῶν ἴδιων τῶν ἐντύπων νὰ αὐτοπροσδιοριστοῦν υἱοθετώντας τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ταυτότητα. Τὸ ζήτημα ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, τότε ποὺ περιοδικὰ, ὅπως ἡ ΑΘΗΝΑ, τὸ ΜΟΥΣΕΙΟΝ καὶ ἡ ΚΑΛΛΙΟΠΗ ἐπιλέγουν τὸν ὄρο «ἐφημερίς» στὸν ὑπότιτλό τους σύμφωνα μὲ τὸ εὐρύχωρο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ συνεχίζεται γιὰ πολλὰ δεκαετίες ἀκόμη, ὅπως δείχνουν ἡ ΔΕΝΔΡΟΖΩΓΛΩΣΣΑ, *ἐφημερίς μυθικὴ* (1858), ἡ ΤΥΧΗ, *ἐφημερίς ἡρωικὴ καὶ ἐρωτικὴ* (1873), τὸ ἀθησαύριστο δίγλωσσο περιοδικὸ ΟΡΦΕΥΣ, *ἐφημερίς θεατρικὴ - Giornale Teatrale* (1877) καὶ πολλὰ ἄλλα.

Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὰ δύο εἶδη διατηρεῖται ἕως καὶ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα. Ἡ ἐμβληματικὴ ΕΒΔΟΜΑΣ (Ἀθήνα 1884-1892) εἶναι μιὰ ἄκρως χαρακτηριστικὴ περίπτωση. Ἄν ἐμεῖς, σήμερα, δὲν ἔχουμε καμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἐντυπο ποὺ ἱδρύσε ὁ Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλους εἶναι περιοδικό, ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης της ἀλλὰ καὶ οἱ συνάδελφοι-ἀνταγωνιστές του δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀπόλυτοι. Ὁ μὲν Καμπούρογλους δηλώνει ἐξ ἀρχῆς ὅτι «ἐξ ἐνὸς θὰ εἶναι περιοδικὸν προωρισμένον διὰ τὰς ἀνεπτυγμένας τάξεις, ἐξ ἐτέρου θὰ ἀναπληροῖ ἐβδομαδιαίαν ἐφημερίδα ἐξετάζουσας τὰ πράγματα ὑπὸ εὐρυτέραν ἔποψιν», ³⁰ ἡ δὲ *Ἀκρόπολις*, σὲ δικό της κριτικὸ σημείωμα, ἐπίσης ἐπιμένει σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ζήτημα: «Τὸ καλὸν μας περιοδικὸν ἢ ΕΒΔΟΜΑΣ ὁσήμεραι καθωραῖζεται διὰ ποικίλης ζωντανῆς ὕλης, ιδίως ἐπιδιδῶν τὴν ἐξέτασιν

29. Λ. Δρούλια, «Προλεγόμενα», στό: Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ τύπου 1784-1974: Ἐφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, ἐκδότες*, τόμος Α', Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2008, σσ. 13-14.

30. ΕΒΔΟΜΑΣ [Δελτίον] 1 (4 Μαρτίου 1884) ἀρ. 1, σ. 1.

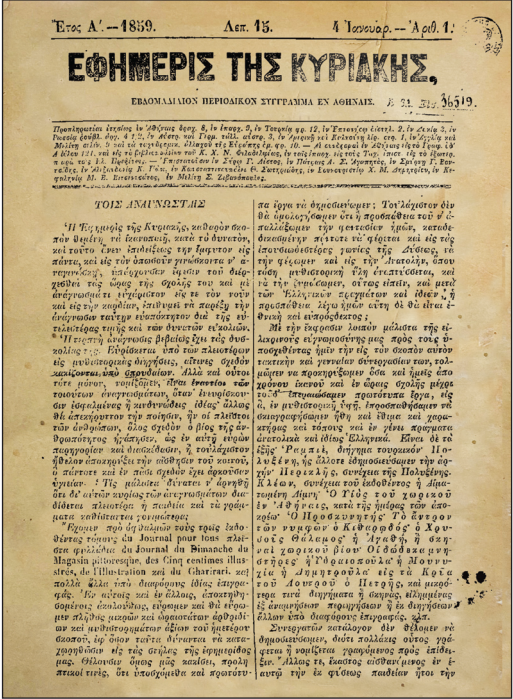
κοινωνικῶν καὶ ἐθνικῶν ζητημάτων. Εἶναι μᾶλλον ἐβδομαδιαία ἐφημερίς ἢ περιοδικὸν σύγγραμμα, ὑφ' ὃν κυρίως τύπον τὰ ἐννοοῦμεν». ³¹ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσε ἢ πῶς ἀντιλαμβανόταν ὁ ἀρθρογράφος τῆς *Ἀκροπόλεως* τοὺς ὅρους «ἐφημερίς» καὶ «περιοδικόν», ἐμεῖς ἂς σημειώσουμε ὅτι κανένα ἔντυπο ποὺ φέρει τὴν ἔνδειξη «περιοδικόν» στὸν τίτλο του ἢ στὸν ὑπότιτλό του δὲν εἶναι ἐφημερίδα, ἐνῶ ἀντιθέτως ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐπονομαζόμενες «ἐφημερίδες» οἱ ὁποῖες ἀναντίρρητα εἶναι περιοδικά, ὅπως π.χ. ἡ *ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*, ἡ *ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ* καὶ ἡ *ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ*. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἴσως εἶναι ἡ *ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, ποὺ φέρει τὸν ὑπότιτλο «ἐβδομαδιαῖον περιοδικὸν σύγγραμμα». Προφανῶς οἱ αὐτοαναφορὲς δὲν εἶναι καὶ ὁ πιὸ ἀσφαλὲς ὁδηγὸς γιὰ τὴν ταξινόμηση ἐνὸς ἐντύπου στὴν μία ἢ στὴν ἄλλη κατηγορία, ἐφόσον ὑπάρχει μιὰ διάχυτη ἀμφισημία τῶν ὁρῶν σὲ ὅλη τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο.

Οἱ ὅροι «ἡμερήσιος» καὶ «περιοδικός» τύπος, ποὺ κατὰ κύριο λόγο ἐδράζονται στὴν συχνότητα ἐκδοσης ἐνὸς ἐντύπου μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται καὶ ὡς πρὸς τὰ περιεχόμενά του, δὲν ἰσχύουν ἕως τὴν δεκαετία τοῦ 1860 ἀφοῦ μέχρι τότε δὲν κυκλοφοροῦν ἡμερήσιες ἐφημερίδες. Ἀκόμη, ὅμως, καὶ ἀργότερα καὶ ὅπωςδήποτε ἕως τὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα, ποὺ εἶναι τὸ δικό μας χρονικὸ ὄριο, τὰ πράγματα παραμένουν συγκεχυμένα. Ἄν μείνουμε στὸ ζήτημα τῆς περιοδικότητας, παρατηροῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ σύνθηρος «ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος» τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 σταδιακὰ φτάνουμε στὸ «πεντάκις τῆς ἐβδομάδος» στὴν δεκαετία τοῦ 1860, καὶ ἐνδιαμέσως συναντοῦμε ὅλους τοὺς δυνατοὺς συνδυασμούς. Ἐνδεικτικὸς τῆς ἐκδοτικῆς πολυμορφίας εἶναι ἕνας διαφημιστικὸς κατάλογος γιὰ δώδεκα ἐλληνικὲς ἐφημερίδες, ὅπως δημοσιεύεται στὸ *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* τοῦ Μαρίνου Βρεττοῦ, τὸ 1866:

31. ΕΒΔΟΜΑΣ 3 (12 Ὀκτωβρίου 1886) ἀρ. 137, σ. 477.

Τίτλος	Συχνότητα
ΑΥΓΗ	έκδοιμένη 5άκις τῆς ἐβδομάδος
ΦΩΣ	ἐκδίδεται κατὰ Παρασκευὴν
Ο ΦΙΛΟΛΑΟΣ	ἐκδοιμένη δις τῆς ἐβδομάδος
ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ	ἐκδίδοται κατὰ Δευτέραν, Τρίτην, Πέμπτην καὶ Σάββατον
ΕΘΝΟΦΥΛΑΞ	ἐκδίδεται πεντάκις τῆς ἐβδομάδος ἤτοι Δευτέραν, Τρίτην, Πέμπτην, Παρασκευὴν καὶ Σάββατον
ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ	ἐκδοιμένη καθ' ἑκάστην πλὴν τῆς Τετάρτης καὶ Κυριακῆς
ΕΥΝΟΜΙΑ	ἐκδοιμένη κατὰ Τρίτην
ΕΛΛΑΣ	ἐκδίδεται ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος
ΜΕΛΛΟΝ	ἐκδίδεται δις τῆς ἐβδομάδος
ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΒΟΣΠΟΡΟΥ & ΒΥΖΑΝΤΙΣ	τετράκις τῆς ἐβδομάδος
Η ΦΗΜΗ	ἐκδίδεται δις τῆς ἐβδομάδος, κατὰ Δευτέραν καὶ Πέμπτην
ΝΟΜΙΜΟΦΡΩΝ	ἐκδίδεται ἀνὰ πᾶσαν Δευτέραν καὶ Πέμπτην

Κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ὅταν ἐμφανίζονται οἱ ἡμερήσιες ἐφημερίδες μεγαλύτερου σχήματος, ιδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς πρώτης καθημερινῆς ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ τοῦ Δημητρίου Κορομηλά (Ἀθήνα 1873) καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἐμβληματική ἐφημερίδα ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη (Ἀθήνα 1883), τὸ τοπίο ἀρχίζει σταδιακὰ νὰ ξεκαθαρίζει καὶ οἱ διαχωριστικὲς γραμμὲς νὰ γίνονται πιὸ εὐκρινεῖς.

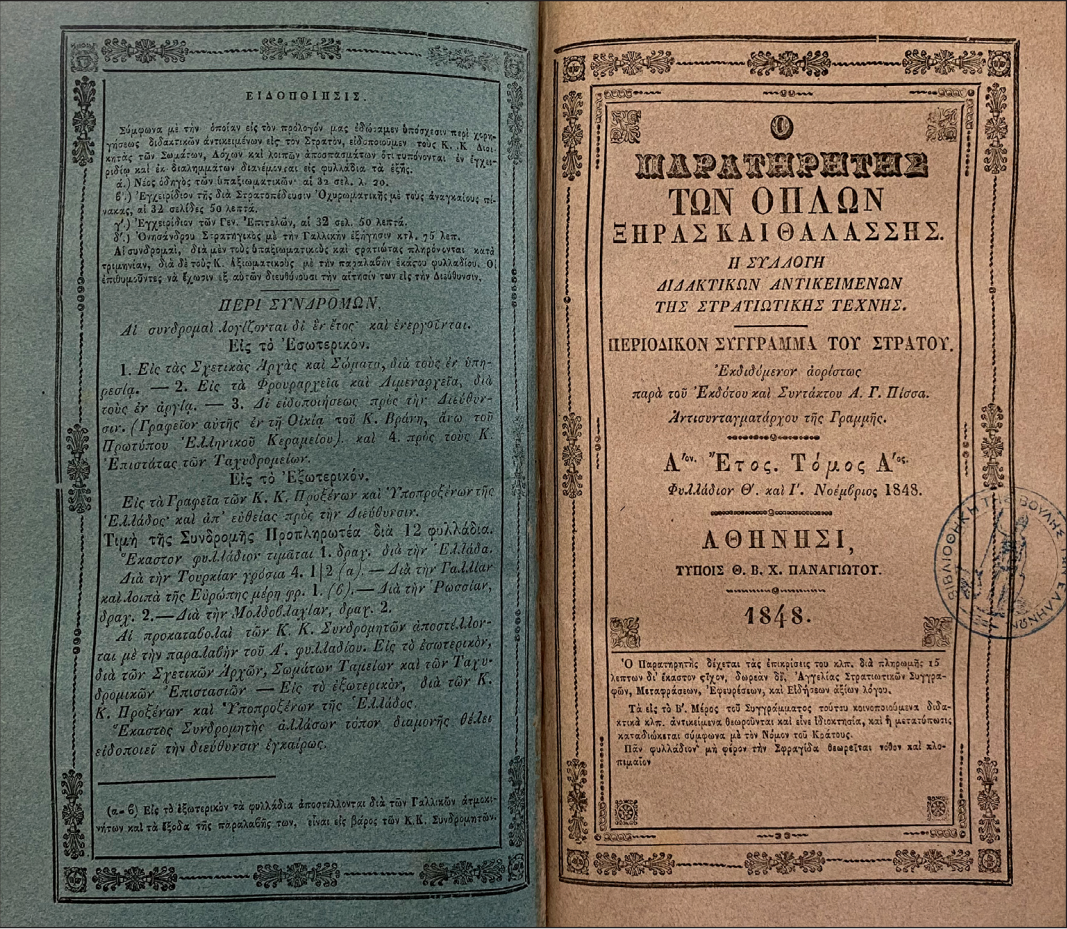
Φυσικά και στις προηγούμενες δεκαετίες ένα έντυπο που έκδιόταν δίσ, τρίς, τετράκις ή πεντάκις της εβδομάδος εύλογως νομιμοποιούνταν να αποκαλείται «έφημερίς» με τις προφανείς συνδηλώσεις του όρου, έφόσον αυτά που τὸ ἐνδιέφεραν ἦταν τὰ καθέκαστα. Ἡ δημοσίευση διηγημάτων στὰ ἑορταστικά φύλλα ἢ ἡ τακτική δημοσίευση λαϊκῶν μυθιστορημάτων σὲ συνέχειες δὲν ἀλλοιώνουν τὸν πρωταρχικὸ σκοπὸ τῆς πολιτικῆς καὶ εἰδησεογραφικῆς ἐφημερίδας, πού εἶναι ἡ παρακολούθηση τῆς ἑλληνικῆς καὶ διεθνoῦς ἐπικαιρότητας, ὁ σχολιασμός τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς κίνησης καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.

Κατὰ καιροὺς οἱ πιὸ ἐδραιωμένες ἐφημερίδες ἐξέδιδαν παραρτήματα, ὅπου δημοσίευαν ὕλη πού θὰ ταίριαζε σὲ ἕνα περιοδικό. Δύο ἀπὸ τὰ γνωστότερα εἶναι ἐκεῖνα τῆς *Ἀκροπόλεως* καὶ τοῦ *Ἰστέως*. Ἡ ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ἦταν ἐβδομαδιαία, δεκαεξασέλιδη μὲ ξεχωριστὴ ἀρίθμηση τευχῶν καὶ αὐτοτελὴ δική της συνεχὴ σελιδαρίθμηση, τυπωνόταν σὲ μικρότερο σχῆμα ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα, κόστιζε δέκα λεπτά καὶ εἶχε ὕλη ἐγκυκλοπαιδική, ὠφέλιμη καὶ τερπνὴ, διέθετε δηλαδὴ ὅλα τὰ χαρακτηριστικά πού θὰ τὴν ἐνέτασσαν στὴν κατηγορία τοῦ ἐγκυκλοπαιδικoῦ περιοδικoῦ. Ἀντίθετα, τὸ *Μικρὸν Ἰστυ* ἦταν ἕνα ὀκτασέλιδο ἡμερήσιο ἐνθετο, πού ἀκολουθοῦσε τὴν ἀρίθμηση τῆς ἐφημερίδας καὶ διανέμονταν δωρεὰν στοὺς συνδρομητές της. Παρότι ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς περιοδικό καὶ ἔχει τὴν ἐμφάνιση καὶ τὰ περιεχόμενα ἐνὸς ποικίλης ὕλης περιοδικoῦ, δυσκολεύομαι νὰ τὸ ἀναγνωρίσω ὡς τέτοιο, κυρίως ἐξαιτίας τῆς καθημερινῆς του κυκλοφορίας.³²

Ὡς πρὸς τὴν τυπογραφικὴ ἐμφάνιση, παρατηροῦμε ὅτι στὴν πλειονότητά τους οἱ ἐφημερίδες εἶναι τετρασέλιδες (καὶ μόνο σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ἐξασέλιδες ἢ ὀκτασέλιδες), σταδιακὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερου σχήματος, ἐνῶ τὰ περιοδικὰ ἔχουν τουλάχιστον ὀκτῶ ἕως δεκαῆξι σελίδες, ἐνίοτε καὶ περισσότερες, καὶ τὸ σχῆμα τους δὲν ὑπερβαίνει, κατὰ κανόνα, τὰ 30 ἑκατοστά.³³ Τὰ περιοδικὰ στὴν πλειονότητά τους ἐπίσης υἱοθετοῦν μιὰ συνεχὴ σελιδαρίθμηση, ἐπιλογή πού σαφῶς προοικονομεῖ τὴν μελλοντικὴ βιβλιοδέτησή τους, ἐνῶ οἱ ἐφημερίδες προτιμοῦν εἴτε τὴν διακεκομμένη ἐκδοχὴ της, ἀπὸ φύλλο σὲ φύλλο ἐνίοτε μὲ παράλληλη συνεχὴ σελιδαρίθμηση, εἴτε τὴν παραλείπουν ἐντελῶς ἐφόσον ἀπὸ τὴν φύση τους καὶ τὴν πρόσληψή τους συνδέονται μὲ τὴν ἐπικαιρότητα, τὸ ἐφήμερον καὶ τὸ ἀναλώσιμον καὶ οἱ πιθανότητες νὰ διατηρηθοῦν καὶ νὰ βιβλιοδετηθοῦν εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες. Ἀντίθετα, ἡ διατήρηση καὶ διάσωση πολλῶν περιοδικῶν, ἰδιαίτερα ὅταν εἶχαν συμπληρώσει ἕνα τουλάχιστον ἔτος ἔκδοσης, τεκμηριώνει τὴν μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητά τους ἀπέναντι στὸν χρόνο, πράγμα πού ὀφείλεται κατὰ πρῶτον στὸ εἶδος καὶ στὴν φύση τῶν περιεχομένων τους καὶ δευτερευόντως στὴν βιβλιοδέτησή τους. Οἱ πλήρεις σειρές τους, πανόδετες ἢ δερματόδετες, βρίσκουν τὴν θέση τους στὶς ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες βιβλιοθήκες καὶ ἔχουν καλύτερη τύχη ἀπὸ τὰ σκόρπια φύλλα τῶν ἐφημερίδων, πού μετὰ τὴν ἀρόδο ὀλίγων ἡμερῶν παραδοσιακὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ

32. Ν. Μαυρέλος, «Τὸ περιοδικὸ *Μικρὸν Ἰστυ* καὶ οἱ ἐφημερίδες *Ἰστυ* – *Νέον Ἰστυ* (1899-1908)», *Μικροφιλολογικά* 4 (Φθινόπωρο 1998) 15-17· πρβ. καὶ τὴν ἑνταξὴ του στὰ περιοδικὰ ἀπὸ τὴν Ψηφιοθήκη τοῦ ΑΠΘ, φύλλα τῆς περιόδου 13 Νοεμβρίου 1899 (ἀρ. 3235) ἕως καὶ 5 Δεκεμβρίου 1899 (ἀρ. 3257).

33. Στὴν παρούσα συγκομιδὴ, τὸ μεγαλύτερο σχῆμα τὸ διεκδικεῖ ἡ παρισινὴ ΕΘΝΙΚΗ ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ πού ἀρχικὰ εἶχε ὕψος 40 ἐκ. καὶ ἀργότερα ἐλαττώθηκε στὰ 36 ἐκ.

μιά σειρά από διαδεδομένες οικιακές χρήσεις και έμπορικές δραστηριότητες: περιτύλιγμα, προσάναμμα, χαρτί αποχωρητηρίου, καθαριστικό για τα τζάμια κλπ., σε μια περίοδο που το χαρτί ήταν αγαθό σε ανεπάρκεια.

Πέραν του σχήματος, της έκτασης και της σελιδαρίθμησης, υπάρχουν και άλλα τυπογραφικά σημεία διαφοροποίησης. Τα περιοδικά, στην πλειονότητά τους, επιλέγουν για τους τίτλους τους πιο περίτεχνες γραμματοσειρές, κάποτε σε καμπυλωτή στοιχειοθέτηση, συχνά περιστοιχισμένους από βινιέτες με απεικονίσεις που παραπέμπουν στις θέσεις, τους σκοπούς και τους προσανατολισμούς τους, ενώ οι έφημερίδες υιοθετούν πιο αυστηρά, συνήθως όρθια στοιχεία δίχως κοσμήματα. Επομένως, έστω και αν λάβουμε υπόψη μόνο τα τυπογραφικά στοιχεία που συνθέτουν τους τίτλους έχουμε μια πρώτη άδρομερή αναγνωριστική κατηγοριοποίηση.

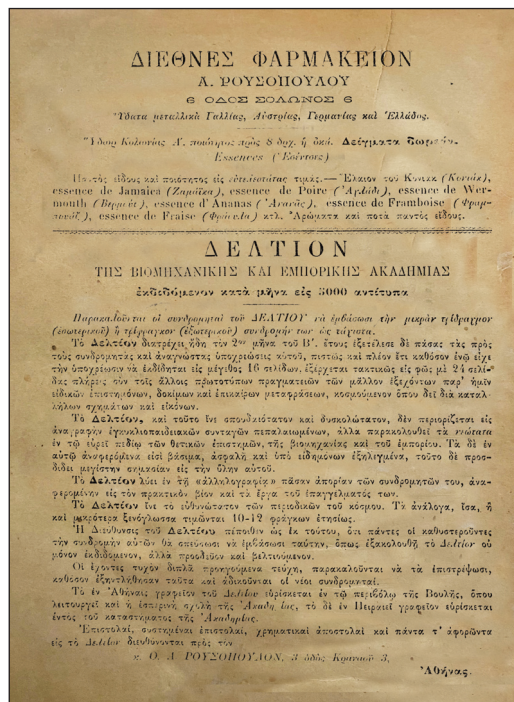
Ένα επιπλέον διακριτικό στοιχείο είναι ή ύπαρξη ή ή απουσία εξώφυλλου ή περιβλήματος.³⁴ Αυτά τα εξώφυλλα θυμίζουν την αναφορά του Σεφέρη στην όψη του Έρωτόκριτου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αλλά και μέχρι τα δικά του χρόνια: «Μία φυλλάδα [...] μ' ένα εξώφυλλο χρώμα κουφέτου, είτε τριανταφυλλί

34. Περιβλήμα ονομάζει ο Ι. Φουστάνος το ασύνθηες οκτασέλιδο εξώφυλλο του περιοδικού του, ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ, όπου καταγράφονται μαζί με τα περιεχόμενα κάθε τεύχους και αυτά του «περιβλήματος».

εἴτε φιστικί». ³⁵ Τὰ περισσότερα περιοδικὰ περικλείουν κάθε τεύχος τους μὲ ἓνα τέτοιο ἔγχρωμο περικάλυμμα, γκρίζο ἢ γαλάζιο, λουλακὶ ἢ φιστικί, μὲ ἢ κίτρινο, ἀκόμη καὶ φούξια, ἀπὸ λεπτὸ χαρτί, σὰν τσιγαρόχαρτο ³⁶ ἢ κρεμμυδότσουφλο, ³⁷ ἐνῶ, ἐξ ὧσων γνωρίζω, καμία ἐφημερίδα δὲν εἶχε ποτὲ ἐξώφυλλα. Ἐν τέλει, αὕτῃ ἡ μικρὴ λεπτομέρεια ἴσως ἀποδεικνύεται τὸ πιὸ ἀσφαλὲς καὶ ἀδιαμφισβήτητο κριτήριο γιὰ τὴν διαφοροποίηση τῶν δύο εἰδῶν. Δυστυχῶς, ὅμως, τὰ πρόχειρα αὐτὰ περικαλύμματα τῶν περιοδικῶν σπανίζουν, ἐξαιτίας τῆς πρωτοβουλίας τῶν βιβλιοδετῶν νὰ «καθαρίσουν» τὸ σῶμα τοῦ περιοδικοῦ ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ προφανῶς θεωροῦνταν περιττὰ καὶ προσωρινά. Τὰ ἐξώφυλλα τῶν τευχῶν φαίνεται πὼς ἐνίοτε ὑποκαθιστοῦσαν καὶ τοὺς ταχυδρομικοὺς φακέλους, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἐπικολλημένα γραμματόσημα σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ σωζόμενα αὐτοτελῆ, στὴν πλειονότητά τους, σκόρπια τεύχη.

Στὸ ἐξώφυλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο, τὸν ὑπότιτλο καὶ τὴν συχνότητα τῆς ἐκδοσης, συνήθως καταγράφονταν καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ τεύχους. Στὸ verso, κατὰ κανόνα, καταχωρίζονταν πληροφορίες σχετικές μὲ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὶς συνεργασίες, τυχὸν κοπυράιτ, στοιχεῖα γιὰ τὶς συνδρομὲς καὶ ἄλλα συναφή. Στὸ ὀπισθόφυλλο (recto καὶ verso) συνθηέστατα δημοσιεύονταν ἀγγελίες γιὰ νέες ἐκδόσεις, διαφημιστικὰ καὶ ἐνημερωτικὰ μηνύματα καθὼς καὶ γενικότερα ζητήματα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὴν διεύθυνση καὶ τοὺς συνδρομητές, καὶ ἐνίοτε στήλες ἐξατομικευμένης ἀλληλογραφίας μὲ τοὺς ἀναγνώστες. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ πρόχειρα ἐξώφυλλα τῶν τευχῶν, ἔχουμε καὶ τὰ πανόδετα βιομηχανικὰ ἐξώφυλλα τῶν τόμων ποὺ ὀρισμένα περιοδικὰ πουλοῦσαν στοὺς συνδρομητές τους, στὸ τέλος τοῦ ἔτους, προκειμένου νὰ τὰ βιβλιοδετήσουν ὁμοιόμορφα.

Τέλος, ἓνα ἀκόμη παρακευμενικὸ σημεῖο σαφοῦς καὶ ἀσφαλοῦς διάκρισης εἶναι οἱ συγκεντρωτικοὶ πίνακες περιεχομένων καὶ ἐνίοτε οἱ πίνακες παροραμάτων, ποὺ ἀμφότεροι συναρτῶνται μὲ τὴν ἐνδεχόμενη βιβλιοδέτηση καὶ σὲ κάθε περίπτωσιν συγκρότηση σὲ ἓνα ἐνιαῖο σῶμα. Μὲ τὸ κλείσιμο τοῦ τόμου, ἐξαμηνιαίου ἢ ἐτήσιου, οἱ ποικίλοι πίνακες περιεχομένων (ἀλφαβητικοί, εἰδολογικοί, κατὰ τεύχος, κατὰ συγγραφέα κλπ.) ἀποστέλλονταν δωρεὰν στοὺς συνδρομητές, συχνὰ μὲ συνοδευτικὲς ὁδηγίες, προκειμένου νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸν βιβλιοδετημένο τόμο, πρακτικὴ ποὺ

120

35. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, τόμος Α', Ίκαρος, Ἀθήνα ²1974, σ. 268.

36. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα: Αὐτοβιογραφία*, Ἀφοὶ Βλάσση, Ἀθήνα 1984, σ. 48.

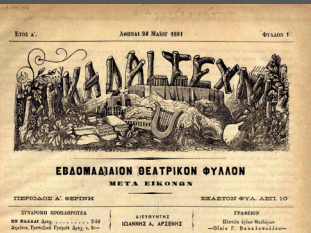
37. Δ. Μάργαρης, *Τὰ παλιὰ περιοδικά: Ἡ ἱστορία τους καὶ ἡ ἐποχὴ τους*, Ἰωάννης Σιδέρης, Ἀθήνα [1954], σ. 114.

δεν ισχύει για καμία έφημερίδα, άνεξάρτητα από την περιοδικότητα της έκδοσής της.

Η δεδομένη πολυμορφία τών περιοδικών καθιστά άφενός άπλοϊκό και άπλουστευτικό νά μιλά κάποιος για τó περιοδικό ως είδος, με βάση την μορφή του, την συλλογικότητα στην σύνταξή του, την περιοδικότητα της έκδοσης, την συνεχή ροή της εμφάνισής του, άφετέρου όμως αυτά άκριβώς τά κυρίαρχα χαρακτηριστικά, δηλαδή ή κυκλοφορία σε τακτά διαστήματα, ή ποικιλία στην ύλη, ή πολυπροσωπία τών συνεργατών, όλα όσα έν τέλει τó διαφοροποιούν από τις έφημερίδες και τά βιβλία είναι ικανά για νά τó άπομονώσουν από την συνολική έκδοτική παραγωγή, ως μιá ειδική κατηγορία με κοινά χαρακτηριστικά. Στην παρούσα εργασία, έλαβα υπόψη όλα όσα συζητήθηκαν παραπάνω και, με έλάχιστες εξαιρέσεις, θεώρησα την χρονική περίοδο της εβδομάδας ως την μικρότερη χρονική άπόσταση από τεύχος σε τεύχος και τις όκτώ σελίδες ως την έλάχιστη έκταση κάθε τεύχους. Η ύπαρξη έξωφύλλου και πίνακα περιεχομένων ούτως ή άλλως κρίθηκε καθοριστική και όπωσδήποτε τά περιεχόμενα ήταν εκείνα που έν τέλει προσδιόρισαν την ένταξη ένός έντύπου στο σωμα τών περιοδικών.

Για νά καταλήξω σ' αυτά τά έμπειρικά κριτήρια χρειάστηκε νά φυλλομετρήσω χιλιάδες έντυπα. Έντυπα που μετεωρίζονται ανάμεσα στο περιοδικό και την έφημερίδα· έντυπα που από την φύση τους διέφευγαν την βιβλιογραφική καταγραφή· έντυπα που από μόνα τους –ως άυτοτελείς έκδόσεις– ένδεχομένως δέν σήμαιναν και πολλά, αλλά άποκτοΰσαν διαφορετικές διαστάσεις δίπλα στα όμοειδή τους, την συγκεκριμένη περίοδο. Τά έντυπα αυτά συγκροτούν ένα διαλογικό σχήμα και ούσιαστικά είναι αυτός ό διάλογος –οί πυκνώσεις και οί άραιώσεις του– που τελικά άναδεικνύει την σημασία και τόν ρόλο της κάθε τυπωμένης σελίδας.

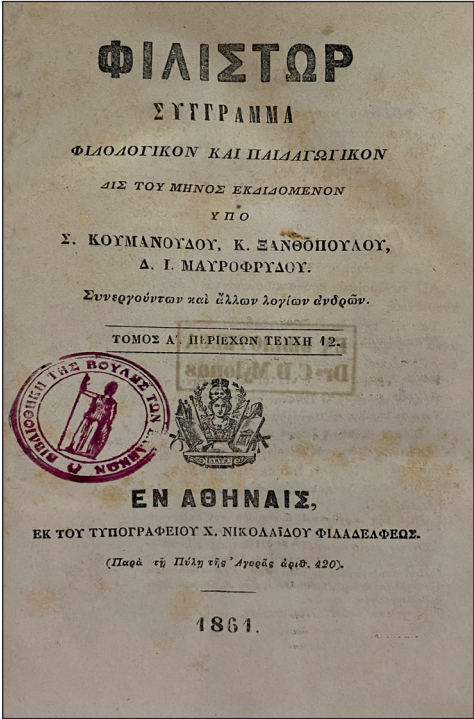
Στο πνεύμα αυτό επέλεξα τó 1863 ως ένα έτος που συμπυκνώνει τις πολλαπλές διεργασίες και φωτίζει βασικές πτυχές του περιοδικού κόσμου. Είναι μιá χρονιά που στην Άθήνα, ένας ιστορικός τίτλος, ό ΦΙΛΙΣΤΩΡ, τερματίζει και ένας άλλος, ή ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ, ξεκινάει ένω, ταυτόχρονα στην Κωνσταντινούπολη άνατέλλει ό ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ. Τί μπορούμε νά δοΰμε μέσα από αυτήν την χρονική σύμπτωση, έστιάζοντας στα τρία περιοδικά; Πιστεύω ότι, όπως θά υποστηρίξω στην συνέχεια, μέσα από την άυτοψία αυτών τών τριών τίτλων διαγράφεται όλο τó έκδοτικό σύμπαν του έλληνικού περιοδικού κατά τόν 19ο αιώνα.

[illegible]

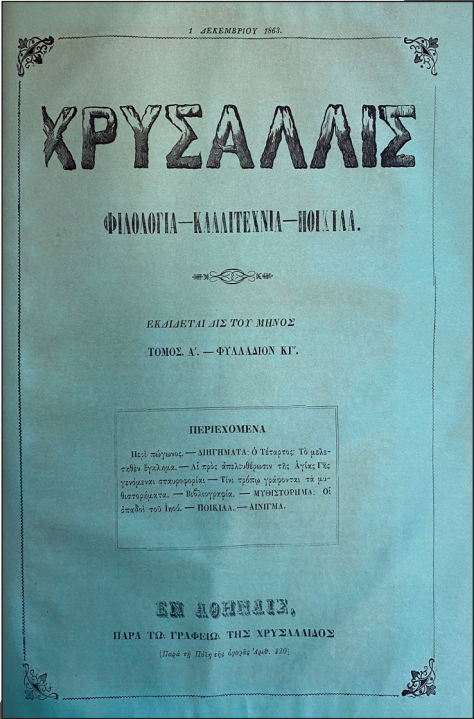
ΠΑΝΔΩΡΑ.

[illegible]

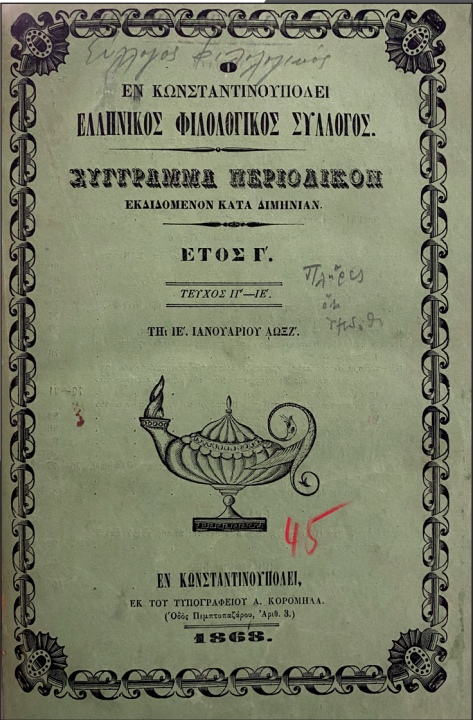
Τὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ
τὸ 1863

555

589

176

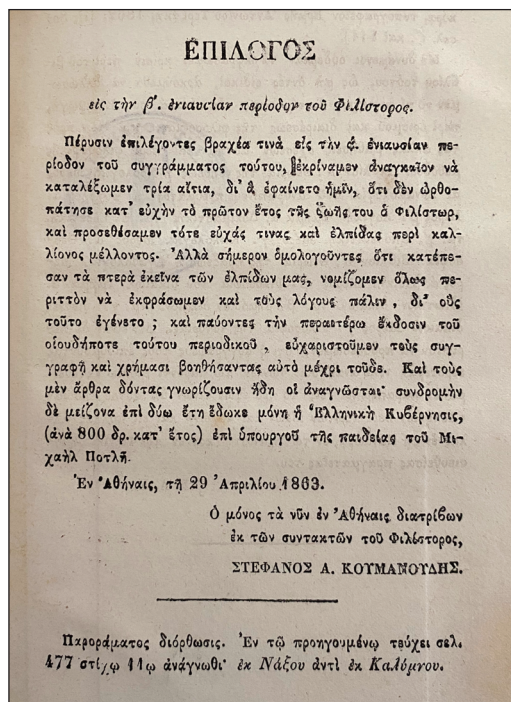
ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πέρυσιν ἐπιλέγοντες βραχέα τινὰ εἰς τὴν α' ἐνιαυσίαν περίοδον τοῦ συγγράμματος τούτου, ἐκρίναμεν ἀναγκαῖον νὰ καταλέξωμεν τρία αἷτια, δι' ἃ ἐφαίνετο ἡμῖν, ὅτι δὲν ὠρθοπάτησεν κατ' εὐχὴν τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ζωῆς του ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ, καὶ προσεθέσαμεν τότε εὐχὰς τινὰς καὶ ἐλπίδας περὶ καλλιόνος μέλλοντος. Ἀλλὰ σήμερον ὁμολογοῦντες ὅτι κατέπεσαν τὰ πτερὰ ἐκεῖνα τῶν ἐλπίδων μας, νομίζομεν ὅπως περιττὸν νὰ ἐκφράσωμεν καὶ τοὺς λόγους πάλιν, δι' οὓς τοῦτο ἐγένετο; Καὶ παύοντες τὴν περαιτέρω ἔκδοσιν τοῦ οἰουδήποτε τούτου περιοδικοῦ, εὐχαριστοῦμεν τοὺς συγγραφεῖ καὶ χρημασι βοηθήσαντας αὐτὸ μέχρι τοῦδε. Καὶ τοὺς μὲν ἄρθρα δόντας γνωρίζουσιν ἤδη οἱ ἀναγνώσται· συνδρομὴν δὲ μείζονα ἐπὶ δύο ἔτη ἔδωκε μόνῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, (ἀνά 800 δρ. κατ' ἔτος) ἐπὶ ὑπουργοῦ τῆς παιδείας τοῦ Μιχαὴλ Ποτλῆ.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 29 Ἀπριλίου 1863.
Ὁ μόνος τὰ νῦν ἐν Ἀθήναις διατρίβων
ἐκ τῶν συντακτῶν τοῦ Φιλίστορος,
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Τετάρτη, 29 Ἀπριλίου 1863. Στὴν Ἀλεξάνδρεια γεννιέται ὁ Κ.Π. Καβάφης καὶ στὴν Ἀθήνα ὀρκίζεται μία ἀκόμη προσωρινὴ κυβέρνησις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μπενιζέλου Ρούφου. Ἡ κατάστασις στὴν πρωτεύουσα εἶναι ἐξαιρετικὰ τεταμένη, ὁ Ὅθων ἔχει ἤδη ἐγκαταλείψει τὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ Γεώργιος Α' δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποδεχτεῖ ἐπισήμως τὸν θρόνον. Οἱ κυβερνήσεις διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, ἡ χώρα ἀκροβατεῖ στὰ ὅρια τῆς κατάρρευσης καὶ ὁδεύει πρὸς τὴν ἀναρχία. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ζοφερὴ ἀτμόσφαιρα, ὁ Στέφανος Κουμανοῦδης, καθηγητὴς τοῦ Ἑθνικοῦ, πλέον, Πανεπιστημίου, ἀποφασίζει, μετὰ ἀπὸ τετράμηνη καθυστέρηση, νὰ συντάξει τὸν τελικὸ «Ἐπίλογον» καὶ νὰ κλείσει τοὺς λογαριασμοὺς του μ' ἓνα ἐγχείρημα ποὺ εἶχε ξεκινήσει τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1861, ὑποθέτω «μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν».³⁸

Οἱ ταραγμένοι καιροὶ σίγουρα δὲν εὐνοοῦσαν τὴν συνέχιση ἐνὸς φιλολογικοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ συγγράμματος, ὅπως αὐτοπροσδιορίζοταν ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ. Ὅστωσὶ δὲν ἦταν μόνον ἡ ἐκφυγμὴ πολιτικὴ κατάστασις αὐτὴ ποὺ ἐπέφερε τὴν ὀριστικὴ διακοπή. Ἦδη στὸν ἀπολογισμό τοῦ πρώτου ἔτους, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1861, οἱ δυσκολίες

38. Ἡ φράσις ἀνήκει στὸν Πλούταρχον καὶ εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ ὡς μότο ἀπὸ τὸ περιοδικὸν ἸΟΝΙΟΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ στὴν Κέρκυρα, τὸ 1834.

είχαν διατυπωθεῖ, οἱ αἰτίες εἶχαν ἀναζητηθεῖ καὶ συζητηθεῖ καὶ οἱ εὐθύνες εἶχαν ἀποδοθεῖ. Οἱ τρεῖς συνεκδότες, Στέφανος Κουμανούδης (Ἀδριανούπολη 1818 – 1899 Ἀθήνα), Δημήτριος Μαυροφρύδης (Ἀνδρονίκιον Καππαδοκίας 1828 – 1866 Μεσολόγγι) καὶ Κωνσταντῖνος Ξανθόπουλος (Τραπεζούντα 1815 – 1887 Ἀθήνα), ἂν καὶ διαπίστωναν ὅτι ἐκπλήρωσαν ἀτελῶς ὅσα εἶχαν ὑποσχεθεῖ καὶ μολονότι παραδέχονταν ὅτι δὲν διέθεταν τὴν «ἥρωικότητα» ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ δημοσιογραφία, ἀποφάσιζαν, ἐν τέλει, νὰ συνεχίσουν τὴν ἔκδοση, ἐπειδὴ διέκριναν ὅτι πολλοὶ ὁμογενεῖς ἐνδιαφέρονταν «ἀριδῆλως» γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ «ἐπιχειρηθέντος ἔργου».³⁹

Τί γνωρίζουμε γι' αὐτοὺς τοὺς ἐνδιαφερόμενους ὁμογενεῖς; Παρότι ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ὀνόματά τους μᾶς εἶναι γνωστά, διαθέτουμε ἄρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ συνθέσουμε τὸ γενικότερο προφίλ τους. Πρόξενοι, σχολάρχες, γυμνασιάρχες, δημοδιδάσκαλοι, τοπικοὶ λόγιοι, μαθητές, συνάδελφοι, φίλοι καὶ γνωστοὶ τῶν ἐκδοτῶν ἀποτελοῦν τὸν κύριο κορμὸ τῶν συνεργατῶν, τῶν ἀνταποκριτῶν καὶ τῶν συνδρομητῶν καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ ΦΙΛΙΣΤΟΡΟΣ. Κατὰ τὴν ὁμολογία τῆς «διευθύνσεως» ὅλοι μαζί, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος, δὲν ἀριθμοῦσαν «οὐδὲ μίαν χιλιάδα»· ἄνδρες ἀλλὰ καὶ λίγες γυναῖκες, διασκορπισμένοι στὴν πρωτεύουσα, τὶς ἐπαρχίες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ κυρίως στὸ ἐξωτερικό. Οἱ ἀναγνώστες τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς περιφέρειας καὶ τῆς διασπορᾶς ὑπερτεροῦν σαφῶς, ἀριθμητικά, ἔναντι ἐκείνων τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας. Ἀπὸ τὶς 27 πόλεις καὶ περιοχὲς ὅπου ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ διαθέτει ἐπιστασίες, ἐπομένως καὶ ἱκανὸ ἀριθμὸ συνδρομητῶν, μόνο τέσσερις βρίσκονταν ἐντὸς τῶν συνόρων (Σύρος, Τρίπολις, Λαμία, Καλάμει). Τρεῖς ἦταν στὰ ἀγγλοκρατούμενα Ἑπτάνησα (Κέρκυρα, Κεφαλλονιά, Ζάκυνθος), δώδεκα σὲ πόλεις ἢ τόπους τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (Ἰωάννινα, Θεσσαλονίκη, Σέρραι, Κωνσταντινούπολις, Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, Λέσβος, Κυδωνίαι, Σμύρνη, Κύπρος, Βηρυττός, Ἰόππη, Ἱερουσαλὴμ) καὶ ἔξι βρίσκονταν στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη (Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο, Λειψία, Τεργέστη, Γενεύη). Ἐνας ἀνταποκριτὴς εἶχε ἔδρα τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ κάλυπτε τὶς ἀνάγκες τῆς Αἰγύπτου, καὶ ἕνας ἀνταποκριτὴς ἐξυπηρετοῦσε τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καὶ τὴν Ρωσία. Αὐτοὶ εἶναι οἱ τόποι ποὺ χαρτογραφοῦν τὴν συνήθη ἀκτίνα διάδοσης ἐνὸς ἀθηναϊκοῦ περιοδικοῦ στὴν δεκαετία 1860-1870, καὶ σηματοδοτοῦν μὲ τὸν ἐναργέστερο δυνατὸ τρόπο τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τύπου ἀπὸ τὴν ὁμογένεια. Ἄλλωστε καὶ στὶς προγραμματικές του δηλώσεις ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ ὁραματιζόταν ἑαυτὸν ὡς «πρόχειρόν τι ὄργανον, εὐπορόν τινα ὀχετόν», ὅπου θὰ διοχετευόταν «ἅπαν τὸ διανοητικὸν ρεῦμα πανταχόσε τοῦ ἔθνους».⁴⁰ Τῶντι συνεργάτες, ἐπιστάτες καὶ συνδρομητὲς πανταχόσε ἀλλὰ καὶ πανταχόθεν τοῦ ἔθνους συμπλέκουν ἀρχικὰ ἕνα ἀρραγὲς δίκτυο τροφοδοσίας καὶ προστασίας γιὰ τοὺς τρεῖς «ἐρασιτέχνες» ἐκδότες.

Εἴκοσι ὀκτώ, ὅμως, μῆνες ἀργότερα, στὶς 29 Ἀπριλίου 1863, οἱ φιλοπάτριδες ὁμογενεῖς δὲν ἐπαρκοῦν ἢ δὲν εἶναι πλέον πρόθυμοι νὰ στηρίξουν τὸν ΦΙΛΙΣΤΩΡΑ. Ἡ μοναξιά καὶ ἡ κόπωση τοῦ Στέφανου Κουμανούδη εἶναι ἔκδηλες στὸ ἀποχαιρετιστήριο σημείωμά του. Ὁ Μαυροφρύδης καὶ ὁ Ξανθόπουλος ἔχουν ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα καὶ ὁ κύριος ἄρωγός τοῦ ἐν μέρει κρατικοδίαιτου περιοδικοῦ, ὁ Μιχαὴλ Ποτλῆς, ὑπουργὸς Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀπολυμένος καὶ

39. ΦΙΛΙΣΤΩΡ 2 (15-31 Δεκεμβρίου 1861) ἀρ. 23-24, σσ. 604-605.

40. ΦΙΛΙΣΤΩΡ 1 (Ἰανουάριος 1861) ἀρ. 1, σ. 2.

ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἀκολουθεῖ τὸν Ὅθωνα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ ἔχει ἤδη μετοικήσει στὴν Βιέννη. Μὲ μετρημένα λόγια, κωδικοποιημένες φράσεις, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ὁ Κουμανούδης ἰχνηλατεῖ καὶ τὴν γενικότερη ἐκδοτικὴ πραγματικότητα τῆς πλειονότητος τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰώνα:

*δὲν ὠρθοπάτησεν ...
εὐχὲς περὶ καλλίονος μέλλοντος ...
κατέπεσαν τὰ πτερὰ τῶν ἐλπίδων μας ...
παύοντες τὴν περαιτέρω ἔκδοσιν ...
εὐχαριστοῦμεν τοὺς συγγραφεῖ καὶ χρήμασι βοηθήσαντας.*

Ἄν καὶ τὸ διάνυσμα ἀνάμεσα στὴν εὐφορία τῶν προγραμματικῶν δηλώσεων καὶ τὴν ἀπογοήτευση τοῦ τελικοῦ ἀποχαιρετισμοῦ, προφανῶς, ποικίλλει ἀπὸ ἔντυπο σὲ ἔντυπο, ποιοτικὰ καὶ ποσοτικὰ, ἡ πορεία εἶναι μᾶλλον κοινὴ καὶ σχεδὸν προδιαγεγραμμένη.

Τὴν κρίσιμη ἐκείνη χρονιά τοῦ 1863, ὅταν ὁ Κουμανούδης ἀποχαιρετᾷ τοὺς συνδρομητὲς καὶ τὶς συνδρομητρίδες του, στὸν ἐκδοτικὸ στίβο εἰσέρχεται δυναμικὰ ἡ νεοτερικὴ ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ. Στὸν *Πρόλογό* της δηλώνει προσήλωση «εἰς ὅ,τι ζῇ, αἰσθάνεται καὶ κινεῖται», ὑπόσχεται νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ «πᾶν ὅ,τι νέον» καὶ εὐελπιστεῖ ὅτι μὲ τὴν βοήθεια τῶν συνδρομητῶν της θὰ καταφέρει νὰ ὑλοποιήσει τὸ πρόγραμμά της καὶ νὰ ἐκφράσει «τὸ πνεῦμα τοῦ ἸΘ' αἰῶνος».⁴¹ Ἡ ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ ἀπευθύνεται σὲ πολὺ περισσότερους ἀπ' ὅσους ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ. Μὲ τὸν ὑπότιτλο: *Φιλολογία-Καλλιτεχνία-Ποικίλα* καλύπτει ἓνα εὐρύτερο φάσμα ἐνδιαφερόντων, εἶναι εἰκονογραφημένη, δημοσιεύει πεζογραφία καὶ ποίηση, βιογραφίες, ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἄρθρα, κριτικὲς καὶ μελέτες καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, λόγιό ποῦ εἶχε ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸ Παρίσι σχετικὰ πρόσφατα· ἡ ἐπιτυχία της φαίνεται ἐξασφαλισμένη.

Τὰ δύο περιοδικὰ τυπώνονται στὸ ἴδιο «κατάστημα». Τὰ μονοπάτια τους, ὅμως, δὲν διασταυρῶνται μόνον «παρὰ τῇ Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς», στὸν ἀρ. 420, ἐκεῖ ὅπου στεγάζεται τὸ ἱστορικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Χρήστου Νικολαΐδου Φιλαδελφῆς. Συγκλίνουν καὶ ὡς πρὸς τοὺς λόγους ποὺ ὁδηγοῦν καὶ τὰ δύο στὴν ὀριστικὴ παύση. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης μόλις ποῦ προλαβαίνει, λίγο προτοῦ κλείσει τὸν ΦΙΛΙΣΤΩΡΑ, νὰ χαιρετήσει τὴν καινούργια συνάδελφο, ὅπου ἀργότερα θὰ δημοσιεύσει καὶ ὁ ἴδιος ἀρχαιολογικὲς μελέτες, καὶ νὰ τὴν συστήσει στοὺς δικούς του ἀναγνώστες, εὐχόμενος καλὴ σταδιοδρομία στοὺς νεαροὺς ἐκδότες της, ποὺ σίγουρα δὲν τοῦ ἦταν ἄγνωστοι. Σαρανταπεντάρης ὁ ἴδιος, προβλέπει, πιθανότατα, ποιὲς δυσκολίες θὰ ἀντιμετωπίσουν, ἀλλὰ ἡ ἀεράτη ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ βρίσκεται ἀκόμη στὸ στάδιο τοῦ ἄκρατου ἐνθουσιασμοῦ, ὅπως δείχνει τὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ Εἰρηναίου Ἀσώπιου.

Ὡστόσο, τὰ πρῶτα μηνύματα καὶ τῆς δικῆς της οἰκονομικῆς δυσπραγίας ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται ἀρκετὰ νωρίς. Στὸ δέκατο μόλις τεῦχος δημοσιεύεται μιὰ ἀπολογιστικὴ-ἀπολογητικὴ Ἀγγελία, ὅπου οἱ ἐκδότες προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀταξία στὴν κυκλοφορία της καὶ ἐκθέτουν τὴν ἀδυναμία τους νὰ ἰσοσκελίσουν τὶς ὑπέρογκες δαπάνες μὲ τὰ «γλίσχρα ἔσοδα», ξεκαθαρίζοντας ὅτι ἐξ

41. ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ 1 (1 Ἰανουαρίου 1863) ἀρ. 1, σσ. 1-3.

ἀρχῆς δὲν ἔτρεφαν ἀπατηλὲς ἐλπίδες κέρδους, ἀφοῦ γνώριζαν πολὺ καλὰ τὴν τύχη πού εἶχαν προγενέστερα ἢ καὶ σύγχρονα παραδείγματα ἄλλων «ναυαγησάντων περιοδικῶν».⁴² Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ ἄντεξε, ἀσθμαίνουσα, γιὰ τέσσερα ἀκόμη συναπτὰ ἔτη.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1866, σὲ μιὰ ὕστατη προσπάθεια νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ μοιραῖο τέλος, οἱ δύο ἐναπομείναντες «συντάκται» τῆς, ὁ Θ.Ν. Φιλαδελφεὺς καὶ ὁ Ντέκας Πασχαλίδης, περιγράφουν ἀναλυτικὰ καὶ γλαφυρὰ τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδό τους. Παρομοιάζουν ἑαυτοὺς μὲ σταφιδοκτηματίες, «οἷτινες ἐνῶ καταμετροῦσι τὸ πλῆθος τοῦ τρυγηθέντος καρποῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ προοιωνίζονται πολλὰ καὶ καλὰ κέρδη, αἴφνης ὑετοῦ καὶ ὄμβρου ἐπερχομένου...». Τὰ ἴδια καὶ χειρότερα ἔπαθαν κι αὐτοί, ὅταν ζήτησαν τὴν «ἀπότισιν τῆς εὐτελοῦς συνδρομῆς». Στὴν εὐλογη ὑποθετικὴ ἐρώτηση γιὰτὶ δὲν διέκοψαν μετὰ τὴν λήξη τοῦ πρώτου ἔτους, ἀπαντοῦν ἀφοπλιστικὰ ὅτι ἦταν τόσο ἐπίμονοι ὅσο ὅλοι οἱ χαμένοι καὶ ὅτι ἤλπιζαν νὰ διαψεύσουν «τὸ ρητόν, περιοδικὸν σύγγραμμα οὐ ζήσεται ἐν Ἑλλάδι...». Ἐν κατακλείδι ἀνακοινώνουν μείωση τῆς συνδρομῆς καὶ ἀναρωτιοῦνται: «Τί ἄλλο δύνανται νὰ πράξωσι διὰ νὰ ἀποδείξωσι ὅτι δὲν προσμένουσι κέρδη ἐκ τῆς *Χρυσαλλίδος*, ἀλλὰ μόνον συμψήφισιν τῶν ἐτησίων δαπανῶν των;».⁴³ Οὐσιαστικὰ ὁ ἐπίλογός τους δὲν διαφέρει, στὰ σημεῖα, ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τοῦ Κουμανοῦδη καὶ ἀπὸ ἐκείνους μιᾶς πλειάδας προηγούμενων καὶ μεταγενέστερων περιοδικῶν.

Στὸν ἀντίποδα αὐτῆς τῆς δύσβατης ἀθηναϊκῆς πραγματικότητας, τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο στὴν Κωνσταντινούπολη κυκλοφεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα περιοδικὰ τῆς «δούλης». Ὁ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, τὸ περιοδικὸ ὄργανο τοῦ ὁμώνυμου Συλλόγου, κυκλοφορεῖ τὸ πρῶτο τεῦχος του στὶς 15 Σεπτεμβρίου 1863. Σὲ μεγάλο σχῆμα, «ἐπὶ χάρτου καλοῦ [μὲ] ἐξώφυλλον κυανοῦν», τυπώνεται ἀρχικὰ σὲ 500 ἀντίτυπα καὶ διανέμεται δωρεὰν στὰ ταμειακῶς τακτοποιημένα μέλη τοῦ Συλλόγου. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς συνεχεῖς ἀναποδιές καὶ τὰ βάρσανα πού βιώνουν οἱ συντάκτες τῆς ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΟΣ, ὅπως τουλάχιστον τὰ διεκτραγωδοῦν οἱ ἴδιοι στὶς σελίδες τῆς, ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ πολιτικού ἐντύπου εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ ἄγχη καὶ ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἀγωνία γιὰ τὴν ἄγρα νέων συνδρομητῶν, ἀφοῦ ὁ Ταμίας τοῦ Συλλόγου χορηγεῖ τὴν ἀναγκαία πίστωση γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ, «κατὰ διμηνίαν ἐγκαίρως». Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τοὺς ἰσοσκελισμένους ἰσολογισμοὺς καὶ τὴν τακτικὴν περιοδικότητα, ἀκόμη καὶ ἡ ἴδια ἡ ὕλη τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἐξασφαλισμένη καὶ σαφῶς προσδιορισμένη γιὰ κάθε τεῦχος, ὅπως ἀποσαφηνίζεται στὸ ἄρθρο γ' τοῦ Κανονισμοῦ τοῦ Συλλόγου.

Σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἐλλαδικὰ κατέκαστα οἱ συνθῆκες αὐτὲς φαντάζουν εἰδυλλιακές, σχεδὸν ἐξωπραγματικές. Οὔτε κὰν γιὰ τὴν κραταιὰ ΠΑΝΔΩΡΑ (Ἀθήνα 1850-1872), πού τὸ 1863 μεσουρανεῖ στὸ ἐκδοτικὸ στερέωμα, τὰ πράγματα δὲν ἦταν ποτὲ τόσο τακτοποιημένα καὶ ρόδινα. Ὅμως, ἀκόμη καὶ ὁ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ μετὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀνέφελα ἔτη ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζει τὰ πρῶτα σημάδια τῆς κόπωσης, ἀποτυπώνοντας τὶς ἀντίξοες συνθῆκες τοῦ δικοῦ του περιβάλλοντος. Παρ' ὅλες τὶς συνεχεῖς καὶ κατηγορηματικὲς δηλώσεις του ὅτι ἀπέκλειε ἀπὸ τὶς ἐργασίες του, ἄρα καὶ ἀπὸ τὶς σελίδες του, κάθε «πολιτικὴν καὶ

42. ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ 1 (15 Μαΐου 1863) ἀρ. 10, σ. 289.

43. ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ 4 (15 Δεκεμβρίου 1866) ἀρ. 95, σ. 612.

θηρσκευτικήν συζήτησιν», ἐν τέλει οἱ πολιτικὲς ἀναστατώσεις καὶ οἱ ἀπαγορεύσεις εἶναι αὐτὲς πού, εἰρωνικά, ἐπηρεάζουν καὶ τὴν δική του εὐρυθμὴ λειτουργία.⁴⁴ Ἦδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, καὶ πολὺ ἐντονότερα στὶς ἐπόμενες δύο δεκαετίες, οἱ δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζει ὁ Σύλλογος εἶναι ὁρατὲς καὶ ἀπτές καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ. Οἱ τόμοι συμπτύσσονται, μικραίνουν, πτωχαίνουν. Στὴν κρίσιμη, πολιτικά, πενταετία 1895-1899 τὸ περιοδικὸ ἐκδίδει ἓνα καὶ μοναδικὸ τεῦχος.

Στὴν διάρκεια τοῦ 1863, στὸ ἑλληνικὸ κράτος ἐκδίδονται μόνον ἑννέα περιοδικά, δύο ἐκ τῶν ὁποίων ἀναστέλλουν τὴν κυκλοφορία τους ἐντὸς τοῦ ἔτους. Ἡ βραχύβια ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ σταματᾷ τὸν Μάρτιο καὶ ὁ ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ, τὸ ἀρχαιότερο ἱατρικὸ περιοδικό, βγάζει τὸ τελευταῖο του διπλὸ τεῦχος τὸν Μάιο 1863. Ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ παύει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1863, ἀλλὰ ἡ ἔκδοσή του ὁλοκληρώνεται τυπικὰ μὲ τὸ τεῦχος Δεκεμβρίου 1862. Ἡ πενιχρὴ παρουσία τῶν περιοδικῶν γίνεται ἀκόμη ἐντονότερη μὲ τὴν προσωρινὴ ἀναστολὴ δύο ἀκόμη ἐπιστημονικῶν τίτλων. Ἡ ΘΕΜΙΣ (1846-1865) στὴν περίοδο 1862-64 δὲν ἐκδίδει οὔτε ἓνα τεῦχος καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ (1862-1865), πού ὁλόκληρο τὸ 1863 ἐπίσης δὲν βγάζει κανένα τεῦχος. Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, τέσσερα ἀπευθύνονταν σὲ πολὺ συγκεκριμένη πελατεία: νομικούς, δικηγόρους, δικαστικούς (ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ καὶ ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ), γιατροὺς (ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ), παιδιὰ (ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΟΣ ΜΗΤΗΡ). Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἓνα εἶναι φιλολογικὸ-καλλιτεχνικὸ (ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ), ἓνα φιλολογικὸ-οἰκογενειακὸ (ΠΑΝΔΩΡΑ), ἓνα οἰκογενειακὸ (ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ), ἓνα ἐκκλησιαστικὸ-θηρσκευτικὸ (ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΣ ΚΗΡΥΞ) καὶ τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι καν ἀνάγνωσμα· ἓνας ἀπλὸς βιβλιοπωλικὸς κατάλογος (ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΗΣΙΑΣ). Οἱ ἀριθμοὶ ἀφοροῦν τὶς ἐκδόσεις ἐντὸς τῶν συνόρων τοῦ κράτους. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἡ εἰκόνα εἶναι παρόμοια. Τὸ 1863 κυκλοφοροῦν δύο ἐλάχιστος σημασίας περιοδικὰ στὰ Ἑπτάνησα, τὰ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ στὴν Κέρκυρα καὶ ἡ ΙΠΠΟΚΡΗΝΗ στὴν Ζάκυνθο. Ἀμφότερα σταματοῦν τὴν ἔκδοσή τους μέσα στὸ 1863. Στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 30 Αὐγούστου 1863 ἀναστέλλει τὴν ἔκδοσή της ἡ ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ καὶ τὸν Σεπτέμβριο ἐκδίδεται ὁ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ.

44. «Λόγος Ἡροκλέους Βασιάδου, Προέδρου, κατὰ τὴν Εἰκοσιπενταετηρίδα τοῦ Συλλόγου γενομένην τῇ 7/19 Σεπτεμβρίου 1886», Ὁ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ, *Εἰκοσιπενταετηρίς 1861-1886*, Παράρτημα τοῦ ΙΗ' τόμου, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1888, σσ. 5-22 καὶ ἰδ. σσ. 6-12, ὅπου καὶ τὸ χρονικὸ γύρω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀπαγόρευση μὲ ἀπόφαση τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, Μουνήφ πασσά, τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου πού εἶχε ὀργανώσει ὁ Σύλλογος γιὰ νὰ ἐορτάσει τὰ εἴκοσι πέντε χρόνια τῆς λειτουργίας του.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΠΟΥ ΕΚΔΙΔΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΟ 1863				
	ΤΙΤΛΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΕΤΟΣ ΕΝΑΡΞΗΣ	ΕΤΟΣ ΠΑΥΣΗΣ
1	ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ	Αθήνα	1846	1864
2	ΠΑΝΔΩΡΑ	Αθήνα	1850	1872
3	ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	Αθήνα	1856	1863
4	ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΣ ΚΗΡΥΞ	Αθήνα	1857	1871
5	ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	Αθήνα	1858	1883
6	ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΗΣΙΑΣ	Αθήνα	1862	1864
7	ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ	Αθήνα	1862	1863
8	ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΟΣ ΜΗΤΗΡ	Αθήνα	1862	1866
9	ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ	Αθήνα	1863	1866

Όσον αφορά τα περιοδικά, τὸ 1863 εἶναι ἓνα ἔτος πτωχό. Ἀκόμη, ὅμως, καὶ στὶς προηγούμενες καὶ μεταγενέστερες χρονιές, τότε ποὺ οἱ ἀριθμοὶ τῶν περιοδικῶν εἶναι μεγαλύτεροι, παρατηρεῖται μιὰ ἀδιαμφισβήτητη σταθερά, κι αὐτὴ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ νὰ ὑποστηρίξει πολλὰ ἢ ἔστω ἀρκετὰ περιοδικὰ ταυτοχρόνως. Μόνο τέσσερα ἀπὸ τὰ ἐννέα περιοδικὰ τοῦ 1863 ἀπευθύνονται στὸν «μέσο ἀναγνώστη», μὲ ὅποιο περιεχόμενο καὶ ἂν δώσουμε στὸν ἄγνωστο, ἀνύπαρκτο μέσο ἀναγνώστη. Ποιὲς ἦταν οἱ ἀναζητήσεις αὐτοῦ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καὶ ποιὲς ἦταν οἱ ἐπιλογές του; Στὶς 15 Ἀπριλίου τοῦ 1863, τὶς μέρες ἀκριβῶς κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Κουμανούδης σταματοῦσε τὴν ἐκδοση τοῦ ΦΙΛΙΣΤΟΡΟΣ, ὅσοι καὶ ὅσες εἶχαν ἀνταποκριθεῖ στὸ κάλεσμα τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου καὶ εἶχαν ἐγγραφεῖ συνδρομητὲς καὶ συνδρομήτριες στὴν νεοτερικὴ ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΑ, μποροῦσαν νὰ διαβάσουν μιὰ μελέτη γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, μιὰ συνέχεια ἐνὸς μυθιστορήματος τοῦ Alfred de Musset, ἓνα διήγημα τῆς Ἀγγελικῆς Βαρθολομαΐη Πάλλη, μιὰ ἀνώνυμη περιγραφή περιήγησης στὴν Βραζιλία, μιὰ βιογραφία τοῦ Μιλβουά, ἓνα ποίημα τοῦ Paul Heyse σὲ μετάφραση τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη, ἓνα κείμενο τοῦ Ἀλέξανδρου Δουμά γιὰ τὴν «Γραφικὴν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις» καὶ τέλος μιὰ χρονογραφικὴ «Ἐπιφυλλίδα» γιὰ τὸν τρέχοντα μῆνα, Ἀπρίλιο. Στὶς 32 σελίδες τῆς ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΟΣ δημοσιευόταν ὅ,τι ζωντανότερο καὶ ὅ,τι πιὸ εὐρωπαϊκό, κυρίως γαλλικό, ἄγγιζε ἢ φιλοδοξοῦσε νὰ ἀγγίξει τὴν ἀθηναϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ καὶ στὴν συνέχεια ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἀντίστοιχα, ἡ μεσήλικη ΠΑΝΔΩΡΑ, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἡμέρα (15 Ἀπριλίου 1863), δημοσίευε στὶς 24 σελίδες τῆς ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν περίπλου τῆς «Μακεδονίας καὶ Ἑλλάσσονος Ἀσίας» τοῦ Κ. Φρεαρίτου, μιὰ «διατριβὴ» τῆς, προσφάτως θανούσης, δεκαεπτάχρονης Αἰμυλίας Μουρούτζη γιὰ τὶς τελετὲς τοῦ γάμου στὴν Συρία, ἓνα ἄρθρο περὶ «ναυτικῶν χαλινωτηρίων», τὴν μετάφραση ἐνὸς ἀνώνυμου ἀφηγήματος «ἐκ τοῦ γαλλικοῦ», μὲ τίτλο «Τὸ τέκνον τοῦ πασσᾶ», τὴν συνέχεια μιᾶς «Συλλογῆς λέξεων, φράσεων καὶ παροιμιῶν», ἓνα «Ἀνέκδοτον Ποίημα Σολομοῦ, τὸ Κονσοῦλτο

[illegible]

ΕΤΟΣ Α'.

ΦΙΛΟΘΕΩΡΙΑ—ΚΑΛΟΓΕΓΧΝΙΑ—ΠΟΙΚΙΛΙΑ.

ΤΟΜΟΣ Α'.

4 ΜΑΡΤΙΟΥ, 1883.

ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 5.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ
ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ
ΠΟΙΗΤΩΝ.

Α'.
ΕΡΡΙΧΟΣ ΕΙΝΟΣ (Heinrich Heine).
(Συνέχεια, και τέλος: ἴδε φύλλ. 4.)

VI.

ἄλλὰ τί ἐβράν εις τὸν ἰνδουαδικὸν νεανίαν ὅτε εἶδε τὸν αὐτοκράτορα, ὅμι πλὴν τὸν αὐτοκράτορα ἐν ἀνέκλινῳ οἱ χροὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ παιδαγωγου τοῦ, ἄλλὰ τὴν αὐτοκράτορα αὐτοπροσώπως, τὸν θεὸν τῶν μαχῶν, τὸν ὄρωα τοῦ Αὐστρο-ῤιζίου, τὴν Ναπολέοντα εἰσερχόμενον θρυμματοσπῆς εἰς Δουαυελλέρ, καὶ διασχίζοντα ἐπὶ τοῦ λευκοῦ τοῦ ἵππου τὰς βενθοροσχίας τοῦ βασιλικοῦ κήπου, ὃ που ὁσυνωμική διάδοξις ἀπηγόρευε νὰ διαβῶνι τῆς ἑρμῆς ἐπὶ προσώμῳ πίντε τὰλλῶν. Ἰ. Ποίπει νὰ τὸν ἀκούσῃ ἐν ἐκείνῳ Ἰωρδακίοντῃ τὴν μαγευτικὴν ἐκείνῳ στιγμῇ. « Τὰ δεικνῶ συνηγενημένῃ ἑλθόντο πρὸς τὴν γῆν ἔσονται ὁ μέγας ἀντὶ προύβωσι » αἱ ἀκτίες τοῦ ἡλίου μετὰ δειλίας ὅμα καὶ παρρησίας παρεμβῶν διὰ τοῦ πρασίνου φυλματός, καὶ ἐπὶ τοῦ κυανοῦ οὐρανοῦ ἐφαίνετο ἐνερ-

γῶς λάμπων χρυσὸς ἀστὴρ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔκυσεν ἀφ'αυτοῦ ἐπὶ τοῦ ἑρπιδίου του μὴ τὴν μίαν χεῖρα ἐκράτει τὰς ὄνας ὑπομνήμας καὶ μὴ τὴν ἄλλην ἐπλητέ φιλίας τὸν τρέχοντο τοῦ μικροῦ τοῦ ἵππου. Ἡ μαρμάρων χεὶρ τοῦ ἐστὶθεν εἰς τὸν ἡλίου, χεὶρ ἰσχυρὰ, ἡ μία εἰς τὸν δύο χερῶν αἱ ὅποιαι ἐδάμασαν τὴν ἐπτακταλῶν ὁδὸν τῆς ἀσφαλίας, καὶ ἐκινῶνται τὴν μονομαχίαν τῶν λαῶν καὶ ὅμας ἡ χεὶρ ἐκείνη ἔθεσεντο ἐμμένως τὸν λαῖμόν τοῦ ἵππου. Ἡ μαρμὰ τοῦ εἶχε τὸ χροῖμα ἐκείνου, ὅπερ βλέποντες εἰς τὰς μαρμαρίους κεφαλὰς τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἀγαλμάτων. Οἱ χαρακτῆρες ἥσαν εὐγενεῖς κανονικοὶ καὶ τῶν ἀγαλμάτων ἐκείνων καὶ ἀνεγινώσκει τῆς εὐκρινῆς ἐπ' αὐτῶν. « Ὁμα ἔσονται οἱ θεοὶ ἑτεροὶ πλὴν ἑαυτοῦ. Μαυδίαμα κυμῶντο ἐπ' αὐτῶν ἐπὶ τὴν χεῖρα τὸν καὶ ὅμας, μόνον νὰ ἐοικῶν τὰ χεῖλι ἐκείνη, ἡ Προεστία δὲν ὑπῆρχεν πλὴν καὶ τοῦ Βασιλικῶν κατέβησαν ἂν ἐοικῶν τὰ χεῖλι ἐκείνη, ὁ ἄγων ρωμαίων κράτος ἀλλήλων ἠδύνατο ν' ἀρχίσῃ νὰ χορεύῃ. Καὶ ὅμας τὰ χεῖλι ἐκείνα ἐμείναν καὶ ὁ σφάλλας ἐμείναν ἐπίστω. Ὁ σφάλλας ἦτο διαγωγῆς, ὃς ὁ οὐρανὸς καὶ ἠδύνατο ν' ἀναγινώσκῃ ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν ἀνθρώπων ἔβλεπε μ' ἐν τοῦ γογγῶν βλέμμα

17

τῶν Ἱατρῶν», ἓνα ἐνημερωτικό σημείωμα γιὰ τὴν Σύνοδο τῆς Ρωσικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας, σύντομες ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς πολιτικὲς εἰδήσεις, ἓνα ποίημα τοῦ Ἰωάννη Δ. Τανταλίδη καὶ διάφορα ἀνέκδοτα ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα τῆς κυρίας Abrantès. Τὸ «τερπνὸν μετὰ τοῦ ὠφελίμου» μπορεῖ νὰ μὴν τυπώθηκε ποτὲ ὡς μότο στὴν προμετωπίδα τοῦ περιοδικοῦ, ἀλλὰ ἀποτέλεσε τὴν σταθερὴ πυξίδα του σ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς μακρᾶς ἐκδοτικῆς ζωῆς του.

Στὸ περιοδικὸ τοῦ εὐαγγελικοῦ Μιχαὴλ Καλοποθάκη, Ο ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ, ἓνα ἔντυπο ποὺ τὸ διατρέχει ἓνας ἠθικοπλαστικὸς τόνος καὶ ἓνας ἐπιλεκτικὰ ἐνημερωτικὸς χαρακτήρας, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ τεύχους τῆς 26ης Ἀπριλίου 1863 καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ σύντομο διδακτικὸ ἀφήγημα «Ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ μικρὸς του σταυρὸς», ἀπὸ δύο περιγραφικὰ ἀρθρίδια (σὲ συνέχειες) γιὰ τὸ «Αἰγυπτιακὸν Μουσεῖον» καὶ «Περὶ Σοφιστῶν» καὶ μιὰ ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὴν σμυρναϊκὴ ἐφημερίδα *Ἀμάθεια* μὲ τίτλο «Σεισμὸς ἐν Ρόδῳ». Οἱ τρεῖς τελευταῖες σελίδες, ποὺ ἐπιγράφονται «Μέρος Πολιτικόν», ἀφιερώνονται σὲ ἓνα κοινωνικὸ ζήτημα τῶν ἡμερῶν ποὺ εἶχε καὶ πολιτικὲς προεκτάσεις: ὁ βιασμὸς (δίχως μνεία τῆς λέξης) μιᾶς ξένης ἡθοποιοῦ στὴν Ἀθήνα, ὁ ρόλος τοῦ στρατοῦ στὴν ὑπόθεση, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Γάλλου καὶ τοῦ Ἀγγλοῦ πρέσβη ἐπὶ τοῦ θέματος κρίνονται ἄξια δημοσίευσης ἐνῶ τὸ τεῦχος κλείνει μὲ κάποιες εἰδήσεις ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἐμφυλίου καὶ μερικὰ σύντομα σημειώματα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπικαιρότητα.

Τέλος στὶς 48 σελίδες τοῦ μηνιαίου, ὀρθόδοξου, ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΥ ΚΗΡΥΚΟΣ μποροῦσε κάποιος νὰ διαβάσει γιὰ τὰ ἀληθινὰ καὶ ψευδῆ θαύματα, ἓνα ἄρθρο γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ ὡς φιλόσοφο καὶ θεολόγο, τὸν λόγο ποὺ εἶχε ἐκφωνηθεῖ στὴν Εὐαγγελίστρια τῆς Τήνου γιὰ τὴν ἐορτὴ τῆς 25ης Μαρτίου, μιὰ διατριβὴ γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καί, τέλος, μιὰ παραίνεση γιὰ τὴν ἐπιτασσόμενη ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο ἀγάπη πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς.

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀναγνωστικὴ τροφὴ ποὺ προσέφεραν στοὺς συνδρομητὲς τους τὰ τέσσερα ἀθηναϊκὰ περιοδικὰ σὲ μιὰ περίοδο ἔντονων πολιτικῶν ἀναταραχῶν καὶ κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν. Ἐνα στοιχεῖο ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περάσει ἀσχολίαστο εἶναι ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη πὼς οἱ γυναῖκες εἶναι σχεδὸν ἀποῦσες ἢ ἔστω ὅτι ἐμφανίζονται πολὺ ἀραιὰ στὸ ἀναγνωστικὸ καὶ συγγραφικὸ τοπίο τῆς ἐποχῆς, ἡ παρουσία τους τόσο στὴν ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΑ, ποὺ δημοσιεύει τὸ διήγημα τῆς Πάλλης καὶ γενικότερα ἀπευθύνεται καὶ συνομιλεῖ μὲ τὶς ἀναγνώστριές της,⁴⁵ ὅσο καὶ στὴν ΠΑΝΔΩΡΑ, ποὺ δημοσιεύει τὸ κείμενο τῆς Μουρούτζη, ἀλλὰ καὶ στὸν ΑΣΤΕΡΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ, ποὺ ἐπίσης ἀφιερώνει δύο ἀπὸ τὶς ὀκτὼ σελίδες του σὲ ἓνα κοινωνικὸ θέμα ὅπου «πρωταγωνιστεῖ» τὸ γυναικεῖο φύλο, σίγουρα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐντελῶς συμπτωματικὴ.⁴⁶

Τὰ δύο διδακτικὰ-θρησκευτικὰ περιοδικὰ, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓνα συντηρητικὸ οἰκογενειακὸ περιοδικὸ ποικίλης ὕλης καὶ ἓνα φιλολογικὸ-λογοτεχνικὸ ἀσφαλῶς δὲν κάλυπταν ἐπαρκῶς τὶς ζητήσεις καὶ τὶς ἀνάγκες ἐνὸς αὐξανόμενου ἐγγράμματος

45. ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ 1 (15 Ἀπριλίου 1863) ἀρ. 8, σ. 251 κ.έ.

46. Γιὰ τὶς γυναῖκες ἀναγνώστριες, βλ. Μ. Καρπόζηλου, «*Τερπόμεναι καὶ διδασκόμεναι ἐν ταυτῷ*: Οἱ Ἑλληνίδες ἀναγνώστριες τῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα», στό: *Νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ κριτικὴ ἀπὸ τὸν διαφωτισμὸ ἕως σήμερα: Πρακτικὰ ΙΓ' Διεθνοῦς Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 3-6 Νοεμβρίου 2011, Μνήμη Παν. Μουλλᾶ*, Ἀθήνα 2014, σσ. 468-477.

ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Αὐτὸ τὸ κοινὸ εἶχε προφανῶς ὡς στόχο της ἡ νεόκοπη τότε ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ τῆς Κωνσταντινούπολης, πού, ἐνῶ δὲν βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Πατριαρχείου, ἀπευθυνόταν καὶ σὲ μιὰ κοσμικὴ πελατεία, δημοσιεύοντας γαλλικὰ μυθιστορήματα, ἰταλικά μελοδράματα, ὁδοιπορικά, θέματα οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ ἄλλα ποικίλα κείμενα, προκειμένου νὰ γίνεῖ «ἀνάγνωσμα τερπνόν τε ἅμα καὶ ὠφέλιμον διὰ τὸν λαόν». Μάλιστα, σὲ ἕναν μεταγενέστερο ἀπολογισμό της, ἡ ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ ἀναφέρεται στὴν φτώχεια τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδοτικῆς σκηνῆς καὶ σωστὰ διαπιστώνει ὅτι δύο εἶναι ὅλα κι ὅλα τὰ περιοδικὰ πού ἔχουν ἀπομείνει στὴν πρωτεύουσα, «ἡ *Νέα Πανδώρα*, καὶ αὕτη οὕσα ἀνάγνωσμα μᾶλλον τῶν σπουδαίων [δηλαδὴ τῶν σπουδασμένων] ἢ τοῦ λαοῦ, καὶ ἡ *Χρυσάλλης*».⁴⁷ Βεβαίως οἱ πῶ ἀπαιτητικοὶ ἀναγνώστες καὶ οἱ γλωσσομαθεῖς εἶχαν πάντοτε τὴν δυνατότητα νὰ προσφεύγουν καὶ στὰ ξενόγλωσσα ἔντυπα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς συνεχεῖς διαφημιστικὲς καταχωρίσεις γιὰ γαλλικὰ καὶ ἀγγλικὰ περιοδικὰ πού δημοσιεύονται στὰ ἐξώφυλλα τῶν ἑλληνικῶν ὁμολόγων τους καὶ στὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς.

Ἄν τὸ 1863 τὰ περιοδικὰ πού τροφοδοτοῦν τὴν ἀναγνωστικὴ πελατεία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου εἶναι μόνον τέσσερα, ἐντελῶς διαφορετικοὶ εἶναι οἱ ἀριθμοὶ πού ἀφοροῦν στὶς ἐφημερίδες. Μιὰ ὁμοβροντία νέων τίτλων ἀναδεικνύει τὴν ἐφημερίδα ὡς τὸ κυρίαρχο ἔντυπο τῶν ἡμερῶν, ὅπως συμβαίνει σὲ ὅλες τὶς περιόδους ἀναστατώσεων καὶ γοργῶν ἐξελίξεων, ὅταν προέχει ἡ ἀνάγκη γιὰ γρήγορη καὶ συνεχὴ ἐνημέρωση καὶ ὑποχωρεῖ ἡ «ἀργόσυρτη» κανονικότητα πού ἐκπροσωπεῖ τὸ περιοδικό. Μέσα σὲ τέσσερις μόλις μῆνες ὁ ἀριθμὸς τῶν «ἤδη πολυαριθμῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων» διπλασιάζεται καὶ φτάνει σχεδὸν τοὺς 50 τίτλους (32 στὴν πρωτεύουσα καὶ 17 στὶς ἐπαρχίες),⁴⁸ σὲ μιὰ μικρὴ χώρα πού πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια εἶχε ἀπογράψει 1.096.810 κατοίκους σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτειά της καὶ 50.000 ἄτομα στὴν πρωτεύουσά της.

Οἱ ἐφημερίδες τῆς πρωτεύουσας ὑποστηρίζουν ἀνοιχτὰ τοὺς «ὀρεινοὺς», τοὺς «πεδινούς» ἢ τοὺς «ἐκλεκτικούς», βγάζουν ἑκτακτὰ παραρτήματα γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὶς ἐναλλαγὲς τῶν κυβερνήσεων καὶ τὶς διαβουλεύσεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς δυναστείας, διαπλέκονται μὲ τὰ κόμματα καὶ λειτουργοῦν ὅπως περίπου καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, τότε πού ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦττος διεμήνυε στὴν νομοθετικὴ καὶ ἰδίως στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία τὸ ἐκβιαστικὸ διαχρονικὸ δίλημμα «ἢ ὑπούργημα μὲ δίδεις ἢ ἐφημερίδα γράφω». Οἱ δικαστικοὶ διωγμοί, οἱ φυλακίσεις, ἡ κατάσχεση φύλλων καὶ ἡ λογοκρισία τοῦ τύπου, φαινόμενα πού εἶχαν ἀνθίσει στὴν δεκαετία τοῦ 1830-1840, συνοψίζονται στὴν περίπτωση τοῦ ἱατροῦ Παναγιώτη Σοφιανόπουλου, ἐκδότῃ τῆς ΠΡΟΟΔΟΥ.⁴⁹

Σὲ πλήρη ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς ἐφημερίδες, τὰ περιοδικὰ ξορκίζουν τὴν πολιτικὴ ἀπ' τὶς σελίδες τους ἢ φλερτάρουν μαζί της ἀπὸ ἀπόσταση ἀσφαλείας, δίχως νὰ κατορθώνουν νὰ τὴν διατηροῦν πάντα. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀπόφαση τοῦ ΦΙΛΙΣΤΟΡΟΣ

47. Ἀγγελία μὲ ἡμερομηνία 15 Ἰανουαρίου 1865 προτάσσεται στὸ πρῶτο ἔτος τῆς ΝΕΑΣ ΕΠΤΑΛΟΦΟΥ.

48. Γιὰ ἕναν ἀναλυτικὸ κατάλογο τῶν κυκλοφορούντων ἐφημερίδων, βλ. ΠΑΝΔΩΡΑ 13 (15 Φεβρουαρίου 1863) ἀρ. 310, σ. 543.

49. Κ. Λάμπας, «Ἡ Πρὸδος τοῦ Σοφιανόπουλου», *Ὁ Ἑρηνιστὴς* 16 (1980) 199-228.

νά δημοσιεύσει μιὰ πεντασέλιδη «Ὡδή εἰς τὴν πεντεκαεικοσαετηρίδα ἑορτὴν τῶν αἰσίων γάμων τοῦ μεγαλειοτάτου βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης τῆς Ἑλλάδος (Κατὰ τὰ μέτρα τῆς Η' τῶν Ὀλυμπιονικῶν Πινδάρου) ποιηθεῖσα ὑπὸ Φιλίππου Ἰωάννου καθηγητοῦ, γερουσιαστοῦ καὶ προέδρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» γιὰ τὴν ἐπέτειο τῶν γάμων τοῦ Ὁθωνα καὶ τῆς Ἀμαλίας,⁵⁰ σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ βασιλεία τους εἶχε πλέον ἀνεπανόρθωτα κλονιστεῖ, δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ἐντελῶς ἄσχετη ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐπιχορήγηση ποὺ ὅπως εἶδαμε, ἐλάμβανε μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Μιχαὴλ Ποτλῆ, πιστοῦ ὑπουργοῦ τοῦ Ὁθωνα. Ἀλλὰ ἂν ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ ἐνδίδει ἅπαξ, ἡ σύγχρονη τοῦ ΠΑΝΔΩΡΑ ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ἀμφίθυμης σχέσης ἀνάμεσα στὶς διευθύνσεις τῶν περιοδικῶν καὶ τὸ πολιτικὸ περιβάλλον. Ἐνῶ εἶχε ἐπανειλημμένα διαβεβαιώσει τοὺς συνδρομητὲς τῆς ὅτι ἀκολουθεῖ μιὰ μέση ὁδὸ, ἀπέχοντας ἀπὸ πολιτικὲς συζητήσεις, ἡ διάχυτη κοινωνικὴ ἀναταραχὴ τὴν ὑποχρεώνει νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πάγια τακτικὴ τῆς. Τὴν πρωτοχρονιά τοῦ 1863 δηλώνει ὅτι ἡ «αὐταπάρνησίς» τῆς «δὲν φτάνει μέχρις ἀναληγσίας περὶ τῶν κυριωτάτων γεγονότων τῆς καθ' ἡμᾶς ἱστορίας» καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀδιαφορεῖ «περὶ τῶν μεγάλων συμφερόντων τῆς κοινωνικῆς τάξεως». Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσης τῆς ὡς πρὸς τὴν δημοσίευση εἰδήσεων ἐπικαλεῖται καὶ τὶς πιέσεις τῶν «μακρὰν τῆς Ἑλευθέρας Ἑλλάδος ἀναγνωστῶν», τονίζοντας βέβαια ὅτι θὰ φροντίζει νὰ μὴν «ἐπιφέρῃ ἰδίᾳ κρίσεις, ἢ ἐπιφέρουσα νὰ διατυποῖ αὐτὰς ὅσον ἐνεστὶν ἀπαθεῖς».⁵¹

Ἡ ἐπίκληση τῶν ὁμογενῶν, ὅπως ἀκριβῶς τοὺς μνημονεύει καὶ ὁ ΦΙΛΙΣΤΩΡ, δὲν γίνεται καθόλου τυχαία. Εἴτε ὡς πρόφαση εἴτε ὡς ἄλλοθι, ἀλλὰ συχνότερα ὡς ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, εἶναι πανταχοῦ παρόντες καὶ ἡ ἀρωγὴ τους ὅπως καὶ οἱ συνδρομὲς τους ἀποδεικνύονται καθοριστικὲς γιὰ τὴν ἐπιβίωση πολλῶν ἐλλαδικῶν περιοδικῶν. Ὡς πρὸς τὴν ἀμεροληψία, πάλι, τῶν περιοδικῶν, οἱ διαχρονικὰ κοινότοπες διαβεβαιώσεις εἶναι τουλάχιστον προσχηματικὲς, ἀφοῦ οἱ προτιμήσεις πρὸς τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι ὁρατές, ἔστω καὶ δυσδιάκριτες, καί, ὅπως παραδέχεται ὁ ἐκδότης τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ Νικόλαος Δραγούμης, τὸ ὅτι τὸ περιοδικό του δὲν τάχθηκε μὲ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μερίδα δὲν σήμαινε ὅτι δὲν εἶχε «ιδίαν γνώμην». Πῶς θὰ μποροῦσε, ἄλλωστε, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Δραγούμης εἶχε ὑπηρετήσῃ προηγουμένως σὲ διαφορὲς κυβερνητικὲς θέσεις καὶ μόλις τὸν προηγούμενο χρόνον εἶχε χρηματίσῃ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν; Ἡ στάση αὐτὴ ἦταν ἐγγενῶς ἀντιφατικὴ. Ὁ μικρόκοσμος τῆς ἀθηναϊκῆς διανόησης ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένος μὲ πολιτικὰ ἐγχειρήματα καὶ κυρίως μὲ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ὅταν ὅμως ἓνας κρατικὸς λειτουργὸς ἐνδύοταν τὸν ρόλο τοῦ «ἐκδότη», τότε φαινομενικὰ οἱ ἄλλες τοῦ ιδιότητες ἐξαυλῶνονταν στὸ ὄνομα τῆς ἀμεροληψίας τοῦ περιοδικοῦ.

Αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Νικόλαος Δραγούμης τὸ ὑπαινίσσεται ἀπλῶς, καὶ οἱ ὑπολοιποὶ ἐκδότες τὸ ἀποσιωποῦν ἐπιμελῶς στὶς δικές τους σχετικὲς ἀναφορές, εἶναι ἡ καταστροφικὴ σχέση τῆς πολιτικῆς μὲ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἐντύπων. Οἱ οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐνασχόλησης μὲ τὴν πολιτικὴ θὰ ἦταν ἀφόρητες γιὰ τοὺς ἔτσι κι ἄλλιῶς εὐθραυστους καὶ ἐπισφαλεῖς οἰκονομικοὺς ἰσολογισμοὺς τῶν περισσώτερων περιοδικῶν. Ὅποιαδήποτε κομματικὴ στράτευση θὰ ἀπομάκρυνε ἀναπόφευκτα ἓναν ἱκανὸ ἀριθμὸ συνδρομητῶν, πράγμα ποὺ θὰ μεταφραζόταν σὲ μιὰ δυσβάστακτη

50. ΦΙΛΙΣΤΩΡ 2 (1 Δεκεμβρίου 1861) ἀρ. 22, σσ. 479-483.

51. ΠΑΝΔΩΡΑ 13 (1 Ἰανουαρίου 1863) ἀρ. 307, σσ. 487-488.

απώλεια εσόδων. Έν τέλει ή τοποθέτηση τῶν γενικῶν περιοδικῶν ὑπεράνω τῆς πολιτικῆς σκηνῆς δὲν ὀφειλόταν οὔτε σὲ ἀμεροληψία οὔτε σὲ ὑπεροψία ἢ περιφρόνηση ἀπέναντι στὶς μικρότητες τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ στὸν φόβο γιὰ συρρίκνωση τοῦ κύκλου ἐργασιῶν τους. Οἱ ἐπιπτώσεις ὅμως τῶν πολιτικῶν ἀλλαγῶν στὴν κυκλοφορία καὶ τὴν εὐημερία τῶν περιοδικῶν ἦταν ἀναπόδραστες, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ πράγματα.

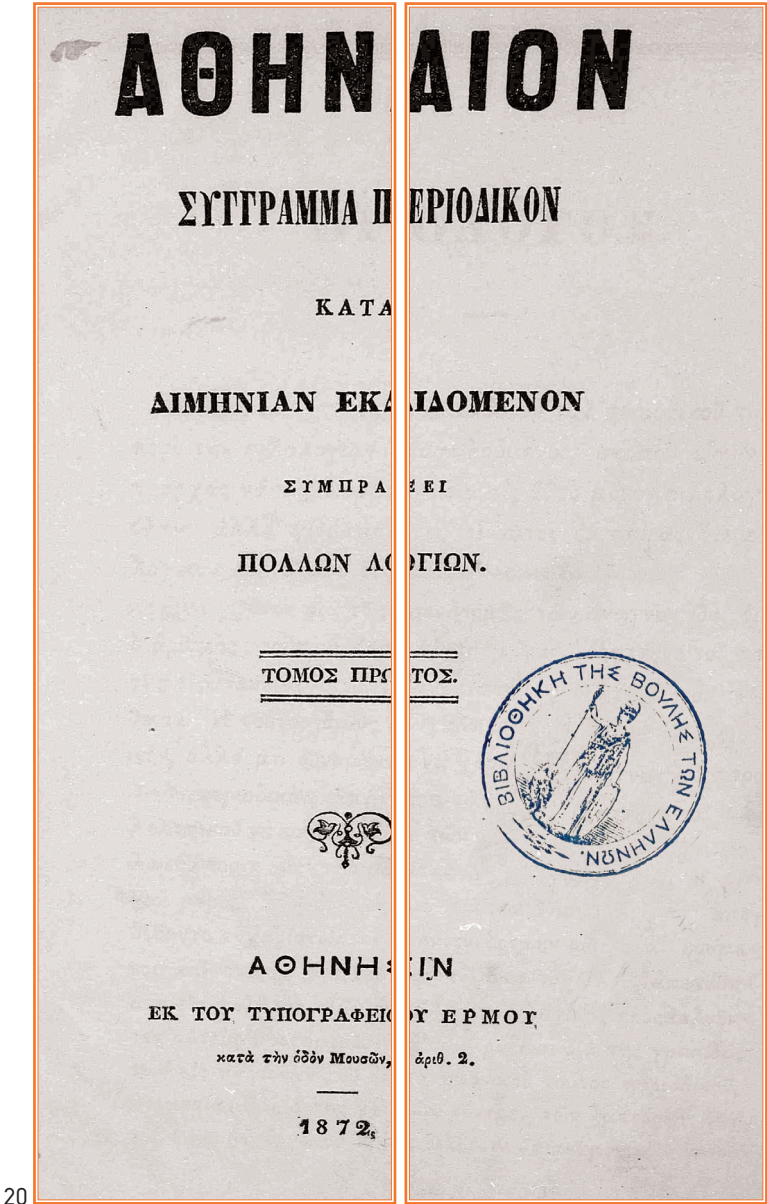
Αὐτὸ εἶναι τὸ σύμπαν τῶν περιοδικῶν ἐντύπων, ὅπως προβάλλει μέσα ἀπὸ τὰ ἔντυπα τοῦ 1863. Ἐκδοτικὰ ἐγχειρήματα καὶ ἐπιχειρήσεις ποὺ κινοῦνται μέσα σὲ ἓνα πολὺ ἀσταθὲς πολιτικό, κοινωνικό καὶ οἰκονομικό περιβάλλον καὶ ποὺ ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὶς συνεχεῖς πολιτικὲς καὶ διπλωματικὲς ἀναταράξεις μέσα ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ βασιλείου.

Ἐνθουσιώδεις ἐρασιτέχνες ἐκδότες καὶ διευθυντὲς σύνταξης, μὲ σαθρὰ οἰκονομικά, δίχως σταθερὸ ἐπιτελεῖο καὶ μὲ συνεργάτες ποὺ κατὰ κανόνα δὲν ἀμείβονται ἄρα καὶ δὲν δεσμεύονται, στήνουν περιοδικὰ ποὺ ἐμφανίζονται καὶ ἐξαφανίζονται ἀπὸ τὸ ἐκδοτικὸ στερέωμα ὡς κομῆτες. Ἡ λάμψη καὶ ἡ πορεία τους, ὅπως τὶς ὀραματίστηκαν οἱ συντελεστὲς τους, κρατοῦν γιὰ ἓνα διάστημα καὶ σβήνουν ὅταν μειώνονται τὰ ἔσοδα. Περιστασιακά, περιβάλλονται καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ προστάτες καὶ χορηγοὺς καὶ σχεδὸν πάντα ἀπὸ πρόθυμους ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε ἀφερέγγυους «ἐπιστάτες-ἀνταποκριτές». Οἱ συνδρομητὲς καὶ οἱ συνδρομητρίδες τους βρίσκονται διασκορπισμένοι σὲ μιὰ τεράστια ἀκτίνα ἀπὸ τὶς ἐκδοτικὲς ἔδρες τους καὶ πολλοὶ δυστροποῦν ὅταν ἔρχεται ἡ ὥρα ἐξόφλησης τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς τους, ἐνῶ ὀρισμένοι ἀποδεικνύονται κακοπληρωτές, ὀδηγώντας τοὺς ἐκδότες σὲ ἀπόγνωση.

Ἡ ἔντονη ἐξάρτηση τῶν σημαντικότερων ἑλλαδικῶν ἐντύπων ἀπὸ τὴν ἀνανέωση τῶν συνδρομῶν τῆς ὁμογένειας ἀναδεικνύεται, ἐπίσης, διαχρονικὰ σὲ παράγοντα ζωτικῆς σημασίας γιὰ ὅσα περιοδικὰ κατορθώνουν νὰ διεισδύσουν στὶς ἀγορὲς τοῦ ἑξωτερικοῦ, ἄρα γιὰ τὰ μακροβιότερα καὶ σημαντικότερα ἔντυπα. Ὁ ἀπηνὴς ἔλεγχος τοῦ τύπου στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἄρση τοῦ Συντάγματος, τὸ 1878, ἐπικρεμόταν κυριολεκτικὰ ὡς σπάθη ποὺ καθόριζε τὴν ἐπιβίωση ἢ τὸν θάνατο τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν, ποὺ ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὴν παράνοια τῆς τουρκικῆς λογοκρισίας, τῆς διαβόητης «κοκκῶνας Ἀναστασίας», ὅπως ἀποδίδονταν στὸ πολιτικό ἰδίωμα ἢ κακάσχημη Γαλλίδα Madame Anastasie μὲ τὸ ὑπερμέγεθες ψαλίδι της. Ἡ συνειδητὴ καὶ διαλαλούμενη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πολιτική, ἐπιλογή ποὺ ἀποκτᾷ, ἐπίσης, διαχρονικὸ χαρακτήρα, συμβάλλει ἐνδεχομένως στὴν διατήρηση τοῦ μέγιστου ἀριθμοῦ συνδρομητῶν, ἀλλὰ δὲν συνεπάγεται καὶ ἱκανοποιητικοὺς ἰσολογισμούς. Τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἐπηρεάζουν κυριολεκτικὰ τὴν πορεία τῶν περιοδικῶν, ἐφόσον οἱ δρόμοι ποὺ ὀδηγοῦν τὰ περιοδικὰ στοὺς ἀποδέκτες τους ἀνοίγουν ἢ κλείνουν ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ κατάσταση.

Μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο οἱ παθογένειες τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 θὰ συνεχίζουν νὰ ἰσχύουν στὸν ἐκδοτικὸ χῶρο τῶν περιοδικῶν καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ αἰῶνα. Ὁ ἴδιος ὁ Στέφανος Κουμανούδης, τὸ 1882, εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ τὸν συναντήσαμε στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ἐκδότης τῶρα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ φιλολογικοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, κάνοντας πάλι τοὺς ἀπολογισμούς του, αὐτὴ τὴν φορὰ μαζὶ μὲ τὸν συνάδελφό του Εὐθύμιο Καστόρχη, συνοψίζει μέσα σὲ μιὰ φράση τὴν ἐπι-

κρατούσα κατάσταση που τους όδηγησε στην παύση του περιοδικού τους: «μέχρις οὗ εύρεθῶσι τὰ τῆς συντηρήσεως μέσα άφθονώτερα καὶ συνεργάται πλείονες».⁵²

52. ΑΘΗΝΑΙΟΝ 10 (1882) 560-561.

ΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΤΟΥΣ

Κυρίαί καὶ Κύριοι,

Ἐὰν εἶνε ἀληθὲς τὸ πολλάκις λεχθὲν ὅτι ὁ τύπος κατήντησε σήμερον ὁ ἐπιούσιος πνευματικὸς ἄρτος τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν, ἀναμφισβητήτως τὸ θρεπτικώτερον στοιχεῖον τοῦ ἄρτου τούτου εἶνε τὰ περιοδικά. Τὰ περιοδικά, καὶ ἰδίως τὰ ἐγκυκλοπαιδικά, εἶνε μέλισσαι ἀπανθίζουσαι ὅ,τι γλυκύτερον, τερπνότερον, ὠφελιμώτερον ἐκκρίνουν οἱ κάλυκες τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων· εἶνε μαγικά κάτοπτρα, ἐν οἷς κατοπτρίζονται ἐναμίλλως τὸ μεγαλεῖον τῆς φύσεως καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ περιοδικὸν εἶνε πολλάκις περίληψις ὁλοκλήρου βιβλιοθήκης, καλειδοσκοπίον τῆς πνευματικῆς κινήσεως, φακὸς δι' οὗ διαθλῶνται τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα, πανόραμα ἐξελίσσον τὰ περίεργα τοῦ κόσμου. Τέρπει μὲ τὴν ποικιλίαν του, διδάσκει μὲ τὴν ἐμβρίθειάν του, ψυχαγωγεῖ μὲ τὴν μεθυγραφίαν [sic] του. Πανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου τὰ περιοδικὰ εἶνε ἡ ἀπαραίτητος ἐσοδεία πάσης οἰκίας, τὸ ἀναπόφευκτον ἐφόδιον πάσης οἰκογενείας. Διότι ἐν καλὸν περιοδικὸν καὶ τὰς γνώσεις τῶν γονέων πλουτίζει καὶ τῆς ἀνατροφῆς τὸ ἔργον θαυμασίως διευκολύνει καὶ τῶν γερόντων τὴν ἀνίαν διασκεδάζει καὶ τῶν νέων τὴν φιλομάθειαν ὑποδαυλίζει. Τὸ περιοδικὸν εἶνε ὁ ἀνθρώπινος βίος ἐν μικρογραφίᾳ, ὁ κόσμος ἐν ἐπιτομῇ, ἡ φύσις ἐν πανοράματι, ἡ κοινωνία ἐν εἰκόνι. Ἐπὶ τῶν σελίδων αὐτοῦ κορέννεται ἡ περιέργεια, ὀξύνεται ἡ πολυπραγμοσύνη, τρέφεται ἡ καλαισθησία, ἀναπτύσσεται τὸ κοινωνικὸν ὀρμέφυτον, ζωπυροῦται ὁ θαυμασμὸς πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Πλάστου, ὑποθάλλεται ὁ πρὸς τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ὠραῖον ἔρω. Οἶκος ἄνευ περιοδικοῦ εἶνε ὅ,τι πολυτελὲς αἰθουσα ἄνευ παραθύρου ἢ λυχνίας.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ

ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ 1 (Μάρτιος 1896) ἀρ. 1, σ. 2

Πολυφωνικά, διαλογικά καὶ διακειμενικά, τὰ περιοδικὰ μορφώνουν, ἐπιμορφώνουν, ψυχαγωγοῦν καὶ ἐν τέλει διαμορφώνουν τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τους. Πρόκειται γιὰ ἓνα κοινὸ ποῦ ἀναζητᾷ διόδους καὶ τρόπους γιὰ κοινωνικὴ ἀνέλιξη, ἐπαγγελματικὴ ἐνημέρωση, διασκέδαση ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν σωτηρία τῆς ψυχῆς του, διαβάζοντας κείμενα ὠφέλιμα καὶ τερπνά, σὲ μετρημένες ἐβδομαδιαῖες, δεκαπενθήμερες ἢ μηνιαῖες δόσεις. Ἡ πολυφωνία, ταυτισμένη μὲ τὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ περιοδικοῦ, δὲν περιορίζεται μόνο στοὺς πολλοὺς παραγωγοὺς καὶ δημιουργοὺς του καὶ κατ' ἐπέκταση στὴν πολυφωνία τῶν περιεχομένων του, ἀλλὰ καὶ στοὺς πολλαπλοὺς γραφιστικοὺς κώδικες ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν σύνθεσή του καὶ ἐπηρεάζουν τὴν μορφή τοῦ τελικοῦ προϊόντος.

Ἡ διαλογικότητα εἶναι, ἐπίσης, συνυφασμένη μὲ τὸ περιοδικὸ ἐφόσον ἡ συνομιλία ἀνάμεσα στὴν διεύθυνση καὶ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, ἄλλοτε βουβὴ κι ἄλλοτε δημοσιευμένη, εἶναι δεδομένη. Ἡ ἀμφίδρομη σχέση ποὺ δημιουργεῖται μεταξύ τους εἶναι ὁρατὴ καὶ ἀπτή στὶς στήλες τῆς ἀλληλογραφίας, ὅπου, ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης διακρίνει τὶς ζητήσεις καὶ τὶς ἀναζητήσεις τῆς πελατείας τῆς ἐποχῆς καὶ τὸν ἀντίκτυπο ποὺ ἔχουν αὐτὲς στὴν διαμόρφωση τῆς ἐκδοτικῆς πολιτικῆς κάθε ἐντύπου. Ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀναγνωστῶν στὸ τί εἶδους

περιοδικά ἐδραιώνονται ἢ, ἀντίστοιχα, ἐξαφανίζονται εἶναι προφανῶς αὐτονόητη. Ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἢ μᾶλλον ἀπὸ τὰ πορτοφόλια τους ἐξαρτᾶται ἡ συνέχιση ἢ ἡ λήξη τῆς ἐκδοσης καί, βεβαίως, τὸ περιεχόμενο τῆς ὕλης.

Τέλος ἡ διακειμενικότητα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συνεχοῦς ἀλληλεπίδρασης τῶν περιοδικῶν μὲ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ποὺ τὰ καταναλώνει καὶ μὲ τὴν κυκλικότητα ποὺ ἐνέχεται στὴν φύση τοῦ περιοδικοῦ ἐντύπου καὶ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτήν. Δίπλα στὴν πρωτοτυπία ὑπάρχει ἡ ἐπανάληψη καὶ ἡ ἀνατύπωση, ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ διασκευή, μὲ ἓναν λόγο ἡ ἀνατροφοδότηση τοῦ κοινοῦ μὲ παλαιότερα ὕλικά καταλλήλως ἀμπαλαρισμένα γιὰ τὶς τρέχουσες ἀνάγκες. Τὰ περιοδικὰ προωθοῦν τὴν ἀναγνωστικὴ συνήθεια ταυτοχρόνως ὥς φορεῖς προόδου ἀλλὰ καὶ συντήρησης. Ἀναπόδραστα ἐμπλέκονται στὴν δημιουργία ταυτότητας, ἐθνικῆς, τοπικῆς, θρησκευτικῆς καὶ φύλου.

Ἄν καὶ τὰ περιοδικὰ ἔχουν μιὰ ὀρισμένη διάρκεια ζωῆς –ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ διάστημα τῆς κυκλοφορίας τους– ὥστόσο ἀφήνουν ἓνα ἰσχυρὸ χνάρι στὸν χρόνο, ποὺ ὑπερβαίνει τὴν διάρκεια τῆς ἐκδόσής τους. Ἡ ὕλική ἀνθεκτικότητά τους, σὲ ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες βιβλιοθῆκες, τὰ μετατρέπει σὲ σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ διαμόρφωσης τῆς ἀναγνωστικῆς ταυτότητας τοῦ 19ου αἰῶνα.

Παιδιὰ καὶ ἔφηβοι ἀστικῶν οἰκογενειῶν τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς ἐλλαδικῆς ἐπαρχίας ἢ ἀγγλοκρατούμενων περιοχῶν, ὅπως ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ὁ Γεώργιος Δροσίνης, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἀνυπομονοῦν νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὰ πιὸ πρόσφατα τεύχη τῆς ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ καὶ τῆς ΔΙΑΠΛΑΣΕΩΣ. Οἱ ἴδιοι τρυπώνουν στὶς βιβλιοθῆκες τῶν ἐνηλίκων καὶ ξεφυλλίζουν τοὺς δερματοδέτους τόμους τῆς ΕΥΤΕΡΠΗΣ, τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ, τῆς ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΟΣ, τῆς ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ καὶ ἄλλων περιοδικῶν. Ὁ Παλαμᾶς ἀναπολώντας τὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικά του χρόνια γράφει γιὰ τὰ ἀναγνώσματά του: «Στὰ μικρά μου χρόνια, ξεφυλλίζοντας τὸ περιοδικὸ *Εὐτέρπη* σταμάτησα σὲ μιὰ ζωγραφιὰ» καὶ «στὸ ξεφύλλισμα τῆς *Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης*, περιοδικοῦ ποὺ ἔβγαινε ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια, πῆγα νὰ λιγοθυμίσω ἀπὸ τὴν συγκίνησή μου». Ἀργότερα ἔφηβος πιά: «Δεκάξι χρονῶν εἴμουν, ζοῦσα στὴν ἐπαρχία· σπούδαζα στὸ Γυμνάσιο, δηλαδή δὲν σπούδαζα τίποτα· περνοῦσα τὶς ὥρες μου πότε σὲ ἀργοὺς περιπάτους τρίβοντας τὰ ποδήματά μου στὰ τούρκικα καλντερίμια ἀπάνου, μὲ τρελὴ ἢ μὲ ἀνόητη συντροφιά, πότε μέσα στὸ σπίτι μου ξεφυλλίζοντας τόμους [τῆς] *Πανδώρας* γιὰ ρομάντσα ἢ γιὰ ποιήματα».⁵³

Παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ ἐξομολογήσεις τοῦ Ἀθηναίου Δροσίνης: «Ἐχωριστὴ χαρὰ μοῦ ὅδωσε τὸ πρῶτο φύλλο τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Παίδων*. [...] Γράφτηκα ἀμέσως συνδρομητῆς καὶ τὴ διάβαζα ταχτικά ὥς ποὺ ἔπαψε νὰ ἐκδίδεται». Ὅμως ὁ μικρὸς Πλακιώτης φαίνεται πὼς δὲν ἀρκοῦνταν μόνο στὰ παιδικὰ ἀναγνώσματα, ἀλλὰ ἔψαχνε καὶ στὶς βιβλιοθῆκες τῶν μεγάλων: «σ' ἓναν παλιὸ τόμο τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ, τὸ 1858 ἢ 1859, ποὺ βρίσκουνταν χρόνια στὸ σπίτι μας, ἦταν δεμένο μαζί στὸ τέλος καὶ τὸ παράρτημα τοῦ τόμου: *Ἡμερολόγιον ἀπόρου νέου* τοῦ Φεγιὲ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δραγούμη ... Διάβασα γιὰ ἓνα βράδυ ὁλόκληρο τὸ μυθιστόρημα». Ἀπὸ τὴν παιδικὴ φιλαναγνωσία μέχρι τὴν ἀπόπειρα γιὰ συγγραφὴ καὶ συνεργασία, ἡ συμβολὴ τῶν περιοδικῶν φαίνεται νὰ εἶναι καθοριστικὴ, τουλάχιστον γιὰ τὸν Δρο-

53. Κ. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα*, τόμος 4, σσ. 33, 384 καὶ 142, τόμος 10, σ. 74.

σίνη που αποδίδει «τὴν πρώτη διάθεση νὰ γράψω ὄχι στίχους ἀλλὰ μυθιστόρημα, μοῦ τὴν ξύπνησε τὸ διάβασμα τοῦ *Κυνηγοῦ* ἀπὸ τὴν ΠΑΝΔΩΡΑ».⁵⁴

Ἐξάλλου, ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης, ποὺ μαζί μὲ τὸν Δροσίνη διηύθυναν τὴν ΕΣΤΙΑ, ὅταν ἀναφέρεται στὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικὰ ἀναγνώσματα ποὺ τοῦ ἔκαναν ἰδιαίτερη ἐντύπωση, σημειώνει πρῶτα τὰ περιοδικά: Ἡ ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ, ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ, ἡ ΕΥΤΕΡΙΠΗ, ἡ ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ «καὶ ἄλλα τινὰ ἦτον σπουδαῖα, πρὸ πάντων δὲ ἡ ΠΑΝΔΩΡΑ». Σὲ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ σύντομα θὰ ἔστελνε καὶ συνεργασίες.⁵⁵

Ἕνας ἀκόμη πιτσιρικᾶς καὶ μελλοντικὸς πολιτικὸς συγκαταλέγεται στοὺς πρῶτους συνδρομητὲς τῆς ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ. Μάλιστα ὁ πατέρας του, ὁ Κυριακὸς Βενιζέλος σὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Ἑρμούπολη (25 Ἰανουαρίου 1870) ζητᾷ ἀπὸ τὸν ἐκδότη της, τὸν δημοσιογράφο Καλοποθάκη νὰ στέλνει τὴν ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ὄχι στὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου, ποὺ προφανῶς τὴν πλήρωνε, ἀλλὰ «πρὸς τὸν Ἐλευθέριον Κ. Βενιζέλον, ὅστις εἶναι ὁ μικρὸς υἱός μου, καὶ χάριν αὐτοῦ τὴν λαμβάνω. Θέλω δ' οὕτω νὰ κολακεύσω τὴν φιλοτιμίαν του».⁵⁶

Ἀπὸ τίς Κυκλάδες ἕως τὰ Ἑπτάνησα ἡ ἴδια ἀτμόσφαιρα. Γονεῖς καὶ συγγενεῖς φροντίζουν γιὰ τὴν μύηση τῶν παιδιῶν τῆς οἰκογένειας στὴν ἀπόλαυση τῆς ἀνάγνωσης. Στὴν Ζάκυνθο, ἓνας θεῖος φρόντιζε νὰ προμηθεύσει τὴν ἴδια ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ σὲ ἓνα ἄλλο παιδί, «ἔτσι γιὰ νὰ μπαίνει στὸ γούστο». Ὁ μικροῦλης Γρηγόριος Ξενόπουλος, μόλις ἄρχισε νὰ συλλαβίζει, στὴν ἀρχὴ χάζευε τίς εἰκόνες καὶ σύντομα «ξαπολύθηκε» στὸ διάβασμα. Ὁ μετέπειτα ἐκδότης καὶ διευθυντὴς τῆς ΔΙΑΠΛΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ θυμᾶται μὲ νοσταλγία τὸ περιοδικὸ ἀνάγνωσμα τῶν παιδικῶν του χρόνων καὶ καταλήγει ὅτι τὸ ἔντυπο τοῦ διαμαρτυρούμενου Καλοποθάκη τὸν ὠφέλησε πολὺ καὶ τοῦ τόνωσε τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα.⁵⁷ Ἡ ἥσσω ἀυτοκρατορία διείσδυε καὶ κυρίευε τὴν ἀναγνωστικὴ δίαιτα παίδων καὶ ἐφήβων.

Πάμπτωχοι διανοούμενοι, ὅπως ὁ ταλαιπωρημένος νεαρὸς Κώστας Κρυστάλλης, ἐξοικονομοῦν μὲ μεγάλη δυσκολία τὸ κόστος τῆς συνδρομῆς γιὰ ἓνα ἢ δύο φιλολογικὰ περιοδικά.⁵⁸ Μητέρες, σύζυγοι καὶ θυγατέρες περιμένουν ἐναγωνίως τὴν ἄφιξη τῆς ΚΛΕΙΟΥΣ ἢ τῆς ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, στὸν ἰδιωτικὸ χώρο τοῦ σπιτιοῦ, ἄσχετα ἂν στὸ ταχυδρομικὸ περιτύλιγμα δὲν ἀναγράφεται τὸ δικό τους ὄνομα, ἀλλὰ ἓνα ἀνδρικό, τοῦ συζύγου ἢ τοῦ πατέρα, τοῦ γιοῦ ἢ τοῦ ἀδελφοῦ τους. Πιστοὶ χριστιανοὶ

54. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1985, τόμος 1, σσ. 66-67· πρβ. καὶ σσ. 102, 108. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1868, ὅταν βγῆκε τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ὁ Δροσίνης ἦταν ἐννιά χρονῶν, ἀλλὰ τὸ 1893, ὅταν σταμάτησε ἡ ἐκδοση, ὁ καταξιωμένος πλέον ποιητὴς ἦταν ἤδη ἐκδότης τῆς ΕΣΤΙΑΣ καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ πενταετία ἰδρυτὴς τῆς ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ.

55. Βλ. *Λαογραφία* 7 (1923) *Μνημόσυνον Ν.Γ. Πολίτου*, σ. θ'.

56. Μ. Κυριακάκης, *Πρωτοπορία καὶ πρωτοπόροι*, Ἀθήνα 1985, σ. 159.

57. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα: αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 81-83.

58. Κ. Κρυστάλλης, *Ἄπαντα: Ποίηση, πεζὸς λόγος, μελετήματα, γράμματα*, Ἐπιμ. Κ. Πορφύρη, Αὐλός, Ἀθήνα 1959, σ. 605. Ἡ μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ αἰτητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ι. Δαμβέργη, ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ ΕΒΔΟΜΑΣ (21 Φεβρουαρίου 1891) καὶ ἀφορᾷ τὴν διετία 1889-1890: «Κατόρθωσα λοιπὸν νὰ μὴν πεινάσω. Καὶ ζῶν οἰκονομικώτατα [...] εἶμαι συνδρομητὴς 1-2 περιοδικῶν».

προετοιμάζονται για την κυριακάτικη λειτουργία μελετώντας την ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΝ, ή όποια για τόν σκοπό αυτό αρχίζει να διανέμεται ήδη από την Τετάρτη στην Αθήνα. Δικηγόροι και δικαστές, εκπαιδευτικοί και ιερωμένοι, ποδηλάτες και φιλοτελιστές, γιατροί, μηχανικοί και φαρμακοποιοί, στρατιωτικοί και (έλευθερο)τέκτονες, όλοι διαθέτουν τὰ περιοδικὰ τῆς ἐπιστήμης τους, τοῦ ἐπαγγέλματός τους, τοῦ σιναφιοῦ τους ἢ τῶν ἐνασχολήσεών τους. Δίπλα στὰ εἰδικὰ ἔντυπα, ὑπάρχουν καὶ τὰ περιοδικὰ ποὺ προορίζονται γιὰ ὅλον τὸν κόσμον μὲ τὴν ἀνάλογη ὕλη, δηλαδή, «ἀπ' ὅλα δι' ὅλους», λίγο ἀπ' ὅλα: εἶναι τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ, οἰκογενειακὰ, ποικίλης ὕλης περιοδικὰ, ποὺ ἔχουν ταυτιστεῖ ἐν πολλοῖς μὲ τὸν ὄρο «περιοδικό».

Πέρα ἀπὸ τοὺς γνωστότερους τίτλους, ὅπως ἡ ΕΣΤΙΑ, τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, ἡ ΕΥΤΕΡΠΗ, ἡ ΠΑΝΔΩΡΑ, ὁ ΕΣΠΕΡΟΣ κ.ἄ., ποὺ κατακρατήθηκαν στὴν συλλογικὴ μνήμη λόγω τῆς συμπερίληψής τους σὲ ἓναν ἄτυπο «κανόνα» κυρίως στὶς τάξεις τῶν φιλολόγων, ὑπάρχει καὶ μιὰ πληθώρα ἄγνωστων σήμερα ἐντύπων ποὺ στὴν ἐποχὴ τους φιλοδοξοῦσαν καὶ κατὰ περίπτωσιν τὰ κατάφερναν νὰ ἀπευθύνονται σὲ ὅλους καὶ σὲ ὅλες, ἢ ἔστω σὲ πολλοὺς καὶ σὲ πολλές. Ποιὸς σήμερα θυμᾶται ἢ γνωρίζει τὸ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, τὸν ΕΥΞΕΙΝΟ ΠΟΝΤΟ, τὴν ΕΥΡΥΔΙΚΗΝ, τὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ ἢ τὸ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ποὺ στὸ πρῶτο τοῦ τεύχους τὴν πρωτομαγιά τοῦ 1895, διαπίστωνε ὅτι:

ὑπὸ πάντων ἀνομολογεῖται ἡ ἔλλειψις περιοδικοῦ, ἐν ᾧ νὰ δύναται πᾶς τις νὰ εὐρίσκη προχείρως καὶ ἐν πάσῃ ἐπιστημονικῇ ἀκριβείᾳ τὰς ἐκ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἐξαγομμένας ὠφελίμους πρακτικὰς γνώσεις. Ἐν αὐτῷ θὰ εὐρίσκη ὁ βιομήχανος, ὁ ἔμπορος, ὁ γεωπόνος, ὁ κτηνοτρόφος, ὁ κτηματίας, ὁ μηχανικός, ὁ ἀρχιτέκτων, ὁ στρατιωτικός, ὁ ναυτικός κλπ. κλπ. ὅ,τι νέον ὠφέλιμον καὶ περιέργον ἀναγόμενον εἰς τὸν ἰδιαιτέρον αὐτοῦ κλάδον· τοῦτο δὲ δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς συνεργασίας πολλῶν καὶ εἰδικωτάτων συνεργατῶν.

Τὸ πῶς ἀντιλαμβανόταν τὸ ἔντυπό τοῦ ἓνας ἐκδότης περιοδικοῦ στὶς ἀρχές τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα φαίνεται στὴν ἀγγελία τοῦ Φ. Δομίνου γιὰ τὸν ἐπίσης παραδομένο στὴν λήθη ΝΕΟ ΠΥΘΑΓΟΡΑ:

Τὸ Περιοδικόν μας ἔνεκα τῶν σπουδαίων, ἐπωφελῶν, περιέργων καὶ τερπνῶν ἄρθρων, θὰ ἔχη (τοιαύτη τουλάχιστον ἢ πρόθεσις) τὴν ἀξίαν βιβλίου κατέχοντος τιμητικὴν πάντοτε θέσιν ἐν πάσῃ βιβλιοθήκῃ καὶ προκαλοῦντος τὴν ἐπαναληπτικὴν ἀνάγνωσιν, οὐχὶ δ' ἐφημερίδος πληρούσης στιγμιαίαν μόνον περιέργειαν ἢ συγκίνησιν.⁵⁹

210

59. ΝΕΟΣ ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ 1 (Ἰανουάριος 1891) ἀρ. 1, σ. 2.

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι βρισκόμαστε στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ περιοδικοῦ εἶναι πλέον πολὺ πιὸ ξεκάθαρη, τουλάχιστον στὰ μάτια τοῦ τέκτονα ἐκδότη, ποὺ φιλοδοξεῖ γιὰ τοὺς δεμένους τόμους τοῦ περιοδικοῦ του νὰ ἔχουν τὴν διαχρονικὴ ἀξία ἐνὸς βιβλίου καὶ ὄχι τὸ παροδικὸ «νομισματικὸ ἀντίκρισμα» μιᾶς ἐφημερίδας. Αὐτὴν τὴν διαχρονικὴ ἀξία τὴν πιστοποιοῦν οἱ Κατάλογοι Βιβλιοπωλείων, ὅπως αὐτὸς τοῦ μεγάλου καταστήματος Δεπάστα - Σφύρα - Γεράρδου στὸν Γαλατᾶ τῆς Κωνσταντινούπολης, μὲ ὑποκαταστήματα στὴν Σμύρνη καὶ τὴν Θεσσαλονίκη. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, τὸ 1904, διαθέτει στὰ ράφια του πρὸς πώληση μιὰ πλήρη «δεδεμένη» σειρὰ τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ γιὰ 3.000 γρόσια. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀκριβότερο ἐμπόρευμα ἀνάμεσα στοὺς χιλιάδες τίτλους ποὺ διαθέτει τὸ Βιβλιοπωλεῖο. Τριάντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν παύση τῆς καὶ πενήντα ἀπὸ τὴν ἔναρξή της, ἡ ΠΑΝΔΩΡΑ ἀποδεικνύεται μιὰ σταθερὴ ἀξία καὶ μιὰ καλὴ ἐπένδυση γιὰ τὸν πιστὸ συνδρομητὴ τῆς ποὺ κρατοῦσε τὰ τεύχη τῆς καὶ φρόντιζε ἐπὶ εἴκοσι χρόνια νὰ τὰ βιβλιοδετεῖ, μόλις συμπληρωνόταν ὁ κάθε τόμος. Ἀρκετὰ φθηνότερα, στὰ 1.000 γρόσια πωλεῖται ἡ πλήρης σειρὰ τῆς ΕΣΤΙΑΣ ποὺ εἶχε σταματήσει μόλις μιὰ δεκαετία νωρίτερα (1876-1895).

Ἡ μεγάλη ἐπιρροή τῶν περιοδικῶν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς πολλαπλὲς διάσπαρτες ἀναφορές, σὲ ἀπομνημονεύματα καὶ ἐνθυμήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση παλαιῶν τόμων, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε προηγουμένως. Ἄλλωστε, ἡ κεντρικὴ θέση ποὺ κατεῖχαν τὰ περιοδικὰ στὸ πολιτιστικὸ γίγνεσθαι δὲν πιστοποιεῖται μόνο ἀπὸ τὶς κριτικές, τὶς φιλολογικὲς συζητήσεις, τοὺς καβγάδες καὶ τὶς ἀντιδικίες ποὺ δημοσιεύονται στὶς σελίδες τους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἀναφορές σ' αὐτά, ἀκόμη καὶ ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα. Καὶ μόνο στὰ κριτικὰ καὶ δοκιμακὰ κείμενα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ βρίσκουμε ἑκατοντάδες τέτοιες ἀναφορές, ποὺ ἀναδεικνύουν μὲ τὸν πιὸ ἐμφατικὸ τρόπο τὸν κεντρικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιζαν τὰ περιοδικὰ ἀκόμη καὶ πολλὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν παύση τῆς ἔκδοσής τους.⁶⁰

Ἡ ἀντοχή τῆς ὕλης τῶν περιοδικῶν στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀποδεικνύεται, ἐπίσης, μέσα ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἀναδημοσιεύσεις τῶν κειμένων ἀλλὰ καὶ τῶν εἰκόνων τους. Οἱ ἀναδημοσιεύσεις ἀπὸ παλαιότερα περιοδικὰ ἦταν μιὰ πάγια τακτικὴ, ἄλλοτε ἀνομολόγητη καὶ ἄλλοτε ὑποσημειωμένη. Ἡ ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ κáνοντας μιὰ ἐπανεκκίνηση τὸ 1865 διαφημίζει στὰ προλεγόμενά της ὅτι θὰ καταχωρίζει ἀπὸ τὸ προεπαναστατικὸ περιοδικὸ ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ κείμενα ποὺ τὰ θεωρεῖ κρυμμένους θησαυροὺς, σπεύδοντας, ὅμως, νὰ καθησυχάσει τοὺς ἀναγνώστες ὅτι θὰ διασκευάζονται γλωσσικὰ «κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς», δουλειὰ ποὺ τὴν ἔχει ἀναλάβει ὁ Β.Δ. Καλλίφρων. Σίγουρα αὐτὴ ἡ ἀνακύκλωση τῶν περιεχομένων ἀφενὸς παραπέμπει σὲ ἕνα λιγότερο ἀπαιτητικὸ κοινό, ποὺ ἀρέσκεται ἢ ἔστω δὲν ἐνοχλεῖται νὰ διαβάζει καὶ νὰ ξαναδιαβάζει τὰ ἴδια ἀναγνώσματα, καὶ ἀφετέρου παραπέμπει στὴν ἀντοχή τῶν ὑλικῶν μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν κατασκευασμένα πολλὰ περιοδικά: ὑλικά μὲ διαχρονικὴ ἀξία ποὺ ἀντιστέκονταν στὸ πέρασμα δεκαετιῶν.

60. Ἐνδεικτικά, στὸ περιοδικὸ ΕΣΤΙΑ ἀναφέρεται 139 φορές, βλ. Γ. Κεχαγιόγλου – Γ. Σαββίδης, *Κ. Παλαμᾶς, Ἄπαντα*, τόμος 17: Εὐρετήρια, Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθήνα 1994, σσ. 163-164.

Άκόμη και ένα περιοδικό περιωπής όπως η ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ καταφεύγει το 1866, δίχως σχετική μνεία, σε ανάπτυωση κειμένου από την προτεσταντική ΑΠΟΘΗΚΗΝ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ του 1842, όπως φρόντισε να επισημάνει με χειρόγραφη παρασελίδια σημείωση ένας προσεκτικός αναγνώστης της στο αντίτυπο της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης. Άν και πολλοί είναι οι εκδότες που παραγемίζουν τις σελίδες τους με αναδημοσιεύσεις από έντυπα παλαιότερων ή και σύγχρονων συναδέλφων τους, σιωπηρά ή δηλωμένα, ο ΜΕΛΗΣ στην Σμύρνη της δεκαετίας του 1870 κάνει ένα βήμα παραπέρα και προβάλλει στον υπότιτλό του το δικό του δώρο προς τους αναγνώστες του: «δὶς τοῦ μηνὸς ἐκδιδόμενος καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς ΑΠΟΘΗΚΗΣ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ κατὰ φύλλον μετατυπούμενης», διαφημίζοντας, δηλαδή, ότι θα ξαναπροσφέρει ένα έντυπο της δεκαετίας του 1830-1840 στο αναγνωστικό κοινό του 1870. Έδω, σίγουρα, δεν ισχύει το «περσινὰ ξινὰ σταφύλια».

Εξάλλου, οι προφυλάξεις προκειμένου να αποφευχθεί ή αντιγραφή της ύλης επιβεβαιώνουν την διάδοση του φαινομένου. Τὰ συχνὰ σημειώματα περὶ τὴν πνευματικὴ ιδιοκτησίᾳ τῶν περιεχομένων, με δηλώσεις τοῦ τύπου «τὰ εἰς τὴν *Εὐτέρπην* ἐκδιδόμενα ἄρθρα εἶναι ιδιοκτησία αὐτῆς. Ἡ μετατύποισις εἶναι ἀπηγορευμένη καὶ καταδιώκεται κατὰ τοὺς νόμους» ἢ τὸ «Ἀπαγορεύεται ἡ ἀνατύποισις παντὸς ἐν τῇ *Ἑστία* δημοσιευομένου ἁρθρου» κ.ο.κ. ὑποδηλώνουν τὴν ἔξαρση τῆς λογοκλοπῆς ιδιαίτερα με τὴν σιωπηρὴ ἀναδημοσίευση ὕλης ἀπὸ περιοδικὸ σὲ περιοδικό.

Ένας ἐπιπλέον δείκτης τῆς διαχρονικότητος τῶν δεμένων τόμων τῶν περιοδικῶν εἶναι, ἴσως, ὅτι προσφέρονται ὡς προσωπικὰ δῶρα ἐκ μέρους τῶν ἐκδοτῶν τους, δεκαετίες ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ διακοπὴ τῆς ἐκδόσεώς τους. Πῶς ἄλλῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ δωρεὰ τοῦ περιοδικοῦ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Φέρμπο στὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο με τὴν ιδίόχειρη ἀφιέρωση «δείγμα ἀγάπης, ἐν Ἀθήναις τῇ 19 Αὐγούστου 1895», δηλαδή εἴκοσι χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῆς ἐκδόσεώς του;

Περιοδικό: ἕνας νέος πολυφωνικὸς κόσμος

Ὁ 19ος αἰώνας εἶναι συνυφασμένος με τὴν ἔκρηξη τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος καὶ τὴν διάδοση τῆς ἀνάγνωσης. Ἡ διάδοση αὐτὴ δὲν εἶναι μιὰ εὐθύγραμμη διαδικασία, ἀλλὰ ἡ συνισταμένη διαφόρων κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν παραγόντων καὶ παραμέτρων. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀρμητικὴ μετάβαση στὴν ἐποχὴ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς, τῆς ἀνάδυσης νέων καταναλωτικῶν συνηθειῶν καὶ πρακτικῶν, στὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς γνώσης καὶ τὶς νέες δυνατότητες πρόσβασης πὺρ προσέφερε ἡ ἔθνικὰ ὀργανωμένη ἐκπαίδευση, ἡ αὐξηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου γιὰ τὰ ἀνερχόμενα ἀστικά στρώματα καὶ οἱ τεχνολογικὲς μεταβολὲς στὸ πεδίο τῆς τυπογραφίας. Τὸ περιοδικὸ αὐτονομεῖται ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῶν παραδοσιακῶν ἀναγνωστῶν του, ταξιδεύει –χάρη στὸν σιδηρόδρομο καὶ στὸ ἀτμόπλοιο– σὲ περισσότερα σημεία, ἀνατροφοδοτεῖται ἀπὸ τὶς εἰδήσεις πὺρ ἔρχονται με τὸν τηλέγραφο, στηρίζεται καὶ στηρίζεται (σ)τὴν ἐπιθυμία περισσότερων ἀπὸ ποτὲ νὰ ἀποκτήσουν πρόσβαση σὲ ἕνα σύμπαν πὺρ μέχρι τότε προοριζόταν γιὰ τοὺς λίγους.

Οἱ διατυπώσεις τοῦ Richard Altick, πὺρ συμπυκνώνουν ρήσεις παλαιότερων μελετητῶν καὶ ἐπαναλαμβάνονται με τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀπὸ ὅλους τοὺς μεταγενέστερους, ὅτι δηλαδή «ἦταν πλέον ἀδύνατον γιὰ κάποιον νὰ ἀποφύγει τὰ ἀναγνώσματα» καὶ κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ περιοδικά, ὅτι αὐτὰ «διείδυσαν σὲ

λογικά άρθρα, εϋρήματα ανασκαφῶν, γραμματολογικὲς καὶ ἑρμηνευτικὲς πραγματεῖες, ἐκθέσεις, ἐπιστημονικὰ νέα καὶ εἰδήσεις, ἐγκύκλιοι καὶ ἀγγελίες. Πρόκειται γιὰ ἓνα μείγμα ποὺ δὲν ἀπαιτεῖ τὴν δέσμευση καὶ τὴν προσοχὴ ποὺ προϋποθέτει ἡ συνεχὴς ἀνάγνωση ἑνὸς ἐνιαίου τόμου, ἑνὸς βιβλίου.

Ἀλλά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν περιεχομένων, συστατικὸ ταυτισμένο μὲ τὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ περιοδικοῦ, ἡ πολυφωνία τοῦ εἵδους ἐκφράζεται καὶ μέσα ἀπὸ τοὺς πολλαπλοὺς ὀπτικοὺς καὶ γραφιστικοὺς κώδικες ποὺ ἀκολουθεῖ. Ἡ τυπογραφικὴ ἑτερότητα ἔρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν τυπογραφικὴ μονοτονία ἑνὸς βιβλίου. Ἔχουμε περιοδικὰ ποὺ μέσα στὸ ἴδιο τεῦχος χρησιμοποιοῦν διαφορετικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ κοσμήματα ποὺ σπάζουν τοὺς κανόνες τῆς ὁμοιομορφίας, ἐναλλάσσουν τὸ δίστηλο μὲ τὸ μονόστηλο καὶ ἐν γένει καινοτομοῦν, δοκιμάζοντας τὶς νέες τεχνικὲς, ἄλλοτε ἀκολουθώντας τὸν συρμὸ καὶ ἄλλοτε διαμορφώνοντας τὴν αἰσθητικὴ τῆς ἐποχῆς τους. Ταυτόχρονα ἔχουν τὴν δυνατότητα ἢ καὶ τὴν πολυτέλεια νὰ ἀλλάζουν ὄψη καὶ μορφή ἀπὸ τεῦχος σὲ τεῦχος, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἀναγνώστη καὶ τοῦ κοινοῦ τους. Τέλος, ἀκόμη καὶ ὁ τρόπος ποὺ τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἀναγνώστης, ξεφυλλίζοντας, σταματώντας, πηδώντας καὶ προχωρώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρὸς τὸ τέλος, ἢ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν μέση, ἢ ἀντίστροφα ἀπὸ τὸ τέλος πρὸς τὴν ἀρχή, εἶναι προφανῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τὴν γραμμικὴ δυνατότητα ποὺ ὑπαγορεύει ἡ κατὰ κανόνα μονόδρομη ἀνάγνωση ἑνὸς βιβλίου.

Στὴν βραχεία ἢ μακρὰ πορεία του, ἓνα περιοδικὸ μπορεῖ νὰ ἀλλάξει προσανατολισμό, ὕλη, ἐμφάνιση καὶ συνεργάτες, νὰ μεταστρέφεται καὶ νὰ μεταμορφώνεται συνεχῶς προκειμένου νὰ ἐπιβιώσει, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν μονολιθικότητα ἑνὸς βιβλίου, εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα λογοτεχνικὸ ἔργο ἢ γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη, προϊόντα τελειωμένα καὶ παγιωμένα, στίς περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, μὲ ἐξαίρεση τὶς ἀναθεωρημένες ἐπανεκδόσεις, ποὺ δίνουν τὴν δυνατότητα προσθαφαίρεσεων καὶ ἄλλων περιορισμένων ἀλλαγῶν.

Ἄρα, τὸ περιοδικὸ ὡς εἶδος δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὴν συνέχεια καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑντυπο βιβλίου, μὲ τὸν ἴδιο, ἅς ποῦμε, τρόπο ποὺ τὸ ἑντυπο βιβλίον ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ χειρόγραφου κώδικα. Ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ μιᾶς καινούργιας φόρμας καὶ τὴν ἀφετηρία ἑνὸς νέου μέσου. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ βάσιμα ὅτι οἱ διαφορετικὲς δυνατότητες ποὺ παρέχει στὸν χρήστη του νὰ «πλοηγηθεῖ», φυλλομετρώντας τὶς σελίδες, χρησιμοποιώντας τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων, ἐξοικειωμένος μὲ τὴν σταθερὴ δομὴ στὴν παρουσίαση τῆς ὕλης, γιὰ νὰ ἐντοπίσει τάχιστα αὐτὸ ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει πρῶτιστα, καθιστᾷ τὸ περιοδικὸ ἓνα μέσο νεότερικὸ ποὺ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὰ σημερινὰ software ἀπ' ὅ,τι στὰ βιβλία. Οἱ πιὸ πρόσφατες προτάσεις, μάλιστα, συνδέουν τὰ περιοδικὰ μὲ τὴν προδιαγεγραμμένη λειτουργία (*affordance*) καὶ τὴν ἀναδυόμενη λειτουργία (*emergence*), διαδικασίες ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ ἠλεκτρονικὰ μέσα καὶ ὅπου ἔννοιες ὅπως ὁ συγγραφέας, οἱ προθέσεις καὶ ἡ κειμενικότητα ἀποκτοῦν ἄλλες διαστάσεις, ἀφοῦ ἀφενὸς ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ὕλης τῶν περιοδικῶν δημοσιεύεται ἀνώνυμα, ψευδώνυμα ἢ μόνο μὲ ἀρχικά, καὶ ἀφετέρου ὁ ρόλος τοῦ ἀναγνώστη ἀναβαθμίζεται, καθὼς τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία ὄχι μόνο νὰ προσεγγίσει τὰ κείμενα καὶ τὶς εἰκονογραφήσεις μὲ πολλαπλοὺς τρόπους, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ σχολιάσει στὰ ἐπόμενα τεύχη.⁶³

63. S. Latham, «Affordance and Emergence: Magazine as New Media», MLA 2013.

Από μία άλλη, συναφή προς τὰ παραπάνω, ὀπτική θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὸ περιοδικὸ ὡς ἓνα «ἀνοικτὸ» ἔντυπο ποὺ μετασχηματίζεται συνεχῶς, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ «κλειστὸ», τελειωμένο βιβλίο. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή τους καταδεικνύει, συνήθως, αὐτὴ τὴν ἀντιδιαστολή, καθὼς τὰ πρόχειρα, ἀναλώσιμα καὶ ἐφήμερα ἐξώφυλλα τῶν τευχῶν τῶν περιοδικῶν ἀντιπαρατίθενται στὰ συνήθως σκληρὰ καὶ σταθερὰ ἐξώφυλλα τῶν βιβλίων. Καὶ ἂν προχωρήσουμε ἓνα βῆμα παραπέρα καὶ συμφωνήσουμε μὲ τὸν Roger Chartier ὅτι ἡ γραφὴ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο «συντηρητικὴ, τελειωμένη, σταθερὴ», ἐνῶ ἡ ἀνάγνωση ἐντάσσεται στὸ πεδίο τοῦ «ἐφήμερου»,⁶⁴ τότε πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν δείχνουν νὰ ἀντιλαμβάνονται αὐτὴ τὴν κυρίαρχη διάστασή τους, δηλαδή, τῆς ἀναγνωσιμότητας, ποὺ τὴν ἐπιδιώκουν σίγουρα, ἀλλὰ τὴν προβάλλουν ἐλάχιστα.

Μετρημένα εἶναι τὰ περιοδικὰ ποὺ ἐπιλέγουν νὰ τονίσουν τὴν συμμετοχὴ τοῦ ἀναγνώστη στὸν ὑπότιτλό τους μετατοπίζοντας τὸ κέντρο βάρους ἀπὸ τὴν συγγραφὴ στὴν ἀνάγνωση. Διαφωτιστικοὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ εἶναι οἱ διαδοχικοὶ ὑπότιτλοι τοῦ σμυρναϊκοῦ περιοδικοῦ Ο ΜΕΝΤΩΡ. Ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1869, ὁ ὑπότιτλός του ἐπεξηγοῦσε τὸν τίτλο του: «ἤτοι ἀναγνώσματα καὶ τερπνὰ καὶ ὠφέλιμα χάριν τῆς εὐγενοῦς νεολαίας», ἐνῶ μὲ τὴν ἑναρξὴ τοῦ δευτέρου τόμου, ὅταν ἡ φυσιογνωμία, τὰ περιεχόμενα, τὸ σχῆμα καὶ ἡ πελατεία του ἀλλάζουν, υἱοθετεῖ τὶς ἐπιταγὲς ἐνὸς «κανονικοῦ» ὑπότιτλου καὶ μετασχηματίζεται συμβατικὰ σὲ ἓνα ἀκόμη «σύγγραμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνός». Ἡ «σοβαρότητα» τοῦ *συγγράμματος* ἐναλλάσσεται μὲ τὴν «ἐλαφρότητα» τοῦ *ἀναγνώσματος* ἀνάλογα μὲ τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται τὰ περιοδικὰ. Ὅσα ἀποβλέπουν στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν νεολαία τονίζουν τὴν ἀναγνωσιμότητα, ἐνῶ τὰ πιὸ σοβαρὰ ἢ σοβαροφανῆ προτιμοῦν τὸν κανονιστικὸ καὶ πιὸ βαρύγδουπο χαρακτηρισμὸ τοῦ «συγγράμματος».⁶⁵

Ἡ πολυφωνία τους προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν διαλογικότητα ποὺ ἀναπτύσσουν μὲ τοὺς ἀναγνώστες τους, καθὼς οἱ τελευταῖοι εἶναι οἱ συνεχεῖς δοκιμαστές, τροφодότες καὶ ἀνατροφοδότες τους μέσα στὸν χρόνο. Τὰ περιοδικὰ εἶναι εὐέλικτα καταναλωτικὰ προϊόντα, λιγότερο δεσμευτικὰ στὴν ἀγορὰ τους ἀπὸ ὁποιοδήποτε βιβλίο, καθὼς γίνονται ἀποδεκτὰ ἢ ἀπορρίπτονται ἀπὸ τεῦχος σὲ τεῦχος ἢ μὲ κάθε ἀνανέωση τῆς συνδρομῆς. Συγκρινόμενο μὲ ὁποιοδήποτε βιβλίο, τὸ περιοδικὸ βρίσκεται φύσει καὶ θέσει πολὺ ἐγγύτερα στοὺς ἀναγνώστες του, ἐφόσον αὐτοὶ ἐπηρεάζουν καὶ συχνὰ ὑπαγορεύουν τὴν ἐκδοτικὴ πολιτικὴ του. Ἡ συνομιλία τῶν ἐκδοτῶν μὲ τοὺς πελάτες τους εἶναι συνεχῆς καὶ καθοριστικὴ, εἴτε εἶναι ἀναγνώσιμη εἴτε ὑπονοούμενη, βουβὴ ἢ στὴν διαπασών. Οἱ ἀναγνώσιμες μορφές της εἶναι διάσπαρτες στὰ ἴδια τὰ ἔντυπα: τίτλοι καὶ ὑπότιτλοι, μὶτο, ἀνοιχτὲς ἐπιστολές, προγραμματικὲς ἐξαγγελίες, δηλώσεις καὶ δηλοποιήσεις, εἰδοποιήσεις καὶ ἀνακοινώσεις, ἀγγελίες, ἀποχαιρετισμοί, στῆλες ἀλληλογραφίας καὶ ἐν γένει κείμενα ἐπικοινωνίας τῆς διεύθυνσης πρὸς τὴν πελατεία της.

64. R. Chartier, *The Order of Books*, Stanford University Press, Stanford 1994, σ. 1.

65. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΚΟΡΙΝΝΑ, *Μηνιαῖον περιοδικὸν ἀνάγνωσμα* ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ, *Ἀνάγνωσμα οἰκογενειακὸν τρίς τοῦ μηνός ἐκδιδόμενον* ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, *Οἰκογενειακὸν ποικίλον ἀνάγνωσμα*.

Πέρα όμως από τὰ παρακείμενα, αὐτὲς τὶς λειτουργικὲς μεθοριακὲς ζώνες, τὰ «κᾶ-
τώφλια» τοῦ Genette, ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως ἐπιδέχονται πολλαπλὲς ἀναγνώσεις καὶ
ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε καὶ νὰ εἰσχωρήσουμε σ' αὐτὰ καθ' αὐτὰ τὰ
σώματα τῶν περιοδικῶν, ὑπάρχει τὸ ἴδιο τὸ προϊόν, ἐκεῖ ὅπου ἀποτυπώνεται ἡ
ἀδιάκοπη φροντίδα τῆς διεύθυνσης νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἀναγνώ-
στῶν τῆς. Οἱ ἐπικείμενες ἢ σχεδιαζόμενες ἀλλαγὲς ἀνακοινώνονται καὶ συζητοῦνται
πρὶν υἱοθετηθοῦν, ἐφόσον ἄμεση εἶναι ἡ ἐξάρτηση τῶν περιοδικῶν ἀπὸ τὴν ἀνα-
νέωση τῶν συνδρομῶν, σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς δια-
φημίσεις εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἐντελῶς σποραδικά, οἱ χορηγίες μετρημένες καὶ οἱ τυχόν
ἄδελφοι πόροι διοχετεύονται κυρίως πρὸς τὶς ἐφημερίδες.

Τὰ περιοδικὰ πειραματίζονται, δοκιμάζουν καὶ δοκιμάζονται καὶ ἡ ἱκανότητά τους
νὰ λαμβάνουν τὰ μηνύματα τῶν καιρῶν καὶ τῶν ἀναγνωστῶν τους καὶ νὰ μεταμορ-
φώνονται συνεχῶς –κάποτε διατηρώντας ἐντελῶς παραδόξως τὰ βασικὰ χαρακτη-
ριστικά τους ἀναλλοίωτα– ἐγγράφεται στὴν ἴδια τὴν περιοδική τους ὑπόσταση. Στὶς
κοινότερες ἀλλαγὲς συγκαταλέγονται ἡ προσθήκη εἰκόνων, ἡ αὐξομείωση τοῦ
ἀριθμοῦ τῶν σελίδων, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ σχήματος καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὸ τερπνόν, τακτι-
κὴ ποὺ συχνὰ ταυτίζεται μὲ τὴν δημοσίευση μεταφρασμένων μυθιστορημάτων σὲ
συνέχειες, ἀκόμη καὶ σὲ ἐξειδικευμένα περιοδικά. Ὅλες αὐτὲς οἱ κινήσεις, ποὺ
ἀνταποκρίνονται προφανῶς στὶς ζητήσεις καὶ ἀπαιτήσεις τῶν ἀναγνωστῶν, γίνον-
ται σχεδὸν ἀνταντακλαστικὰ προκειμένου νὰ «ἐμπλουτισθεῖ» τὸ ἔντυπο καὶ νὰ
ικανοποιηθεῖ τὸ ἀγοραστικὸ κοινόν. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ περιοδικὰ ποὺ ἐπιχειροῦν
τέτοιες ἢ ἄλλες καινοτομίες ξεχωρίζω τὴν φιλότιμη προσπάθεια τοῦ ταγματάρχῃ
Βλασίου Βαλτινοῦ, ἐνὸς ἀτόμου «πολλὰ βαρέος» κατὰ δική του ὁμολογία, ποὺ
ἐκδίδει ἓνα σοβαρὸ στρατιωτικὸ περιοδικόν. Ο ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ εἶναι γεμάτος ἀπὸ
ἄρθρα καὶ μελέτες γιὰ σχέδια μαχῶν, ὅπλα, στρατηγικὲς, τακτικὲς καὶ τεχνικὲς,
ἐλιγμούς καὶ λοιπὰ παρεμφερῆ. Στὴν ἀγγελία γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν συνδρομῶν τοῦ
τέταρτου ἔτους, τὸ 1873, ὁ Βαλτινὸς δηλώνει ὅτι θὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἐπιθυμίες
τῶν ἀναγνωστῶν του γιὰ «ὑλὴν ἐπαγωγὸν» καὶ θὰ ξεκινήσει τὴν δημοσίευση μετα-
φρασμένου μυθιστορήματος τοῦ Δουμᾶ. Ἡ δημοσίευση μυθιστορημάτων ἐγγράφεται
στὶς ἔσχατες ὑποχωρήσεις, στὶς ὑστατες ἐνδοτικὲς κινήσεις ἐκδοτῶν ποὺ δὲν
θεωροῦσαν ὅτι ἡ δημοσίευσή τους ταίριαζε μὲ τὸ ἔντυπό τους.

Ὅπως δὲ ποτε, ἡ μονοδιάστατη θέαση τῶν περιοδικῶν ὡς ἀπλῶν κατόπτρων τῆς
ζήτησης, ποὺ βασίζεται στὶς παγιωμένες ἀντιλήψεις καὶ τὶς διαμορφωμένες ἐπιθυμίες
τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τους, σὲ καμία περίπτωσι δὲν ἀποδίδει τὴν πραγματικὴ
καὶ πλήρη εἰκόνα, ἐφόσον, παράλληλα καὶ ταυτόχρονα, αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ περιοδικὰ
λειτουργοῦν ὡς δημιουργοί, κατασκευαστὲς καὶ ἐμπυχωτὲς τῆς συλλογικῆς συνεί-
δησης καὶ ιδεολογίας. Διατρέχοντας τὰ λήμματα τῆς βιβλιογραφίας καὶ ξεφυλλίζον-
τας τὰ ἴδια τὰ ἔντυπα ἀντιλαμβανόμαστε τὶς προτεραιότητες καὶ τὶς ἱεραρχήσεις,
τὶς προτιμήσεις καὶ τὶς ἀνάγκες ἐνὸς ἀναδυόμενου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ ταυ-
τοχρόνως καὶ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὲς οἱ τάσεις διαλέγονται μὲ τὶς προγραμματικὲς
ἐπιδιώξεις τῶν ἐκδοτῶν. Ὅσο καὶ ἂν οἱ τελευταῖοι κατὰ κανόνα ξορκίζουν τὰ «ἔρω-
τήματα» ἐκεῖνα ποὺ παραπέμπουν στὴν πολιτικὴ, τὰ ἐγχειρήματά τους εἶναι κατὰ
συνθήκη πολιτικά. Συνδιαμορφώνουν ἀξίες καὶ προσανατολισμούς, συνομιλοῦν μὲ
τὸ κυρίαρχο ἐρώτημα τῆς ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας, ὑπαγορεύουν πολιτιστικούς καὶ
κοινωνικοὺς κώδικες συμπεριφορᾶς. Μέσα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ προσεγγίζουμε ἐν τέλει
τὴν ἴδια τὴν τρέχουσα καθημερινότητα, ἂν ὅχι τὴν φευγαλέα πραγματικότητα τοῦ

ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ἐνὸς ποιοτικὰ σημαντικοῦ τμήματος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας κατὰ τὸν 19ο αἰώνα.

Ἐμεῖς καὶ οἱ Ἄλλοι

Μολονότι τὰ περιοδικὰ στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀποκτοῦν τὴν μαζικὴ καὶ δυναμικὴ ἐξάπλωση ποὺ γνωρίζουν στὴν Δυτικὴ καὶ Κεντρικὴ Εὐρώπη, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Βρετανία, τὴν Γαλλία καὶ τὴν Γερμανία, ὅπου κυριολεκτικὰ δεσπόζουν κατὰ τὸν 19ο αἰώνα, ἡ σημασία τους εἶναι προδήλως ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς νέου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καὶ γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἀναγνωστικῆς συνήθειας, ἐφόσον συνιστοῦν ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς ἀναγνωστικῆς διαίτας τοῦ διευρυνόμενου ἐγγράμματος πληθυσμοῦ. Ἡ ἄποψη τοῦ Habermas γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ἀναγνωστικῆς ἀστικῆς τάξης κατὰ τὸν 18ο αἰώνα ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μὲ ἀρκετὴ χρονικὴ καθυστέρηση. Ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὰ περιοδικὰ λειτουργοῦν ὡς ἓνας εὐέλκτος δημόσιος χώρος συζητήσεων γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, τὴν κοινωνία, τὴν θρησκεία, τὸν πολιτισμό, τὸ ἔθνος, τὴν ταυτότητα, καὶ παράλληλα χρησιμεύουν καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ὄργανα ἐπηρεασμοῦ καὶ προσανατολισμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῆς συλλογικῆς ταυτότητας.

Τὸ ἑλληνικὸ περιοδικό, παρότι παρακολουθεῖ καὶ ἀντιγράφει τὰ ξένα πρότυπά του, ἀδυνατεῖ νὰ μεταφέρει στὰ καθ' ἡμᾶς ὀρισμένες ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς πρακτικὲς, κυρίως αὐτὲς ποὺ βασίζονται στὴν μαζικὴ κατανάλωση καὶ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν στόχευση πρὸς ἑτερογενεῖς κοινωνικοοικονομικὲς ὁμάδες. Ἡ ἐν δυνάμει πελατεία τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν παραμένει ἀριθμητικὰ περιορισμένη, μορφωτικὰ περιχαρᾶ κωμένη καὶ ἐν πολλοῖς ταξικὰ ὁμοιογενής. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἑλληνικὸ περιοδικό δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ὑπερβεῖ ἢ νὰ διευρύνει αἰσθητὰ αὐτὸ τὸ κοινό, παρὰ τὶς περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἐξαγγελίες ὀρισμένων ἐκδοτῶν, ἐν τέλει ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀνάγνωσης δὲν ἀποκτᾷ τὶς διαστάσεις τοῦ κατακλυσμιαίου φαινομένου ὅπως αὐτὸ ἀναπτύσσεται στὴν Ἑσπερία. Στὸν ἀντίποδα κινεῖται ὁ πατερναλιστικὸς λόγος ποὺ ἐκφέρουν ἀρκετοὶ ἐκδότες ὡς πρὸς τὸν στόχο τους νὰ μορφώσουν τὸν λαὸ καὶ νὰ ἐπιμορφώσουν τοὺς οἰκονομικὰ ἀσθενέστερους καὶ κοινωνικὰ κατώτερους. Ὡστόσο, ἕως τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα δὲν ὑπάρχουν μεγάλες ἀποκλίσεις ὡς πρὸς τὴν ταξικὴ προέλευση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Σὲ ἀντίθεση π.χ. μὲ τὸ ἀγγλοσαξονικό, κυρίως τοπίο, στὸν ἑλληνισμό τοῦ 19ου αἰώνα κανένα ἀνάλογο μὲ τὰ: POOR MAN'S FIRESIDE COMPANION, POOR MAN'S FRIEND, LONDON PENNY JOURNAL, HALF-PENNY MAGAZINE, FARTHING JOURNAL, TWO-PENNY TRASH, CHEAP MAGAZINE, ἢ μὲ τὸ γερμανικὸ DAS PFENNIG MAGAZIN δὲν πουλιέται στὰ κιόσκια τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ ἢ στὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης.⁶⁶

Βέβαια, ἡ ἀπουσία σχετικῶν τίτλων δὲν σημαίνει σὲ καμία περίπτωση ὅτι ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ὠφέλεια καὶ τέρψη τοῦ πτωχοῦ λαοῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς προθέσεις τῶν

66. Τὸ μοναδικὸ περιοδικό ποὺ ἡ τιμὴ του ἐμπεριέχεται στὸν τίτλο του εἶναι ἡ κερκυραϊκὴ ΤΕΤΡΑΦΑΡΔΙΝΙΟΣ ΑΠΟΘΗΚΗ, ποὺ ἀργότερα μετονομάστηκε ἐπὶ τὸ ἑλληνικότερον σὲ ΔΕΚΩΒΟΛΟΣ. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἥσσονος σημασίας ἐπαρχιακὸ περιοδικό, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1835 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ἀγγλοῦ Μεγάλου Ἀρμοστοῦ, Lord Nugent «πρὸς διάχυσιν τῶν

204

Ἑλλήνων ἐκδοτῶν. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Δεδηλωμένες ἢ ὑπονοούμενες, οἱ προθέσεις τους, εἶναι διάχυτες σὲ πολλές προγραμματικές ἐξαγγελίες. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ Πρόλογος τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ περιοδικοῦ, ὅπως τὸ ἴδιο αὐτοπροσδιορίζεται, Ο ΚΟΣΜΟΣ, ποὺ τὸ 1889, ξεκαθαρίζει ὅτι στόχος του εἶναι:

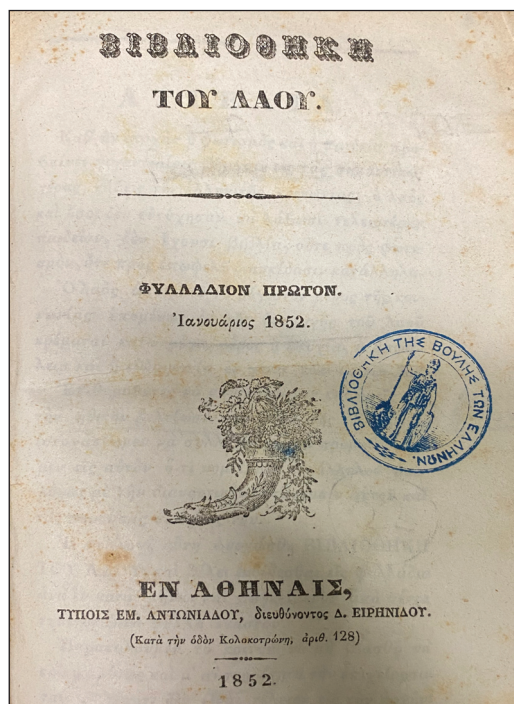
νὰ διαχυθῇ οὕτω φῶς εἰς τὰς κατωτέρας κοινωνικάς ἐκείνας τάξεις τὰς βιούσας ἐν τῷ σκότει τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας [...]. Διότι ὁμολογουμένως πᾶσαν κοινωνίαν ἀποτελοῦσιν οἱ πολλοὶ καὶ οὐχὶ οἱ ὀλίγοι. Οἱ πολλοὶ δὲ οὗτοι εἶναι οἱ ἀναγκαιοῦντες τῆς προσηκούσης περιθάψεως [...]. Τοιαῦτα λοιπὸν κατὰ νοῦν ἀνακυκλώντες ἀνελάβομεν μετὰ ὥριμον σκέψιν τὴν ἔκδοσιν τοῦ προκειμένου περιοδικοῦ, οὐχὶ διότι ἔχομεν ἀξιώσεις νὰ μορφώσωμεν διὰ τοῦ φύλλου ἡμῶν τούτου ὁλόκληρον τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ πιστεύομεν ὅτι θὰ δυνηθῶμεν κατὰ τι καὶ ἡμεῖς νὰ συντελέσωμεν εἰς τὴν μόρφωσιν μέρους αὐτῆς. Σκοπὸς ἀπλῶς καὶ καθαρῶς τῆς ἐκδόσεως τοῦ ΚΟΣΜΟΥ ὡς ὠνομάσαμεν τὸ φύλλον ἡμῶν, εἶναι: Ἡ διανοητικὴ μόρφωσις τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων· τοῦτον προεθέμεθα καὶ τοῦτον θὰ ἀκολουθήσωμεν.⁶⁷

Ο ΚΟΣΜΟΣ δὲν εἶναι οὔτε τὸ πρῶτο οὔτε τὸ μοναδικὸ περιοδικὸ ποὺ ἔτρεφε τέτοιες ἀντιλήψεις. Εἶχε προηγηθεῖ ὁ Δημήτριος Αἰνιὰν μὲ τὴν ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, ἥδη

ὠφελίμων γνώσεων» τῆς νεοσυσταθείσης Ἰονικῆς Ἑταιρείας. Παρότι στὴν ἰταλικὴ ἐκδοχὴ του ἀποδίδεται ὡς PENNY MAGAZZINO, ἡ ὁμοιότητά του μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀγγλικά ἐντυπα περιορίζεται μόνο στὸν τίτλο καὶ ὄχι στὰ περιεχόμενα. Δεκαετίες ἀργότερα, ἀπλὴ ἐπίκληση στὴν δική του «πρωτοφανῇ εὐθηνία» κάνει καὶ ὁ μηνιαῖος ΘΑΥΜΑΣΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, τὸ 1889, ὅταν προβάλλει τὴν χαμηλὴ ἐτήσια συνδρομὴ του τῆς μιᾶς δραχμῆς, μιμούμενος τὸ «ἀγγλικὸν καὶ ἀμερικανικὸν σύστημα».

67. Ο ΚΟΣΜΟΣ 1 (15 Ὀκτωβρίου 1889) ἀρ. 1, σσ. 1-3.

ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1850. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ οὐδεμία μνεία γίνεται γιὰ τὴν πραγματικὴ καὶ καταγεγραμμένη ἀδυναμία τοῦ ὑποτιθέμενου λαϊκοῦ κοινοῦ νὰ καταβάλει τὸ τίμημα τῆς συνδρομῆς. Ἀντίθετα, ὁ Αἰνιὰν ἀπευθύνεται στοὺς πεπαιδευμένους καὶ λογίους ζητώντας τὴν ὑποστήριξή τους προκειμένου νὰ φωτίσει καὶ νὰ ὠφελήσει τὸν «λαό», πού, ὅπως ὁ ἴδιος εἶχε διαπιστώσει, στὴν ἑλληνικὴ ἐπαρχία τουλάχιστον σιτιζόταν ἀκόμα, περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ τὴν πεπαλαιωμένη ἀναγνωστικὴ τροφὴ τῶν λαϊκῶν βιβλίων, ὅπως οἱ φυλλάδες «τοῦ Ἀλέξανδρου, τοῦ Βερτόλδου καὶ τοῦ Σπανοῦ». Στὴν ἄκρως ἐνδιαφέρουσα «Ἀγγελία» τῆς ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, πὺ ἀναδημοσιεύεται στὸ πρῶτο φυλλάδιο, γίνεται λόγος γιὰ τὸ κοινὸ πὺ ἔχει κατὰ νοῦ ὁ ἐκδότης:

94

Καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ παιδεία προβαίνει γιγαντιαίοις βήμασιν εἰς τὰς σημαντικώτερας τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὁ λαὸς καὶ ὅσοι δὲν εὐτύχησαν νὰ λάβωσι τελειοτέραν παιδείαν, δὲν ἔχουσι βιβλία, οὔτε πρὸς φωτισμόν, οὔτε πρὸς ἐπωφελεῖ διασκέδασιν κατάλληλα. Ὁ λαὸς ἀποτελεῖ τὸ μέγιστον μέρος τῆς κοινωνίας· ἐπομένως ἐκ τῆς διαγωγῆς τοῦ λαοῦ κρέματα κατὰ μέγα μέρος ἡ ἡσυχία, ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ εὐδαιμονία ἐν γένει τῶν κοινωνιῶν. Ἐπιθυμοῦντες νὰ συντελέσωμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν τοῦ λαοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἐστοχάσθημεν νὰ συλλέξωμεν καὶ προμηθεύσωμεν εἰς αὐτὸν ὅ,τι νομίζομεν κατάλληλον ἀναλόγως μὲ τὴν διανοητικὴν κατάστασιν αὐτοῦ καὶ τὰς παρούσας ἀνάγκας του.⁶⁸

Αὐτὸν τὸν διαμεσολαβητικὸ ρόλο τῶν πεπαιδευμένων ὡς πρὸς τὴν μόρφωση τοῦ λαοῦ τὸν ἐνστερνίζονται καὶ ἄλλοι ἐκδότες, ὅπως π.χ., ὁ στρατιωτικὸς ἱατρὸς Διονύσιος Ι. Οἰκονομόπουλος, πὺ ἐνῶ ἐπιγράφει τὸ περιοδικό του σύγγραμμα Ο ΙΑΤΡΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, στὸ «Πρόγραμμά» του ξεκαθαρίζει ὅτι ἀπευθύνεται ἀποκλειστικὰ σὲ ἐπιστήμονες καὶ ἄλλους «ὅπως δὴ ποτε γραμματισμένους, ὅποιοι εἶνε π.χ. οἱ δημοδιδάσκαλοι, ἱερεῖς, δημοτικοὶ ὑπάλληλοι, ἔμποροι κτλ. οἵτινες θέλουν χρησιμεύσει, ἵνα μεταδίδωσι τὰς ἀναγινωσκομένας ἐνταῦθα ιδέας εἰς τὰς κατωτέρας τῶν πολιτῶν τάξεις, εἰς τὴν γεωργικὴν, βιομηχανικὴν, κτλ.».⁶⁹

Αὐτὸ πὺ ὁραματιζόταν ὁ Αἰνιὰν, θεωρώντας τὸ περιοδικό του ὡς ἓναν πεφωτισμένο ἀντικαταστάτη τῶν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, τὸ συναντοῦμε καὶ ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα στὰ ἐκλαϊκευτικὰ ἱατρικὰ

68. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ 1 (Ἰανουάριος 1852) ἀρ. 1, σσ. 3-4. Γιὰ τὶς ἀναφορὲς στὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα βλ. τὸν «Πρόλογο», ὁ.π., σσ. 5-9, ἰδ. σ. 7.

69. Ο ΙΑΤΡΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ 1 (1 Ἰανουαρίου 1860) ἀρ. 1, σ. 1.

204

204

περιοδικά ΦΟΙΒΟΣ και ΥΓΕΙΑ, που προσδοκούσαν να γίνουν αποδεκτά «έν τη εστία πάσης ελληνικής οικογενείας» και είχαν στόχο, όπως δηλώνουν οι υπότιτλοί τους, την «διάδοσιν παρά τῷ λαῷ ὑγιεινῶν γνώσεων». Ἀμφότερα ὑποκαθιστοῦν οὐσιαστικά τὰ χρηστικά λαϊκά βιβλία που τυπώνονταν στὴν Βενετία καὶ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀνατολή. Σχεδὸν ἐξήντα ἱερὲς μονὲς ἐγγράφονται στὸν κατάλογο συνδρομητῶν τοῦ ΦΟΙΒΟΥ κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ ὑποθέτω πὼς οἱ μοναχοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸ περιοδικὸ τοῦ ἱατροῦ Ἰωάννη Πύρλα περίπου ὅπως τὶς ἀνάλογες ἐκδόσεις πρακτικῆς ἱατρικῆς τῆς Βενετίας κατὰ τοὺς τρεῖς προηγούμενους αἰῶνες, γιὰ νὰ καλύψουν, δηλαδή, τὶς ἀνάγκες «τῆς προχείρου οἰκιακῆς ἱατρικῆς ἐν ἑλλείψει ἱατροῦ».⁷⁰

Οἱ Ἕλληνες ἐκδότες φαίνεται νὰ ἔχουν ἐξ ἀρχῆς πλήρη συνείδηση τοῦ σημαντικοῦ ρόλου που διαδραματίζουν τὰ ἐντυπὰ τους μέσα σὲ ἓνα κράτος νεοσύστατο καὶ σὲ μιὰ μετασχηματιζόμενη κοινωνία που ἀκροβατοῦσε ἀνάμεσα στὶς ἐπιταγὲς τῆς Δύσης καὶ στὶς παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀμφίθυμη στάση ἀπέναντι στὴν Ἑσπερία ἐκφράζεται ἀφενὸς μέσα ἀπὸ τὴν πάγια ἐπιθυμία τους νὰ μιμηθοῦν καὶ νὰ καταστήσουν τὰ ἐντυπὰ τους ἐφάμιλλα τῶν ἀρίστων εὐρωπαϊκῶν, ἀπαντώντας ἔτσι στὸ αἶτημα γιὰ ἐκσυγχρονισμό, καὶ ἀφετέρου μέσα ἀπὸ τὴν φροντίδα τους νὰ διατηρήσουν τὴν ἐλληνικότητα καὶ τὴν ἐθνικὴ καθαρότητα τῶν ἐντύπων τους.

Ὅταν τὸ 1881, ὁ Ἰωάννης Περβάνογλου, ἐκδότης τοῦ ΕΣΠΕΡΟΥ τῆς Λειψίας, ἐξαγγέλλει σὲ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἀναγνώστες του τὴν πρόθεσή του νὰ «πληρώσῃ ἐπαισθητὴν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γλώσσῃ ἑλλειψιν, παρέχον τοῖς πᾶσιν ἀναγνωσμά τερπνὸν ἅμα καὶ διδακτικὸν καὶ προωρισμένον [...] νὰ εὕρισκεται ἐπὶ ἐκάστης οἰκογενειακῆς τραπέζης», ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν «ἔχουν ἀκόμη καὶ οἱ

70. Βλ. τοὺς υπότιτλους τῶν περιοδικῶν ΥΓΕΙΑ καὶ ΦΟΙΒΟΣ καὶ πρβ. ΥΓΕΙΑ 1 (1 Ἰουνίου 1895) ἀρ. 2, σ. 2.

Φαρμακίδη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο ἀπὸ τὸ γαλλικὸ λεξικὸ *Dictionnaire des Contemporains*. Ἡ πλειονότητα, ὅμως, τῶν περιοδικῶν λειτουργεῖ σὲ ἕναν ἐνδιάμεσο χώρο, ἐκεῖ ὅπου συναντιοῦνται οἱ μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ξένα ὁμολογὰ τους μὲ τὶς πρωτότυπες συνεργασίες. Τὸ 1857 ὁ Ἀντώνιος Τερζάκης, ἐκδότης καὶ διευθυντὴς ἐνὸς ἐπαρχιακοῦ περιοδικοῦ, τοῦ κερκυραϊκοῦ ΕΡΑΝΙΣΤΗ, συμπυκνώνει ὡς ἑξῆς τὶς προθέσεις τῆς πλειονότητος τῶν συναδέλφων του:

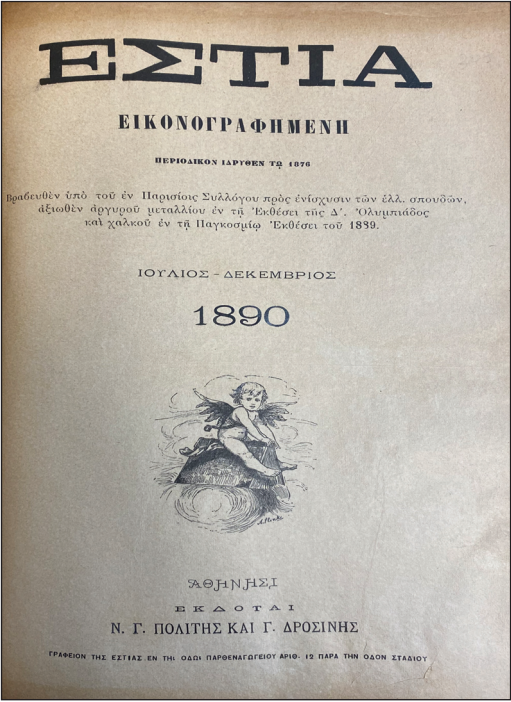
Αἱ σκέψεις αὐταὶ ἐνεθάρρυνον ἡμᾶς ν' ἀναδεχθῶμεν τὴν σύνταξιν μηνιαίου περιοδικοῦ συγγράμματος ὑπὸ τὸ ὄνομα ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ, προτιθεμένου μόνον σκοπὸν τὴν ἐφ' ἀπάσας τὰς τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἐπὶ μᾶλλον διάδοσιν τῶν ὠφελίμων καὶ τερπνῶν γνώσεων καὶ τὴν εὐχερεστέραν πληροφορίαν περὶ τῶν συγγραμμάτων, τῶν ἀνακαλύψεων καὶ ἐφευρέσεων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ὁ ἀληθὴς πλοῦτος τῶν πεφωτισμένων ἔθνων. Ἡ δημοσίευσίς λοιπῶν ἄρθρων πρωτοτύπων, καθ' ὃν θέλομεν ἔχει βοηθὸν τὸν κάλαμον τινῶν τῶν ἡμετέρων λογίων, καὶ ἡ καταχώρισίς μάλιστα ἄρθρων ἐραυιζομένων ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων εὐρωπαϊκῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, θέλουσι συναπαρτίζει τὴν ὕλην τοῦ ΕΡΑΝΙΣΤΟΥ.⁷⁴

Ἡ πρόταξι τῆς πρωτοτυπίας, ποὺ στὴν προκειμένη περίπτωσι ταυτίζεται μὲ τὴν ἑλληνικότητα, καὶ ἡ ἀπόρριψις τῆς εὐκόλης λύσεως ποὺ προσφέρει ἡ εἰσαγόμενη μεταφρασμένη ὕλη, περνᾷ σὲ πολλὰ παρακείμενα. Ἐπιλέγω δύο σημειώματα ἀπὸ τὴν στήλῃ «Μικρὰ Ἀλληλογραφία» στὴν ΚΛΕΙΩ τῆς Λειψίας. Ἀπαντώντας σὲ δύο Ἑπτανησίους συνδρομητὲς της, ποὺ συμπτωματικὰ ἔχουν τὰ ἴδια ἀρχικά, πράγμα ποὺ μὲ προσανατολίζει σὲ πλασματικούς, ἐνδεχομένως, ἐπιστολογράφους, ἡ διεύθυνσις τοποθετεῖται ξεκάθαρα πάνω στὸ θέμα τῆς ἑλληνικότητος-πρωτοτυπίας:

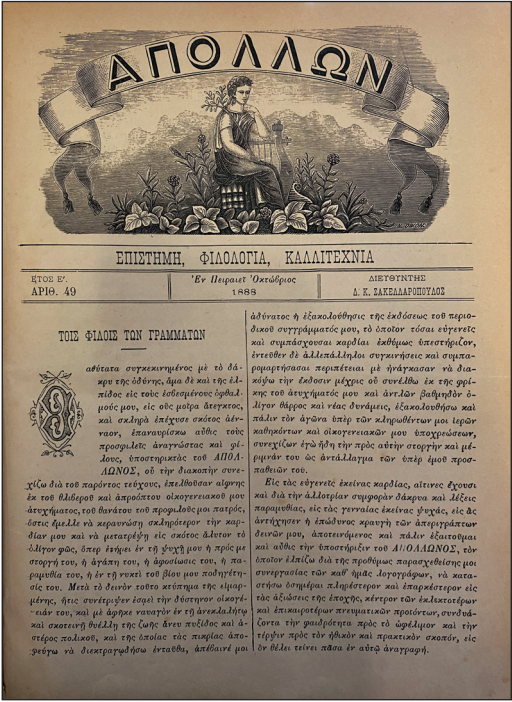
—κ. Κ. Ν. εἰς Κέρκυραν. Χαίρομεν ὅτι συμμερίζεσθε τὰς ιδέας καὶ τὰ φρονήματά μας. Τοιαύτης πρωτοτύπου ὕλης, *μασσημένης* καὶ *ξαναμασσημένης* πρωτοτυπίας, ἔχομεν μεγίστην ἀφθονίαν, ὁλόκληρα δέματα. Ἀλλὰ πρὶν ἢ δημοσιεύσωμεν αὐτήν, ὀφείλομεν πρότερον ν' ἀλλάξωμεν τ' ὄνομα τοῦ περιοδικοῦ μας καὶ νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὸ «Χωνευτήριον» ἢ «Ἀποθήκη» ἢ ἐπὶ τὸ ἀξιοπρεπέστερον «Θησαυρὸν» ἢ «Πανδέκτας». Gli uccelli di primo volo, ἐξ ὧν ὀλίγιστοι μὲν ἀετιδεῖς οἱ δὲ πλεῖστοι στρουθοὶ καὶ στρουθοκάμηλοι, πρέπει μὲν βεβαίως νὰ ἐνθαρρύνωνται καὶ περιθάλπωνται, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ὑπάρχουσιν ἤδη ἄρκετὰ εὐεργητικὰ ἰδρύματα μεγάλῳ σχημα καὶ μεγάλῳ νουμα. —κ. Κ. Ν. εἰς Κεφαλλ. Τὸ περιοδικὸν ἐκεῖνο σεμνύνεται ἴσως καὶ κομπάζει ἐπὶ γνησίως ἑλληνικῇ πρωτοτυπία· εἰς ἡμᾶς ὅμως, οἵτινες ἀνατρέχομεν εἰς τὰς πρώτας πηγὰς ἐξ ὧν ἀπορρέουσι τὰ θολερὰ ἐκεῖνα ρυάκια, ἡ τοιαύτη πρωτοτυπία καὶ ἑλληνικότης ἐμποιεῖ τὸ αὐτὸ συναίσθημα, ὡς ὅταν βλέπωμεν τοὺς *τσαρουχάδες* νὰ φοροῦν *χειρόχτια* καὶ *monocles*, ἢ ὅταν ἀκούωμεν τοὺς ρινοφθόγγους ψάλτας τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ψάλλοντας *unisono* τὸ «Casta diva» καὶ τὸ «Mira Norma».⁷⁵

74. ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ 1 (19 Ὀκτωβρίου 1857) ἀρ. 1, σσ. 1-2. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἀπ' τὴν ἀπέναντι μεριά τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὴν Σμύρνη, διατυπώνεται ἡ ἴδια ιδέα ὡς πρὸς τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται: «πρὸς γενικὴν διδασκαλίαν πάσης τάξεως ἀνθρώπων», ΝΕΑ ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΠΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ 1 (12 Σεπτεμβρίου 1859) ἀρ. 1, σ. 1.

75. ΚΛΕΙΩ 5 (15/27 Ἰουλίου 1889) ἀρ. 14, σ. 224.

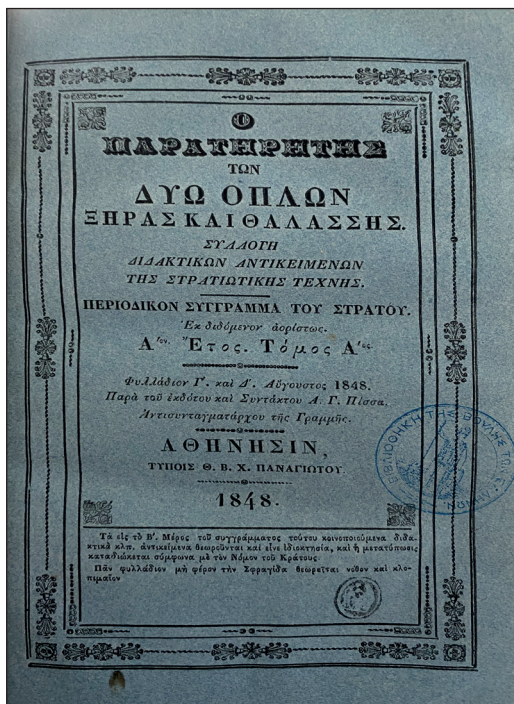
205

57

Ἡ αἰχμὴ ἀπευθύνεται, ὑποθέτω, πρὸς τὰ δύο μεγάλα ἀθηναϊκὰ περιοδικά, τὴν ΕΣΤΙΑ καὶ κυρίως τὴν ἑλληνοκεντρικὴ ΕΒΔΟΜΑΔΑ. Προφανῶς οὔτε ἡ γεωγραφικὴ ἔδρα τῶν περιοδικῶν οὔτε ἡ διακηρυγμένη προτίμησή τους σὲ ἑλληνικὰ θέματα δὲν θεωροῦνται καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἢ τὸν εὐρωπαϊκὸ προσανατολισμὸ ἑνὸς ἐντύπου καὶ τὸ ζήτημα ὑπερβαίνει σαφῶς τὴν ὑπεροχὴ τῆς μεταφρασμένης ἔναντι τῆς πρωτότυπης ὕλης κάθε περιοδικοῦ. Τὰ δύο σημαντικότερα περιοδικὰ τῆς Λειψίας, ὁ ΕΣΠΕΡΟΣ καὶ ἡ ΚΛΕΙΩ, δημοσιεύουν συστηματικὰ εἰκόνες μὲ ἑλληνικὰ τοπία, μνημεῖα κλπ., ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ ἀθηναϊκὴ ΕΣΤΙΑ παραδέχεται στὴν δική της ἀλληλογραφία πῶς αὐτὸ ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς σελίδες της «εἶναι ἡ ἑλληνικὴ, ἡ ἰδιαίχουσα ὄψις· ἔχει πολὺ ξενικόν, διότι τὸ ὑλικὸν εἶναι ὅλον ξένον», διαπίστωση ποὺ τὴν ὁδηγεῖ νὰ ἐγκαινιάσει τὴν «Ἐθνικὴ Πινακοθήκη» τρεῖς μῆνες ἀργότερα.⁷⁶ Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ αὐτοκριτικὴ τῆς ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ὅταν παραδέχεται ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς της ὡς «κατ' ἐξοχὴν Ἑλληνικοῦ φύλλου» ἴσως τῆς ἀποδόθηκε «προώρως».⁷⁷ Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητος στὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ στὴν εἰκονογράφηση τῶν περιοδικῶν ἐντάσσεται στὴν γενικότερη ἰδεολογικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ τὴν στροφὴ ποὺ συντελεῖται στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα (λαογραφικὸ κίνημα, ἠθογραφία, ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ζυμώσεις κτλ.). Τὸ 1892 ὁ ΑΠΟΛΛΩΝ ἀλλάζει τὸν σκοπὸ του ἀπὸ «κοινωφελῆ» σὲ «ἐθνωφελῆ», ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1883 ἡ ΕΣΤΙΑ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐνθαρρύνει, μὲ τὶς προκηρύξεις διαγωνισμῶν καὶ τὴν δημοσίευσή τῶν βραβευμένων συγγραφέων στὶς σελίδες της, τὴν συγγραφὴ «ἠθογραφικῶν» διηγημάτων καὶ ἄλλων πεζογραφημάτων μὲ ἑλληνικὸ σκηνικὸ καὶ σὲ

76. ΕΣΤΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ 1 (28 Ἰανουαρίου 1890) ἀρ. 4, ὀπισθόφυλλο καὶ 1 (29 Ἀπριλίου 1890) ἀρ. 17, ἐξώφυλλο.
77. ΕΒΔΟΜΑΣ 3 (9 Φεβρουαρίου 1886) ἀρ. 102, σ. 61.

457

έλληνικό ιστορικό πλαίσιο. Τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ ἀκολουθοῦσε καὶ ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ, ποὺ προέτασσε τὴν ἐλληνικότητά της στὶς προγραμματικές δηλώσεις, ἐνῶ στοὺς ἐτήσιους πίνακες τῶν περιεχομένων της διαιροῦσε τὴν ὕλη σὲ «Πρωτότυπα» καὶ «Μεταφράσεις».

Ὡστόσο ἕως τὴν δεκαετία 1860-1870, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἕως τὸ τέλος τοῦ αἰώνα, μὲ ἐξαίρεση τὴν ποίηση, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὕλης τῶν περιοδικῶν ἦταν ξενόφερτο καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα εἶναι ἐντελῶς παράδοξο ὅτι ἡ ὁμογένεια καὶ ἡ διασπορὰ «καταναλώνουν» ἐλληνικὰ περιοδικὰ ποὺ οὐσιαστικά δημοσιεύουν μεταφρασμένα κείμενα ἀπὸ τίς χῶρες ὅπου κατοικοῦν οἱ ὁμογενεῖς καὶ ἀπὸ γλῶσσες ποὺ, κατὰ τεκμήριο, κατέχουν οἱ ἴδιοι. Ὁ κοινὸς ἄξονας, ὁ συν-

δετικὸς ἵστος εἶναι, προφανῶς, ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὄχι αὐτὰ καθ' αὐτὰ τὰ περιεχόμενα τῶν περιοδικῶν. Ἄλλωστε, πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη καὶ στὸν φθίνοντα 19ο αἰῶνα ἓνα ἐκλαϊκευτικὸ ἱατρικὸ περιοδικὸ ὅπως ὁ ΦΟΙΒΟΣ φτάνει στὴν Μανχεστρία καὶ τὸ Λιβερπόλι, τὴν Καλκούτα καὶ τὴν Βομβάη, τὸ Βερολίνο καὶ τὴν Βιέννη καὶ βεβαίως εἰς Παρισίους; Ὅλοι αὐτοὶ οἱ πιστοὶ συνδρομητές του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, τί ἄλλο ἄραγε ἐβρῖσκαν νὰ διαβάσουν στὸν ΦΟΙΒΟ ποὺ δὲν θὰ τὸ ἐβρῖσκαν, ἴσως καὶ καλύτερο καὶ σίγουρα φθηνότερο, στὰ ἀντίστοιχα ἐκλαϊκευτικὰ ἱατρικὰ περιοδικὰ τῆς Ἑσπερίας;

Τὴν ἴδια ἀπορία δημιουργεῖ στὸν σημερινὸ ἀναγνώστη ἡ ἀπόπειρα ἐνὸς ἀπόστρατου συνταγματάρχου τῆς ἐποχῆς νὰ διοχετεύσει τὸ στρατιωτικὸ περιοδικό του σὲ ἓνα ἀναγνωστικὸ κοινὸ ποὺ κατοικεῖ στὴν Συρία, τὴν Ρωσία, τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη. Σὲ ποιούς καὶ σὲ πόσους ὁμογενεῖς στὴν Αὐστρία καὶ τὴν Βαυαρία ποὺ καλοῦνταν νὰ διαθέσουν ἓνα ἀργυρὸ φιορίνι, ἀπέβλεπε ὁ Ἀθανάσιος Γ. Πίσσας ποὺ ὡς φινάλε στὸ περιοδικό του ὁ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΩΝ ΟΠΛΩΝ ΕΠΡΑΣ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΗΣ ἐπιλέγει νὰ δημοσιεύσει τὸ ἄσμα «Ὁ Ἐθνοφύλαξ τὴν Λόγχην Κρατῶν» (ἀρχή: Ἔως πότε ἡ ξένη ἀκρίδα! ἕως πότε ὁ κωφὸς Βαυαρὸς!- τέλος: Πᾶς δειλὸς εἶναι φύσει προδότης!! Κι' ἄς μὴν εἶχε ποτὲ γεννηθῇ!!! Ζήτω ἡ Πατρίς).

Τέλος, ἓνα ἀκόμη βασικὸ στοιχεῖο διαφοροποίησης ἀνάμεσα στὰ ἐλληνικὰ περιοδικὰ καὶ στὰ δυτικὰ πρότυπά τους σχετίζεται μὲ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ τῶν δυνάμει ἀλλὰ καὶ πραγματικῶν ἀγοραστῶν/ἀναγνωστῶν. Ἡ μικρὴ –τόσο σὲ ἀπόλυτους ὅσο καὶ σὲ σχετικὸς ἀριθμούς– πελατεία τους λειτουργεῖ ἀπαγορευτικὰ ὡς πρὸς μιὰ περαιτέρω ἐξειδίκευση. Ἡ διαφοροποίηση ἡ ὁποία στὸ ἐξωτερικὸ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τοὺς ὅρους: magazine, review, journal, chronicle, gazette, periodical, publication périodique, revue, Zeitschrift, Periodicum, Magazin, Fachorgan, κ.ἄ. δὲν λειτουργεῖ στὴν ἐλληνικὴ ἐκδοτικὴ ἀγορά, ὅπου ὅλα τσουβαλιάζονται κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ ὅρο «σύγγραμμα περιοδικόν», ἐνῶ ὁ ὅρος «ἐπιθεώρησις» ἐμπεριέχεται μὲν σὲ καμιά τριανταριά τίτλους ἢ ὑπότιτλους, ἀδιακρίτως

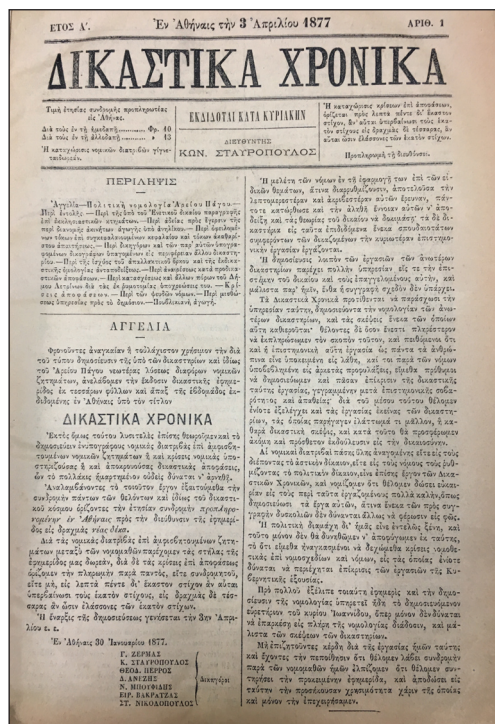
περιεχομένου, ενώ την ίδια στιγμή χρησιμοποιείται ακόμη και σε τίτλους έφημερίδων, όπως ή *Επιθεώρησις, έφημερίς πολιτική ή και τών ειδήσεων*, στην Πάτρα, το 1881.

Ό σαφής ή υπόρρητος διαχωρισμός σε περιοδικά «ύψηλης» και «χαμηλής» κυκλοτούρας, όπως εμφανίζεται στην Κεντρική και την Δυτική Εύρωπη, δεν μεταφέρεται στην ελληνική αγορά, όπου τουλάχιστον έως την δεκαετία 1880 το τοπίο τών καταναλωτών είναι, όπως ήδη είπαμε, λίγοπολύ ομοιογενές. Το αξίωμα «low prestige - high circulation» δεν ισχύει στα καθ' ήμεις. Τα περιοδικά αποβλέπουν σε ένα «μέσο» κοινό «πάσης τάξεως» και γνωρίζουν πολύ καλά ότι κάθε περαιτέρω απόκλιση θα ήταν έμπορικά παρακινδυνευμένη, σχεδόν μοιραία, και θα λειτουργούσε εις βάρος τους, ένδεχομένως μάλιστα να ήταν έν τέλει «και ίσως ίσως περιττή».⁷⁸ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν, μέσα από διαφορετικές διαδρομές, και τα πιο ξεειδικευμένα περιοδικά που συχνά δυσκολεύονται να όρθοποδήσουν. Οί εκδότες του τεκτονικού ΠΥΘΑΓΟΡΑ τó σημειώνουν στόν πρόλογο του τέταρτου τόμου, τονίζοντας ότι έχουν αντιμετώπισει μεγάλες δυσχέρειες και «ένεκα τών ολιγίστων συνδρομητών του και ένεκα άλλων κωλυμάτων, όσα έπόμενον ήτο να συνεπαγάγη φύλλον περιοδικόν ειδικόν όλως και δι' ώρισμένον κύκλον άναγνωστών προωρισμένον».⁷⁹

Άλλα οί δυσκολίες δεν έπλητταν μόνον τούς μασόνους που πιθανότατα δεν έπαρκοΰσαν, τότε, για να συντηρήσουν δικό τους περιοδικό όργανο. Τα ίδια παράπονα εκφράζουν και εκδότες νομικών, ιατρικών,

410

139

78. «Αί Revues εισί τὰ παρ' ήμίν περιοδικά ή μάλλον ειδικόν έπιδιώκοντα σκοπόν, άλλ' ώς έχουσι τὰ παρ' ήμίν ή έκδοσις ειδικού τινος φύλλου, ή επιθεωρήσεως οίαι ή *Nouvelle Revue*, ή *Revue de deux mondes*, ή *Revue Britannique*, ή *Revue politique et littéraire* είναι αδύνατος και ίσως ίσως περιττή», ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ 1 (21 Ιανουαρίου 1887) άρ. 1, σ. 1.

79. ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ 4 (Ιανουάριος 1885) άρ. 1, σ. 3.

ἐκκλησιαστικῶν καὶ στρατιωτικῶν περιοδικῶν, ποὺ προφανῶς στόχευαν σὲ ἕνα δυνάμει εὐρύτερο πελατολόγιο. Ἀπὸ τὰ ἐπιλογικὰ σημειώματά τους γίνεται ξεκάθαρο ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ δὲν ἦταν ἄρκετὸ γιὰ τὴν μακροήμερυσή τους. Δικαστές, δικαστικοὶ ὑπάλληλοι, δικηγόροι, φοιτητὲς τῆς νομικῆς καὶ δημόσια καταστήματα δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ νὰ στηρίξουν περιοδικὰ ὅπως τὰ ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, ὁ ΣΟΛΩΝ ἢ ἡ ΝΟΜΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ. Οἱ περὶ τὴν ἱατρικὴν ἀσχολούμενοι ἐπίσης δὲν ἐπαρκοῦσαν, ὅπως διαφαίνεται στὸ ἀπαισιόδοξο σημείωμα τοῦ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ, ποὺ δημοσιεύεται στό, ὅπως ἀποδείχτηκε ἐκ τῶν πραγμάτων, τελευταῖο τεῦχος του, τὸ 1876 (σ. 224), «διὰ νὰ μὴ καταστήσωμεν καὶ πάλιν εἰς τὸ συμπέρασμα: Εἶνε λυπηρὸν νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπάρξῃ παρ' ἡμῖν οὐδὲ ἐν περιοδικὸν ἱατρικὸν σύγγραμμα». Ἄλλωστε οὔτε οἱ στρατιωτικοὶ ὅλων τῶν βαθμίδων, οἱ εὐέλπιδες καὶ οἱ λοιποὶ ἐνδιαφερόμενοι δὲν μπορούσαν νὰ διασφαλίσουν τὴν συνέχιση τῆς ἔκδοσης τοῦ στρατιωτικοῦ περιοδικοῦ ὁ ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ. Στὴν ἴδια γραμμὴ πλεύσης καὶ ἡ νοικοκυρεμένη καὶ τακτικὰ ἐκδιδόμενη ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΦΩΝΗ, ποὺ ἀποδίδει τὴν διακοπὴ τῆς ἔκδοσής της στὴν μεγάλη ἀμάθεια τῶν ἱερέων καὶ στὴν μειωμένη συμμετοχὴ τῶν ἱεραρχῶν, δηλαδὴ στὴν ἀδυναμία τῶν φυσικῶν ἀποδεκτῶν της νὰ τὴν ὑποστηρίξουν ὑλικά καὶ ἠθικά.

Ὁ Χῶρος καὶ ὁ Χρόνος

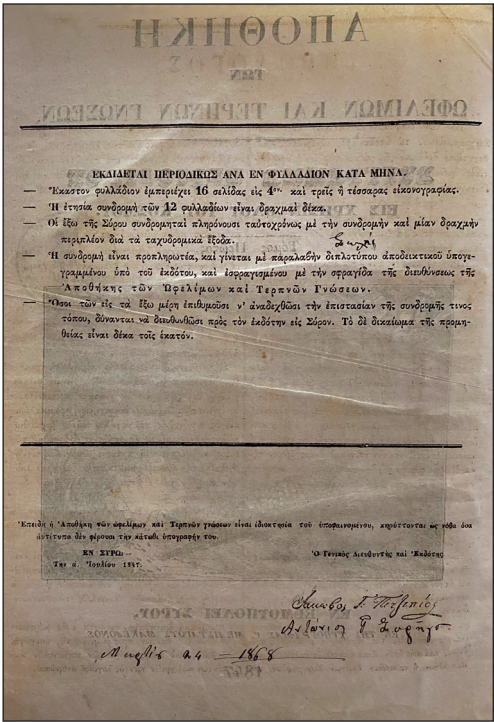
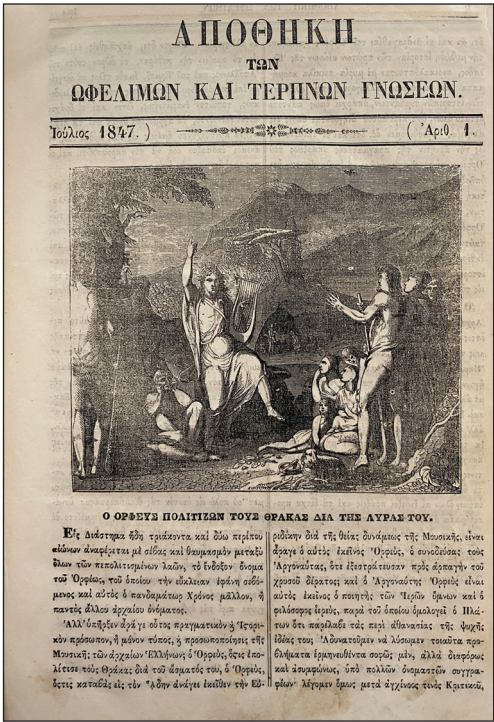
Ἀπὸ τὸ 1811, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε στὴν Βιέννη ὁ ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ, ἕως τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα ἑκατοντάδες περιοδικὰ παρακολουθοῦν καὶ ἀποτυπώνουν ὅλες τὶς ἐκφάνσεις καὶ ἐκφράσεις τῆς πνευματικῆς, πολιτιστικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ταυτόχρονα μὲ τὸν μακρόβιο καὶ ἐμβληματικὸ ΕΡΜΗ, ποὺ σφραγίζει τὴν δεκαετία 1811-1820, στὴν τριετία ποὺ προηγήθηκε τῆς Ἐπανάστασης κυκλοφόρησαν τέσσερα ἀκόμη βραχύβια ἔντυπα, πολὺ μικρότερης ἐμβέλειας: ἡ ΚΑΛΛΙΟΠΗ ἐπίσης στὴν Βιέννη, καὶ ἡ ΑΘΗΝΑ, ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ καὶ ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ στὸ Παρίσι, ὅλα σὲ γεωγραφικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὶς ἐξελίξεις σὲ αὐτόν. Ἡ κυκλοφορία τους ἐγγράφεται στὸ δυναμικὸ φορτίο τῆς συνάντησης τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἐξελίξεων μὲ τὴν κινητικότητα τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων καὶ διανοουμένων. Στὶς σελίδες τους ἀποτυπώνεται ἡ κοινὴ ἐπιδίωξη τῆς χειραφέτησης τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου ποὺ διαπλεκόταν μὲ τὸ αἶτημα τῆς συγκρότησης κρατικῆς ὀντότητας καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν κανονικοτήτων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πορεία τους. Ἡ διακοπὴ τῆς ἔκδοσης τῶν προεπαναστατικῶν περιοδικῶν ὑπαγορεύτηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τοῦ γεωγραφικοῦ κέντρου τοῦ Ἀγώνα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅπου οἱ ἀνάγκες τῆς ἔνωσης σύρραξης ἀπαιτοῦσαν ἕνα διαφορετικὸ εἶδος ἐντύπου. Τὸ ἔντυπο ποὺ κυριαρχεῖ στὴν διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ἡ ἐφημερίδα.

Μετά, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ἐπακόλουθη ἀκτινοβολία ποὺ ἀποκτᾷ τὸ νέο διοικητικὸ κέντρο, ἐμφανίζεται μιὰ ὁμοβροντία περιοδικῶν. Ἡ νέα μητρόπολη ἀπορροφᾷ, στὴν ἀρχὴ τυπογραφικὰ καὶ στὴν συνέχεια καὶ πολιτισμικά, τὶς ἐκδοτικὲς λειτουργίες τῆς Βιέννης καὶ τῆς Βενετίας –για νὰ μείνουμε στὰ δύο μεγάλα ἐκδοτικὰ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ

περίοδο- και σύντομα γίνεται ή μήτρα όπου παράγονται και απολήγουν τὰ προϊόντα τῶν «ἐγκριτοτέρων καλάμων», πρακτική πού συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ αἰώνα. Ἡ Ἀθήνα προβάλλει ὡς συγκεντρωτικὸς πόλος, ἂν καὶ ἡ αἶγλη τῆς πρωτεύουσας δὲν ἀπορρέει ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς. Τὸ 1852 ἡ Ἀθήνα ἔχει μόλις 24.000 κατοίκους, ἡ Ἑρμούπολη 19.000, ἡ Πάτρα 14.000 καὶ ἡ Τρίπολη 10.000. Αὐτὲς οἱ ἀναλογίες δὲν ἀντανακλῶνται στὴν ἐκδοτικὴ παραγωγή. Προφανῶς τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο εἶναι ἡ σπουδαιότητα τῆς πρωτεύουσας ὡς διοικητικοῦ κέντρου καὶ ἡ συμβολικὴ τῆς θέση ὡς τὸ κέντρο τοῦ ἀπανταχοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ τῆς Ἀθήνας ἀποτελοῦν ὄργανα καὶ φορεῖς τῶν νέων ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν, ἐνῶ ἄλλα σχετίζονται μὲ τὴν φιλοδοξία τῶν ἐκδοτῶν τοὺς νὰ συμβάλουν στὴν πλήρωση τῶν ποικίλων νέων ἀναγκῶν μιᾶς μετασχηματιζόμενης κοινωνίας. Φιλολογικά, νομικά, ἀρχαιολογικά, στρατιωτικά, ναυτικά, θρησκευτικά, ψυχωφελῆ καὶ ἐκκλησιαστικά, ἐκπαιδευτικά καὶ παιδικὰ, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, οἰκογενειακά, γυναικεῖα καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλα περιοδικὰ συμπορεύονται καὶ ἀνταγωνίζονται, διεκδικώντας τὴν προσοχὴ καὶ τὸν ὀβολὸ ἐνὸς ἀγοραστικοῦ-ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ περιορισμένου ἀριθμητικὰ καὶ διεσπαρμένου γεωγραφικά. Τὰ μισὰ, σχεδόν, ἑλληνικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα ἐκδίδονται στὴν πρωτεύουσα, ὥστόσο οἱ περισσότεροι ἀναγνώστες τοὺς, οἱ συχνὰ ὀνομαζόμενοι «φιλόμουσοι ὁμογενεῖς», εἶναι διασκορπισμένοι στὰ τέσσερα σημεία τοῦ ὀρίζοντα, πράγμα πού δὲν ἀφήνει ἀνεπηρέαστες τὶς συντάξεις τῶν περιοδικῶν, συχνὰ μάλιστα τὶς ἐπηρεάζει σὲ βαθμὸ ζωῆς ἢ θανάτου, ὅπως διαπιστώσαμε καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ ΦΙΛΙΣΤΟΡΟΣ.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1847, στὶς παραμονὲς τῶν ἐπαναστάσεων πού συγκλονίζουν τὴν Εὐρώπη, στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἑρμούπολη ἐμφανίζονται, μὲ ἕναν μῆνα διαφορά μεταξὺ τοὺς, δύο περιοδικὰ πού σφραγίζουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τύπου γιὰ τουλάχιστον μιὰ εἰκοσιπενταετία. Ἡ ΕΥΤΕΡΠΗ καὶ ἡ ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕ-

ΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΠΙΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ άπευθύνονται άμφότερες σέ ένα άριθμητικά άυξανόμενο άναγνωστικό κοινό, κοσμοούνται με εικονογραφίες, εΐναι μεγαλύτερου σχήματος άπό όσα έχουν προηγηθεΐ την πρώτη είκοσαετία άπό την ίδρυση του έλληνικού κράτους και δηλώνουν ότι φιλοδοξούν νά προσφέρουν ώφέλεια και τέρψη σέ όλόκληρη την έλληνική οίκογένεια έντός και έκτός συνόρων. Ή ΑΠΟΘΗΚΗ άκολουθεΐ τις περιπλανήσεις του έκδότη της Ίάκωβου Πιτζιπιού και μετακομΐζει στην Κωνσταντινούπολη, όπου σβήνει στις άρχές του 1849. Ή ΕΥΤΕΡΠΗ άποδεικνύεται πιό μακρόβια. Ή σημασία άμφοτέρων εΐναι καθοριστική στην διαμόρφωση του έκδοτικού σκηνικού εισάγοντας τó οίκογενειακό-φιλολογικό, εικονογραφημένο περιοδικό στην έλληνική άγορά.

Κατά τó δεύτερο μισό του 19ου αΐωνα, αυτό που διαπιστώνουμε, έστω και σχηματικά, εΐναι ότι σέ κάθε δεκαετία έπικρατούν ένας ή δύο εύρωστοι τίτλοι. Τó ένα και κυρίαρχο περιοδικό συνυπάρχει γιά λίγο με ένα διάδοχο σχήμα και κατόπιν παραδίδει την σκυτάλη στο έπόμενο. Ή δημοφιλής ΕΥΤΕΡΠΗ που ξεκίνησε τó 1847, άρχισε ήδη νά φθίνει άπό τó 1852, άφου στο μεταξύ εΐχε ίδρυθεΐ τó 1850 ή ΠΑΝΔΩΡΑ ή ΕΥΤΕΡΠΗ άντεξε τρία άκόμη χρόνια, αλλά σταμάτησε νά έκδίδεται τó 1855.

Ή κυρίαρχη πλέον ΠΑΝΔΩΡΑ μεσουράνησε στην δεκαετία του 1860, αλλά άπειλούνταν συνεχώς άπό άρκετά νέα περιοδικά που τής στερούσαν, άργά αλλά συστηματικά, μέρος τής πελατείας της. Οί μεταβαλλόμενες πολιτικές και οίκονομικές συνθήκες έπέφεραν άνακατατάξεις και μετασχηματισμούς και στον έκδοτικό χώρο. Οί έξήντα νέοι τίτλοι που έμφανίζονται, άπό τó 1861 έως τó 1870, έπιμερίζουν τó δυνάμει άναγνωστικό κοινό και διεκδικούν τμήματά του. Άνδρες, γυναΐκες, νέοι, παιδιά, έπαγγελματίες και έμποροι, χριστιανοί όρθόδοξοι, καθολικοί και διαμαρτυρόμενοι, έβραΐοι, τέκτονες, γεωργοί, ίατροί, στρατιωτικοί, φιλόλογοι και ιστορικοί, παιδαγωγοί, λόγιοι και έπίδοξοι ποιητές, θεολόγοι, βιβλιόφιλοι και μή, έκδίδουν τά δικά τους περιοδικά, ένω παράλληλα όλοι στεγάζονται κάτω άπό την όμπρέλα του άειθαλούς οίκογενειακού-φιλολογικού περιοδικού. Όταν ή ΠΑΝΔΩΡΑ σταμάτησε την κυκλοφορία της, τó 1872, τó πεδίο ήταν πλέον έλεύθερο. Την θέση της έπιχείρησαν νά την καταλάβουν έπίδοξοι νέοι έκδότες με νέα έντυπα, που όμως δέν κατάφεραν νά μακροημερεύσουν.

Ή πραγματική διάδοχος έμφανίστηκε τó 1876 με τόν πολύσημο τίτλο ΕΣΤΙΑ. Ή ίδρυσή της όριοθετεΐ την άπόληξη μιās διεργασίας που ξεκινά άπό τά μέσα τής δεκαετίας 1861-1870, με πολλές άτελέσφορες ή θνησιγενείς προσπάθειες και πειραματισμούς που όμως συνέβαλαν στο ξεκαθάρισμα του τοπίου και στην δημιουργία τών προϋποθέσεων γιά την κυκλοφορία νέων σημαντικών περιοδικών στην κρίσιμη είκοσαετία 1870-1890. Τó φαινόμενο ύπερβαΐνει την άθηναΐκή σκηνή. Στο Παρίσι ό Σμυρνιός δημοσιογράφος Ι. Ίσιδωρίδης-Σκυλίσσης πρωτοπορεΐ έκδίδοντας γιά δύο χρόνια (1868-1869) τά ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ, όπου δημοσιεύονται έγκυκλοπαιδικά θέματα γενικού ένδιαφέροντος που σφραγίζουν τόν οίκογενειακό προσανατολισμό του περιοδικού και άναδεικνύουν την καταλυτική σημασία τής γυναικείας παρουσίας ως όργανικό μέρος τών περιοδικών τόσο σέ έπίπεδο παραγωγής όσο και κατανάλωσης. Ή σταθερή στήλη προς τó τέλος κάθε τεύχους, έν εΐδει έπιστολής, που έπιγράφεται «Τά του συρμού και άλλα διάφορα», με την συχνή προσφώνηση «φίλη μου» και την ύπογραφή Ζωή Π., άποτελεΐ την στέρεη βάση γιά την εύρύτερη δημόσια ύποδοχή και άποδοχή του γυναικείου φύλου στον περιοδικό τύπο τής έποχής. Ήξάλλου, στην πατρίδα του Ίσιδωρίδης-Σκυλίσσης, στα ίδια χρόνια (1869-1874), ο

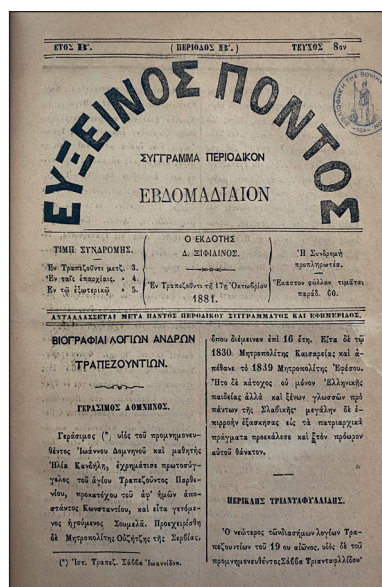
MENTΩΡ, ένα από τα λίγα περιοδικά που δημοσιεύει αναλυτικούς καταλόγους των συνδρομητών του, τοποθετεί τις έλλογιμες κυρίες συνδρομητρίες σε ξεχωριστή ενότητα, ανάμεσα στο έκκλησιαστικό, επιστημονικό και έμπορικό κατεστημένο του ελληνισμού της Όθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι υπόλοιπες πόλεις του ελληνικού κράτους δεν έχουν να επιδείξουν σπουδαία ή έστω μακρόβια περιοδικά. Τα έπαρχιακά έντυπα κατά κανόνα περιορίζονται σε μια άκτινα τοπικής έμβλειας, καλύπτοντας συνήθως την ευρύτερη περιοχή τους, αν και ένιοτε φτάνουν σε έντελως απρόσμενες περιοχές έκμεταλλεύμενα τα συγγενικά και παροικιακά δίκτυα. Η σχετικά αύξημένη παρουσία των Έπτανήσων εγγράφεται στην δυναμική που ήδη είχαν αποκτήσει κατά την προ της ένσωμάτωσης περίοδο, ενώ τα δύο αξιόλογα αστικά κέντρα, εντός του ελληνικού κράτους, ή Πάτρα και ή Ερμούπολη, αν και έχουν να επιδείξουν διψήφιο αριθμό περιοδικών, δεν αλλάζουν την αθηνοκεντρική εικόνα της ελληνικής πολιτείας. Ός εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα μπορεί να θεωρήσει κάποιος την ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟ του Ίωάννη Φουστάνου, που περί τα τέλη του αιώνα εκδίδεται στην Σύρο και διανέμεται σε 4.000 γιατρούς στην ελληνική επικράτεια και την άλλοδαπη. Είναι ενδιαφέρον ότι στις ευχαριστίες του Φουστάνου, για την ευμενή υποδοχή των πρώτων τευχών προβάλλονται ιδιαίτερα τα επαινετικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν στα έντυπα των Πατρών και των Αθηνών, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά το τρίπολο Πάτρας - Αθήνας - Ερμούπολης. Η Σμύρνη, ή Κωνσταντινούπολη και ή Αλεξάνδρεια θα μπορούσαν να ήταν κάλλιστα οι επόμενοι σταθμοί, που αν και δεν κατονομάζονται, σίγουρα όμως υπονοούνται: «έν τη άλλοδαπη (Ευρωπαϊκή και Ασιατική Τουρκία, Νήσοις του Αιγαίου, Κρήτη και Αίγυπτο)».

Η Κωνσταντινούπολη, ή Σμύρνη και ή Αλεξάνδρεια είναι οι τρεις πόλεις της Ανατολής, όπου συγκεντρώνεται ένας αξιόλογος αριθμός περιοδικών, δίχως ωστόσο να απειλούν την πρωτοκαθεδρία της Αθήνας, ούτε σε αριθμούς, αλλά ούτε σε ποιότητα, έμβλεια, μακροβιότητα, αίγλη, κύρος, λάμψη και επίδραση. Στην πλειονότητά τους, αν και προφανώς επιδιώκουν την συνεργασία με συγγραφείς της πρωτεύουσας, στην πράξη και εκ του αποτελέσματος, φαίνονται να περιορίζονται στην τοπική λογιосύνη αλλά και συνδρομή.⁸⁰ Από τους 1.450 συνδρομητές του MEN-

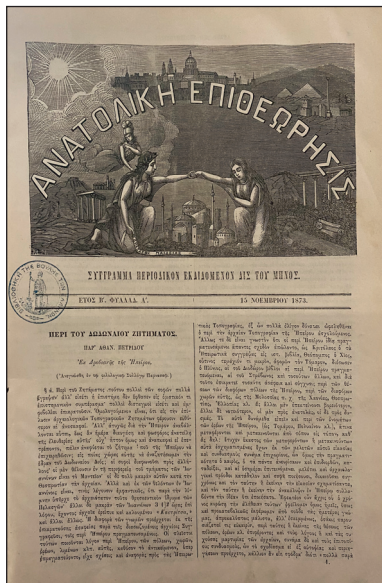

74

210

80. Το ΝΕΟΝ ΣΕΡΑΠΕΙΟΝ (1881) διαθέτει ανταποκριτές σε δεκαπέντε αίγυπτιακές πόλεις και μόνον έναν εκτός Αιγύπτου, στην Σμύρνη.

42

390

ΤΟΡΟΣ (Σμύρνη 1869-1874), μόνον 21 βρίσκονται στην Ελλάδα, και από τους 182 καταγεγραμμένους συνδρομητές του ΒΙΩΝΟΣ (Σμύρνη 1878-1879) δύο μόνον είναι κάτοικοι Αθηνών, οι κκ. Θεόδωρος Πάγκαλος και Χαρίτων Ταλάσιος. Η πρωτεύουσα, δηλαδή, του ελληνικού κράτους έχει ακριβώς τόν ίδιο αριθμό συνδρομητών με όσους είχε το ίδιο περιοδικό στο Παρίσι. Η έλλαδική αγορά δέν καθίσταται προορισμός για τὰ περιοδικὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ αὐτὸ τεκμαίρεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν περιορισμένη διακίνησή τους σὲ πόλεις τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά τους, πού συχνὰ περιορίζονται σὲ θέματα τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ εἰκόνα πού διαγράφεται ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν συνεργατῶν, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ ντόπιοι λόγιοι. Ξεφυλλίζοντας π.χ. τὰ δύο περιοδικὰ συγγράμματα τῆς Τραπεζούντας, ἀντιλαμβάνεται κάποιος ὅτι ὁ ΑΣΤΗΡ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ καὶ ὁ ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ δύσκολα θὰ ἔβρισκαν πελατεία στὴν Πάτρα ἢ τὴν Κέρκυρα. Βεβαίως τὸ ἴδιο ἰσχύει, σὲ κάπως μικρότερο βαθμὸ καὶ ἀντιστρόφως, ἀφήνοντας τὰ ἀθηναϊκὰ περιοδικὰ νὰ κυριαρχοῦν σὲ μιὰ μονόδρομη τροχιά πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ σμυρναϊκὴ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ τοῦ Θεοφάνους Γ. Παράσχου, πού ἐκδίδεται «τῇ συμπράξει πολλῶν ἐν Ἀθῆναις λογίων» καὶ ἀπὸ τὰ 500 ἀντίτυπά της στέλνει τὰ 100 περίπου στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ. Βεβαίως αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἐνδεχομένως τὸ περιοδικὸ νὰ εἶχε ἀρχικὰ ξεκινήσει τὴν ἐκδόσή του στὴν Ἀθήνα.

Πέραν τῶν λοιπῶν ἀδιάσειστων τεκμηρίων γιὰ τὴν εὐρύτατη κυκλοφορία τῶν πρωτευουσιάνικων ἐντύπων στὴν ἐπαρχία, τὴν ὁμογένεια καὶ τὴν διασπορά, ὅπως αὐτὴ ἀπεικονίζεται μὲ βάση τὶς ἔδρες τῶν ἀνταποκριτῶν, τοὺς τόπους κατοικίας τῶν συνδρομητῶν, τὶς στήλες τῆς ἀλληλογραφίας κλπ., ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ καταχώριση διαφημιστικῶν ἀγγελιῶν γιὰ ἐπαρχιακὲς ἐπιχειρήσεις καὶ καταστήματα στὰ ἐξώφυλλα τῶν ἀθηναϊκῶν περιοδικῶν. Σὲ ἕνα καὶ μόνο τεῦχος τῆς ΑΣΤΡΑΠΗΣ (Ἀθήνα 1897) μετρῶ ρεκλάμες ἐπιχειρήσεων ἀπὸ δέκα τουλάχιστον πόλεις. Καταστήματα, ἐπιχειρήσεις καὶ ἐπαγγελματίες ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, τὴν Πάτρα, τὴν Καλαμάτα, τὴν Κεφαλονιά, τὴν Κόρινθο, τὸν Μελιγαλά, τὴν Τρίπολη, τὴν Μεσσήνη, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Κάιρο, πληρώνουν κατὰ στίχο γιὰ νὰ διαφημιστοῦν στὴν τελευταία σελίδα καὶ στὰ ἐξώφυλλα ἐνὸς περιοδικοῦ πού ἐκδίδεται στὴν Ἀθήνα καὶ ἀποστέλλεται τουλάχιστον στὴν ἀκτίνα πού ὀρίζουν οἱ ἀνωτέρω πόλεις. Τὴν ἴδια χρονιά, ἡ ἀθηναϊκὴ ΙΡΙΣ διαφημίζει κυρίως ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ὑπηρεσίες ἐκτὸς Ἀθηνῶν: στὴν Πάτρα, τὴν Καλαμάτα, τὴν Τρίπολη, τὸ Αἴγιο, τὸ Νάυπλιο, τὴν Ζάκυνθο, τὴν Κεφαλονιά, τὴν Λευκάδα, τὴν Αἴγινα, τὸ Λαῦριο, τὴν Χαλκίδα

καί βεβαίως στην Ἀλεξάνδρεια καί τὸ Κάιρο. Πάντως, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁρισμένα ἀμφίδρομα δίκτυα, δευτερεύοντα καὶ ἐλάσσονα, δημιουργοῦνται ἀνάμεσα στὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Ρουμανία, τὶς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὴν Αἴγυπτο.

Τέλος, τὰ περιοδικὰ τῆς διασπορᾶς εἶναι λίγα, πολυτελῆ καὶ ἀκριβά. Τὰ μακροβιότερα καὶ γνωστότερα, ὁ ΕΣΠΕΡΟΣ καὶ ἡ ΚΛΕΙΩ τῆς Λειψίας, κυριαρχοῦν στὴν δεκαετία τοῦ 1880, ἐνῶ εἶχαν προηγηθεῖ στὸ Λονδίνο ὁ ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ τοῦ πολυπράγμονος Στέφανου Ξένου καὶ στὸ Παρίσι τὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ τοῦ περιοδεύοντος δημοσιογράφου Ἰωάννη Ἰσιδωρίδη-Σκυλίσση καὶ ἡ ΕΘΝΙΚΗ ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ τοῦ ἱατροῦ Ἀλεξάνδρου Μεῦμάρ. Ὅλα ἱκανοποιοῦν πολὺ συγκεκριμένες ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ὁμογένειας καὶ ἐντάσσονται στὶς ἀπόπειρες γιὰ τὴν παραγωγή ἐνὸς προϊόντος ἐφάμιλλου τῶν εὐρωπαϊκῶν ὁμολόγων τους: ποικίλη ὕλη μὲ πλούσια εἰκονογράφηση, σὲ μεγάλο σχῆμα καὶ ἐκλεκτὸ χαρτί. Τὰ περιοδικὰ αὐτὰ διατηροῦν ὑψηλὲς τὶς τιμὲς τῆς συνδρομῆς καὶ προσφέρουν στὴν μεγαλοαστικὴ καὶ ἀστικὴ πελατεία τους πανάκριβα χρυσόδετα περικαλύμματα στὸ τέλος τοῦ ἔτους, προκειμένου νὰ διακοσμήσουν καταλλήλως τὶς βιβλιοθήκες τους. Πάντως, παρατηρῶ ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σωζόμενα στὶς δημόσιες ἐλληνικὲς βιβλιοθήκες ἀντίτυπα, π.χ. τοῦ ΕΣΠΕΡΟΥ καὶ τῆς ΚΛΕΙΟΥΣ, ποὺ κατὰ κανόνα προέρχονται ἀπὸ ἰδιωτικὲς δωρεές, εἶναι πανόδετα ἢ χαρτόδετα μὲ δερμάτινη ράχη, προϊόντα τοπικῶν βιβλιοδετείων. Οἱ ἐν Ἑλλάδι συνδρομητὲς προφανῶς ἐπέλεγαν φθηνότερες λύσεις ἀπὸ τὰ χρυσοποικίλτα βιομηχανικὰ ἐξώφυλλα ποὺ διαφημίζει ἡ ΚΛΕΙΩ πρὸς ἑπτὰ χρυσὰ φράγκα ἕκαστο, τιμὴ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὴ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ δεδομένα, ἂν τὴν συγκρίνουμε μὲ τὶς 15 δρχ. ποὺ κόστιζε τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ μία ἐτήσια συνδρομὴ τῆς ΕΣΤΙΑΣ. Ἀκριβὸς ἦταν καὶ ὁ ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, ποὺ ἡ ἐτήσια συνδρομὴ του, τὸ 1860, στοίχιζε ὅσο ἓνας λουτήρας (μπανιέρα) ἀπὸ κασσίτερο καὶ κατὰ τι λιγότερο ἀπὸ τὸ ἥμισυ τοῦ κόστους μιᾶς καλῆς οἰκιακῆς ραπτομηχανῆς.⁸¹

ΤΟΠΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ					
Ἀθήνα	311	Λονδίνο	3	Βουκουρέστι	1
Κωνσταντινούπολη	48	Μυτιλήνη	3	Γαλάτσι	1
Σμύρνη	40	Πύργος (Ἡλείας)	3	Ἡράκλειο	1
Ζάκυνθος	33	Βάρνα	2	Ἰωάννινα	1
Πάτρα	26	Βόλος	2	Καλαμάτα	1
Κέρκυρα	19	Θεσσαλονίκη	2	Λάιντεν (Leiden)	1
Ναύπλιο	16	Θήρα	2	Μάλτα	1
Ἀλεξάνδρεια	15	Λάρνακα	2	Μασσαλία	1
Πειραιᾶς	14	Λειψία	2	Μόναχο	1
Ἑρμούπολη	13	Λευκωσία	2	Πύργος (Βουλγαρίας)	1
Κεφαλονιά	7	Τραπεζοῦντα	2	Σπάρτη	1
Παρίσι	6	Τρίπολη	2	Χαλκίδα	1
Βραῖλα	5	Αἴγινα	1	Χανιά	1
Κάιρο	5	Ἀμστερνταμ	1	Χίος	1
Βιέννη	3	Ἄργος	1	ΣΥΝΟΛΟ	605

81. Βλ. π.χ. τὶς τιμὲς τῶν ἀντίστοιχων προϊόντων στὶς διαφημίσεις, ὅπως καταχωρίζονται στὶς τελευταῖες σελίδες τοῦ περιοδικοῦ, ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ 1 (6 Σεπτεμβρίου 1860) ἀρ. 9, σ. 233.

Ὁ γεωγραφικὸς χάρτης ποὺ συγκροτεῖται μὲ βάση τὶς ἔδρες τῶν περιοδικῶν διευρύνεται αἰσθητὰ μέσα:

α) ἀπὸ τοὺς ὀνομαστικοὺς καταλόγους τῶν συνδρομητῶν, ποὺ εἶναι μὲν λίγοι ἀλλὰ ὅλοι κατὰ τόπους ταξινομημένοι,

β) ἀπὸ τὶς ἔδρες τῶν ἀνταποκριτῶν-πρακτόρων,

γ) ἀπὸ τὴν διαφορετικὴ τιμὴ τῆς συνδρομῆς μὲ τὰ ἀντίστοιχα νομίσματα κατὰ χώρα, ὅπως καταχωρίζονται στοὺς ὅρους τῆς συνδρομῆς,

δ) ἀπὸ καταλόγους καταστημάτων ὅπου διατίθεται τὸ περιοδικό, ὅπως καταγράφονται στὰ ἴδια τὰ ἔντυπα, καὶ τέλος

ε) ἀπὸ τὶς στήλες τῆς ἀλληλογραφίας ὅπου, ἀκόμη κι ὅταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀλληλογράφου περιορίζεται στὰ ἀρχικά του, ὁ τόπος κατοικίας σημειώνεται πάντα. Ἐστὼ καὶ ἂν κάποιες ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις εἶναι εἰκονικὲς ἢ πλασματικὲς, στὸ σύνολό τους ἀποδεικνύονται διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν ἀκτίνα διάδοσης τοῦ κάθε περιοδικοῦ.

Συνδυάζοντας τὶς παραπάνω πηγὲς μὲ πλῆθος ἀπὸ σκόρπιες ἄλλες εἰδήσεις καὶ ἀναφορὲς, διαπιστώνουμε ὅτι τὰ ἑλληνικὰ περιοδικὰ εἶχαν μεγάλη ἐμβέλεια καὶ ἔφταναν στὰ τέσσερα ἄκρα τοῦ ὀρίζοντα, καλύπτοντας τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ἐπιθυμίες ἐνὸς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ποὺ γεωγραφικὰ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν Μόσχα ἕως τὴν Νέα Ὑόρκη καὶ ἀπὸ τὴν Καλκούτα ἕως τὸ Λίβερπουλ, ἀλλὰ ποὺ ὁ πυρήνας του ἐστιάζεται στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, στὰ ἀστικὰ κέντρα τῆς Τουρκίας μὲ συμπαγεῖς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, τὴν Αἴγυπτο καὶ ὅλα τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ὁ Καλοποθάκης, ἔμπειρος δημοσιογράφος, περιγράφει τὴν διάδοση τῆς δικῆς του ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ: «Πρὸς Ἀνατολὰς μὲν μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, πρὸς Νότον μέχρι τῆς Αὐστραλίας, πρὸς Δυσμὰς μέχρι τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἐν Εὐρώπῃ εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἐπικρατείας της».⁸²

Τὸ 1890, ἓνα ἄλλο παιδικὸ ἔντυπο, τὸ ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ, καταγράφει 175 «πόλεις ἐν αἷς εἶνε διαδεδομένον μέχρι τοῦδε». Οἱ περισσότερες εἶναι πόλεις καὶ κομποπόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὴν Ἀνδρίτσαινα, τὸ Κόρθιον, τὸν Μυλοπόταμο, τὸ Κεράσοβο καὶ τὰ Φιλιατρά, ἐμφανίζονται καὶ ἡ Ἀδριανούπολις, τὸ Λονδίνο, τὸ Παρίσι καὶ ἡ Νεάπολις τῆς Ἰταλίας. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ ΦΟΙΒΟΣ, ἓνα ἐκλαϊκευτικὸ ἱατρικὸ περιοδικό, ἀπαριθμεῖ τουλάχιστον 230 πόλεις ὅπου ἔχει ἀπὸ ἓναν ἕως διακόσιους συνδρομητὲς. Πρόκειται γιὰ ἓναν σαφῶς πιὸ εὐρύχωρο καὶ κοσμοπολίτικο χάρτη, ὅπου φιγουράρουν οἱ περισσότερες εὐρωπαϊκὲς μεγαλουπόλεις καὶ σχεδὸν ὅλες οἱ πόλεις τῆς Τουρκίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ρουμανίας, τῆς Βεσσαραβίας καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἐνδεικτικὰ, ὄχι κάτω ἀπὸ τὸ Α, ἀλλὰ στὸ Β καταχωρίζονται, ἀλφαβητικὰ, 23 πόλεις ποὺ ἀποτυπώνουν τὸ στίγμα καὶ τὸ εὖρος τῆς διάδοσής του: Βαδισανὴ Εὐξείνου Πόντου, Βαλτέτσιον Τριπόλεως, Βάρνα, Βελβέης Αἰγύπτου, Βένχα Αἰγύπτου, Βεράτιον, Βέρβαινα Κυνουρίας, Βερδιάνσκο, Βερλάδ Ρωμανίας, Βερολίνο, Βεχὲτ Ρωμανίας, Βηρυττός, Βιέννη, Βομβάη Ἰνδιῶν, Βόνιτσα, Βόστον (Ἀμερικῆς), Βούθα-πέσθη Οὐγγαρίας, Βουκαρέστιον, Βουφράδα, Βραῖλα Ρουμανίας, Βρασιαὶ Κυνουρίας, Βρυούλα Σμύρνης, Βῶλος.

82. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ 10 (Δεκέμβριος 1877) ἀρ. 120, σ. 672.

Τὸ «Οἰκονομικὸν Ζήτημα»

«Τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα εἶναι τὸ ζημιοῦν ἐκάστοτε ἐν Ἑλλάδι τὰ φύλλα».⁸³

«Περιοδικὸν σύγγραμμα οὐ ζήσεται ἐν Ἑλλάδι».⁸⁴

«Δὲν βλέπετε ὅτι οὐδὲν περιοδικὸν φύλλον ἐπαγιώθη ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν παλιγγενεσίας μέχρι σήμερον;»⁸⁵

«Καθ' ἐκάστην ἀναγγέλλονται καὶ καθ' ἐκάστην ἀποθνήσκουσιν ἐξ ἀτροφίας περιοδικὰ διάφορα».⁸⁶

Ἄν γιὰ τὰ βιβλία ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπανεκδόσεων ἀποτελεῖ τὸν δείκτη τῆς ἐπιτυχίας καὶ διάδοσής τους, γιὰ τὰ περιοδικὰ ἡ μακροήμερευση σὲ συνάρτηση μὲ τὰ τιράζ τους συνιστοῦν τὸν δείκτη τῆς κοινωνικῆς καὶ ιδεολογικῆς ἀποδοχῆς τους καὶ ἐν τέλει τῆς ἐμπορικῆς βιωσιμότητάς τους. Μὲ ἀπαρέγκλιτο στόχο τὴν συνέχιση τῆς ἐκδοσης, ἡ διατήρηση καὶ ἡ διεύρυνση τοῦ πελατολογίου τους βρίσκονταν συνεχῶς στὸ ἐπίκεντρο τῶν προσπαθειῶν ὅλων τῶν ἐκδοτῶν. Καθὼς τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς διαφημίσεις καὶ τὶς ἀγγελίες εἶναι μᾶλλον ἀμελητέα, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ πιὸ ἐπιτυχημένα περιοδικὰ, οἱ πωλήσεις εἶναι ἡ κύρια πηγὴ ἐσόδων, καθ' ὅλην τὴν διάρκειά τοῦ αἰῶνα.

Ἡ συμπλήρωση τοῦ πρώτου ἔτους, ποὺ συνήθως συνέπιπτε μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ πρώτου τόμου, εἶναι ἓνα σημαντικὸ γεγονὸς ποὺ ἀναγγέλλεται καὶ σχολιάζεται ἀναλόγως. Ὅταν ἡ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, στὸ Παρίσι τὸ 1871, τὰ κατάφερε νὰ προχωρήσει στὸ δεύτερο ἔτος, ἐξομολογεῖται στοὺς ἀναγνῶστες τῆς πὼς «ἐκινδύνευσεν ἵνα ναυαγήσῃ τελευτῶντος τοῦ πρώτου ἐνιαυτοῦ, ἐὰν μὴ, παλαιόντες πρὸς μύρια προσκόμματα, καὶ παρ' οὐδὲν λογιζόμενοι καὶ ζημίας καὶ πόνους καὶ δὴ καὶ τοὺς μεγίστους κινδύνους, κατωρθοῦμεν τέλος ἵνα σώσωμεν αὐτό».⁸⁷ Ἀντιθέτως, ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, στὴν Θεσσαλονίκη τὸ 1890, δὲν κατόρθωσε νὰ ὑπερβεῖ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς ἡλικίας του, καὶ ἐνῶ ξεκίνησε παρομοιάζοντας τὴν ἐκδοτικὴ του προσπάθεια μὲ «βήματα νηπίου», ἐνηλικιώθηκε καὶ γέρασε μέσα σὲ μόλις ἓναν χρόνο καὶ ἴσα ἴσα προλαβαίνει νὰ ἀναγγεῖλει τὸν ἐπερχόμενο «αἰώνιον τοῦ θανάτου ὕπνον».⁸⁸

Στὰ ἀπολογιστικὰ κείμενα, οἱ προσφιλέστερες παρομοιώσεις εἶναι μὲ καράβια σὲ φουρτουνιασμένα πελάγη καὶ μὲ θνήσκοντες νεαροὺς ὁργανισμούς. Οἱ ταλαιπωρημένοι ἐκδότες ἀρέσκονται νὰ φαντάζονται τὶς μύριες ὅσες δυσκολίες ὡς τῆς θαλάσσης τὰ κύματα ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὸ κλυδωνιζόμενο σκάφος-ἐντυπο νὰ οὐριοδρομήσῃ

83. ΑΘΗΝΑΪΣ 6 (1 Ἰανουαρίου 1881) ἀρ. 1, σ. 1.

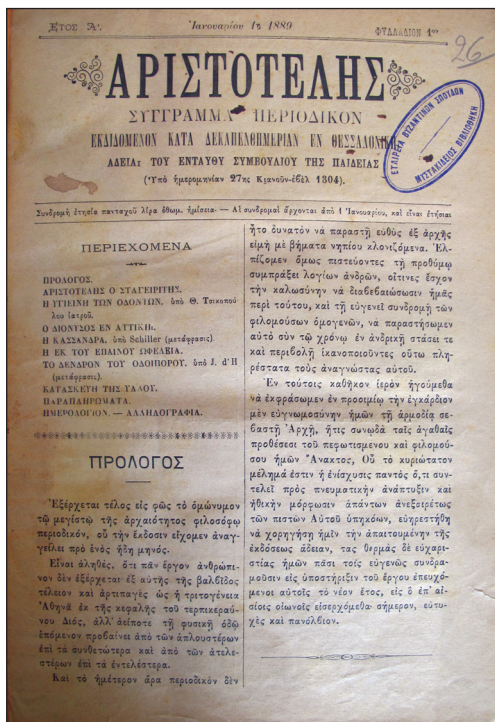
84. ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ 4 (15 Δεκεμβρίου 1866) ἀρ. 95, σ. 612.

85. ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ 2 (Δεκέμβριος 1869) ἀρ. 24, σ. 379.

86. Ἐφ. Ἄστυ (24 Δεκεμβρίου 1889) ἀρ. 222.

87. Ἡ ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ 2 (1871) σὲ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ «Πρὸς τοὺς κ.κ. συνδρομητὰς τῆς Ἑθνικῆς Ἐπιθεωρήσεως» ποὺ προτάσσεται στὸν τόμο.

88. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ 1 (Ἰούλιος 1890) ἀρ. 23 & 24, σ. 344, «Δηλοποιήσις: Ἐὰν διὰ τὸ μέλλον θὰ ἔχωμεν συνδρομητὰς θὰ συνεχίσωμεν τὸ ἔργον ἀπὸ α' Σεπτεμβρίου. Ἐὰν δὲ τούναντίον, ὁ ἡμέτερος ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ θὰ ἀναπαυθῇ ἤδη τὸν αἰώνιον τοῦ θανάτου ὕπνον ὅπως ἄλλοι προγενέστεροι αὐτοῦ συνάδελφοι ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐν Ἀθήναις, διότι τὰ τοιαῦτα εἶναι συνήθη παρ' ἡμῖν».

62

ἢ ἀλλιῶς ὡς μιὰ ἀνίατη ἀσθένεια ποὺ ὀδηγεῖ βασανιστικά στὴν παραίτηση καὶ τὴν ἀνυπαρξία. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα δὲν καταφέρνει νὰ ξεπεράσει τὸν κάβο τοῦ πρώτου ἔτους, πολλὰ μάλιστα σβήνουν ἐντελῶς πρόωρα, μετὰ ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἢ τρίτο φύλλο, δίχως νὰ λείπουν καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἔβγαλαν ἓνα καὶ μοναδικὸ τεύχος (ἢ τουλάχιστον ἓνα μόνο διασώζεται) καὶ ἀθόρυβα ἐξαφανίστηκαν.

Στὸ ἄλλο ἄκρο ὑπάρχει ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ἐντύπων μὲ πολυετὴ παρουσία ὅπως τὰ δύο μακρόβια παιδικὰ περιοδικὰ *Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ* καὶ ἡ *ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*, τὰ φιλολογικὰ *ΠΑΝΔΩΡΑ* καὶ *ΕΣΤΙΑ*, τὸ γυναικεῖο ἡ *ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ*, καθὼς ἐπίσης καὶ κάποια ἱατρικά, νομικά καὶ ἠθικοπλαστικά. Ἀλλά, ἀκόμη καὶ γι' αὐτὰ τὰ μακρόβια ἔντυπα οἱ συνεχεῖς «ὀχλήσεις» τῶν κακοπληρωτῶν, εἴτε

μὲ προσωπικὲς ἐπιστολὲς εἴτε μὲ τὴν δημοσίευση τῶν ὀνομάτων τους, μαρτυροῦν τὸν ἀγῶνα τους γιὰ ἐπιβίωση.

Πάντως, ἀνάμεσα στὴν ἐνθουσιώδη ἑναρξη καὶ τὴν ξαφνικὴ ἢ ἀργόσυρτη παύση, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐνδιάμεσης διάρκειας, ἡ ἐκδοτικὴ ζωὴ τῶν περιοδικῶν ἦταν συνήθως πολυτάραχη καὶ σπανίως ἀνέφελη. Τὰ συνεχῆ προσκόμματα, οἱ ἀναπόφευκτες διακοπὲς ἢ καθυστερήσεις, οἱ ζημιές, οἱ πόνοι καὶ οἱ μέγιστοι κίνδυνοι περιγράφονται γλαφυρὰ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, ὅπως εἶδαμε στὴν *ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΑ*, καὶ ἰσχύουν ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ ἀκμαιότερα δείγματα τοῦ εἴδους. Ἡ *ΠΑΝΔΩΡΑ* λίγο ἔλειψε νὰ σταματήσει τὴν ἑκδόσή της ὅταν ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία της στὴν Τουρκία, ἐνῶ ἡ «ἀπαγόρευσις εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Δούλην» ὀδήγησε καὶ τὴν *ΕΒΔΟΜΑΔΑ* στὴν ὀριστικὴ παύση.⁸⁹ Ἀλλὰ καὶ ἡ *ΕΣΤΙΑ* τὸ 1892 ὑπέστη «θανάσιμον κτύπημα» ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λογοκρισίαν ἐξαιτίας μιᾶς γελοιογραφίας ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ σὲ σατιρικὸ ἔντυπο τῶν Ἀθηνῶν: «Ἔτσι ἐχάθηκαν ὅλοι οἱ συνδρομηταὶ καὶ οἱ ἀγορασταὶ τοῦ φύλλου στὴν Τουρκία, περισσότεροι ἀπὸ χιλίους [...] Ἄλλο δὲν ἔμενε παρὰ νὰ διακοπῇ ἡ ἑκδοσις τῆς *ΕΣΤΙΑΣ* ἀφοῦ δὲν ἐσκέπαζε πιά οὔτε τὰ ἑξοδὰ της».⁹⁰

Ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν μεγάλων ἀθηναϊκῶν περιοδικῶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἀγορὰ συνιστοῦσε βαρύτατο πλήγμα, γεγονός ποὺ διατυπώνεται δίχως περιστροφές, ὥστόσο δὲν εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ αἰτία γιὰ τὴν διακοπὴ τῆς ἑκδόσής τους. Δύο ἄλλοι σημαντικοὶ παράγοντες ποὺ συμβάλλουν στὴν οἰκονομικὴ ἀστάθεια εἶναι πρῶτον ἡ πανθομολογούμενη ἀπροθυμία γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν συνδρομῶν καὶ δεύτερον ἡ κατακράτηση εἰσπραχθέντων συνδρομῶν ἐκ μέρους τῶν ἀνταποκριτῶν, συμπεριφορὲς ποὺ θὰ

89. Βλ. τὴν ἀναγγελίαν τῆς διακοπῆς τῆς ἑκδόσεως, *ΕΒΔΟΜΑΣ* 9 (4 Ἰουλίου 1892) ἀρ. 27.

90. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, τόμος Β', Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1982, σ. 143.

συζητηθούν παρακάτω. Εὐγενικές ὑπενθυμίσεις, ἐκκλήσεις, παρακάλια καὶ ἀπειλές γιὰ δημοσίευση τῶν ὀνομάτων τους, ἀκόμη καὶ γιὰ δικαστικές ἀγωγές ἐναντίον τῶν μπαταχτοσῆδων δὲν συνετίζουν τοὺς δυστροποῦντες συνδρομητὲς καὶ τοὺς ἀναξιόπιστους ἀνταποκριτές, ὅπως ἀκριβῶς εἶδαμε ὅτι συνέβη καὶ μὲ τὴν ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΑ.

Ἀναζητῶντας Συνδρομητὲς

Ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν δυνάμει συνδρομητῶν/ἀγοραστῶν/ἀναγνωστῶν –σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία ἐμπορικῶν δικτύων διακίνησης– κατέστησε τὸ σύστημα τῆς συνδρομῆς ὡς τὸν ἐπικρατέστερο τρόπο διάθεσης, τουλάχιστον ἕως τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ὁπότε καὶ ἰδρύθηκε τὸ Κεντρικὸν Πρακτορεῖον Ἐφημερίδων. Πάντως, ἀκόμη καὶ ἕως τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα αὐτὸ ποὺ κατὰ κανόνα ἴσχυε γιὰ τὰ περισσότερα περιοδικὰ ἦταν τὸ σύστημα τῶν προπληρωμένων συνδρομῶν, ἓνα σύστημα ποὺ ἐξασφάλιζε ἓναν στοιχειώδη προγραμματισμὸ καὶ τὴν κατάρτιση ἐνὸς προϋπολογισμοῦ.

Ἐβδομάδες ἕως καὶ μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη ἔκδοση, τὸ κοινὸ ἐνημερωνόταν μέσω ἀγγελιῶν ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ μονόφυλλα καὶ συχνὰ ἀναδημοσιεύονταν στὶς ἐφημερίδες ἢ καὶ σὲ ἄλλα περιοδικὰ. Οἱ λόγοι, οἱ στόχοι, ἡ ὕλη, τὰ ὀνόματα τῶν «ἐξασφαλισμένων» μελλοντικῶν συνεργατῶν, ἡ τιμὴ, τὸ ἐπιθυμητὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν, ἡ γλώσσα, τὰ βραχυπρόθεσμα καὶ μακροπρόθεσμα σχέδια, ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλὰ ἐμπεριέχονταν μέσα στὴν μία ἢ τὶς δύο σελίδες τῆς ἀγγελίας. Ἄν σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ἡ βασικὴ λειτουργία τῆς ἀγγελίας ἦταν νὰ δημοσιοποιήσει τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὶς συντεταγμένες τῆς νέας ἀπόπειρας καὶ νὰ ἐξαγγεῖλει τὸ πρόγραμμα τοῦ νέου ἐντύπου, τὸ προφανὲς «διὰ ταῦτα» ἦταν ἡ ἀνοικτὴ πρόσκληση στοὺς ἐνδιαφερόμενους νὰ ἐγγραφοῦν καὶ νὰ προκαταβάλουν τὸ ἀντίτιμο τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς. Ἡ ἴδια διαδικασία μὲ τὶς ἀναγκαῖες διαφοροποιήσεις ἐπαναλαμβανόταν πρὶν ἀπὸ τὴν λήξη κάθε ἔτους ἢ τόμου προκειμένου νὰ ἀνανεωθοῦν οἱ κατάλογοι τῶν συνδρομητῶν.

Ἐλάχιστες ἀγγελίες σώζονται ὡς μονόφυλλα, ἀρκετὲς ὅμως ἀναδημοσιεύονται στὰ πρῶτα τεύχη τῶν περιοδικῶν, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τὰ περιεχόμενά τους. Σαφὴς καὶ καθολικὴ εἶναι ἡ προσπάθεια τῶν ἐκδοτῶν νὰ προσελκύσουν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους συνδρομητὲς περιγράφοντας καὶ διαφημίζοντας τὶς προθέσεις, τὶς φιλοδοξίες, τὶς προσδοκίες καὶ τὶς δεσμεύσεις τους ὡς πρὸς τὴν ὕλη, τοὺς ἐκλεκτοὺς συνεργάτες, τὴν τακτικὴ ἐμφάνιση, τὴν τυπογραφικὴ ποιότητα καὶ βεβαίως τὴν προσπάθεια γιὰ συνεχή βελτίωση σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Προφανῶς κανένας ἐκδότης δὲν ἤθελε νὰ μεταβληθεῖ σὲ «κοινότατον παντοπώλην, ἱστάμενον πρὸ θύρας τοῦ καταστήματός του καὶ λιγυρᾶς φωνῆς διαλαλοῦντα τὸ ποῖον τῶν πολυωνύμων ἐμπορευμάτων».⁹¹ Πάντως, αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἔκανε ὁ Λουκῆς Λάρας στὴν Τῆνο, βάζοντας κατὰ μέρος τὴν ντροπὴ του, ὅταν χρειάστηκε νὰ πουλήσει παστωμένα ψάρια, ἐν τέλει εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναγκάζονται νὰ κάνουν οἱ περισσότεροι ἐκδότες, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποσπᾶσουν ἓνα μερίδιο τῆς οὕτως ἢ ἄλλως περιορισμένης δεξαμενῆς τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολαβοῦσε μετὰ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῆς ἀρχικῆς

91. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ 1 (1899) ἀρ. 1, σ. 1: «Ἀντὶ προλόγου».

ἀγγελίας καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πρώτου τεύχους ποικίλλει ἀπὸ λίγες ἡμέρες ἕως καὶ ἀρκετοὺς μῆνες. Ἡ Ἀγγελία τοῦ Θεοφάνη Παράσχου γιὰ τὸ περιοδικὸ Αἶμος στὴν Κωνσταντινούπολη ἔχει ἡμερομηνία 1 Αὐγούστου 1880 καὶ τὸ πρῶτο τεῦχος κυκλοφόρησε ὁκτῶ μῆνες ἀργότερα, τὴν 1 Ἀπριλίου τοῦ ἐπόμενου ἔτους. Ἀντίθετα, ὁ στρατιωτικὸς Νικόλαος Βωτυρᾶς προαναγγέλλει τὴν ΠΑΛΛΑΔΑ τοῦ στὴν ἐφημερίδα *Φορολογούμενος* τῆς Πάτρας στὶς 8 Μαρτίου 1877 καὶ τὸ πρῶτο τεῦχος κυκλοφορεῖ μετὰ ἀπὸ μόλις τρεῖς ἐβδομάδες, τὸν Ἀπρίλιο, ὅπου μάλιστα φιγουράρουν 120 ὀνόματα συνδρομητῶν ποὺ ταχέως συγκεντρώθηκαν στὸ μεσοδιάστημα. Ἡ Ἀγγελία τῆς ΕΠΙΤΑΝΗΣΙΑΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ κυκλοφορεῖ στὴν Κέρκυρα τὸν Μάιο τοῦ 1849 καὶ τὸ πρῶτο τεῦχος τὸν Αὐγουστο τοῦ ἴδιου ἔτους. Ὁ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΗΜΟΣ στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ στὶς 8 Δεκεμβρίου 1848 ἀναφέρεται στὴν πρὸ ἐξαμήνου προκήρυξη τῆς ἐκδοσης ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ΠΡΟΟΔΟΣ τοῦ Σοφιανόπουλου χρειάστηκε μόλις ἕξι μέρες ἀνάμεσα στὴν ἀγγελία καὶ τὴν κυκλοφορία, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ.

Ὁ χρόνος ποὺ ἀπαιτεῖται ἀνάμεσα στὴν ἀγγελία καὶ τὴν ἐκδοση βεβαίως συναρτᾶται μὲ τὸ πόσο γρήγορα συγκεντρώνονταν ὁ ἀπαραίτητος ἢ ὁ ἐπιθυμητὸς ἀριθμὸς πρόθυμων συνδρομητῶν. Ξεκάθαρα θέτει τὸ ζήτημα ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ, ὅταν στὶς σελίδες τῆς προαναγγέλλει τὴν ἐκδοση τῆς ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ στὴν Τίρυνθα: «Ἐναρξὶς ἐκδόσεως ἀφ' ἧς καταρτισθῇ ὁ ἀνάλογος τῶν συνδρομητῶν ἀριθμός».⁹² Παρόμοια ἦταν καὶ ἡ τακτικὴ τοῦ Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, τυπογράφου καὶ ἐκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη, ὁ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ ἢ ΣΥΜΜΙΚΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Στὴν ἀγγελία τοῦ μὲ ἡμερομηνία 1 Αὐγούστου 1842, ξεκαθάριζε ὅτι: «Ἡ τύπωσις θέλει ἀρχίσει ἅμα ὁ ἀριθμὸς τῶν συνδρομητῶν ἐγγυηθῇ τὰ τυπογραφικὰ ἔξοδα». Προφανῶς τὸ ἀναγκαῖο ποσὸ ἐξασφαλίστηκε σὲ λιγότερο ἀπὸ πέντε μῆνες, ἀφοῦ τὸ περιοδικὸ κυκλοφόρησε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1843. Ἄλλοι ἐκδότες βάζουν διαφορετικὲς ρῆτρες. Ὁ Πλάτων Δρακούλης δημοσίευσε μιὰ σπανίας φιλοκαλίας ἀγγελία, στὰ τέλη τοῦ 1898, στὴν Ὁξφόρδη, γιὰ τὴν κυκλοφορία περιοδικοῦ μὲ τὸν τίτλο *Ἐρευνα* καὶ στόχο νὰ «διαφωτίζη περὶ τῶν Ἀνατολικῶν πραγμάτων τοὺς ἐν τῇ Δύσει καὶ περὶ τῶν δυτικῶν προόδων τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ». Προϋπόθεση γιὰ τὴν ἑναρξὴ ὀριζόταν ἡ συγκέντρωση 1.000 συνδρομητῶν καὶ μέχρι τότε χρήματα δὲν γίνονταν δεκτά. Ἡ χιλιάδα τῶν συνδρομητῶν προφανῶς ἄργησε νὰ συγκεντρωθεῖ καὶ τὸ περιοδικὸ ἐξεδόθη μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια, τὸ 1901.

Οἱ περισσότεροι ὅμως ἐκδότες δὲν ἀκολουθοῦν τὴν ξεκάθαρη πρακτικὴ τοῦ Δρακούλη καὶ δὲν ἀκριβολογοῦν ὡς πρὸς τὸν στόχο τους. Κοινότοπη καταντᾶ ἡ διατύπωση: «Ἄμα δὲ συμπληρωθῇ ὁ ἀναγκαῖος ἀριθμὸς ὥστε νὰ καλυφθῶσιν αἱ ἀπαραίτητοι δαπάναι, θέλει ἐκδοθῇ τὸ πρῶτον φύλλον».⁹³ Ποιὸς ἦταν ὅμως ὁ ἀναγκαῖος τῶν συνδρομητῶν ἀριθμός; Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι οὔτε διαχρονικὰ σταθερὸς οὔτε καὶ γεωγραφικὰ ἐνιαῖος. «Μόλις τετρακόσιοι» συνδρομητὲς γιὰ ἓνα ἐπαρχιακὸ περιοδικό, μὲ κάποιες ἀξιώσεις, ὅπως ὁ Αἶνος στὴν Κεφαλονιά τὸ 1883, δὲν φαίνεται νὰ ἱκανοποιοῦν τὴν διεύθυνσή του, ποὺ ἐπιδιώκει τουλάχιστον τοὺς διπλάσιους. Πάντως στὸ ἴδιο νησί, εἴκοσι πέντε χρόνια νωρίτερα, ὁ Ἀνδρέας Λασκα-

92. Η ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ, 1 (Ἰούνιος 1864) ἀρ. 6, σ. 283. Ἡ ἀγγελία ἔχει ἡμερομηνία 2 Μαρτίου 1864.

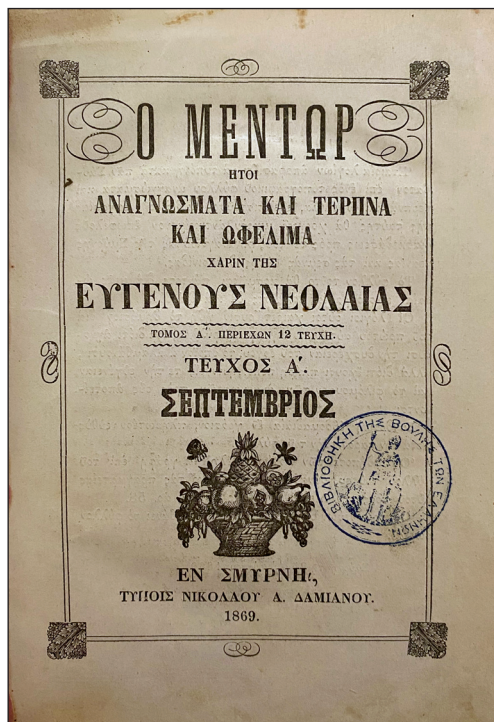
93. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ 1 (15 Ἀπριλίου 1860) ἀρ. 1, σ. 1, ὅπου ἀναδημοσιεύεται ἡ ἀγγελία, μὲ ἡμερομηνία 11 Ἰανουαρίου 1860.

ράτος είχε τυπώσει το πρώτο φύλλο του ΛΥΧΝΟΥ μόνο σε 250 αντίτυπα, αλλά χρειάστηκε να προβεί σε ανατύπωση γιατί εξαντλήθηκαν, ενώ το 1859 οι συνδρομητές του αριθμούσαν περί τα 300 άτομα.⁹⁴ Σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα κινείται ο ΕΩΣΦΟΡΟΣ της Κέρκυρας που κατά δική του δήλωση αριθμούσε μόλις 35 συνδρομητές, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν οι Άριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ανδρέας Λασκαράτος, Ανδρέας Μουστοξύδης και Ίάκωβος Πολυλάς.

Με σχετικά μικρά τιράζ φαίνεται να ικανοποιούνται τα τοπικά περιοδικά της ομογένειας. Ο ΚΗΡΥΞ στην Κωνσταντινούπολη κυκλοφορούσε σε 250 αντίτυπα· ο ΒΙΩΝ της Σμύρνης δήλωνε ότι προκειμένου να επιβιώσει, ήλπιζε να εγγράψει τουλάχιστον 500, στόχος που προφανώς δεν έπετεύχθη αφού το περιοδικό έκλεισε τρεις

μήνες μετά από την έναρξη του δεύτερου έτους. Σε περισσότερους αποβλέπει ή κωνσταντινουπολίτικη ΘΕΛΕΙΝΟΗ όταν δηλώνει ότι «δεν ζητεί μεγάλα πράγματα· ζητεί εξακοσίους μόνους συνδρομητάς».⁹⁵ Οι προσδοκίες των διευθύνσεων αποδεικνύονταν σχεδόν πάντα ανώτερες της πραγματικότητας. Ο ΜΕΝΤΩΡ της Σμύρνης, όταν αποφάσισε να εκδώσει παράρτημα με γρίφους, προβλήματα, αινίγματα κλπ., υπολόγιζε ότι για να ξεκινήσει θα χρειαζόταν 1.000 συνδρομητές αλλά «μετά λύπης» του ενημέρωνε ότι είχε εξασφαλίσει μόλις 100. Πιο επιτυχημένος αποδείχτηκε ο ΚΕΚΡΟΨ, αφού οι διοικοῦντες τὸν Ἑλληνικὸ Φιλεκπαιδευτικὸ Σύλλογο, πὸν τὸν ἐκδίδουν στὸ Κάιρο, δηλώνουν ότι ἀπὸ τὰ 350 τεύχη πὸν «διανεμήθησαν διὰ τοῦ ταχυδρομείου, ἀνὰ τὴν Αἴγυπτον, μόλις 52 ἐπεστράφησαν [...] ὥστε 300 περίπου Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου, φιλοτίμως καὶ Ἑλληνοπρεπῶς σκεπτόμενοι, ἐκράτησαν τὸ ἀποσταλὲν αὐτοῖς φυλλάδιον».⁹⁶

Μόνο πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα ἔχουμε περιοδικὰ μὲ κάπως πὸ ἀνεβασμένα τραβήγματα πὸ ἀγγίζουν τὰ 2.000 ἀντίτυπα. Ὅταν τὸ 1890 τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐκδοσὴ του μετὰ ἀπὸ πενταετὴ διακοπή, καμαρώνει γιὰ τοὺς «ὑπερδισχιλίους» φιλόμους συνδρομητές του κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς κυκλοφορίας του, ἐνῶ ταυτόχρονα διαβεβαιώνει ὅτι δὲν ἀποβλέπει, τουλάχιστον ἀμέσως, σὲ ὑλικά κέρδη: «θὰ δαπανήσωμεν μάλιστα ἀφειδῶς τὸ δὲ κέρδος ἐπιζητήσωμεν ἐν τῇ πληθύνει τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν». Ἐξὶ μῆνες ἀργότερα ἡ πληθὺς τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν δὲν φαίνεται νὰ ἔχει συρρέσει γιὰ νὰ ἐγγραφεῖ,

361

94. Βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, «Ὁ Λύχνος τοῦ Ἀνδρέα Λασκαράτου», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, *Ἑπτὰ Ἡμέρες*: Ὁ τύπος στὰ Ἑπτάνησα τῆς ἀγγλοκρατίας (Κυριακὴ 30 Μαΐου 1999) σ. 21.

95. ΘΕΛΕΙΝΟΗ 2 (1857) ἀρ. 17, σ. 194.

96. ΚΕΚΡΟΨ 1 (15 Μαρτίου 1876) ἀρ. 2, σ. 32.

αφοῦ καὶ τὸν Δεκέμβριο, στὸν πρῶτο ἀπολογισμό του, ὁ Νικόλαος Ἰγγλέσης προσπαθώντας νὰ προσελκύσει τὴν «ρεκλάμαν» τῶν τραπεζῶν, τῶν ἐπιστημόνων καὶ τῶν βιομηχάνων, τοὺς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ «τυποῦται εἰς 2.000 ἀντίτυπα καὶ πλέον».⁹⁷ Πάντως μὲ αὐτὸ τὸ τιρὰζ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1891, ὁ Ἰγγλέσης ἀναγκάζεται νὰ συνεταιριστεῖ μὲ τὸν ποιητὴ Ἰωάννη Πολέμη, παραχωρώντας του καὶ τὴν διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὁ κύριος ἀνταγωνιστὴς τοῦ ΑΤΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ, ἡ γηραιὰ ἀλλὰ ἀκόμη κραταιὰ ΕΣΤΙΑ ὀδεύει πρὸς τὸ ἀπόγειο τῆς κυκλοφορίας της. Ὁ Δροσίνης, ποὺ πρόσφατα εἶχε ἀναλάβει τὴν διεύθυνσή της μὲ ἐταῖρο τὸν Ν.Γ. Πολίτη, κάνει λόγο γιὰ 3.000 φύλλα, ἀριθμὸς ποὺ ὅμως μέσα σὲ μιὰ διετία πέφτει στὸ ἥμισυ, ἕνα «κατρακύλημα» ποὺ σηματοδότησε καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους της.⁹⁸

Ἐντούτοις κάποια γυναικεῖα περιοδικὰ (ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ, ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΟΧΕΙΡΩΝ), ὀρισμένα θρησκευτικὰ (ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ,⁹⁹ ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ), ὅπως καὶ τρία παιδικὰ ἐντυπα (Ἡ ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ, ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ¹⁰⁰) ξεπερνοῦν ἀκόμη καὶ τὰ 5.000 ἀντίτυπα. Τραβήγματα τῆς τάξεως τῶν 5.000 ἀντιτύπων ἐντάσσονται στὴν τακτικὴ τῆς δωρεὰν ἀποστολῆς δείγματος προκειμένου νὰ βρεθεῖ ὁ ἰκανὸς ἀριθμὸς συνδρομητῶν ποὺ θὰ στήριζε τὴν ἔκδοση, ὅπως ἡ ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, ποὺ δηλώνει ὅτι τύπωσε 5.500 ἀντίτυπα καὶ τὰ ἀπέστειλε σὲ ὅλους «τοὺς ἔν τε τῇ ἡμέδαπῃ καὶ τῇ ἀλλοδαπῇ διαμένοντας Ἑλληνας ἰατροὺς».¹⁰¹

Στὰ 4.000 ἀντίτυπα εἶχε φτάσει ἡ ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ τοῦ Ι. Φουστάνου στὴν Σύρο στὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα, ἕνα ὑψηλότατο τιρὰζ γιὰ ἕνα ἐπαρχιακὸ περιοδικὸ ποὺ βέβαια εἶχε εὐρεία ἀκτίνα διάδοσης, ὅπως μαρτυροῦν τόσο οἱ ἔδρες τῶν συνεργατῶν του, ὅσο καὶ οἱ τόποι κατοικίας τῶν συνδρομητῶν του. Ἰσχυρισμοί, ὅμως, ὅπως αὐτὸς τοῦ δικηγόρου Κωνσταντίνου Ν. Στρατηγόπουλου ὅτι ὁ ΘΑΥΜΑΣΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ του, κατὰ τὸ δεύτερο καὶ τελευταῖο ἔτος τῆς ἔκδοσής του, ἔφτανε τοὺς 8.700 συνδρομητὲς ἐλέγχονται ὡς ὑπερβολικοί. Στὴν σφαῖρα τοῦ ἐπιθυμητοῦ κινοῦνται καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι, ἀκόμη καὶ παλαιότεροι ἐκδότες, μὲ χαρακτηριστικὴ περίπτωση τὸν οὐτοπιστὴ ἰατρὸ Παναγιώτη Σοφιανόπουλο, ποὺ κάνει λόγο γιὰ τραβήγματα 5.000 ἀντιτύπων, τὴν ὥρα ποὺ σύμφωνα μὲ στατιστικὴ τῆς ἐποχῆς, τὸ περιοδικό του, ἡ ΠΡΟΟΔΟΣ φαίνεται νὰ ἔχει 412 συνδρομητὲς ἀπ' τοὺς ὁποίους ἦταν ταμειακῶς ἐντάξει μόνον οἱ 112. Τὸ φούσκωμα τῆς κυκλοφορίας μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν συνήθη πρακτικὴ τῆς αὐτοδιαφήμισης τοῦ περιοδικοῦ.¹⁰²

97. ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ 3 (1 Δεκεμβρίου 1890) ἀρ. 18, σ. 194.

98. Γ. Δροσίνης, *ὁ.π.*, σσ. 141-143.

99. ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ 1 (26 Δεκεμβρίου 1899) ἀρ. 43, σ. 344: «Τὴν μεγαλειτέραν κυκλοφορίαν ἀπὸ ὅλα τὰ περιοδικὰ ἔχει ἡ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ διαδίδουσα καθ' ἑβδομάδα 6.000 φύλλα ὠρισμένως».

100. Ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, σύμφωνα μὲ τίς δηλώσεις της, κυκλοφοροῦσε ἕως τὸ 1871 σὲ 2.000 ἀντίτυπα, τὸ 1883 σὲ 5.000 ἀντίτυπα καὶ στὴν Στατιστικὴ τοῦ 1892 γίνεται λόγος γιὰ 6.000 φύλλα. Παρόμοια εἶναι τὰ νούμερα γιὰ τὸ ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ καὶ τὴν ΔΙΑΠΛΑΣΙΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ (5.000 καὶ 6.000 ἀντίστοιχα).

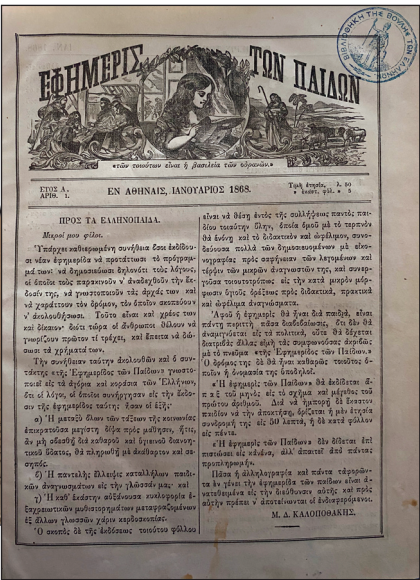
101. ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ 2 (15 Ἰανουαρίου 1897) ἀρ. 1, σ. 1.

102. Κ. Λάμπας, «Ἡ Πρόοδος τοῦ Σοφιανόπουλου», *ὁ.π.*, σσ. 206-207.

Ο παρακάτω πίνακας είναι μόνον ένδεικτικός, αν σκεφτούμε ότι ακόμα και σήμερα οι κυκλοφορίες των έντύπων παραπέμπουν σε μια γκρίζα ζώνη με λειψά στοιχεία και συχνές υπερβολές. Η κύρια όμως εικόνα δεν αλλάζει: τα ελληνικά περιοδικά στην συγχρονία τους –στην περίοδο της κυκλοφορίας τους– έχουν ένα αυστηρά όριοθετημένο κοινό που κάνει σαφέστερη και την σύγκριση με τα λαϊκά περιοδικά της δυτικής Ευρώπης. Η ποιοτική ανάγνωση των στατιστικών δεδομένων μάς προσφέρει μια στρωματογραφία της ελληνικής, έλλαδικής και διασπορικής, διανόησης, των μορφωμένων οικογενειών, των ανθρώπων που αντιλαμβάνονταν την συνδρομή τους σε ένα ή περισσότερα περιοδικά ως στοιχείο κοινωνικής και μορφωτικής διάκρισης.

442

243

135

ΠΡΟΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΠΟΥΛΑ

Μικροί μου φίλοι.

Υπάρχει καδιερωμένη συνήθεια όσοι εκδίδουνσι νέαν έφημεριδαν να προτάττωσι τὸ πρόγραμμά των: να δημοσιεύωσι δηλονότι τοὺς λόγους, οἱ όποιοι τοὺς παρακινουῦν ν' ἀναδεχθούν την ἔκδοσίν της, να γνωστοποιούν τὰς ἀρχὰς των καὶ να χαράττουν τὸν δρόμον, τὸν όποιον σκοπεύουν ν' ἀκολουθήσωσι. Τοῦτο εἶναι καὶ χρέος των καὶ δίκαιον...

ΤΡΑΒΗΓΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ 19ου ΑΙΩΝΑ			
ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΟΣ	ΤΡΑΒΗΓΜΑ	ΠΗΓΗ
ΑΘΗΝΑ	1889	1.000	Περρή 1902
	1892, 1893	1.000	Περρή 1902
	1894-1900	500	Περρή 1902
	1900	500	Τύπος 1900
ΑΙΝΟΣ	1883	400	Αύτοαναφορά
ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ	1899	6.000	Αύτοαναφορά
	1900	6.300	Τύπος 1900
ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ	1892	2.500	Στατιστική 1892
	1900	4.000	Τύπος, 1900
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ	1873	520	Κατάλογος συνδρομητών
ΑΝΘΟΔΕΣΜΗ	1870	1.000	Περρή 1888
ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ	1839	1.200	The Ely volume
ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ	1859	800	Αύτοαναφορά
ΑΡΜΟΝΙΑ	1900	500	Τύπος 1900
ΑΡΤΕΜΙΣ	1866	420	Κατάλογος συνδρομητών
Ο ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	1900	1.200	Τύπος 1900
ΑΤΤΙΚΗ ΙΡΙΣ	1900	1.500	Τύπος 1900
ΑΤΤΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ	1900	2.000	Τύπος 1900
ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ	1890	2.000	Αύτοαναφορά
	1892	1.500	Στατιστική 1892
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΟΣ	1893-1894	2.500	Αύτοαναφορά
ΒΙΩΝ	1879	181	Αύτοαναφορά
ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ	1892	2.000	Στατιστική 1892
ΓΑΛΗΝΟΣ	1892	1.000	Στατιστική 1892
ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ	1892	700	Στατιστική 1892
ΓΕΩΠΟΝΙΚΑ	1872, 1873	1.600	Περρή 1888
	1874	1.500	
Η ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ	1892	600	Στατιστική 1892
ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ	1900	1.000	Τύπος 1900
ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ	1881-1886	500	Περρή 1888
	1900	500	Περρή 1902
ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΜΠΟΡΙΟΥ	1900	1.000	Τύπος 1900
ΔΕΛΤΙΟΝ ΘΑΝΑΤΩΝ	1900	100	Τύπος 1900
ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ	1895-1900	5.000-10.000	Αύτοαναφορά
	1900	8.000	Τύπος 1900
ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ	1877	1.000	Περρή 1888
	1878	1.100	
	1879-1881	1.500	
ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	1883-84	1.000	Περρή 1888
	1888	600	Περρή 1902
	1891	500	Περρή 1902
	1892	500	Στατιστική 1892
	1895	500	Περρή 1902
	1900	500	Τύπος 1900

ΤΡΑΒΗΓΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ 19ου ΑΙΩΝΑ			
ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΟΣ	ΤΡΑΒΗΓΜΑ	ΠΗΓΗ
Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	1879	3.000	Αὐτοαναφορὰ
	1880	4.000	Περρῇ 1888
	1892	6.000	Στατιστικὴ 1892
	1897	5.000	Αὐτοαναφορὰ
	1900	5.000	Τύπος 1900
ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	1900	400	Τύπος 1900
ΕΒΔΟΜΑΣ	1892	2.500	Στατιστικὴ 1892
ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ	1900	2.000	Τύπος 1900
ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	1865	1.084	Αὐτοαναφορὰ
ΕΘΝΙΚΗ ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ	1869	1.500	Αὐτοαναφορὰ
ΕΚΛΕΚΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ		15.000	Ξενόπουλος, σ. 262
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ	1892	2.000	Στατιστικὴ 1892
ΕΛΛΑΣ	1892	200	Στατιστικὴ 1892
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ	1892	800	Στατιστικὴ 1892
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ	1900	2.500	Τύπος 1900
ΕΣΤΙΑ	1890	3.000	Δροσίνης, τ. Β΄, σ. 141
	1892	2.000	Στατιστικὴ 1892
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ	1884-1900	240-500	Περρῇ 1888 & 1902 Στατιστικὴ 1892 Τύπος 1900
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ	1900	500	Τύπος 1900
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ	1884	1.000	Περρῇ 1888
	1885	600	
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΟΧΕΙΡΩΝ	1892	5.000	Στατιστικὴ 1892
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ	1892	5.000	Στατιστικὴ 1892
	1900	3.000	Τύπος 1900
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ	1871	2.000	Στατιστικὴ 1892
	1883	5.000	
	1892	6.000	
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ	1877	1.000	Περρῇ 1888
ΕΩΣΦΟΡΟΣ	1859	35	Αὐτοαναφορὰ
ΗΒΗ	1874	2.000	Περρῇ 1888
ΗΧΩ	1900	1.500	Τύπος 1900
ΗΧΩ ΤΟΥ ΣΥΡΜΟΥ	1900	1.000	Τύπος 1900
ΘΑΥΜΑΣΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ	1889	8.700	Αὐτοαναφορὰ
ΘΕΜΙΣ	1892	1.500	Στατιστικὴ 1892
	1900		Τύπος 1900
ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ	1896	2.400	Αὐτοαναφορὰ
	1900	4.000	Τύπος 1900
ΙΕΡΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ	1900	3.500	Τύπος 1900
ΙΡΙΣ ΑΘΗΝΩΝ	1897	3.000	Τύπος 1900
Ο ΙΣΡΑΗΛΙΤΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ	1900	300	Τύπος 1900

ΤΡΑΒΗΓΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ 19ου ΑΙΩΝΑ			
ΤΙΤΛΟΣ	ΕΤΟΣ	ΤΡΑΒΗΓΜΑ	ΠΗΓΗ
ΚΕΚΡΟΨ	1886	300	Αὐτοαναφορὰ
ΚΗΡΥΞ	1890	250	Στατιστικὴ 1892
ΚΟΣΜΟΣ	1892	3.000	Στατιστικὴ 1892
ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ	1900	5.000	Τύπος 1900
Ο ΜΕΝΤΩΡ	1873	1.450	Αὐτοαναφορὰ
ΜΝΗΜΩΝ	1870	1.000	Περρὴ 1888
ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ	1900		Τύπος 1900
ΜΟΥΣΕΙΟΝ	1873, 1875	1.500	Περρὴ 1888
ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ	1868	1.900	Αὐτοαναφορὰ
	1869	1.150	Αὐτοαναφορὰ
ΝΕΑ ΘΕΜΙΣ	1892	600	Στατιστικὴ 1892
ΝΟΜΙΚΗ	1896	1.000	Αὐτοαναφορὰ
	1900	550	Τύπος 1900
ΝΟΜΙΚΗ	1894	550	Τύπος 1900
ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΟΣ	1892	3.000	Στατιστικὴ 1892
ΟΜΗΡΟΣ	1874, 1875	700	Αὐτοαναφορὰ
ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ	1892	5.000	Στατιστικὴ 1892
ΠΑΛΛΑΣ	1877	120	Κατάλογος συνδρομητῶν
ΠΑΝΔΩΡΑ	1850-1872	1.000-1.100	Αὐτοαναφορές & Συμφωνητικὸ ἴδρυσης
ΠΑΡΘΕΝΩΝ	1871	1.500	Περρὴ 1888
ΠΛΕΙΑΣ	1900	2.000	Τύπος 1900
ΠΟΔΗΛΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	1900	1.000	Τύπος 1900
ΠΡΟΟΔΟΣ	1836	412	Κατάλογος συνδρομητῶν
ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	1900	3.000	Στατιστικὴ 1892
ΣΩΤΗΡ	1892	1.000	Στατιστικὴ 1892
ΤΥΧΗ	1892	1.500	Στατιστικὴ 1892
ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ	1872-1873	500	Περρὴ 1888
ΦΙΛΟΚΑΛΟΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗ	1900	3.000	Τύπος 1900
ΦΥΣΙΣ	1892	2.000	Στατιστικὴ 1892
	1900	1.500	Τύπος 1900
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ	1900	1.000	Τύπος 1900

Προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς συνδρομητὲς τοὺς ἐπὶ τόπου, οἱ ἐκδότες συγκροτοῦσαν ἓνα δίκτυο ἰδιωτῶν πρακτόρων ποὺ ἀναπλήρωνε τὴν ἔλλειψη ἐπιχειρηματικῶν δικτύων ἐμπορίας καὶ διακίνησης, τουλάχιστον ἕως τὴν δεκαετία 1870-1880. Οἱ ἀνταποκριτὲς ἢ ἐπιστάτες ἢ ἐπίτροποι ἢ ἀντιπρόσωποι, ὅπως συνήθως ἀποκαλοῦνται, φρόντιζαν γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἐντύπου προσελκύοντας καὶ ἐγγράφοντας νέους συνδρομητὲς, εἰσπράττοντας τὶς συνδρομές, ἐνῶ ταυτόχρονα

έπιστατοῦσαν στὴν ὁμαλὴ διακίνηση τοῦ περιοδικοῦ. Τὰ ὀφέλη αὐτῆς τῆς πρακτικῆς εἶναι προφανῆ: ἐξοικονόμηση στὰ ταχυδρομικὰ τέλη καὶ στὰ ἔξοδα ἀποστολῆς, συγκέντρωση συνδρομῶν ἐπιτοπίως, καὶ κυρίως ἄγρα νέας πελατείας ἀπὸ τὶς τοπικὲς κοινωνίες. Ἡ ἐπωφελὴς συμβολὴ τῶν ἐπιστατῶν ἀναδεικνύεται καὶ προβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες μὲ ποικίλους τρόπους, ἄλλοτε ἄμεσα καὶ ὀνομαστικὰ καὶ ἄλλοτε γενικὰ καὶ ἀόριστα. Ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ καὶ ἡ ΚΛΕΙΩ ἀμφοτέρως νεκρολογοῦν μὲ συγκίνηση καὶ ἀγάπη τὸν κοινὸ ἀνταποκριτὴ τους στὴν Ὁδησσό, τὸν Κεφαλόνιτη Γεράσιμο Βεργωτῆ, ὁ ὁποῖος δούλευε γιὰ λογαριασμό τους μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο καὶ παρότι πενόμενος καὶ ὁ ἴδιος, στενοχωριόταν διότι δὲν μπορούσε νὰ «πληρώσῃ τὴν συνδρομὴν εἰς πτωχοὺς Ἑλλήνας».¹⁰³

Ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, τότε ποὺ ἐπικρατοῦσαν οἱ «ἐλλογιμότατοι καὶ τιμιώτατοι ἐπιστάται», ἕως τὸν φθίνοντα 19ο αἰῶνα, ὅταν, πλέον, ἡ ἐπιστασία εἶχε περιέλθει στὰ χέρια βιβλιοπωλῶν καὶ περιοδευόντων παραγγελιοδόχων-εἰσπρακτόρων, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν διεύθυνση καὶ τοὺς πράκτορες τῆς μεταλλάσσονται συνεχῶς, καθὼς τὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἀνάληψη αὐτῆς τῆς ἐνασχόλησης σταδιακὰ μεταβάλλονται ἀπὸ καθαρὰ φιλογενῆ σὲ ἀμιγῶς οἰκονομικά. Κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ αἰῶνα, χρέη ἀνταποκριτῶν ἐκτελοῦν κατὰ κανόνα δημόσιοι ὑπάλληλοι καὶ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι: διεθυντὲς τῶν ταχυδρομείων, τηλεγραφητές, πρέσβεις, πρόξενοι, ὑποπρόξενοι καὶ προξενικοὶ πράκτορες, δικαστικοὶ καὶ δημοτικοὶ ἐπιμελητές, δήμαρχοι καὶ κοινοτάρχες, τοπικοὶ λόγιοι καὶ κυρίως ἐκπαιδευτικοὶ-διδάσκαλοι, καθηγητές, ἔφοροι καὶ σχολάρχες. Τὰ ὀνοματεπώνυμα καὶ οἱ τίτλοι τῶν λογίων καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταχωρίζονται σχεδὸν πάντα, καθὼς προσδίδουν αἴγλη καὶ κύρος στὸ ἔντυπο ποὺ ἐκπροσωποῦν, ἐνῶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες κατηγορίες συχνότερα ἀναφέρεται μόνον ἡ ιδιότητά τους.¹⁰⁴ Τὴν σύνθεση τῶν ἀνταποκριτῶν ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ μᾶς προσφέρει ὁ ΣΩΤΗΡ τὸ 1880: φοιτητές, ἡγούμενοι, ἱεροκήρυκες, ἰατροί, σχολάρχες, ἱερεῖς, δημοδιδάσκαλοι, ἔμποροι, καθηγητές, βιβλιοπῶλες, διεθυντὲς σχολείων καὶ ἀρχιμανδρίτες τὸ ἐκπροσωποῦσαν στὶς ἐπαρχίες καὶ τὸ ἐξωτερικό, ἀπὸ τὴν Πάτρα ἕως τὴν Ὁδησσὸ καὶ ἀπὸ τὶς Σπέτσες ἕως τὴν Συμερούπολη τῆς Κριμαίας.

Σταδιακὰ οἱ ἀνιδιοτελεῖς ἀρωγοὶ ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἐπαγγελματίες, δίχως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ πρόθυμοι συμπαραστάτες, εἴτε ἄτομα εἴτε καὶ φορεῖς, ἐξαφανίζονται ἐντελῶς, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ ἕως τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα διατηρεῖται ἡ ἰδιωτικὴ πρακτορέυση: συγγενεῖς, φίλοι καὶ γνωστοί, συμπατριῶτες τοῦ ἐκδότη ἢ τοῦ διεθυντῆ, ὁμοῖδεάτες, συνάδελφοι, φιλολογικοὶ σύλλογοι καὶ ἀναγνωστικὲς λέσχες, συμβολαιογράφοι, ἀκόμη καὶ «διαπρεπεῖς ποιηταί», ὅπως ὁ Στέφανος Μαρτζώκης

103. ΕΒΔΟΜΑΣ 2 (23 Ἰουνίου 1885) ἀρ. 69, σ. 292 καὶ ΚΛΕΙΩ 1 (1/13 Ἰουλίου 1885) ἀρ. 13, σ. 292.

104. Τὸ 1854 ἡ ΠΑΝΔΩΡΑ ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνώστες της ὅτι «αἱ συνδρομαὶ γίνονται [...] ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, παρὰ τοῖς Ἐπιστάταις τῶν Ταχυδρομείων [...] ἀλλαχόσε δὲ παρὰ τοῖς Ἑλληνικοῖς Προξένοις». Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1864, γιὰ τὸ ἴδιο περιοδικὸ οἱ ἐπιστάτες τῶν ταχυδρομείων χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη, ἐνῶ μόνον δύο διπλωματικοὶ συνεχίζουν νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους καὶ κατονομάζονται: ὁ Ἀλ. Λεονάρδος, γραμματεὺς τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου στὴν Μασσαλία, καὶ ὁ πρόξενος κ. Βάρδας στὴν Κύπρο, ΠΑΝΔΩΡΑ 4 (1854) ἀρ. 93, σ. 575 καὶ 15 (1864) ἀρ. 337, ὀπισθόφυλλο.

(γενικός ἐν Ζακύνθῳ ἐκπρόσωπος τοῦ περ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ), οἱ πάντες συχνότατα «ἐκ φιλογενῶν καὶ φιλοτίμων αἰσθημάτων ὀρμώμενοι [ἀποδέχονται] εὐχαρίστως τὸ βαρὺ τοῦτο τῆς Ἀνταποκρίσεως ἔργον ἄνευ οὐδενὸς ὑλικοῦ συμφέροντος», ὅπως σημειώνει ὁ Θεοφάνης Παράσχος στὸ ἐπιλογικὸ σημείωμα τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ, τὸ 1873.

Τὴν ἐπόμενη δεκαετία μὲ τὰ ἴδια περίπου λόγια εὐχαριστεῖ καὶ ὁ πολυγραφότατος γεωπόνος Παναγιώτης Γεννάδιος τοὺς ἀνταποκριτὲς τῆς ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, ποὺ εἶχαν ἀναλάβει «εὐγενῶς καὶ ἀφιλοκερδῶς [...] τὴν ὅλως ἄχαριν καὶ δυσχερῆ φροντίδα τῆς ἐγγραφῆς καὶ εἰσπράξεως τῶν συνδρομῶν».¹⁰⁵ Ἀλλὰ καὶ ἡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ εὐγνωμονοῦσα εὐχαριστεῖ τοὺς ἀνταποκριτὲς τῆς ποὺ «ἐργάζονται ἀόκνως, δραστηρίως, ἀνενδότως μετὰ πλήρους αὐταπαρνήσεως, ἄνευ ὑλικοῦ συμφέροντος οὐδενός». Στὴν λίστα τῶν ὀνομάτων, γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται καὶ μιὰ γυναίκα ἀνταποκρίτρια, ἡ κυρία Παρασκευὴ Λωρεντζιάδου, διδασκάλισσα στὴν Σύμη.¹⁰⁶ Καὶ φτάνοντας στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, τὸ 1899, ἡ γυναικεία εἰκονογραφημένη ΒΟΣΠΟΡΙΣ καταγράφει ἀνάμεσα στοὺς δικούς τῆς ἀνταποκριτὲς, στὴν Σμύρνη τὸν πανοσιολογιώτατο κ. Πρόδρομο Λεπτίδη, ἱεροκήρυκα τῆς «Εὐσεβείας», στὴν Σαμψούντα τὸν αἰδεσιμώτατο κ. Ματθαῖο, προϊστάμενο τῆς Σεβ. Μητροπ. Ἀγ. Ἀμασείας, στὸ Ἀδραμύττιο τὸν διδάσκαλο κ. Δημήτριο Ἀποστολίδη, στὸ Μοναστήρι τὸν κ. Παντελῆ Ζάλλη καὶ εὐχαριστεῖ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μοναστηρίου γιὰ τὶς εὐγενεῖς προσπάθειές του νὰ στρατολογήσει νέες συνδρομήτριες.¹⁰⁷

Κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ὅταν ἡ ἀφιλοκερδὴς δεξαμενὴ τῶν φιλογενῶν ἀνταποκριτῶν ἔχει ἀρχίσει νὰ στερεῦει, ἡ δουλειὰ περνάει βαθμιαία στὰ χέρια ἑνὸς ὀργανωμένου δικτύου ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἐπαγγελματίες. Βιβλιοπῶλες, τυπογράφοι, πράκτορες Τύπου, περιοδεύοντες παραγγελιοδόχοι καὶ εἰσπράκτορες ποὺ «ἐπ' ἀναλόγῳ ἀμοιβῇ, [...] ἐπιμελῶνται τὴν ἐγγραφὴν συνδρομητῶν, [...] τὴν εἴσπραξιν τῶν συνδρομῶν, καὶ ἀποστολὴν αὐτῶν εἰς τὴν Διεύθυνσιν», ὅπως μαρτυρεῖ ἡ *Εἰδοποιήσις* τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ περιοδικοῦ τοῦ Φραγκίσκου Πρίντεζ, *Η ΦΥΣΙΣ*.¹⁰⁸ Τέλος, ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ λειτουργοῦν, ἐπίσης, ὡς ἀνταποκριτὲς συναδέλφων τους, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἔκαναν καὶ γιὰ ξενόγλωσσα ἔντυπα, εἴτε βασιζόμενοι στὴν ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαιότητος εἴτε «ἐπ' ἀμοιβῇ». Στὸ ἔδαφος αὐτὸ πατάει ἡ ἐβδομαδιαία *Ὁδησός, ἀνεξάρτητον ὄργανον τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ἑλλήνων*, ὅταν γνωστοποιεῖ εἰς «τοὺς δημοσιογραφοῦντας» τὴν διαθεσιμότητά τῆς νὰ τοὺς ἐκπροσωπήσει «ἐπὶ ὠρισμένη προμηθείᾳ», περιγράφοντας ταυτοχρόνως καὶ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς προσφέρει προκειμένου νὰ εἰσδύσουν στὴν βουλγαρικὴ ἀγορά. Σὲ διπλανή στήλη συστήνει ὀρισμένα ἀθηναϊκὰ περιοδικὰ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο παραθέτει τὰ γαλλικὰ περιοδικὰ ποὺ βρίσκονται στὰ γραφεῖα τῆς.¹⁰⁹ Παρομοίως τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν κ. Σ. Σ. Κ. στὸ Αἰτωλικόν, τὸν Μάρτιο τοῦ 1884, τὸν πληροφορεῖ ὅτι τὸ *L'Univers illustré* «τιμᾶται ἐτησίως

105. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ 2 (1886) ἀρ. 12, σσ. 529-530.

106. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ 1 (Φεβρουάριος 1893) ἀρ. 8, σ. 128.

107. ΒΟΣΠΟΡΙΣ 1 (26 Ἰουνίου 1899) ἀρ. 12, σ. 96.

108. Η ΦΥΣΙΣ 2 (19 Μαΐου 1891) ἀρ. 6, σ. 48· πρβ. καὶ Ο ΚΟΣΜΟΣ 2 (12 Μαΐου 1891) ἀρ. 18, σ. 180: «Ζητοῦνται ἀνταποκριταὶ τοῦ ΚΟΣΜΟΥ, πρὸς ἐγγραφὴν συνδρομητῶν».

109. Ἐφ. Ὁδησός 4 (15 Ὀκτωβρίου 1894) ἀρ. 377, σ. 4.

φρ. 23 εἶναι εὐθυνὸν καὶ τὰ ἀξίζει· ἐπιθυμεῖτε νὰ σᾶς ἐγγράψωμεν;», ὅπερ καὶ προφανῶς ἐγένετο, ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τὸν ἐπόμενο μήνα ὁ συνδρομητὴς εἶχε ἀρχίσει νὰ λαμβάνει τὸ γαλλικὸ περιοδικὸ μέσω τοῦ ΑΤΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ.¹¹⁰

Μιὰ τυπικὴ εἰκόνα τῆς συναδελφικῆς συνεργασίας στὸν τομέα τῆς ἐκπροσώπησης ἀποτελεῖ ὁ ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ. Στὰ γραφεῖα του μποροῦσαν νὰ ἐγγραφοῦν συνδρομητὲς γιὰ τὸ θεατρικὸ περιοδικὸ ΟΡΦΕΥΣ καὶ τὸ παιδικὸ περιοδικὸ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ πρακτορευόταν στὴν Σμύρνη ἀπὸ τὸν ΟΜΗΡΟ καὶ στὴν Ἑρμούπολη ἀπὸ τὸν Ν.Γ. Νικολιάδη, ἐκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ ΕΒΔΟΜΑΣ. Σὲ στενότερες σχέσεις καὶ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο ἀλληλοὑποστήριξης καὶ ἀλληλοπροώθησης κινοῦνται περιοδικὰ ὅπως ἡ ΠΗΝΕΛΟΠΗ καὶ τὸ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦν μιὰ ἐκδοτικὴ κοινοπραξία καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκογενειακὴ ἐπιχείρηση. Τὸ πρῶτο, ἓνα γυναικεῖο περιοδικὸ μῦθος μὲ πατρὸν ρούχων καὶ σχέδια κεντημάτων, πλεκτῶν καὶ ἄλλων χειροτεχνημάτων, ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν Εὐανθία Σεμβερλῇ καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Σεμβερλῇ, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι ἓνα οἰκογενειακὸ ἀνάγνωσμα ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Α. Σεμβερλῇ καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Φέρμπο.

Ἡ συνηθέστερη ἀνταμοιβὴ τῶν ἀνταποκριτῶν, ἕως περίπου καὶ τὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ αἰώνα, ἦταν ἡ δωρεὰν ἀπόκτηση τοῦ περιοδικοῦ, ἐνῶ ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε μὲ χρηματικὴ προμήθεια ἐπὶ τῶν εἰσπράξεων. Τὴν δεδομένη καὶ ἀναμενόμενη ποικιλία στοὺς τρόπους ἀμοιβῆς τὴν ἀναδεικνύει τὸ σμυρναϊκὸ περιοδικὸ Ο ΜΕΝΤΩΡ. Τὸ 1870 δηλώνει ὅτι: «Οἱ πράκτορες ἀμείβονται ὡς συνηθῶς δωρουμένου ἐνὸς ἀντιτύπου δι' ἐκάστην δεκάδα συνδρομητῶν»· τὸ ἐπόμενο ἔτος ἀνέβαζε τὴν ἀμοιβὴ στὸ 20% ἐπὶ τῶν εἰσπράξεων προσθέτοντας ὡς δῶρο μιὰ συλλογὴ εὐρωπαϊκῶν εἰκόνων, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ πέμπτου ἔτους καὶ ὑπὸ τὸ φάσμα τῆς ἐπικείμενης ὀριστικῆς παύσης προχωρᾷ σὲ ἀκόμη μεγαλύτερη αὐξηση τῶν ποσοστῶν, ἀφοῦ ὑπόσχεται ὅτι οἱ πράκτορες τοῦ ἔκτου τόμου θὰ λάβουν 40% ἐπὶ τῆς πραγματικῆς ἀξίας. Ἄν καὶ οἱ ἀμοιβὲς στὶς περισσότερες περιπτώσεις κυμαίνονται στὸ ἐπίπεδο τοῦ 10%, εἴτε σὲ χρῆμα εἴτε σὲ δωρεὰν συνδρομές, ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ ἄλλα ἐπιπλέον κίνητρα. Γιὰ ἑκατὸ νέους συνδρομητὲς στὸ νεανικὸ περιοδικὸ ΑΘΗΝΑΪΣ ἔπαιρνες δῶρο μιὰ χειροκίνητη ραπτομηχανὴ μάρκας «Χάου μεθ' ὅλων αὐτῆς τῶν παραρτημάτων καινουργῇ», γιὰ 75 νέους ἐγγραφόμενους μιὰν ἄλλη μηχανὴ ραπτικῆς, γιὰ 50 μιὰ ὡραία κεχρωματισμένη μεγαλοπρεπὴ εἰκόνα, γιὰ 30 τὰς *Φιλοσοφικὰς Μελέτας περὶ Χριστιανισμοῦ* καὶ γιὰ 10 νέους συνδρομητὲς ἢ προσφορὰ ἦταν τὰ *Εὐρισκόμενα τοῦ Σολωμοῦ*.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα οἱ μηχανισμοὶ τοῦ μάρκετινγκ ἔχουν ἀλλάξει καὶ τὰ δῶρα δίνονται ἀκόμη καὶ στὸν κάθε συνδρομητὴ ποὺ θὰ ἐξασφαλίσαι ἄλλον ἕναν. Σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ὁ ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ προσφέρει τὴν δυνατότητα σὲ ὅποιον ἐγγράψει δύο συνδρομητὲς νὰ ἐπιλέξει τὸ δῶρο του, ἀνάμεσα στὸν σατιρικὸ *Ρωμὴ* γιὰ ἓνα ἔτος, τὰ *Πολιτικὰ Ἡμερολόγια* τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη ἢ «ὀλόκληρον τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Γυναικός».¹¹¹ Πιο εὐρηματικός, στὸ πνεῦμα τοῦ παιχνιδιοῦ *πάρ' τα ὅλα* ἢ τοῦ τραγουδιοῦ *Ὅταν κυρά μου θὰ πάω στὸ παζάρι*, ὁ δικηγόρος Νίκος Κοτσελόπουλος, ἐκδότῃς τοῦ ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΦΥΛΛΟΥ, ξεκινάει τὶς προσφορὲς του μὲ ἓνα

110. ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ 2 (Μάρτιος 1884) ἀρ. 1, σ. 16 καὶ (Ἀπρίλιος 1884) ἀρ. 2, σ. 32.

111. ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ 1 (Μάρτιος 1896) ἀρ. 1, σ. 2.

λεύκωμα για όλους όσοι απλώς ανανεώσουν την συνδρομή τους και προχωράει βήμα, βήμα προσθέτοντας επιπλέον δώρα και έκπτώσεις για κάθε έναν επιπλέον συνδρομητή έως ότου φτάσει στον αριθμό δέκα, δηλαδή σ' αυτούς που θα εξασφαλίσουν δέκα συνδρομητές και θα πάρουν «πάντα τὰ ἀνωτέρω».¹¹² Βεβαίως ή πληροφόρησή μας για τις παροχές και προσφορές προέρχεται μόνο από τις δημοσιευμένες ανακοινώσεις των περιοδικών και ένδεχομένως δεν καλύπτει όλο τὸ φάσμα τῶν ιδιωτικῶν συμφωνιῶν που σίγουρα βασιζόνταν στον ζήλο και την φερεγγυότητα τῶν ἀνταποκριτῶν και ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ ἰσοζύγια τῶν περιοδικῶν και πιθανότατα ἀπὸ μιὰ σειρά ἄλλων παραγόντων.

Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸ ποιοὶ εἶναι οἱ ἀνταποκριτές, ποιὸ εἶναι τὸ ἐπάγγελμα τους και ἂν και πόσο ἀμείβονται, αὐτὸ που σίγουρα ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τοὺς καταλόγους με τὰ ὀνόματα και τὶς ἔδρες τους εἶναι μιὰ πανοραμικὴ εἰκόνα τῆς γεωγραφικῆς διάδοσης τοῦ κάθε ἐντύπου. Οἱ ἀλλαγές στὴν πρακτόρευση, που συνήθως δημοσιεύονται στὰ ἐξώφυλλα τῶν τευχῶν, ἀποτυπώνουν τὴν διείδυση σὲ καινούργιες ἀγορές ἢ τὴν ὑποχώρηση ἢ και ἀποχώρηση ἀπὸ κάποιες ἄλλες και ὑποδηλώνουν τὴν ἀνοδική ἢ καθοδική πορεία στὴν κυκλοφορία τοῦ κάθε περιοδικοῦ. Ὁ ΙΛΙΣΣΟΣ, ἐπὶ παραδείγματι, ξεκινᾷ τὴν ἔκδοσή του, τὸ 1868, με 14 κατονομασμένους ἀνταποκριτές: ἕξι ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (Ερμούπολις, Πάτραι, Λαμία, Χαλκίς, Σκύρος και Γαλαξείδιον) και ὀκτὼ στὸ ἐξωτερικὸ (Κωνσταντινούπολις, Βάρνα, Ἀλεξάνδρεια & Μανσούρα, Κάιρο, Μασσαλία, Παρίσιοι, Μάντσεστερ και Ὁρλεάνη τῶν ΗΠΑ). Δύο χρόνια ἀργότερα οἱ ἀνταποκριτές ἔχουν ἀυξηθεῖ σὲ 23, ἐνῶ τὸ 1872 ὁ κατάλογός τους ἀριθμεῖ 50 ὀνόματα. Διδάσκαλοι, ἱερεῖς, γραμματεῖς, ἱατροί, φαρμακοποιοί, στρατιωτικοί, δικηγόροι, πρόξενοι, διευθυντὲς τραπεζῶν, διευθυντὲς ταχυδρομικῶν καταστημάτων ἀναζητοῦν νέους ἀγοραστές, εἰσπράττουν συνδρομές και διανέμουν τὰ τεύχη που ἔρχονται σὲ δέμα, ἀπαλλάσσοντας τοὺς ἐκδότες Θαλῇ Ἀντωνιάδη και Ι.Χ. Κούρτελη ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἐπικοινωνία και συναλλαγὴ με τὸν κάθε συνδρομητὴ και τὴν ξεχωριστὴ ἀποστολὴ τοῦ κάθε τεύχους. Ἀκόμη περισσότερους ἀντιπρόσωπους διαθέτει ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ τοῦ Δημητρίου Καμπούρογλου ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς ἔκδοσής της. Οἱ ἔδρες τους βρίσκονται σὲ 70 πόλεις και κωμοπόλεις και σὲ ὀρισμένα μέρη μάλιστα συνεργάζεται με δύο ἢ και τρία ἄτομα, στοιχειοθετώντας ἔτσι ἕνα πλέγμα ἀπὸ μιὰ ἑκατοντάδα τοπικῶν ἀνταποκριτῶν.

Μία ἀκόμη παράμετρος που θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι προφανῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν συνδρομητῶν δὲν ταυτίζεται με ἐκεῖνον τῶν ἀναγνωστῶν και κατὰ συνέπεια οἱ ἀναγνώστες ἦταν πολλοὶ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συνδρομητές. Τὰ περιοδικά, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ μαρτυρίες και ἀπὸ καταλόγους, περνοῦσαν ἀπὸ χέρι σὲ χέρι και διαβάζονταν σὲ καφενεῖα, πολιτιστικὸς και φιλολογικὸς συλλόγους, καλλιτεχνικὲς ἐταιρεῖες, λέσχες, ἀναγνωστήρια, αἵθουσες ἐπιστημονικῶν και ἐπαγγελματικῶν ἐταιρειῶν, ἐντευκτήρια, δημόσιες και σχολικὲς βιβλιοθήκες, ἀκόμη και χώρους ἐστίασης, ὅπως στὸ Αὐστριακὸν Ζυθοπωλεῖον τοῦ Κωστῆ Λάλα, στὴν Πόλη, ὅπου οἱ θαμῶνες μπορούσαν πέραν τῶν τοπικῶν ἐφημερίδων νὰ διαβάσουν και «πολλὰ εὐρωπαϊκὰ και ἑλληνικὰ περιοδικὰ». Ἀλλὰ ἂν αὐτὰ τὰ ἀγόραζε ἢ ἐπιχείρηση για νὰ τὰ προσφέρει στὴν πελατεία της, ὁ Ἡπειρώτης εὐεργέτης Χριστάκης Ζωγράφος, στὴν ἴδια πόλη, τὴν πρωτομαγιά τοῦ 1871, προσέφερε στὸν Ἑλληνικὸ Φιλο-

112. ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΦΥΛΛΟΝ 1 (Δεκέμβριος 1896) ἀρ. 12, σ. 179.

λογικό Σύλλογο 500 φράγκα «πρὸς ἀγορὰν περιοδικῶν» γιὰ τὸ ἀναγνωστήριό του. Στὰ ἴδια χρόνια, στὴν Ἀθήνα, ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος *Βύρων* ἐπέτρεπε στὰ μέλη του νὰ δανεῖζονται περιοδικὰ συγγράμματα ἀπὸ τὸ ἀναγνωστήριο τοῦ συλλόγου, ὅταν αὐτὸ δὲν λειτουργοῦσε, μὲ τὴν ὑποχρέωση, βεβαίως, νὰ τὰ ἐπιστρέψουν ἐγκαίρως.¹¹³

Μιὰ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀναλογία σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο εἶναι ἕνας συνδρομητὴς πρὸς δέκα ἀναγνώστες, ἂν καὶ ὑπάρχουν μελετητὲς ποὺ ἀνεβάζουν τὴν ἀναλογία ἀρκετὰ πιὸ πάνω, σὲ 1:20 ἢ καὶ ἀκόμη καὶ 1:30.¹¹⁴ Οἱ ὑπολογισμοί, πάντως, τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ, τὸ 1865 ὅτι οἱ ἀναγνώστες τῆς ὑπερβαίνουν τοὺς 10.000 ἐνῶ οἱ συνδρομητὲς τῆς ἦταν γύρω στοὺς 1.100 συμπίπτουν μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ John Morley, ἐκδότῃ τῆς ἀγγλικῆς *FORTNIGHTLY REVIEW*, ποὺ ὀκτῶ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1873, θεωρεῖ ὅτι οἱ τρεῖς χιλιάδες συνδρομητὲς του σήμαιναν τουλάχιστον 30.000 ἀναγνώστες.¹¹⁵ Ἡ ΠΑΝΔΩΡΑ ἰσχυρίζεται ὅτι κατὰ πληροφορίες τῆς «ἐκ πολλῶν μερῶν δοθείσας [...] εἷς τινὰς πόλεις στέλλεται ἐν μόνον ἀντίτυπον, τὸ ὁποῖον ἀναγινώσκεται ὑπὸ πάντων τῶν εἰδότην γράμματα». Στὴν ἴδια τάξη μεγέθους κινεῖται καὶ τὸ *NEON ΠΝΕΥΜΑ*, ἰσχυριζόμενο ὅτι διαθέτει δέκα χιλιάδες ἀναγνώστες καὶ ὅτι κάθε τεύχος του διαβαζόταν ἀπὸ τουλάχιστον δέκα ἄτομα, ἐπιτρέποντάς μας νὰ συναγάγουμε ὅτι στὰ μέσα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα τυπώνεται σὲ χίλια περίπου ἀντίτυπα.

Ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ ἀνεκδοτολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν κοινόχρηστη ἀνάγνωση τῶν περιοδικῶν στὴν βικτωριανὴ Ἀγγλία. Ὁ Chambers, ἐκδότῃς τοῦ δημοφιλέστατου ὁμώνυμου περιοδικοῦ, φαντάζεται ἕναν βοσκὸ νὰ παραλαμβάνει τὸ ἀντίτυπό του ἀπὸ τὸν περιοδεύοντα ἔμπορο αὐγῶν καὶ ἀφοῦ τὸ ξεκοκαλίσει, νὰ τὸ ἀφήνει κάτω ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη πέτρα γιὰ νὰ τὸ βρεῖ ὁ βοσκὸς τῆς διπλανῆς φάρμας κ.ο.κ. Μαρτυρημένη καὶ καταγεγραμμένη, ὅμως, εἶναι ἡ περίπτωση μιᾶς παρέας πέντε νεαρῶν στὴν ἐπαρχία τοῦ Cambridge, ποὺ οἱ τρεῖς συνεισέφεραν ὅλο τὸ χαρτζιλίκι τους, δηλαδὴ μισὴ πένα ὁ καθένας, καὶ οἱ ἄλλοι δύο περπατοῦσαν ἐπτά μίλια ὥς τὸ κοντινότερο βιβλιοπωλεῖο προκειμένου νὰ ἀποκτήσουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ *CHAMBERS JOURNAL*.¹¹⁶

Ρεφερέντ ἢ ἀτομικά, οἱ Ἕλληνες ἐγγεγραμμένοι συνδρομητὲς ἀποδεικνύονται συχνὰ κακοπληρωτὲς καὶ αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ἀπασχολεῖ μονίμως τοὺς ἐκδότες. Ἡ διεύθυνση τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ ἀπειλεῖ τοὺς δυστροποῦντες μὲ τὴν δημοσιοποίηση τῶν ὀνομάτων τους «διὰ τοῦ τύπου» καὶ τὴν προσφυγὴ «εἰς τὰ δικαστήρια διὰ νὰ ὑποχρεωθῶσιν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς ὀφειλῆς αὐτῶν».¹¹⁷ Ἀλλὰ ἂν ἡ συντηρητικὴ καὶ κόσμια ΠΑΝΔΩΡΑ παραμένει μόνο στὰ λόγια, ὁ τολμηρότερος ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ πραγματοποιεῖ τὴν ἀπειλή του καὶ καταγγέλλει τοὺς κακοπληρωτὲς σὲ μιὰ στερεότυπη στήλη, ὅπου ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ἐμφανίζονται γνωστὰ ὀνόματα τῆς ἐποχῆς, ποὺ συνοδεύονται μάλιστα ἀπὸ

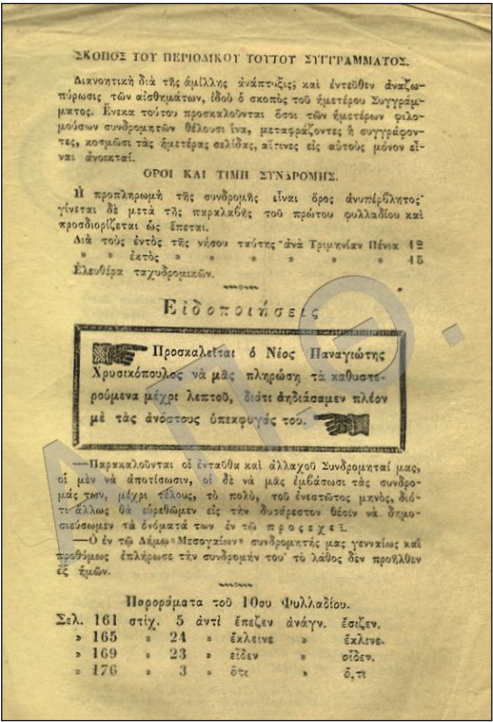
113. *Κανονισμὸς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Βύρων*, Ἀθήνα 1874, σ. 6, κεφ. Η', ἀρ. 44.

114. R. Altick, *ὁ.π.*, σσ. 323, 330. Στὴν Ἀγγλία, ὀρισμένα περιοδικὰ νοικιάζονταν τὴν ἡμέρα τῆς κυκλοφορίας τους, διαβάζονταν προσεκτικὰ καὶ ταχυδρομοῦνταν τὴν ἐπόμενη στὸν συνδρομητὴ τους, στὶς ἐπαρχίες.

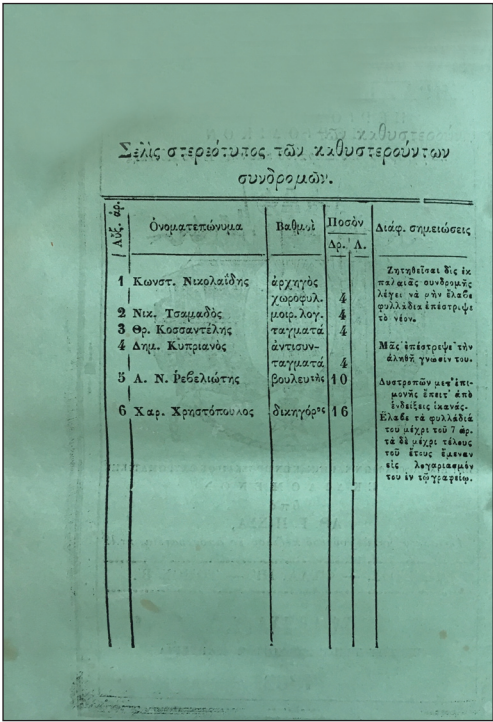
115. ΠΑΝΔΩΡΑ 15 (1864-1865) 597· A. Sullivan, *British Literary Magazines*, τόμος Γ', Greenwood Press, Westport 1983, σ. xxiv.

116. R. Altick, *ὁ.π.*, σ. 336.

117. ΠΑΝΔΩΡΑ 5 (1 Ἀπριλίου 1854) ἀρ. 97, σ. 24.

2

457

τις ιδιότητές τους: Στέφανος Δούκας, υἱὸς Γερουσιαστοῦ, ὁ στρατιωτικὸς ἰατρός Χόλμερ ἐν Χαλκίδι, ὁ Λορέντζος Καΐρης, δήμαρχος Ἄνδρου, ὁ Ταμίας Θηβῶν Θεμ. Κανέλλος καὶ ὁ Ἑμμ. Ξανθόπουλος, υπάλληλος τοῦ Τελωνείου Σύρου.¹¹⁸

Σὲ πιὸ δραστικὰ μέτρα σχεδίαζε νὰ καταφύγει ὁ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ. Ἀπειλεῖ ὅτι θὰ καταγγεῖλει στὴν Ἱερὰ Σύνοδο τοὺς ἱερωμένους ποὺ δὲν πληρώνουν τὴν συνδρομὴ τους προβάλλοντας τὴν ἔωλη, στερεότυπη δικαιολογία: «δὲν ἔχω, στεροῦμαι», ἐνῶ «ἀπλή τις παρατήρησις καταδεικνύει πᾶν τούναντίον». Στὰ Ἐπτάνησα, ἡ κατάσταση δὲν ἦταν διαφορετική. Ὁ ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΑΝΘΩΝ τοῦ Ι.Γ. Τσακασιάνου, στὴν Ζάκυνθο, κάνει λόγο γιὰ μαρτυρικότατο βίο ἀφοῦ οἱ ἀνθοκόμοι του, δηλαδὴ οἱ συνδρομητὲς του δὲν τὸν στηρίζουν ὡς ὀφειλαν.¹¹⁹ Ἡ ΑΓΑΝΝΙΠΗ, ἐξάλλου, ἔχοντας ἀηδιάσει μὲ «τὰς ἀνόστους ὑπεκφυγὰς του» καλεῖ τὸν νεαρὸ Παναγιώτη Χρυσικόπουλο νὰ πληρώσει τὰ καθυστερούμενα μέχρι λεπτοῦ, ἐπιτονίζοντας, μάλιστα, τὸ θέμα, μέσα σὲ μαῦρο πλαίσιο. Στὴν Ζάκυνθο, ἐπίσης, ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ διαγράφουν, μὲ ἐπτανησιακὴ εὐγένεια, δύο «καλοὺς συνδρομητὰς» ποὺ «ἤθελον τὰς ΜΟΥΣΑΣ διὰ λ ο ὕ σ ο χωρίς, ὅμως, καὶ νὰ πληρώνουν». Τέλος τοὺς δικούς του κακοπληρωτές, ὅπως τὴν Λέσχη Μεγαλεμπόρων καὶ τὴν Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία, κατονομάζει καὶ ὁ ΕΩΣΦΟΡΟΣ στὴν Κέρκυρα.

Οἱ ἀρνούμενοι νὰ συμμορφωθοῦν ἐμπίπτουν σὲ δύο κατηγορίες. Σὲ ἐκείνους ποὺ

118. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ 1 (Ἰούλιος 1858) ἀρ. 14 κ.έ.: «Στήλη στερεότυπος τῶν μὴ πληρωσάντων συνδρομητῶν» μὲ κατάλογο ὀνομάτων ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν ιδιότητά τους.

119. ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ 17 (26 Μαΐου 1878) ἀρ. 34, σ. 530· ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΑΝΘΩΝ 1 (6 Σεπτεμβρίου 1887) ἀρ. 51, σσ. 815-816· πρβ. Φανὴ Καζαντζή, «Οἰκονομικὲς δυσπραγίες - Βίοι παράλληλοι», *Περίπλους* 8 (1993) ἀρ. 36, σσ. 108-112.

είχαν υποσχεθεί τὸν ὀβολό τους ὑπογράφοντας τὴν σχετικὴ ἀγγελία καὶ στοὺς ἀκούσιους συνδρομητές, ὅσοι, δηλαδή, ἀπλῶς δὲν ἐπέστρεψαν τὰ πρῶτα τεύχη ποὺ τοὺς εἶχαν ἀποσταλεῖ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωροῦνται, αὐθαιρέτως, ἐτήσιοι συνδρομητές. Αὐτὴν τὴν πρακτικὴ τῆς δωρεὰν ἀποστολῆς τοῦ πρῶτου τεύχους τὴν εἶχε υἱοθετήσῃ ἡ πλειονότητα τῶν περιοδικῶν, προεπιλέγοντας τοὺς πιθανοὺς συνδρομητές μὲ βάση τὰ «φιλόμουσα καὶ φιλόκαλα αἰσθήματα» ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ ιδιότητά τους. Φαίνεται ὅτι οἱ σχετικοὶ κατάλογοι μὲ τοὺς ὑποψήφιους ἀγοραστές – αὐτὸ ποὺ σήμερα θὰ ἀποκαλούσαμε *target groups* –, κυκλοφοροῦσαν ἔκτοτε. Σὲ ἓνα τέτοιο βῆμα παραχώρησης ἢ δανεισμοῦ τοῦ καταλόγου τῆς προβαίνει ἡ ΕΣΤΙΑ: «μετὰ τοῦ σημερινοῦ φύλλου τῆς *Ἑστίας* ἀποστέλλεται εἰς πλείστους τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ συνδρομητὰς ἡμῶν ἐν φύλλον τῆς ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ. [...] μόνον ὡς δείγμα, εἰς οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν ὑποβάλλει τοὺς λαβόντας αὐτὸ» καὶ προσθέτει ὅτι ὅσοι ἐπιθυμοῦν μποροῦν νὰ ἐγγραφοῦν ἀπ' εὐθείας ἢ ἀποστέλλοντας τὸ ἀνάλογο τίμημα «πρὸς ἡμᾶς».¹²⁰

Ἄν αὐτοὶ οἱ δυνάμει πελάτες, εἴτε ἀπὸ ἀμέλεια εἴτε ἀπὸ πρόθεση, δὲν φρόντιζαν νὰ γνωστοποιήσουν ἐγκαίρως τὴν ἄρνησή τους ἐπιστρέφοντας τὸ πρῶτο τεῦχος, λογίζονταν ἐτήσιοι συνδρομητές. Ἡ τακτικὴ εἶχε δοκιμαστεῖ καὶ παγιωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Σ' αὐτοὺς τοὺς ὁμολογημένα «μὴ καταγραφέντας συνδρομητὰς» ἀπευθύνεται ἡ συμρναϊκὴ ΙΩΝΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ, τὸ 1850, εὐελπιστώντας ὅτι «θέλει τύχει εὐμενοῦς ὑποδοχῆς [...] Ἐὰν δ' ἀποτύχωμεν τῶν προσδοκιῶν μας, παρακαλοῦμεν πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ζημίας νὰ ἐπιστραφῇ εἰς τὸν διανομέα καὶ τὸ πρῶτον φύλλον».¹²¹ Ὁ ΙΛΙΣΣΟΣ τῆς Ἀθήνας, ἐξάλλου, σκαρώνει ἓναν γρίφο ποὺ ἡ λύση του συνέπιπτε μὲ τὸ κοινότοπο: «Ὁ μὴ ἐπιστρέφων τὸ φυλλάδιον θεωρεῖται συνδρομητῆς διὰ πᾶν τὸ ἔτος», ἐνῶ ὁ ΦΙΛΟΜΟΥΣΟΣ ΝΕΟΣ στὴν Ζάκυνθο τοῦ 1865 εἶναι ὑπερβολικὰ πιεστικός: «Ὅστις δὲν ἐπιστρέψει αὐθιγμὲρὸν εἰς τὸ τυπογραφεῖον “Ὁ Παρνασσός” τὸ πρῶτον φυλλάδιον θεωρεῖται ἐτήσιος συνδρομητῆς».

Σχεδὸν στερεότυπες, ὡς παραλλαγή πάνω στὸ ἴδιο μοτίβο, διαβάζονται φράσεις ὅπως: «Οἱ δεχόμενοι τὸ πρῶτον φύλλον θεωροῦνται συνδρομηταί», ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΘΟΔΕΣΜΗ (1872), «Οἱ παραδεχθέντες τὸν πρῶτον ἀριθμὸν θεωροῦνται συνδρομηταί», ΠΑΥΣΙΛΥΠΙΟΝ (1875), «Οἱ δεχόμενοι τὸ πρῶτον φυλλάδιον λογίζονται συνδρομηταί», ΦΟΙΝΙΞ (1875), «Τὸ παρὸν φύλλον πεμφθήσεται εἰς πολλοὺς μὴ συνδρομητὰς, τοὺς ὁποίους παρακαλοῦμεν, ἐὰν δὲν ἐπιθυμῶσι νὰ λογίζωνται τοιοῦτοι, νὰ ἐπι-

120. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ (8 Ἰανουαρίου 1889) ἀρ. 628, σ. 3.

121. ΙΩΝΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ 1 (5 Ὀκτωβρίου 1850) ἀρ. 1, σ. 1.

στρέψωσιν αὐτὸ μέχρι τῆς προσεχοῦς Τρίτης», ΟΡΦΕΥΣ (1877), «Τὸ πρῶτον φύλλον διανέμεται χωρὶς τινος ἀπαιτήσεως οἱ δὲ κρατήσαντες καὶ τὸν δεῦτερον αὐτοῦ ἀριθμὸν λογίζονται ὡς συνδρομηταί», ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ (1880), «Οἱ κρατήσαντες τὸ 1ο καὶ 2ο τεῦχος θεωροῦνται συνδρομηταί», ΑΝΑΤΟΛΗ (1880), «Οἱ κρατοῦντες τὸ πρῶτον φύλλον θεωροῦνται συνδρομηταί», ΟΔΗΓΟΣ ΕΡΓΟΧΕΙΡΩΝ (1892), «Ὁ μὴ ἐπιστρέφων τὸ φυλλάδιον θεωρεῖται συνδρομητής», ΑΣΤΡΑΠΗ (1897).

Ἡ ἀνταπόκριση σὲ τέτοιου εἴδους ἀπρόσκλητες, μαζικὲς ἀποστολὲς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν μεγάλη ἢ ἔστω ἱκανοποιητικὴ. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ παιδαγωγικὸ περιοδικὸ ΠΡΟΟΔΟΣ, τὸ 1884, ἀπέστειλε αὐθαίρετα τὸ πρῶτο του τεῦχος σὲ 2.000 δασκάλους καὶ καθηγητές, κατορθώνοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἐγγράψει ὅκτῳ ὅλους κι ὅλους συνδρομητὲς καὶ νὰ εἰσπράξει τὸ ἀνάλογο ποσό. Τὴν ἴδια μέθοδο εἶχε δοκιμάσει καὶ πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια ὁ ρέκτης ἱατρὸς Ἀναστάσιος Γούδας. Ἀφοῦ κυκλοφόρησε τὴν ἀγγελία του γιὰ τὴν ΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ στίς 25 Φεβρουαρίου 1853, ποὺ ὁμολογουμένως δὲν εἶχε τὴν ἀναμενόμενη ἀνταπόκριση, παρ' ὅλα αὐτὰ τὴν ἐξέδωσε τὸν Ἰούνιο καὶ τὴν ἔστειλε «εἰς ἅπαντας ἀνεξαίρετως τοὺς κυρίους ἱατροὺς καὶ φαρμακοποιοὺς ἐντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους».¹²²

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ μεθόδευση ὀρισμένων περιοδικῶν ποὺ «προσφέρουν» τὸ πρῶτο τεῦχος δίχως νὰ θεωροῦν τὴν κατακράτησή του ἔμμεση παραγγελία γιὰ συνέχιση τῆς ἀποστολῆς ἐπὶ ἓνα ἔτος. Ἡ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ στέλνει τὸ πρῶτο φύλλο τῆς δωρεὰν «εἰς πολλοὺς, καίπερ μὴ ὄντας συνδρομητάς, ὡς δείγμα, ὅπερ ὁμως δὲν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιστρέψωσιν ἂν δὲν ἐπιθυμῶσι νὰ γείνωσι συνδρομηταί. Ἐκ τῆς ἄνω κατηγορίας μόνον εἰς τοὺς προπληρώσαντας τὴν συνδρομὴν των θὰ ἐξακολουθῶμεν ἀποστέλλοντες καὶ τὰ ἐπίλοιπα φύλλα».¹²³ Μὲ παρόμοιο σκεπτικὸ λειτουργοῦν τὰ ἀθηναϊκὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ προχωρώντας σὲ ἓναν πιὸ «πολιτισμένο», ὅπως τὸν θεωροῦν, τρόπο ἄγρας συνδρομητῶν. Στὸ προλογικὸ σημείωμα, ἐν εἵδει ἐπιστολῆς, ὁ ἐκδότης Παῦλος Σ. Οἰκονόμου συζητᾷ ἐκτενῶς τοὺς τρόπους ἐγγραφῆς συνδρομητῶν, τὸν ρόλο τῶν διανομῶν κλπ. καὶ δηλώνει ὅτι θὰ ἀνατρέψει τὰ ἰσχύοντα ἐγκαινιάζοντας μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ προσέγγιση «ἀξιοπρεπεστέραν καὶ ἀποτελεσματικωτέραν. Μὴ ρίψης τὸ ὠραῖον σου φύλλον ἐπὶ τοῦ οὐδοῦ, τοῦ προωρισμένου μόνον πρὸς ὑποδοχὴν καὶ ἀνοχὴν ὑποδημάτων, ἀλλ' ἀπόστειλον, μετὰ τοῦ α' φύλλου εἰς τοὺς πιθανοὺς συνδρομητάς σου, δελτίον καὶ δὴ μετὰ τοῦ γραμματοσήμου καὶ ἀνακοίνωσον αὐτοῖς, ὅτι μόνον ὁ ἐπιστρέφων ἐνυπόγραφον τὸ δελτίον τοῦτο εἰς τὴν ἑκδοσὶν τῶν ΜΥΡΙΩΝ ΟΣΩΝ θεωρηθήσεται συνδρομητής, ἃ τε δηλῶν ρητῶς τὴν πρὸς τοῦτο βούλησίν του καὶ ἐκφεύγων τῆς σκολιᾶς καὶ ἀμβιβόλου ὁδοῦ τῆς σιωπηρᾶς δηλώσεως τῆς βουλήσεως».¹²⁴

Ἄν ἡ παθητικὴ ἐγγραφὴ ὀδηγοῦσε σὲ μεμονωμένες ἀρνήσεις ἀπότισης τῆς συνδρομῆς, συμπεριφορὰ ποὺμποροῦσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ τὴν διακοπὴ τῆς περαιτέρω ἀποστολῆς τοῦ περιοδικοῦ, τὸ χειρότερο οἰκονομικὸ πλῆγμα ἐρχόταν ἀπὸ τοὺς κακοπληρωτὲς ἀνταποκριτές. Ἡ καλὴ πίστη σὲ ἄτομα ποὺ ἀποδεικνύονταν ἀνάξια τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν ἐκδοτῶν ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ αἰμορραγία, ἓνα βᾶρος δυσβάστακτο, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ ὅταν ὑπέστη ζημίαν 900 δρχ.

122. ΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ 1 (Ἰούνιος 1853) ἀρ. 1, σσ. 7-8.

123. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ 1 (27 Φεβρουαρίου 1893) ἀρ. 1, σ. 1.

124. ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ 1 (10 Μαρτίου 1885) ἀρ. 1, σσ. 1-2.

ὄχι ἀπὸ ἔλλειψη συνδρομητῶν ἀλλὰ «ἐκ τῆς κακῆς πίστεως ἀνταποκριτοῦ τινος».¹²⁵ Στὸ ἔσχατο μέσο δημοσίου διασυρμοῦ, τὴν δημοσιοποίηση τῶν ὀνομάτων τῶν ἀναξιόπιστων πρακτόρων, ἀναγκάζονται νὰ καταφύγουν ὀρισμένα περιοδικά, ὅπως τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ποὺ κατονομάζει τὸν τέως ἀνταποκριτὴ τοῦ Γεώργιο Ζορμπᾶ στὴν Φιλιππούπολη τῆς Βουλγαρίας, τὸν Δ. Σημανδῆρη στὴν Μυτιλήνη καὶ τὸν Χ.Π. Λυδάκη στὸ Ἡράκλειο, οἱ ὅποιοι εἶχαν καταχραστεῖ τὶς εἰσπράξεις ἀπὸ δεκάδες συνδρομές.¹²⁶ Συγκεκριμένα ὁ Γ. Ζορμπᾶς, «δυνάμει τῆς ιδιότητός του ταύτης εἰσπράξας πλείστας ὅσας συνδρομὰς τῶν αὐτόθι συνδρομητῶν μας κατακρατεῖ αὐτὰς [...] Μέχρις ὅτου δὲ ἐνάξωμεν αὐτὸν εἰς τὰ βουλγαρικὰ δικαστήρια, καταφεύγομεν εἰς τὸ μέσον τῆς διὰ τοῦ τύπου στιγματίσεως αὐτοῦ, ὅπως τοῦλάχιστον προληφθῶσι ζημίαι καὶ ἄλλων μετ' αὐτοῦ συναλλαττομένων συναδέλφων μας».

«Ἐν τῷ ἐμπορίῳ τῆς δημοσιογραφίας»

Τὰ στενόχωρα οἰκονομικὰ εἶναι ἡ μόνιμη ἐπωδὸς στὶς περισσότερες εἰδοποιήσεις καὶ κυρίως στοὺς ἀποχαιρετισμοὺς τῶν ἐκδοτῶν πρὸς τοὺς ἀναγνώστες τους. Βασικὴ αἰτία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, εἶναι ἡ ἀπροθυμία τῶν συνδρομητῶν νὰ ἀποπληρώσουν τὴν ὀφειλὴ τους. Ἐνα ἀπὸ τὰ μακροβιότερα ἔντυπα τοῦ αἵωνα, ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ, ἀκριβῶς στὸ μέσον τῆς μακρᾶς ἐκδοτικῆς ζωῆς της, τὸ 1866 (τὴν χρονιά ποὺ ἐκπνέει ἡ ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ), δημοσιεύει μιὰ «Εἰδοποίησι» ἀναφορικὰ μὲ τὰ χρωστούμενα, ὅπου συνοψίζει τὴν δεινὴν κατάστασι τῆς πλειονότητος τῶν περιοδικῶν:

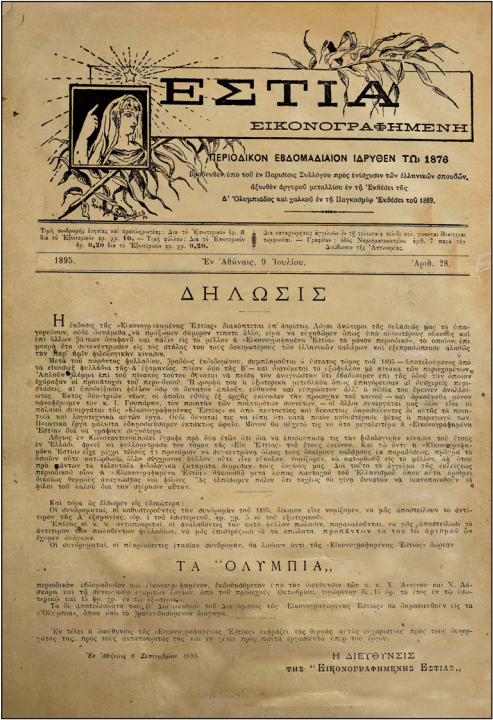
παρακαλοῦνται, καθικετεύονται, προσλιπαροῦνται οἱ συνδρομηταὶ τῆς ἐφημερίδος ταύτης, οὐχὶ πάντες, οἱ ἀμνήμονες μόνον, νὰ ἐνθυμηθῶσι καὶ νὰ συλλογισθῶσιν, ὅτι, ἵνα ἐκδίδωται ἐφημερίς, ὁ τυπογράφος θέλει τυπωτικά, ὁ χαρτοπώλης θέλει χρήματα διὰ τὸν χάρτην, ὁ διανομεὺς διὰ τὴν διανομήν, ὁ διεκπεραιωτὴς θέλει μισθὸν νὰ ἐτοιμάζει τὰ φύλλα διὰ τὸ ταχυδρομεῖον, τὸ ταχυδρομεῖον θέλει ταχυδρομικὰ καὶ ὁ συντάκτης θέλει ψαλτικά.¹²⁷

Τὸ ἴδιο τροπὰρι ψέλνουν καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὀλοφυρόμενοι ἐκδότες διεκτραγωδώντας σὲ ὅλους τοὺς τόνους καὶ σὲ διάφορες κλίμακες τὰ ἀσφυκτικὰ οἰκονομικὰ τους. Ἡ ΝΟΜΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ, μὲ δεδομένη τὴν πελατεία της στὸν χώρὸ τῶν δικηγόρων καὶ τῶν δικαστῶν, ἐκλιπαρεῖ γιὰ τὴν ἐξόφλησι τῶν συνδρομῶν: «οὐδὲν περιοδικὸν σύγγραμμα ὑφίσταται, καθότι καὶ οἱ συντάττοντες καὶ οἱ συνθέτοντες καὶ οἱ ἐκτυποῦντες μισθοδοτοῦνται καὶ ἄγγελοι δὲν εἶναι». Στὸ τέλος τοῦ δεύτερου ἔτους, ὁ ἐκδότης τῆς Δ. Χαριτάκης δηλώνει ὅτι 150 συνδρομητὲς τῆς ἐπαρχίας καθυστεροῦν

125. ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ 2 (1876) ἀρχὴ τοῦ Β' ἔτους.

126. ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ 3 (10 Μαρτίου 1891) ἀρ. 28, σ. 310.

127. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ 14 (31 Δεκεμβρίου 1866) ἀρ. 619, σσ. 1133· πρβ. καὶ τὴν «Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ» πρὸς τοὺς κυρίους συνδρομητὰς: «... Σὺ δὲ ὅστις δὲν ἐπλήρωσας καὶ δὲν πληρώνεις, εὐλογημένε ἄνθρωπε, ὅστις καὶ ἂν ἦσαι, διατί γίνεσαι παραίτιος κακοῦ εἰς ἄνθρωπον ὅστις κακὸν δὲν σοὶ ἔκαμε;»

205

τὴν πληρωμὴ, ἐνῶ τὴν ἐπόμενην χρονιά, ἀπελπισμένοι πλέον, προαναγγέλλει τὸ τέλος τοῦ ἐγχειρήματος, ἀφοῦ εἰσέπραξε μόλις «τὸ ἓν τρίτον τῶν καταβληθέντων ἐξόδων».¹²⁸ Καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ αἵωνα ὁ κύριος στόχος τῆς πλειονότητος τῶν περιοδικῶν δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τὰ μεγάλα κέρδη ἀλλὰ ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἀναγκαίων ἐσόδων γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἐπόμενου τεύχους.

Τὰ κείμενα ἀπολογισμοῦ-ἀποχαιρετισμοῦ εἶναι ἓνα ἀκόμη σημεῖο ἀναφορᾶς στὴν φθίνουσα οἰκονομικὴ διαδρομὴ μέχρι τὴν τελικὴ παύση. Ὁ Ἐπίλογος ποὺ δημοσιεύει ὁ ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ μετὰ ἀπὸ ἑξὶ χρόνια τακτικῆς ἐκδοσης (Ἀθήνα, 1870-1875) μᾶς δίνει μιὰ γλαφυρὴ ἀποτύπωση αὐτῆς τῆς εἰκόνας. Οἱ συνδρομητὲς ἐλαττώνονταν ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον καὶ ὁ ἐκδότης Βλάσιος Ι. Βαλτινός, ταγματάρχης

τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν, δὲν κατόρθωνε «διὰ τὸ βαρὺ τοῦ χαρακτῆρος του» νὰ προσελκύσει νέους τοιούτους. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1873 βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ βασιζέται, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἐκδοσης, στὴν «ὕπουργικὴν συνδρομὴν». Ἀλλὰ τὸ ποσὸ τῆς ἐπιχορήγησης ἀυξομειωνόταν μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ὑπουργῶν, ἕως ὅτου σταμάτησε ἐντελῶς ὁπότε καὶ «ἐξέλιπε [...] πᾶσα ἐλπίς συντηρήσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰσπράξεων αὐτοῦ ἐκ συνδρομῶν συναδέλφων [...] ἐπερχομένης ὑποχρεωτικῶς τῆς παύσεως». Προκειμένου μάλιστα νὰ συμπληρωθεῖ ὁ τελευταῖος τόμος, ὁ ἐκδότης ἀναγκάστηκε νὰ προσθέσει «ἐκ τοῦ βαλαντίου αὐτοῦ».¹²⁹

Μιὰ διαφωτιστικὴ εἰκόνα τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν προκύπτει μέσα ἀπὸ ποικίλα κείμενα τῶν ἴδιων τῶν ἐκδοτῶν. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1869, σὲ ἓνα οὐσιαστικὸ ἀποχαιρετιστήριον κείμενο ὁ ἔμπειρος δημοσιογράφος, καὶ μετέπειτα μεταφραστὴς τῶν Ἀθλίων, Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης-Σκυλίσσης κάνει τοὺς δικούς του ἀπολογισμοὺς σχετικὰ μὲ τὰ παριζιάνικα οἰκογενειακὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ. Κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος οἱ συνδρομητὲς τοῦ ἀριθμοῦσαν περὶ τοὺς 1.900, ἀλλὰ μετὰ «τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων τῆς Κρήτης ἀθυμίαν» ἐλαττώθηκαν σὲ 1.150, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα μόνον 800 εἶχαν πληρώσει. Μὲ αὐτὰ τὰ ἔσοδα ἴσα ἴσα τὰ ἔφερνε βόλτα. Ἄν, μάλιστα, δὲν ὑπῆρχαν οἱ γενναιόδωροι ὁμογενεῖς τῆς Ἀγγλίας, ὅπως οἱ Στέφ. Α. Ράλλης, Στέφ. Ι. Σκυλίτζης, Δημ. καὶ Εὐστρ. Ἐμ. Πετροκόκκινος, Ἀλεξ. Α. Βλαστός, Λ.Ζ. Ροδοκανάκης, Γ.Ι. Καβάφης καὶ μερικοὶ ἀκόμη παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, ποὺ καταγράφονται ὡς «ἰδρυταὶ» στὴν προμετωπίδα τοῦ περιοδικοῦ, τότε ὁ κίνδυνος διακοπῆς θὰ ἦταν ἄμεσος. Γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἓνα εἰκονογραφημένο περιοδικό, ὅπως τὸ δικό του, χρειαζόταν τουλάχιστον 40 μὲ 45 χιλιάδες φράγκα, ἐτησίως. Αὐτὸ σήμαινε 1.800 μὲ

128. ΝΟΜΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ 2 (1859-1860) ιδ' καὶ 3 (1860-1861) ιβ'.

129. ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ 11 (20 Ἰουνίου 1875) ἀρ. 66, σσ. 207-208.

2.000 συνδρομητές –πραγματικούς και όχι όνομαστικούς– που θα πλήρωναν τα 22 φράγκα της ετήσιας συνδρομής. Τα 22 φράγκα ήταν προφανώς μια ύψηλη τιμή, την στιγμή που τα αντίστοιχα γαλλικά περιοδικά κόστιζαν γύρω στα 6 φράγκα.

Ής σημειωθεί ότι γενικότερα η απόκλιση ανάμεσα στις τιμές των ελληνικών και των ξένων περιοδικών ξεκινά πολύ νωρίτερα και συνεχίζεται καθ' όλη την διάρκεια του αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η καταχώριση του καθηγητή της Γαλλικής γλώσσας στην Σχολή Ευελπίδων, Καρόλου Ποτέν, στον ΑΒΔΗΡΙΤΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ ΤΑ ΠΙΔΗΜΑΤΑ. Ο Ποτέν μεσολαβούσε στην προμήθεια γαλλικών έγχειριδίων και άλλων βιβλίων, μεταξύ των οποίων και το περιοδικό *Le Journal pour tous*, το οποίο κόστιζε 7,75 δρχ. άδετο και 9,50 δρχ. δεμένο «άγγλιστί», ενώ η συνδρομή του ΑΒΔΗΡΙΤΗ για το έσωτερικό ανερχόταν στις 20 δραχμές. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η ταυτόχρονη διαφήμιση για δύο περιοδικά, ένα ελληνικό και ένα γαλλικό, όπως καταχωρίζεται στο περιοδικό Η ΦΥΣΙΣ το 1891. Το πρώτο σκέλος αφορά την δεκαπενθήμερη ΘΕΛΕΙΝΟΗ της Βραΐλας, που κοστίζει ετήσιως 20 φράγκα, ενώ το δεύτερο αφορά το παρισινό *La Famille, journal hebdomadaire illustré* που προσφέρει δύο επιλογές: 11 φράγκα για τα τεύχη με την μηνιαία έγχρωμη εικόνα εκτός κειμένου, ενώ για τα τεύχη «άνευ αυτής» μόλις 9 φράγκα. Τελικά, το γαλλικό περιοδικό είναι στο ¼ της τιμής του ελληνικού, αν συνυπολογίσουμε τα ταχυδρομικά και τον διπλάσιο αριθμό τευχών ετησίως.

Πάντως, την απόκλιση ανάμεσα στην τιμή των ΜΥΡΙΑΩΝ ΟΣΩΝ και των αντίστοιχων γαλλικών περιοδικών ο Ίσιδωρίδης-Σκυλίσσης την αποδίδει στο περιορισμένο τιράζ, υπολογίζοντας το μέγιστο συνδρομητικό κοινό του σε 2.000 από την δεξαμενή του άπανταχοῦ ἑλληνισμοῦ, που κατά τον ίδιο ανέρχονταν σε τέσσερα εκατομμύρια ψυχές, ενώ αν απευθυνόταν σε σαράντα εκατομμύρια τότε θα μπορούσε να εύελπιστεί σε είκοσι χιλιάδες συνδρομητές, μειώνοντας ανάλογα και την τιμή. Και σαν να μην έφτανε αυτό, δηλαδή το περιορισμένο δυνάμει αγοραστικό κοινό, ο Σκυλίσσης διαπιστώνει με την αναμενόμενη θλίψη ότι «ίκανη μερίς ἐξ ἡμῶν, δυστυχῶς ἑτερογλωττεῖ· λαλεῖ τουρκιστί, ἄλβανιστί ἢ βλαχιστί».¹³⁰ Στην πατρίδα του, πάντως, την Σμύρνη, η επικρατούσα αντίληψη για την προβολή της ελληνικότητας είναι ἐλαφρῶς διαφορετική. Την ώρα που ο Σκυλίσσης κατεβάζει τα κεπέγκια, ο τοπικός ΜΕΝΤΩΡ βρίσκει την ευκαιρία να αντιπαραβληθεῖ μαζί του, δίχως να τὸν κατονομάζει. Προλογίζοντας ένα ἄρθρο για τοὺς Ζωσιμάδες δὲν παραλείπει νὰ σημειώσει ὅτι ἐνῶ ἄλλοι προτιμοῦν φιγουρίνια τοῦ τελευταίου συρμοῦ, «ἡμεῖς ἐπιθυμοῦντες περισσότερον τὸν στολισμὸν τῆς ψυχῆς παρὰ τοῦ σώματος, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δημοσιεύσωμεν τὰς βιογραφίας τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι μὲ τὰς ἀρετὰς των [...] τὴν πατρίδα των ἐτίμησαν».¹³¹ Ἡ βολή πρὸς τὸν Σκυλίσση εἶναι εὐθεία. Τὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ δημοσίευαν, ἐκτὸς κειμένου καὶ σὲ εἰδικὸ χαρτί, ἐπιχρωματισμένες εἰκόνες μὲ γυναικεῖα ἐνδύματα τῆς τελευταίας μόδας, ἀκριβῶς ὅπως τὰ μεταγενέστερα φιγουρίνια. Παρ' ὅλο πὺ ὁ Σκυλίσσης καὶ ἡ σύζυγός του δὲν εἶναι οἱ μόνοι πὺ συμπεριέλαβαν τὴν μόδα σὲ σελίδες τοῦ περιοδικοῦ τους, παραμένουν μοναδικοὶ σὲ τὴν ἐπιλογή τῆς ἐγχρωμῆς ἐκδοχῆς τῆς.

Ἀλλὰ ἂν αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση γιὰ τὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ, ἓνα ὁμογενειακὸ εὐρωπαϊκὸ

130. ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ 2 (Δεκέμβριος 1869) ἀρ. 24, σ. 379.

131. Ο ΜΕΝΤΩΡ 1 (1869-1870) ἀρ. 5, σ. 304.

περιοδικό, τὰ πράγματα δὲν ἦταν πολὺ διαφορετικὰ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ πτωχὴ συγγενή, τὴν ΠΑΝΔΩΡΑ ποὺ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχῇ, μετὰ ἀπὸ εἴκοσι συναπτὰ ἔτη κυκλοφορίας βρίσκεται ἤδη στὰ πρόθυρα τῆς ὀριστικῆς παύσης. Τέσσερις μόλις μῆνες μετὰ τὶς παρισινὲς ἐξομολογήσεις τοῦ Σκυλίσση, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1870, ἡ ΠΑΝΔΩΡΑ ἀποκαλύπτει τὰ δικά της οἰκονομικὰ καθέκαστα: συντηρητικὴ σὲ ὅλα, μὲ ἐλάχιστη εἰκονογράφηση καὶ κατώτερο χαρτί χρειάζεται 4.000 δραχμὲς γιὰ τὴν σύνταξη «*ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς τῆς διευθύνσεως*», 5.000 γιὰ χαρτί, 2.000 γιὰ τὶς μετριότατης ποιότητος εἰκόνες, 2.000 γιὰ τὰ ταχυδρομικά, 3.000 γιὰ τὶς λοιπὲς δαπάνες, ἥτοι σύνολο 16.000 δραχμὲς ἐτησίως, ἐννοεῖται «φειδωμένως». Στὰ ἴδια περίπου νοῦμερα φαίνεται πὼς κινουῦνταν τὰ ἔξοδά της καὶ ὁκτὼ χρόνια νωρίτερα, ὅταν ὑπολόγιζε ὅτι δαπανοῦσε 1.200 δρχ. κατὰ μῆνα, δηλαδὴ 14.400 δραχμὲς κατ' ἔτος. Μὲ ἐτήσια συνδρομὴ 16 δραχμῶν, χρειάζοταν γύρω στοὺς 1.000 πραγματικοὺς συνδρομητὲς γιὰ νὰ τὰ βγάξει πέρα. Τότε, βέβαια, βρισκόταν στὸ μεσουράνημά της, ἐνῶ τώρα εἶχε ἤδη ὑποστῇ δυσβάστακτες ζημιὲς ἀπὸ κατασχέσεις καὶ δεσμεύσεις φύλλων στὴν Τουρκία, ὅπου βρίσκονταν τὰ 2/3 τῶν συνδρομητῶν της. Οἱ θυσιῆς προκειμένου νὰ κρατηθεῖ ἐν ζωῇ ἦταν δυσανάλογες πρὸς τὶς δυνάμεις τῶν ἐκδοτῶν της, σὲ ἕνα περιβάλλον ποὺ τὸ μάστιζε ἡ ἀμάθεια καὶ ὅπου «ἡ πάτριος γλῶσσα εἶχεν ἐξαλειφθεῖ κατὰ κράτος».

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γίνεται ἡ ἴδια ἀκριβῶς διαπίστωση, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ Παρίσι, γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς γλώσσας σὲ μεγάλα τμήματα τῶν δυνάμει ἀναγνωστῶν τους. Τὰ στοιχεῖα περιέχονται μέσα σὲ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς παραπονούμενους Κωνσταντινουπολίτες συνδρομητὲς. Ἡ ἀπελπισία τῶν ἐκδοτῶν ξεχειλίζει καὶ ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο δὲν ἀρκεῖ ἡ ὑπεράνθρωπη προσπάθειά τους νὰ ἀποτρέψουν τὸ μοιραῖο τέλος, ἀφοῦ τοὺς ἔχουν ἐγκαταλείψει, ὅπως διατείνονται, ἀκόμη καὶ οἱ βαθύπλουτοι Κωνσταντινουπολίτες ποὺ ἀνέκαθεν δυστροποῦσαν στὴν καταβολὴ τῆς συνδρομῆς.

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὴν ἴδια διαπίστωση γιὰ τοὺς σφιχτοὺς Κωνσταντινουπολίτες εἶχε καταλήξει καὶ ὁ γνωστός μας ΦΙΛΙΣΤΩΡ, ποὺ τοὺς ξεχωρίζει ἀνάμεσα στοὺς λοιποὺς μπαταχτοῆδες ζητώντας τους «νὰ συναποτίσωσι καὶ τὰ καθυστερήματα τοῦ παρελθόντος ἔτους». Ἦδη καὶ στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ «οἱ ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ἐστία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔρασταὶ αὐτῆς, μόλις καὶ μετὰ βίας κατορθώθησαν ἑκατὸν ἐξήκοντα!». Καὶ ἡ ἐπιστολὴ κλείνει μὲ τὴν ἀκόλουθη κορώνα: «Ἐγένετό ποτε λόγος ἐν Ἀθήναις μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἱερᾶς συνόδου, περὶ ἀφορισμοῦ· παρὼν δέ τις ἡμέτερος φίλος, μοχθήσας καὶ μοχθῶν καὶ αὐτὸς ὑπὲρ τῆς πατρίδος. Σεβασμιότατοι, εἶπε, μὴ καταρᾶσθε τοὺς ἀνθρώπους νὰ κληρονομήσωσι τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα [...]· μεταχειρίσθητε ἄλλην ἀράν, μίαν μὲν καὶ μόνην, ἀλλὰ δραστικωτάτην καὶ τρομεράν, τὴν ἐξῆς: Γενέσθωσαν ἐκδότηι ἑλληνικῶν βιβλίων!» ὅπου τὸ βιβλίον μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοιά του σαφῶς συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ περιοδικό.¹³²

Στὰ ἴδια χρόνια ἔχουμε καὶ τὴν μαρτυρία τῆς πολυτελοῦς ΕΘΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ ἀπὸ τὸ Παρίσι. Γνωρίζουμε ὅτι εἶχε γύρω στοὺς 1.500 συνδρομητὲς, ἕναν ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμό, ὡστόσο τὰ ἔξοδά της γιὰ τὴν εἰκονογράφηση καὶ

132. ΠΑΝΔΩΡΑ 21 (15 Ἀπριλίου 1870) ἀρ. 482, σσ. 43-44, πρβ. καὶ ΦΙΛΙΣΤΩΡ 3 (1862) ἀρ. 3, ἐξώφυλλο, ὅπου τὰ τεύχη ἀποκαλοῦνται βιβλία.

τὸ καλὸ χαρτὶ ἦταν μεγάλα. Κάθε τεύχος ἀπαιτοῦσε τρεῖς ἕως τέσσερις χιλιάδες φράγκα, ἐπομένως ἡ ἐτήσια δαπάνη ἦταν ἄνω τῶν 40.000 φράγκων, ποσὸ ποὺ μόλις καλυπτόταν ἀπὸ τοὺς 1.500 συνδρομητὲς ποὺ καλοῦνταν νὰ πληρώσουν ἀπὸ 25 ἕως 50 φράγκα, ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο κατοικίας τους. Ἡ μεγάλη ἀπόκλιση στὴν τιμὴ τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ ὀφείλεται κυρίως στὰ ταχυδρομικὰ ἔξοδα. Ὡστόσο τὰ κριτήρια δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μόνο οἱ χιλιομετρικὲς ἀποστάσεις ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἐκδότη γιὰ διείσδυση καὶ διάδοση σὲ συγκεκριμένες περιοχές, ὅπως στὴν μητέρα πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὴν ὁποία ὀρίζει τὴν χαμηλότερη τιμὴ τῶν 25 φρ., ἐνῶ π.χ. στὴν ἔδρα του, στὸ Παρίσι ἡ συνδρομὴ κόστιζε 35 φρ. καὶ γιὰ τὴν κοντινὴ Ἀγγλία καὶ τοὺς πλούσιους ὁμογενεῖς ἡ συνδρομὴ αὐξανόταν, ἐνδεχομένως καὶ λόγω φόρων, στὰ 45 φράγκα. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐξαγγελία γιὰ δωρεὰν ἀποστολὴ τοῦ περιοδικοῦ στὰ σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν πόλεων τῆς Τουρκίας, ὅπου ὑπῆρχαν τουλάχιστον δέκα συνδρομητὲς, προωθητικὴ ἐνέργεια ποὺ συστοιχίζεται μὲ τὴν αὐτάρεσκη διαπίστωση τῆς σύνταξης ὅτι: «κατέστημεν ὅπωςδήποτε κατὰ δύναμιν χρήσιμοι καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν παλιγγενεσίαν τοῦ ἔθνους ἡμῶν, ποτὲ μὲν δεικνύοντες τὰ ἐν Ἑλλάδι παρειμένα καὶ συμβουλευόντες τὰ χρήσιμα καὶ κατεπείγοντα».¹³³ Ταυτοχρόνως, ὁ ἐκδότης της, ὁ ἱατρὸς Ἀλέξανδρος Μεῦμάρ, ἐπιδιώκει μὲ κάθε τρόπο νὰ διευρύνει τὸν κύκλο τῶν ἐργασιῶν του καὶ ἀπευθύνεται σὲ διάφορους πιθανοὺς ἀρωγούς, ὅπως στὸν πρέσβη Ἰωάννη Γεννάδιο στὸ Λονδίνο, ποὺ τὸν παρακαλεῖ νὰ ἐγγράψει εἰ δυνατόν δέκα ἕως δώδεκα συνδρομητὲς ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τῆς Πρεσβείας καὶ τοῦ Προξενίου.¹³⁴

Ἀκόμα καὶ τὰ «ἐλαφρὰ κέρδη» ποὺ ἐμφανίζουν ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις, κυρίως στὸν φθίνοντα 19ο αἰῶνα, εἶναι προσωρινὰ καὶ συγκυριακὰ καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς συνδρομὲς τῶν ὁμογενῶν στὶς ἑλληνικὲς παροικίες τῆς Ρωσίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Αἰγύπτου ἀλλὰ κυρίως τῆς Τουρκίας.¹³⁵ Ἡ κατανάλωση τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν ἐντασσόταν στὴν διατήρηση τῆς σχέσης μὲ τὴν μητρόπολη καὶ κυρίως μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ τοπικὰ περιοδικὰ τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Τραπεζούντας παραπονοῦνται γιὰ τὴν χλιαρὴ ὑποδοχὴ τους ἀνάμεσα στοὺς ἐντόπιους. Στὴν ἐκτενέστατη λογοδοσία τοῦ Φιλεκαπιδευτικοῦ Συλλόγου «Ὁμηρος» μὲ ἀφορμὴ τὴν μείωση τῶν τοπικῶν συνδρομῶν γιὰ τὸ ὁμώνυμο περιοδικό, τονίζεται ὅτι «ἐν Σμύρνη μάλιστα – ἥτις ἄλλως

133. ΕΘΝΙΚΗ ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, Ἀνοικτὴ Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς συνδρομητὲς στὴν ἀρχὴ τοῦ Β' ἔτους μὲ ἡμερομηνία 1 Σεπτεμβρίου 1871.

134. Στὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, σὲ ἐπικολλημένη χειρόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ ἐκδότη πρὸς τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο, πρέσβη στὸ Λονδίνο, ὁ Μεῦμάρ τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει συνδρομητὲς: «Δὲν ἔχομεν μεγάλας ἀπαιτήσεις. Ἐὰν δὲ κατορθώσητε νὰ μᾶς προμηθεύσητε 10-12 συνδρομητὰς μεταξὺ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Προξενίου καὶ τῆς Πρεσβείας θὰ σᾶς εἴμεθα λίαν ὑπόχρεοι».

135. Βλ. π.χ. «Ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ [...] θέλει κατορθώσει καὶ τι, ὅπερ εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὰ τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ θεωρηθεῖ λίαν παράδοξον [...] θὰ καλύψῃ τὰ ἔξοδά της! Τοῦτο εἶναι μέγα βῆμα πρὸς ἀπόλαυσιν ἐλαφρῶν κερδῶν, ἅτινα ἐν προσεχεῖ μέλλοντι δικαιούται ν' ἀναμένῃ. [...] Ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ ὡς γνωστὸν δὲν ἐξεδόθη διὰ λόγους ἐμπορικοὺς», ΕΒΔΟΜΑΣ 2 (29 Δεκεμβρίου 1885) ἀρ. 96, σ. 624· πρβ. καὶ τὴν μαρτυρία τοῦ Δροσίνης: «Στὰ 1892 ἡ ΕΣΤΙΑ ἔμεσουρανοῦσεν. Ἡ κυκλοφορία της τὴν ἐξασφάλιζεν ὑλικῶς», Γ. Δροσίνης, ὁ.π., σ. 141.

τε ἐξ ἀρχῆς ψυχρῶς καὶ ἀπαθῶς ἡσπάσθη τὸ πολυπαθὲς τοῦτο τέκνον της». Πάντως παρ' ὅλη τὴν μείωση τῶν συνδρομητῶν ἀπὸ 281 σὲ 238, ὁ ΟΜΗΡΟΣ κατόρθωσε νὰ ἀνεβάσει τὴν κυκλοφορία του στὸ ἐξωτερικὸ καὶ νὰ προσφέρει στὸν Σύλλογο ἓνα, ἔστω μικρὸ κέρδος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἐτήσιο ἰσολογισμό, ὅπου τὸ περιοδικὸ ἐμφανίζει ἔσοδα 39.362,58 γρόσια καὶ ἔξοδα 35.237,41. Τὸ πλεόνασμα ὑπολογίζεται ἀπὸ τοὺς ἰδίους σὲ 100 λίρες.¹³⁶ Παρόμοια ἦταν καὶ ἡ ἀποτίμηση τῆς συμριναϊκῆς ΝΕΑΣ ΑΠΟΘΗΚΗΣ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΙΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ στὸ ἀπολογιστικὸ της σημείωμα, ὅταν μὲ τὴν συμπλήρωση τοῦ πρώτου εξαμήνου τῆς κυκλοφορίας της, διαπίστωνε μὲ λύπη ὅτι «οἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, ἐν ἧ αὕτῃ ἐκδίδεται, συνδρομηταί, εἰς οὓς τὰς πλειοτέρας αὐτῆς ἐλπίδας ἐστήριζεν, εἶναι πολὺ ὀλιγώτεροι ὡς πρὸς τοὺς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἄφ' ὅσους ἠλπιζε καὶ ἔπρεπε νὰ ἦναι».

Ἰδια κατάσταση καὶ στὴν Τραπεζούντα, ὅπου ὁ ἐπαρχιακὸς ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ, ὅταν μετὰ ἀπὸ μία διετία φτάνει στὸ «τέρμα τῶν ἀγώνων» του, τὸ ἀποδίδει στὴν ἔλλειψη τοπικῆς ὑποστήριξης: «Ἐλλείπει ἐπαρκοὺς συνδρομῆς καὶ ὑποστηρίξεως παύομεν πλέον τὴν ἔκδοσιν [...] δυστυχῶς ἐφεύσθημεν τῶν ἐλπίδων καὶ μετὰ τόσας ὑλικὰς καὶ ἠθικὰς δυσχερείας [...] βλέποντες τὰ ὄνειρά μας ματαιούμενα». Βεβαίως οἱ ἐκδότες τοῦ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ γνώριζαν τὸ τοπίο ἐξ ἀρχῆς. Στὶς προγραμματικὲς τοὺς δηλώσεις, ἓναν χρόνον νωρίτερα, εἶχαν ἐπισημάνει ὅτι: «ἐν πόλει ὅπου ὑπάρχει περιορισμένη τάξις λογίων [...] θέλομεν καταβάλλει πᾶσαν ἐνέργειαν, ὅπως ὑπερβῶμεν ἀπάσας τὰς δυσχερείας, ἃς παρουσιάζει ἡ ἔλλειψις τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ὑποστηρίξεως πρὸς μεταρρύθμισιν καὶ βελτίωσιν τοῦ φύλλου».¹³⁷ Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑρμούπολῃ ὁ Ἰωάννης Φραγκιάς στὴν τελικὴ εἰδοποίηση, ὅταν ἀνακοινώνει τὴν διακοπὴ τῆς ἔκδοσης τῆς ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ τὸ 1868, τὴν ἀποδίδει ἐξ ὀλοκλήρου στὴν ψυχρὴ ὑποδοχὴ της ἀπὸ τὴν τοπικὴ κοινωνία, ὅχι τόσο στὴν ἔλλειψη συνδρομητῶν, ποὺ σχεδὸν τὴν θεωρεῖ ἀναπόφευκτη ἢ καὶ δεδομένη, ἀλλὰ στὴν ἠθικὴ «ἀποθάρρυνσιν» καὶ τὴν ἀπάθεια τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού.¹³⁸

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἔκδοση περιοδικοῦ δὲν ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ προσοδοφόρες ἐπιχειρήσεις, ἀντιθέτως μάλιστα, ἀνεκδοτολογικὰ ἐγγράφεται στοὺς τρόπους ταχείας ἐξάντλησης εἴτε τῆς κληρονομιάς εἴτε τῆς προίκας ποὺ εἶχαν λάβει νεόκοποι ἐκδότες. Ὁ Παῦλος Διομήδης ἔλαβε ἱκανὸ κληροδοτήμα ἀπὸ τὸν πεθερό του Δημήτριο Μαυροκορδάτο γιὰ νὰ ἐκδώσει οἰκογενειακὸ περιοδικὸ καὶ ἔτσι ξεκίνησε τὴν ΕΣΤΙΑ, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος ξόδεψε ἀπὸ τὴν προίκα τῆς γυναίκας του ὅταν τὴν ἀνέλαβε καὶ τὴν μετέτρεψε σὲ ΕΣΤΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ, ὁ Κ. Χατζόπουλος πούλησε οἰκογενειακὰ κτήματα γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς ΤΕΧΝΗΣ καὶ ὁ Δημήτριος Καμπούρογλους ἐπένδυσε ἐξ ἰδίων πόρων γιὰ νὰ στήσῃ τὴν ΕΒΔΟΜΑΔΑ, ἐνῶ ὁ Κίμων Μιχαηλίδης εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐξάερωσε τὴν περιουσίαν τῆς γυναίκας του γιὰ τὰ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ.¹³⁹

136. ΟΜΗΡΟΣ 3 (1875) ἀρ. 6, σ. 210.

137. ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ 2 (1 Σεπτεμβρίου 1881) ἀρ. 1, σ. 1· πρβ. καὶ 2 (4 Σεπτεμβρίου 1882) ἀρ. 36, σ. 577.

138. ΚΑΛΛΙΟΠΗ 1 (Νοέμβριος 1868) ἀρ. 9, σ. 108.

139. Βλ. Δ. Μάργαρης, *Τὰ παλιὰ περιοδικά: Ἡ ἱστορία τους καὶ ἡ ἐποχὴ τους*, ὁ.π., σσ. 132-133· Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα: Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π., σσ. 350-351, 353, 400.

Χορηγοὶ καὶ Ἀρωγοὶ

Στὸν ἀντίποδα τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας βρίσκεται τὸ εὐθραυστο, ἀλλὰ προνομιακὸ τοπίο τῆς οἰκονομικῆς ὑποστήριξης, τῆς ἐπιχορήγησης καὶ χρηματοδότησης, ἐκεῖ ὅπου κινοῦνται ὅσα περιοδικὰ διαθέτουν ἐρείσματα σὲ θεσμούς καὶ σὲ ἐπώνυμους χορηγούς. Τὰ περιοδικὰ ὄργανα συλλόγων, σχολείων καὶ σχολῶν, ἱδρυμάτων, ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν, ὀργανισμῶν, ἐπαγγελματικῶν σωματείων κλπ. ἀποτελοῦν ἐπίσης μιὰ ξεχωριστὴ προνομιοῦχο ομάδα, μὲ σχετικῶς ἐξασφαλισμένη τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία ἀπὸ τοὺς οἰκείους φορεῖς. Ἡ ὑποστήριξη ἀπὸ ἰδιῶτες, ἀπὸ τὴν πολιτεία, τὴν ἐκκλησία ἢ ἄλλους θεσμούς εἶναι ποικιλόμορφη. Ἄλλοτε ἄμεση καὶ συχνότερα ἔμμεση, διαφανὴς ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ ἀόρατη, γνωστὴ καὶ πιστοποιημένη ἀλλὰ κάποτε ἄγνωστη καὶ ἀμνημόνευτη, διατυπωμένη ἢ ὑπονοούμενη, ὥστόσο ὑπαρκτὴ καὶ ἀνιχνεύσιμη. Ἐθνικοὶ εὐεργέτες, Ὑπουργεῖα, Διευθύνσεις καὶ Γενικὲς Γραμματεῖες, ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, τὸ Πατριαρχεῖο, Σύλλογοι καὶ Ἐταιρεῖες, εἴτε μὲ χρηματικὰ βραβεῖα, εἴτε μὲ ἐπιχορηγήσεις, εἴτε μὲ τὴν προαγορὰ τευχῶν καὶ συχνότερα μὲ ἀνέξοδες ἐγκυκλίου, ἐγκρίσεις καὶ συστάσεις, βοηθοῦν ἡμέτερους καὶ φίλους ἐκδότες νὰ προωθήσουν τὰ περιοδικὰ τους.

Πρωταθλητὴς στὴν ἀπόσπαση τέτοιων ἐγγράφων, ὁ Ἰάκωβος Πιτζιπιός, μιὰ ἀμφιλεγόμενη προσωπικότητα, γνωστὸς στὴν νεοελληνικὴ γραμματολογία ἀπὸ τὴν *Ὀρφανὴ τῆς Χίου* καὶ τὸ ἡμιτελὲς μυθιστόρημά του *Πίθηκος Ξοῦθ ἢ τὰ ἦθη τοῦ αἰῶνος*. Ὅταν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1847, δύο μόλις μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τῆς ΕΥΤΕΡΠΗΣ, ὁ Πιτζιπιός ἐκδίδει στὴν Ἑρμούπολη τὴν ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΠΙΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ, φαίνεται νὰ ἔχει ἂν ὅχι ὅλη, τουλάχιστον τὴν μισή κρατικὴ μηχανὴ στὸ πλευρό του. Συστήνεται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν, τὸ ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ Ἐξωτερικῶν Ὑπουργεῖον, τὸ Γενικὸν ἐπὶ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων Διευθυντήριον καὶ τὴν Γενικὴν Διεύθυνσιν τῶν Ταχυδρομείων.

Ἀνάμεσα στοὺς λοιπούς, δραστήριους ἐκδότες ποὺ ἀναζητοῦν τὰ πολλαπλὰ ὀφέλη ποὺ φέρνει ἡ βούλα τῆς ἐγκρισης, συγκαταλέγονται οἱ Κανάκης καὶ Κοτσελόπουλος γιὰ τὸ ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ, ποὺ τὸ «Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας συνέστησε τοῦτο τετράκις μέχρι τοῦδε διὰ τῶν ὑπ' ἀριθ. 632 τοῦ 1889, 2162 τοῦ 1890, καὶ 872 καὶ 876 τοῦ 1891 ἐγκυκλίων του ὡς ἀξιόλογον ὄργανον τῆς διδασκαλίας τῆς οἰκογενείας», ὁ Νικόλαος Ἀργυριάδης, ποὺ τὸ περιοδικό του ὁ ΥΙΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ συστήθηκε μὲ ἐγκύκλιο ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο, ὁ Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, πρόεδρος τοῦ Ποδηλατικοῦ Συνδέσμου Ἀθηνῶν γιὰ τὸ περιοδικό του Συνδέσμου ΠΟΔΗΛΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ, ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ, ποὺ φροντίζει νὰ συστηθεῖ τὸ περιοδικό της ὄργανο μὲ Ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Θ.Π. Δηλιγιάννη στίς 8 Ὀκτωβρίου 1877 καὶ τοῦ Ν. Μαυροκορδάτου «πρὸς τοὺς κκ. Γυμνασιάρχας καὶ σχολάρχας», στίς 23 Ἰουνίου 1880, καὶ ἀρκετοὶ ἀκόμη.

Ὁ ΙΑΤΡΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ἀποτελεῖ μιὰ ὑποδειγματικὴ περίπτωση γιὰ τὸν τρόπο ποὺ λειτουργοῦσε τὸ σύστημα. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης του, ὁ στρατιωτικὸς γιατρὸς Διονύσιος Οἰκονομόπουλος, ἐξηγεῖ πῶς ἀκριβῶς ἀπέσπασε τὴν σύσταση ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ παιδείας Μιχαὴλ Ποτλῆ, γνωστό μας καὶ ἀπὸ τὴν χρηματοδότηση τοῦ ΦΙΛΙΣΤΟΡΟΣ. Ἡ σχετικὴ ἐγκύκλιος, μὲ ἡμερομηνία 3 Ἰουνίου 1860 καὶ ἀρ. πρ. 2843, πρὸς τοὺς δη-

μοδιδασκάλους συνιστούσε «στενώτατα [...] νὰ συνδράμωσι καὶ ὑποστηρίξωσι» τὸν ΙΑΤΡΟ ΤΟΥ ΛΑΟΥ. Ἐπιπλέον, ὅμως, τὸ Ὑπουργεῖο παραχώρησε στὸν Οἰκονομόπουλο ἕναν ὀνομαστικὸ κατάλογο ὅλων τῶν δασκάλων τοῦ κράτους. Ἐχοντας τὰ ὀνόματα καὶ τὶς διευθύνσεις στὸ χέρι, ὁ εὐγνώμων ἐπιχειρηματίας-ἐκδότης ταχυδρόμησε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1860 ἀπὸ τὸ Ναύπλιο ἕνα τεῦχος ὡς δείγμα τοῦ περιοδικοῦ του, πρὸς ὅλους τοὺς δασκάλους τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, τοὺς ἴδιους κακοπληρωμένους ἐκπαιδευτικούς πού μόλις πέντε χρόνια νωρίτερα γνωρίζουμε ὅτι παραπονοῦνταν σὲ ἕναν ἄλλο ἐκδότη, τὸν Δημήτριο Αἰνιάν, ὅτι οἱ μισθοὶ τους ἦταν τόσο πενιχροὶ πού δὲν μπορούσαν νὰ ἀγοράσουν τὸ δικό του περιοδικό, πού ἴσως ὄχι ἐντελῶς συμπτωματικὰ εἶχε τὸν τίτλο ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ. Τέτοιες κρατικὲς συστάσεις –πού ἀπομεινάρια τους κυκλοφοροῦσαν καὶ ἀξιοποιοῦνταν ἕως τουλάχιστον τὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιὰ πολλὰ ἄχρηστα ἐκδοτικὰ ἐγχειρήματα, πού συστηματικὰ χαρακτηρίζονταν ὡς ἄριστα– δὲν γίνονταν ὅλως τυχαίως. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση, ὁ Δ. Οἰκονομόπουλος εὐχαριστεῖ ἰδιαίτερος τὸν διαμεσολαβητὴ στὴν ὅλη ὑπόθεση Σκαρλάτο Βυζάντιο, τὸν «ἐπαξίως τὰ τῆς Δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως διευθύνοντα παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ τῆς Παιδείας», πού εἰσηγήθηκε καὶ προφανῶς ἀπέσπασε ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἐκδούλευση.¹⁴⁰

Φιλοφρονήσεις καὶ συστάσεις γιὰ ὑποστήριξη ἀνταλλάσσουν ἐνίοτε καὶ τὰ ἔντυπα ἀναμεταξύ τους, ἰδιαίτερα ὅταν δὲν βρίσκονται σὲ ἀνταγωνιστικὴ θέση ἢ σχέση. Ἔτσι ὁ σατιρικός *Ραμπαγᾶς* συστήνει στιχουργικὰ ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ:

*Τὸ Σύμπαν περιοδικὸν ἐκ τῶν ὠραιότερων
περὶ σελήνης ὁμιλοῦν, ἡλίου καὶ ἀστέρων,
διδάσκον δὲ εἰς τοὺς πολλοὺς τὰ τῆς ἀστρονομίας
μετὰ μεγάλης χάριτος κι εὐλήπτου συντομίας.
Τὸ συνιστῶμεν στοὺς πολλοὺς θερμότατα κι ἐμεῖς
καὶ μὴ φεισθῆτε δι' αὐτὸ γενναίας συνδρομῆς.¹⁴¹*

Ἡ προαγορὰ ἐνὸς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ τευχῶν εἶναι ἕνας ἐναλλακτικὸς τρόπος ἐπιβίωσης καὶ σ' αὐτὸν καταφεύγει ὁ Βλάσιος Βαλτινὸς γιὰ τὸ περιοδικό του ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ, ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, ἡ μακροήμερευσή του ἐξαρτιόνταν ἄμεσα ἀπὸ τὶς διαθέσεις καὶ τὴν βούληση τοῦ ἐκάστοτε Ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν. Πάντως «ἡ κατὰ τὸ 1874, ἀνανέωσις τῆς ὑπουργικῆς συνδρομῆς δὲν ἐξετάθη ἐπὶ τὸ ἔτος 1875, ὁπότε κατὰ τὸν Ἰανουάριον νέα ὑπουργικὴ διαταγὴ ἔπαυσε ταύτην ὁλοσχερῶς, μὴ δεχομένου τοῦ ὑπουργείου οὐδὲ ἐν κᾶν ἀντίτυπον [...] Ὁ νῦν διέπων τὰ τοῦ στρατοῦ κύριος ὑπουργὸς ἔσχε τὴν καλwsύνην νὰ εἰδοποιήσῃ ἡμᾶς, ὅτι καὶ θέλων ἀδυνατεῖ νὰ συντρέξῃ τὸ μόνον ἐν Ἑλλάδι ὑφιστάμενον στρατιωτικὸν περιοδικὸν σύγγραμμα».¹⁴² Ἐνίοτε ἡ ὑποστήριξη δινόταν ἐπ' ἀνταλλάγματι, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΣ, πού «ἀντὶ τῶν πεντήκοντα μόνον σωμάτων ἃ λαμβάνει παρ' αὐτοῦ ἡ κυβέρνησις, ἀνέλαβε νὰ ἐκδίδῃ αὐτὸς [ὁ Ἀναστάσιος Γούδας] ἐν παραρτήματι πάσας τὰς τοῦ ὑγειονομικοῦ καὶ ἱατρικοῦ κλάδου ἀφορώσας πρά-

140. ΙΑΤΡΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ 1 (1 Ἰουλίου 1860) ἀρ. 13, σσ. 206-207.

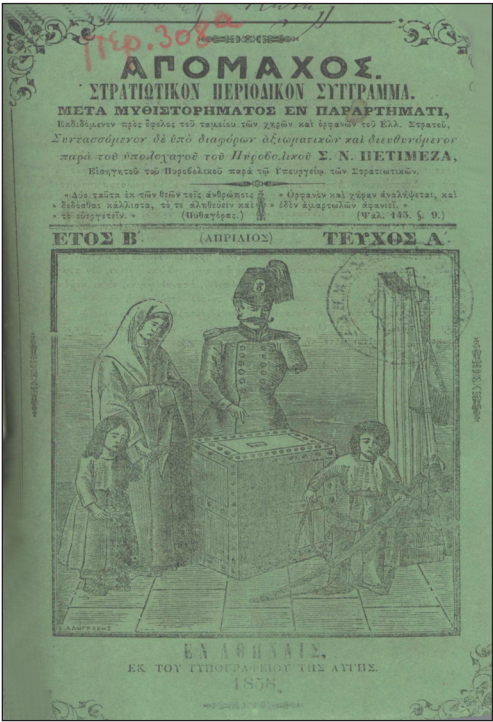
141. ΤΟ ΣΥΜΠΑΝ 1 (8 Μαΐου 1888) ἀρ. 34, σ. 8· πρβ. ἐφ. *Ραμπαγᾶς* (5 Μαΐου 1888).

142. ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ 11 (20 Ἰουνίου 1875) ἀρ. 66, σ. 207.

54

59

92

340

ξεις τοῦ ὑπουργείου».¹⁴³ Βέβαια καὶ ἐδῶ δὲν ἔλειπαν οἱ καθυστερήσεις καὶ οἱ ἐξαρτήσεις, ὅπως παραπονεῖται στοὺς ἀναγνώστες του ὁ ἴδιος ὁ Γούδας.

Ἡ ἀρωγὴ σχεδὸν ποτὲ δὲν ἐρχόταν δωρεάν, ἀλλὰ μὲ ὄρους καὶ προϋποθέσεις, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὁμολογία τοῦ περιοδικοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΝ ποὺ ἔχοντας ἐπίγνωση «ὅτι φιλολογικὸν περιοδικὸν δυσκόλως συντηρεῖται παρ' ἡμῖν ἐπὶ μακρὸν χρόνον διὰ τῆς συνδρομῆς τῶν ἀναγνωστῶν [...] ἐξητήσαντο παρὰ τῆς Πρυτανείας τοῦ Πανεπιστημίου χρηματικὴν βοήθειαν. Ἡ τοῦτου ὁμως Σύγκλητος, ὑπεσχέθη μὲν συνδρομὴν, ἀλλὰ [...] ἀπήτησε τὸ περιοδικὸν τοῦτο ἀντὶ φιλολογικοῦ νὰ κατασταθῇ τῶν γενικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως λαμβάνωσιν εἰς τὴν σύνταξιν αὐτοῦ ὅσον πλείονες λόγιοι μέρος».¹⁴⁴ Τὴν ὁμολογία αὕτη τὴν ὑπογράφει Ἡ διεύθυνσις τοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, δηλαδὴ ὁ γνωστός μας ἀπὸ τὸν ΦΙΛΙΣΤΟΡΑ Στέφανος Κουμανοῦδης καὶ ὁ συνεκδότης καὶ συνάδελφός του Εὐθύμιος Καστόρχης. Ἀμφότεροι γνώριζαν ἄριστα τὴν ἐκδοτικὴ σκηνὴ καὶ τὶς ἐπισφάλειές της. Προκειμένου νὰ τοὺς δοθεῖ ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, συναίνεσαν, γνωρίζοντας ὅτι ἡ Σύγκλητος εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ ἀπορρίψει παρόμοιο αἶτημα τοῦ συναδέλφου τους Γ. Ζαβιτσάνου, καθηγητῇ τῆς Φαρμακευτικῆς Χημείας καὶ ἐκδότῃ τοῦ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ. Μόλις, ὁμως, ὁλοκληρώθηκε ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, βγῆκαν τὰ μαχαίρια. Ἡ ἀναμενόμενη κριτικὴ τόνιζε ὅτι ἐνῶ εἶχαν λάβει γενναία συνδρομὴ ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ σύγκλητο μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι στὶς σελίδες του θὰ συναντώνταν ὅλες οἱ ἐπιστῆμες, ἐν τέλει τὸ περιοδικὸ ἦταν ἓνα «ἀρχαιολογικὸν κατασκευάσμα».¹⁴⁵ Ἡ ἀνανέωση τῆς ὑποστήριξης δὲν ἦταν πλέον δεδομένη καὶ οἱ δύο ἐκδότες ἀναγκάστηκαν νὰ χτυπήσουν ἄλλες πόρτες. Τελικὰ τὰ κατάφεραν καὶ τὸ 1876 τοὺς ἐπιδόθηκε «χρηματικὸ βραβεῖο» ἀπὸ τὴν ἐν Παρισίοις Association pour l'encouragement des études grecques.

Τὰ βραβεῖα, οἱ διακρίσεις καὶ οἱ εὐφημες μνεῖες ἀπὸ Ἑταιρεῖες, Συλλόγους καὶ ἄλλους φορεῖς κατὰ κανόνα συνοδεύονταν ἀπὸ ἓνα χρηματικὸ βοήθημα, συνδράμοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο στὴν συνέχιση τῆς ἐκδόσης. Στοὺς κύκλους τῆς ὁμογένειας ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἦταν προφανῶς διαδεδομένη καὶ ἀναμενόμενη. Τὰ χρηματικὰ ἔπαθλα τῆς Association στὴν συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ προέρχονταν ἀπὸ δωρεές τοῦ Κωνσταντίνου Ζάππα καὶ τοῦ Χρηστάκη Ζωγράφου.¹⁴⁶

Σὲ ἄλλα περιοδικά, ὅπως στὸ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ τῆς Σμύρνης, ἡ χορηγία ὑποδηλώνεται μέσα ἀπὸ τὶς ἀφιερώσεις τῶν τόμων τους. Ὁ ἓνας ἀνήκει στὸν Ἀμβρόσιο Στ. Ράλλη «εὐγνωμοσύνης ἔνεκεν» καὶ ὁ ἐπόμενος παρομοίως στὸν Ἡλία Κιουπετζόγλου. Ἡ ἰδιωτικὴ χορηγία εἶτε μὲ τὴν μορφή

143. ΠΑΝΔΩΡΑ 6 (15 Ἀπριλίου 1855) ἀρ. 123, σσ. 47-48.

144. Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Ἰουνίου 1872, ΑΘΗΝΑΙΟΝ 1 (Μάιος & Ἰούνιος 1872) ἀρ. 1, σ. γ'. πρβ. καὶ τὸν Ἐπίλογο τοῦ πρώτου ἔτους, ὅπου πέραν τῶν εὐχαριστιῶν πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τοὺς συνεργάτες τοῦ τόμου, ζητεῖται ἡ χρηματικὴ συνδρομὴ τῶν ἀναγνωστῶν προκειμένου νὰ ἀμειφθοῦν οἱ συνεργάτες, γιατί ὅπως ὅλοι γνωρίζουν «γλίσχροι εἰσὶν οἱ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως διδόμενοι μισθοί», ὁ.π. (Μάρτιος & Ἀπρίλιος 1873) ἀρ. 6, σσ. 502-504, ἰδ. 503.

145. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ 1 (Δεκέμβριος 1873) ἀρ. 10, ἐσώφυλλο.

146. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἶχε βραβευτεῖ ἡ ΕΣΤΙΑ καὶ τὸ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, βλ. Κ. Παλαμᾶς, Ἄπαντα, τόμος 12, σ. 206.

τῆς προαγορᾶς πολλαπλῶν συνδρομῶν εἶτε μὲ τὴν ἄμεση ἐφάπαξ ἢ συνεχὴ χρηματοδότηση μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς εὐεργετημένους ἐκδότες ἄλλοτε μὲ ἀπλὴ ἀγγελία καὶ συχνότερα μὲ σημειώματα εὐγνωμοσύνης καὶ εὐχαριστιῶν, δίχως νὰ λείπουν καὶ οἱ πιὸ ἐξόφθαλμες ἀναρτήσεις τῶν ὀνομάτων τῶν χορηγῶν στὰ ἐξώφυλλα καὶ στίς προμετωπίδες.

Στὸν ἐτήσιο ἀπολογισμό τῆς ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ, τὸ 1886, σὲ ἓνα κείμενο ὅπου θίγονται καίρια ζητήματα περὶ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ, ὁ Παναγιώτης Γεννάδιος, γνωστὸς μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸ *Λεξικὸν Φυτολογικόν*, ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του στὸν προστάτη καὶ εὐεργέτη τῆς ἡμετέρας γεωργίας καὶ βιομηχανίας κ. Κ. Ζάππα, «τὸ εὐγενὲς τοῦτο τέκνον τῆς εὐάνδρου Ἡπείρου», ποὺ προσέφερε «χιλιόδραχμον ἐτησίαν συνδρομὴν».¹⁴⁷ Τέτοιες εὐεργετικὲς δωρεὲς ἀφοροῦν κυρίως περιοδικὰ ποὺ ὁ χορηγὸς κρίνει ὅτι ἡ ἔκδοσή τους περισσότερο θὰ ὠφελήσει παρὰ θὰ τέρψει. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ κινήθηκε, ὑποθέτω, ὁ Δ. Μπερναρδάκης ἀπὸ τὴν Ἀγία Πετρούπολη, ὅταν προσέφερε 1.500 φράγκα πρὸς ὄφελος τοῦ ἱατρικοῦ περιοδικοῦ ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ τὸ 1860. Ἀλλὰ ἂν παρόμοιες δωρεὲς ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς τῆς Ρωσίας ὑποστήριξαν, ἀθόρυβα καὶ ἀφιλοκερδῶς, τὰ πονήματα τοῦ Γενναδίου καὶ τῆς Ἱατρικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, ἄλλοι μικρότεροι δωρητὲς εἰσπράττουν πιὸ ἐξόφθαλμες, σχεδὸν «διαφημιστικὲς» ἀνταμοιβές.

Ἡ ἀσυνήθιστη «εἰδοποίηση» τῆς ἀλεξανδρινῆς ΑΝΑΤΟΛΗΣ, ἥδη ἀπὸ τὸ πρῶτο τεῦχος της, ὅτι ἡ συνέχισή της εἶναι ἐξασφαλισμένη,¹⁴⁸ σίγουρα θὰ ξένισε τοὺς ἀναγνώστες της δημιουργώντας εὐλογα ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀργότερα ἀπαντῶνται ἀπὸ τὶς ἡχηρὲς ἀφιερώσεις τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου τόμου στὸν Ἰωάννη Παστεμαλζόγλου καὶ στοὺς ἀδελφοὺς Καρτάλη, ἀντιστοίχως. Στὰ ὅρια τῆς πληρωμένης προβολῆς κινεῖται καὶ Ὁ ΛΟΓΙΟΣ ΕΡΜΗΣ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸ ἐξώφυλλο τοῦ πρώτου τεύχους του προβάλλει τὸ ὄνομα τοῦ χορηγοῦ του μὲ μεγαλύτερα τυπογραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐκδοτῶν του, σημειώνοντας ὅτι ἐκδίδεται «τῇ εὐγενεῖ προστασίᾳ τοῦ κυρίου Σπυρίδωνος Στρεμιάδου» καὶ στὸ ἴδιο τεῦχος δημοσιεύει ὀλοσέλιδο πορτρέτο καὶ βιογραφικὸ σημείωμα τοῦ ἐπιτυχημένου ἐμπόρου γιὰ τὸν ὁποῖο πληροφοροῦμαστε ὅτι συγκαταλέγεται «μεταξὺ τῶν σημαντικωτέρων γαιοκτημόνων ἐν Βασσαραβία».¹⁴⁹

147. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ 2 (1886) ἀρ. 12, σσ. 529-530· πρβ. 4 (Δεκέμβριος 1888) ἀρ. 12, σ. 537: «Οἱ γνωρίζοντες τὰς παντοίας δυσχερείας ἃς κατ' ἀνάγκην ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι ἡ σύνταξις παντὸς ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ συγγράμματος, καὶ οἱ ἐπιστήσαντες τὴν προσοχὴν των εἰς τὸ συνήθως ὀλιγοχρόνιον διάστημα, ὅπερ τὰ συγγράμματα ταῦτα βιοῦσι, θὰ ἐκπλήττωνται βεβαίως διὰ τὴν ἐπὶ ὅλην τετραετίαν ἀνελλιπὴ καὶ τὴν κατὰ μῆνα τακτικὴν δημοσίευσιν τῆς “Ἑλληνικῆς Γεωργίας” ἥς ἡ χρησιμότης εἶνε ἀναμφισβήτητος.

Ἡ παράτασις τοῦ βίου τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας μαρτυρεῖ βεβαίως τὴν προθυμίαν μεθ' ἥς τὸ γεωργικὸν τοῦτο περιοδικὸν σύγγραμμα ἐγένετο δεκτὸν καὶ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολήν.

Οὐχ ἥττον ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ ὑπαρξις τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν γενναίαν χιλιόδραχμον ἐτησίαν συνδρομὴν, ἣν ὁ φιλογενέστατος καὶ μέγας εὐεργέτης τοῦ ἔθνους κ. Κ. Ζάππας εὐηρεστήθη νὰ χορηγῇ ὑπὲρ αὐτῆς».

148. ΑΝΑΤΟΛΗ 1 (15 Σεπτεμβρίου 1879) ἀρ. 1, σ. 1.

149. Ο ΛΟΓΙΟΣ ΕΡΜΗΣ 1 (15 Μαΐου 1887) ἀρ. 1. Ἡ εἰκόνα καὶ τὸ βιογραφικὸ σημείωμα

Στὸν ἀντίποδα τοιούτων πρακτικῶν κινεῖται ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ ὅταν δηλώνει ὅτι ποτὲ δὲν «ἐκολάκευσέ τινα πρὸς ἐπιτυχίαν τακτικῶν ἢ ἐκτάκτων συνδρομῶν».¹⁵⁰

Ἀντιθέτως, ὁ Κ. Σακελλαρόπουλος, ὁ τυφλὸς ἐκδότης τοῦ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ στὸν Πειραιᾶ, ἐνδεχομένως ἐξοφλεῖ γραμμάτια ἀφιερώνοντας σχεδὸν ὅλους τοὺς τόμους τοῦ περιοδικοῦ του σὲ γνωστὲς προσωπικότητες τῶν ἡμερῶν του, ὅπως οἱ Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, Νεοκλῆς Καζάζης, Δ. Μεσσαλᾶς καὶ Ἀνδρέας Συγγρός. Ἀπὸ τὶς θερμὲς ἀφιερώσεις καὶ εὐχαριστίες φαίνεται ὅτι ὅλοι, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, «προστάτευαν» τὸ περιοδικὸ καὶ βοηθοῦσαν στὴν μακροήμερευσή του. Ἕνας ἄλλος τρόπος διατύπωσης τῆς ἐνδεχόμενης οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης εἶναι ἡ ἀνακήρυξη τοῦ εὐεργέτη σὲ ἐπίτιμο μέλος, ὅπως π.χ. ὁ Μιχαὴλ Κατσιμπαλῆς, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ ἐπίτιμο μέλος τοῦ συλλόγου ΣΩΚΡΑΤΗΣ, τυγχάνει καὶ χορηγὸς τοῦ ὁμότιτλου περιοδικοῦ. Σὲ πῶς χαμηλοὺς τόνους καὶ σὲ ἀπλὲς ἐγκάρδιες εὐχαριστίες περιορίζεται ὁ ἐπτανησιακὸς ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ, ποὺ σὲ «Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ» πρὸς τοὺς κκ. Συνδρομητάς, τοὺς ἐνημερώνει ὅτι ἡ ιδέα γιὰ τὴν ἔκδοση περιοδικοῦ θὰ ἔμενε «ἀτελεσφόρητος», ἂν δὲν ἔσπευδε ὁ καλὸς φίλος κύριος Ι. Τσακασιάνος νὰ στηρίξει τὴν ἔκδοση.

Οἱ σχετικὲς μνεῖες, ἄλλοτε ξεκάθαρα διατυπωμένες καὶ ἄλλοτε ὑπόρρητα, διατρέχουν τὰ σώματα τῶν περιοδικῶν. Ἀπὸ μιὰ ἔστω καὶ διαγώνια ἀνάγνωση τῶν στηλῶν τῆς ἀλληλογραφίας καὶ λοιπῶν ἐπικοινωνιακῶν κειμένων διαφαίνεται ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν ἐκδοτῶν σὲ ὅλους ὅσοι φρόντιζαν γιὰ τὴν διάδοση τοῦ περιοδικοῦ τους, ἐννοεῖται δίχως νὰ εἶναι ἐπισήμως ἀνταποκριτὲς ἢ πράκτορες. Ἕνα γυναικεῖο περιοδικὸ τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰῶνα, εὐχαριστεῖ ἐμμέσως τὸν δεσπότη τῆς περιοχῆς, διὰ τοῦ κ. Δ. Χατζηναοῦμ στὸ Μοναστήριο: «Εὐχαριστοῦμεν θερμῶς δι' εὐγενεῖς προσπάθειάς τῷ τῇ Μητροπολίτῃ καὶ ὑμῖν».¹⁵¹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἕνα θρησκευτικὸ ἀθηναϊκὸ περιοδικὸ ἔχει μιὰ στρατιὰ ἀπὸ γυναῖκες ποὺ τὸ βοηθοῦν, ἀλιεύοντας νέους συνδρομητές. Ἀνάμεσά τους ἡ Εἰρήνη Μπρούσκου, ἡ Στυλιανὴ Δασκαλάκη, ἡ Μαργαρίτα Θεοχάρη, ἡ Ἑλένη Ν. Σκούρτη, ἡ Εἰρήνη Βατικιώτου, ἡ Εὐανθία Λιούρδη, ἡ Ἀννέζω Ν. Ἀγριανίτου καὶ ἀρκετὲς ἄλλες.

Τέλος ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένες ἀμφιλεγόμενες ἀφιερώσεις τόμων ποὺ ἐνδεχομένως νὰ γίνονται ἀπλῶς ἀπὸ λόγους φιλοφρονήσεως, δίχως ὅμως νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ὑλικὴ βοήθεια, ὅπως: «Εἰς τὸν ἐν Βραΐλα ἀγαπητὸν συμπολίτην μας ΜΙΧΑΗΛ ΔΑΡΕΙΟΝ ὁ ἀνὰ χεῖρας τόμος τοῦ ΠΟΙΗΤΙΚΟῦ ΑΝΘΩΝΟΣ ἀφιεροῦται», ἢ ὅταν ὁ ΜΑΝΕΘΩΝ ἀναθέτει ἕναν τόμο στὴν «αὐτοῦ Ἐξοχότητα τὸν Γενικὸν Πρόξενον καὶ Πολιτικὸν τῆς Ἑλλάδος πράκτορα ἐν Αἰγύπτῳ κύριον Κλέωνα Ρίζον Ραγκαβῆν» ἢ ἡ ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ τοῦ Ἰωάννη Φουστάνου στὴν Ἑρμούπολη, τὸ 1897, ποὺ ἀφιερώνεται: «Τῇ αὐτοῦ Μεγαλειότητι τῷ βασιλεῖ τῶν Ἑλλήνων Γεωργίῳ Α', προστατῇ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας». Στὸν «λαοφιλέστατο» Γεώργιο Α' εἶχε ἤδη ἀφιερω-

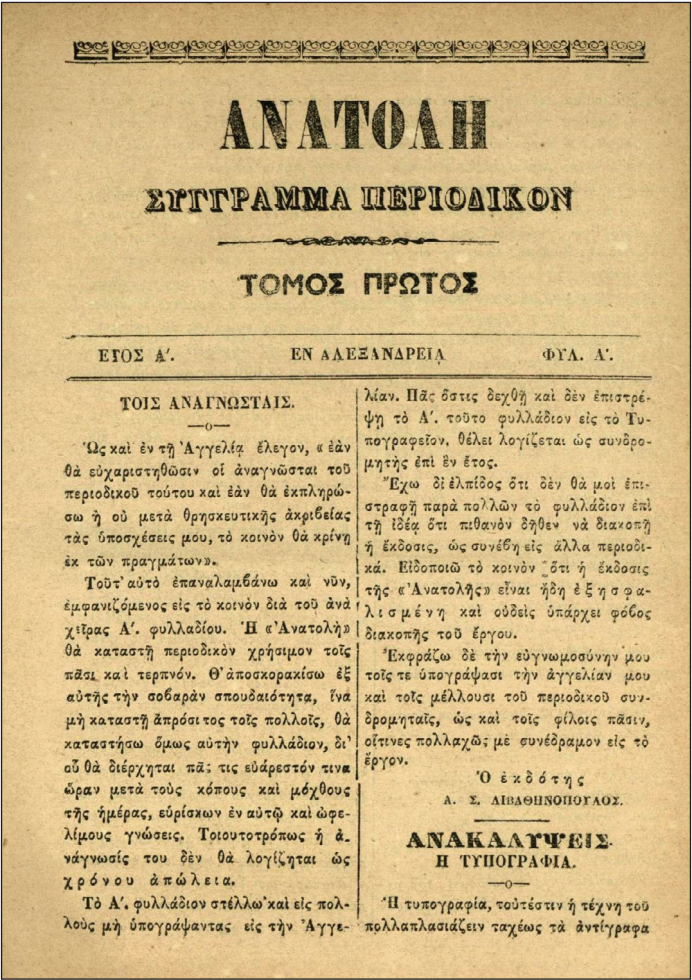
(ἐκτὸς κειμένου, σὲ ξεχωριστὸ φύλλο) σ. 11. Παρόμοια ἀντιμετώπιση ἐπιφυλάσσει ἐπίσης γιὰ τὸν Δημητράκη Ἐφένδη Γενιδουνιά, μὲ ἀναλυτικὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα καὶ εἰκόνα ἐκτὸς κειμένου, δίχως ὅμως εὐθεία ἀναφορὰ σὲ τυχὸν οἰκονομικὴ βοήθεια· βλ. ὁ.π. (1 Σεπτεμβρίου 1887) ἀρ. 8, σσ. 181-182.

150. ΕΒΔΟΜΑΣ 3 (5 Ἰανουαρίου 1886) ἀρ. 97, σ. 1.

151. ΒΟΣΠΟΡΙΣ 1 (26 Ἰουνίου 1899) ἀρ. 12, σ. 96.

θεϊ ἓνα ἀκόμη περιοδικό, Ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ. Ὁ ἐκδότης της, Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ πρῶτος διδάκτωρ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἱππότης τοῦ τάγματος τοῦ ἁγίου Στανισλάου, καλωσόριζε τὸν νεαρὸ Γεώργιο μὲ δι-σέλιδο ἀφιερωματικὸ σημείωμα, τὸν Ἰανουάριο 1864, προσφέροντάς του τὰ «πρῶτα προϊόντα τῆς διανοίας του [...] μετὰ πλήρους ἐλπίδος καὶ πεποιθήσεως, ὡς ἀπαρχάς». Ἐντελῶς ἀνιδιοτελὴς φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀφιέρωση: «Καρὸλω Γαβριὴλ Κοβήτῳ / Τῷ Πρυτάνει τῶν κριτικῶν τὸν ΛΟΓΙΟΝ ΕΡΜΗΝ / Ἀνατήθημι / Ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος Σ. Κόντος».

Οἱ χορηγοί, οἱ ἄρργοι, οἱ χρηματοδότες καὶ ὅλοι ὅσοι μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρό-πο βοηθοῦν τὰ περιοδικὰ νὰ συντηρηθοῦν καὶ νὰ συνεχίζουσιν νὰ ἐκδίδονται δὲν μποροῦν μακροπρόθεσμα νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν κύριο αἰμοδότη ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πελάτες, ἀγοραστές, συνδρομητές, ἀναγνώστες. Ἡ πιὸ ρεαλιστικὴ ἀφιέρωση εἶναι τοῦ ἀσθμαίνοντος Αὐγουστίνου Λιβαθηνόπουλου, ἐκ-δότῃ τῆς ΑΝΑΤΟΛΗΣ (Ἀλεξάνδρεια 1882): «Τοῖς ἀξιοτίμοις συνδρομηταῖς ἡμῶν τοῖς εὐγενῶς καὶ φιλομούσως βοηθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν τῆς ΑΝΑΤΟΛΗΣ τακτικὴν ἔκδοσιν εὐγνωμόνως πάνυ».

ΤΑ ΛΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἡ πολυετής ἔρευνα γιὰ τὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τὰ θέματα ποὺ προέκυψαν στὴν πορεία αὐτῆς εἶχαν μιὰ μεθοδολογικὴ ἀφετηρία. Τὸ 1979 σὲ ἓνα ἄρθρο μου στὸ περιοδικὸ *Διαβάζω* εἶχα προτείνει μιὰ μέθοδο βιβλιογράφησης τῶν περιοδικῶν, ποὺ στηριζόταν στὴν καταγραφὴ συγκεκριμένων στοιχείων ποὺ μὲ τὴν σειρά τους θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς εἰκόνας καθ' ἐκάστου ἐντύπου. Μὲ χαρὰ εἶδα μέσα στὰ χρόνια ὅτι ἡ πρόταση αὐτὴ υἱοθετήθηκε σχεδὸν καθολικὰ ἀπὸ συναδέλφους ἐρευνητὲς καὶ ἐρευνητρίες, μὲ ἀποτέλεσμα πλέον νὰ ἔχει ἐπικρατήσῃ εἴτε ὡς αὐτόνομο βιβλιογραφικὸ σχῆμα εἴτε ὡς ἐνσωματωμένο σὲ συναφεῖς μελέτες. Ὅπως ὅλες οἱ χρηστικὲς ιδέες, ἡ πρόταση ἦταν ἀπλὴ μέσα στὴν πρωτοτυπία της καὶ εἶχε ὡς στόχο τὴν συγκρότηση ἐνὸς ἔργου ὑποδομῆς. Στηριζόταν στὴν καταγραφὴ συγκεκριμένων πεδίων ποὺ ἐκτείνονταν ἀπὸ τὶς ὑλικὲς διαστάσεις τοῦ ἐντύπου ἕως τὴν εἰδολογικὴ καὶ ιδεολογικὴ του ταυτότητα μέσα ἀπὸ τοὺς συνεργάτες καὶ τὴν ὕλη. Ἦταν μιὰ πρόταση ὀλιστική, ποὺ στὴν πληρέστερη ἐκδοχὴ της φιλοδοξοῦσε νὰ παρακολουθήσῃ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ζωῆς ἐνὸς ἐντύπου ἀπὸ τὴν στιγμὴ τῆς σύλληψης, τῆς ἐκτύπωσης, τῆς διανομῆς καὶ τῆς ἀνατροφοδότησής του ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀναγνώστες.

Ὁ προγραμματικὸς στόχος γιὰ τὴν βιβλιογράφηση τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰώνα ὑπαγόρευσε τὰ χρονικὰ ὅρια καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ὡς τὶς κύριες προτεραιότητες γιὰ τὴν συμπερίληψη ἢ τὸν ἐξοβελισμό ἐνὸς περιοδικοῦ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς βιβλιογραφίας. Περιοδικὰ ποὺ ἐκδίδονταν στὴν Ἑλλάδα σὲ ξένη γλῶσσα δὲν συμπεριλήφθηκαν ὅπως ἐκτὸς παρέμειναν καὶ κάποια ξενόγλωσσα ποὺ δημοσίευαν μικρὸ μέρος τῆς ὕλης τους στὰ ἐλληνικά, ὅπως τὸ περιοδικὸ τοῦ Α. Φραβασίλη *La Rassegna Ellenica*.¹⁵² Μὲ βάση αὐτὰ τὰ δύο προαπαιτούμενα καταγράφηκαν 589 περιοδικὰ. Γνωρίζω ὅτι στὴν πορεία τοῦ χρόνου θὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα. Ταυτόχρονα, ὁ ὄγκος τοῦ πληροφοριακοῦ ὕλικου καθόρισε καὶ τὴν μορφή τοῦ ἀπογραφικοῦ δελτίου ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα πεδία: Τίτλος, Ὑπότιτλος, Μότο, Ἐκδότης, Τόπος ἐκδόσεως, Τυπογραφεῖο, Κυκλοφορία, δηλ. τὶς ἡμερομηνίες ἑναρξης καὶ παύσης τοῦ περιοδικοῦ, Συχνότητα ἐκδόσεως τῶν τευχῶν, Σχῆμα, ὅπου περιλαμβάνεται τὸ ὕψος τοῦ τεύχους σὲ ἑκατοστά, οἱ σελίδες ἀνὰ τεῦχος, ὁ ἀριθμὸς τῶν στηλῶν καὶ τὸ εἶδος τῆς σελιδαρίθμησης, Συνδρομὴ, ὅπως ἀκριβῶς καταγράφεται στὸ περιοδικό, οἱ Βιβλιοθήκες ὅπου διασώζεται μέρος ἢ σῶμα τοῦ περιοδικοῦ, Φορέας Ψηφιοποίησης τοῦ περιοδικοῦ, Βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸ περιοδικὸ καὶ τέλος τὰ Σχόλια, εἴτε διευκρινιστικὰ εἴτε πραγματολογικά.

Τὰ πεδία αὐτὰ δὲν εἶναι αὐτόνομα. Συνθέτουν ἓνα πλέγμα ποὺ μὲ τὴν σειρά του ἐπιτρέπει τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ πολυφωνικοῦ περιοδικοῦ κόσμου τοῦ 19ου αἰώνα. Μία ἀπὸ τὶς πιὸ εὐχάριστες πτυχὲς αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν σχολαστικὴ καὶ σύνθετη τεχνικὴ καταγραφὴ ἀναδύονται τυπολογίες, ἐσωτερικὲς συνδέσεις καὶ ἐρευνητικὲς κατευθύνσεις.

152. Γιὰ τὸν Ἀντώνιο Φραβασίλη καὶ τὸ περιοδικό του, βλ. Φανὴ Κισκίρα - Καζαντζή, «Ὁ Ἰταλοἑλληνας συγγραφέας καὶ μεταφραστὴς Antonio Frabasile (Ἀντώνιος Φραβασίλης, (1854-1927) καὶ τὸ ἱταλόγλωσσο περιοδικό του *La Rassegna Ellenica*», στό: Κωνσταντῖνος Δημάδης (ἐπιμ.), *Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν εἰκοστό αἰῶνα*, τόμος Γ', Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2007, σσ. 221-234.

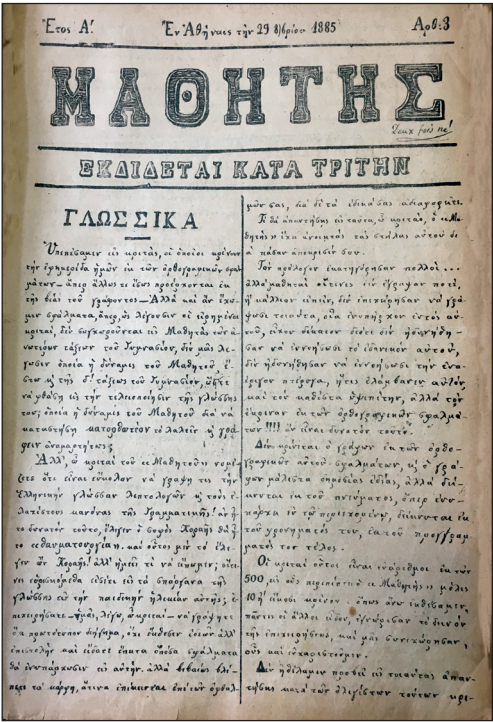
Τίτλοι και Υπότιτλοι

Ο τίτλος του κάθε περιοδικού λειτουργεί ως βασικό σημείο βιβλιογραφικής αναφοράς για την κατάταξή του στο σύνολο των συναφών εντύπων και για την ένταξή του στον χώρο και τον χρόνο. Διαχρονικά, οι εκδότες θεωρούν ότι ένας έλκυστικός τίτλος συμβάλλει στην έπιτυχία, την διάδοση και την μακροήμερευση του περιοδικού. Ωστόσο, εξετάζοντας τους τίτλους σε συνάρτηση με την μακροβιότητα των περιοδικών παρατηρώ ότι υπάρχουν έπιτυχημένα και άποτυχημένα περιοδικά που φέρουν ακριβώς τον ίδιο τίτλο, έπομένως θα ήταν παρακινδυνευμένο έως άτοπο να ταυτίσουμε την έκδοτική έπιτυχία με την έπιλογή του κατάλληλου τίτλου.

Έξάλλου δεν υπάρχουν τίτλοι που παραπέμπουν αποκλειστικά σε περιοδικά, καθώς ο ίδιος ακριβώς τίτλος μπορεί να κοσμεί άλλοτε ένα περιοδικό, άλλοτε ένα ήμερολόγιο και άλλοτε μιá έφημερίδα, ακόμη και ένα βιβλίο. Έτσι ή ΑΤΤΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ, τó 1841 κυκλοφορεί ως έφημερίδα, τó 1887 ως ήμερολόγιο στην Κωνσταντινούπολη και τó 1891 ως περιοδικό στην Άθήνα· ó ΑΜΕΡΟΛΗΠΤΟΣ στην μὲν Κωνσταντινούπολη εἶναι μιá τοπική έφημερίδα και στην Κέρκυρα ένα ψευτονομικό περιοδικό· ή γνωστή έφημερίδα ΚΛΕΙΩ τῆς Τεργέστης μοιράζεται τὸν ἴδιο τίτλο με τὸ πασίγνωστο περιοδικό τῆς Λειψίας. Διάφοροι ΣΩΤΗΡΕΣ εἶναι άλλοτε περιοδικοί κι άλλοτε ήμερήσιοι κ.ο.κ. Υπάρχουν και οί μεταλλάξεις. Τὸ περιοδικό ΕΣΤΙΑ μετασχηματίζεται σε έφημερίδα που εκδίδεται έως σήμερα. Βεβαίως κάποιοι έμβληματικοί τίτλοι κατοχυρώνονται κατὰ κάποιον τρόπο στο ένα ή τὸ άλλο εἶδος, απόδειξη ότι καμία ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ δὲν συμπεριλαμβάνεται στην παρούσα συναγωγή.

Η μεγάλη σημασία που αποδίδεται στὸν τίτλο αποδεικνύεται και τυπογραφικά. Λειτουργικός αλλά και με τάσεις έντυπωσης, με έκδηλη τὴν πρόθεση νὰ παραμείνει στην μνήμη τοῦ ἀναγνώστη ως σῆμα κατατεθέν, ὑπακούει σε κάποιες σχεδιαστικές συμβάσεις. Εἴτε εἶναι λιτός και ἀπέριτος, με μικρά κοσμήματα ή διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία με σκιάσεις, εἴτε περιβάλλεται ἀπὸ ὑπερφορτωμένες βινιέτες, προσδίδει εἰκαστικά στην ταυτότητα τοῦ ἐντύπου και εἰκονογραφεί τις συντεταγμένες του. Τὰ περίτεχνα και εὐμεγέθη τυπογραφικά στοιχεία που τὸν συνθέτουν μαζί με τὴν τυχὸν εἰκονογράφηση που τὸν πλαισιώνει συγκροτοῦν ένα σύνολο που παραμένει σταθερὸ ἀπὸ τεῦχος σε τεῦχος, καθώς ή ἀντικατάστασή τους κοστίζει ακριβὰ και εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ταυτότητάς του και σταθερὸ σημείο ἀναφοράς. Όταν τὰ τοπικά τυπογραφεία δὲν μπορούν νὰ ἱκανοποιήσουν τις ἀπαιτήσεις τοῦ ἐκδότη για ἕναν ιδιαίτερα ἐπιμελημένο τίτλο κυρίως ως πρὸς τὴν συνοδευτική βινιέτα, τότε γίνονται παραγγελίες στην πρωτεύουσα, ἂν πρόκειται για ἐπαρχιακὸ έντυπο, ή ακόμη και στο ἐξωτερικό, ἂν πρόκειται για ἀθηναϊκό.

Οί τίτλοι, ως ένα κωδικοποιημένο μήνυμα, συχνὰ ἐπιχειροῦν νὰ περιγράψουν ή ἔστω νὰ ὑποδηλώσουν τὰ περιεχόμενα, τοὺς στόχους και τις προθέσεις, αλλά και ἐνίοτε νὰ σηματοδοτήσουν τὸ ἐπιθυμητὸ κοινό. Κι ὅλα αὐτὰ μέσα σε ἐλάχιστες λέξεις, κάποτε μάλιστα μέσα σε μία μόνο λέξη, παρακολουθώντας τὴν μόδα που ἐπικρατεῖ στὸν χώρο τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ὅπου οί ἐκτενεῖς ἐπεξηγηματικοί τίτλοι τοῦ 18ου αἰῶνα ἐγκαταλείπονται σταδιακὰ παραχωρώντας τὴν θέση τους σε συντομότερες ἐκδοχές. Ακριβῶς ὅπως στα μυθιστορήματα: *Ὁ συμβολαιογράφος*, *Θάνος Βλέκας*, *Πάπισσα Ἰωάννα*, *Λουκῆς Λάρας*, ἔτσι και τὰ ἑλληνικά περιοδικά τοῦ 19ου αἰῶνα προτιμοῦν βραχεῖς τίτλους, ακόμη και μονολεκτικούς, μεταφέροντας ἀναγκαστικά τις ὑπόλοιπες ἀναγκαῖες πληροφορίες στοὺς ὑπότιτλους, που κι αὐτοὶ

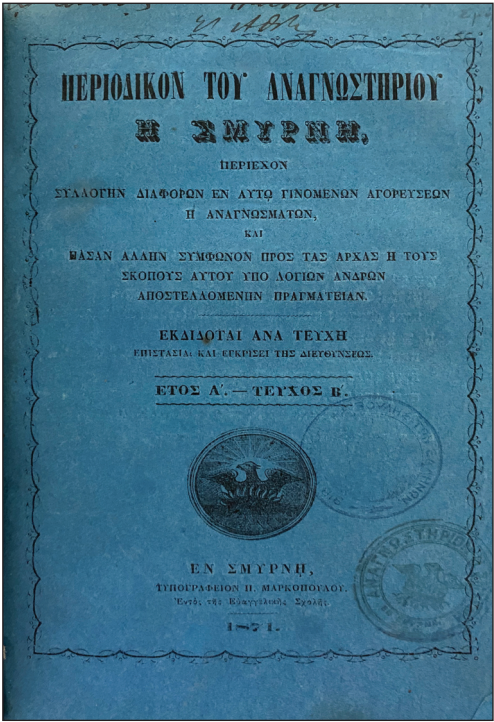
348

378

380

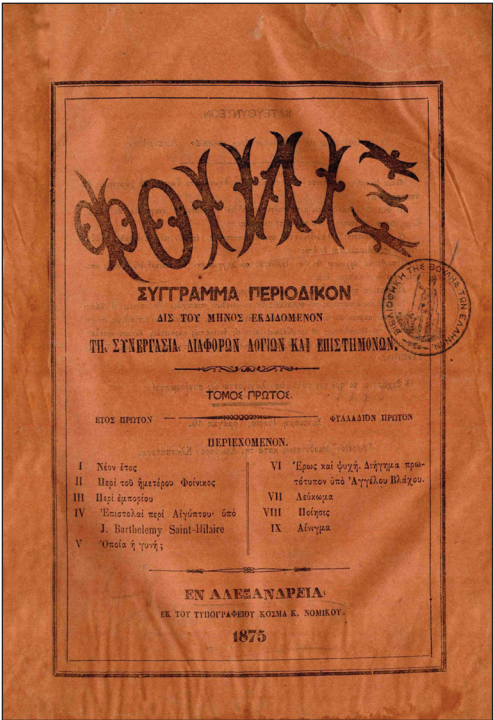
508

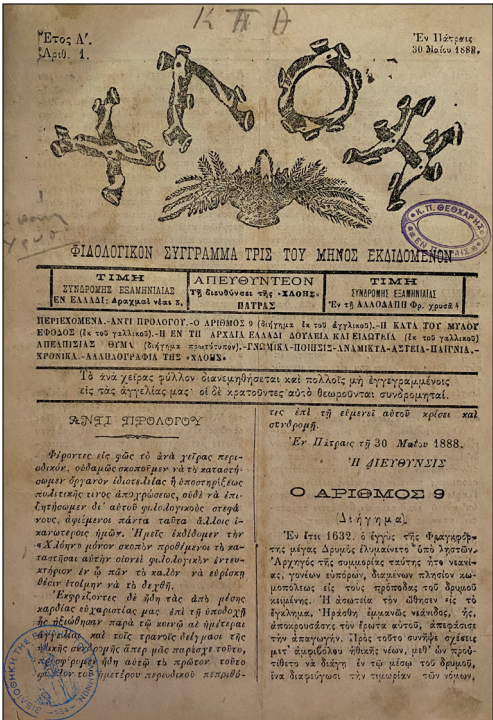
459

385

572

584

ὅμως δὲν μένουν ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς καὶ σμικρύνονται ἀναλόγως. Οἱ μονολεκτικοὶ τίτλοι, ποὺ διεκδικοῦν περίπου τὸ ἡμῖς τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς, ἀποδεικνύονται οἱ πιὸ ἐπιτυχημένοι ἀφοῦ συνδέονται μὲ τὰ γνωστότερα, μακροβιότερα καὶ σημαντικότερα δείγματα τοῦ εἴδους: ΕΥΤΕΡΠΗ, ΠΑΝΔΩΡΑ, ΟΜΗΡΟΣ, ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ, ΕΣΠΕΡΟΣ, Ο ΜΕΝΤΩΡ, ΘΕΜΙΣ, ΚΛΕΙΩ, ΕΣΤΙΑ, Η ΤΕΧΝΗ εἶναι μερικοὶ μόνο ἀπὸ τοὺς γνωστότερους σταθμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τύπου κατὰ τὸν 19ο αἰώνα.

Τὰ περισσότερα περιοδικὰ ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ αἰώνα περιορίζονται στὸν αὐστηρὰ τυποποιημένο ὑπότιτλο «σύγγραμμα περιοδικόν», διανθισμένο μὲ τὴν ἀνάλογη περιοδικότητα: «δὺς τοῦ μηνὸς ἐκδιδόμενον», «ἅπαξ τοῦ μηνός», «κατὰ Κυριακὴν ἐκδιδόμενον» καὶ τὰ παρόμοια. Παράλληλα ἐμφανίζονται καὶ ἐπεξηγηματικοὶ ὑπότιτλοι ποὺ δηλώνουν μὲ ἀσύνδετο τρόπο κυρίως τὰ περιεχόμενα τῶν περιοδικῶν, ὅπως: ΑΚΑΝΘΙΣ, *Διδασκαλία – Τέρψις*, ΧΡΥΣΑΛΛΙΣ, *Φιλολογία – Καλλιτεχνία – Ποικίλα*, Η ΧΑΡΑ, *Ἔργασία – Πρόοδος καὶ Χαρά*, ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, *Ἀνατροφή – Ἐκπαίδευσις – Γράμματα – Ἐπιστήμη – Καλαὶ Τέχναι – Βιομηχανία* κ.ο.κ. Ἀκόμη, ὅμως, καὶ στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα κυκλοφοροῦν περιοδικὰ ποὺ ὁ ὑπότιτλός τους συμπυκνώνει αὐτὰ ποὺ οἱ ἐκδότες τους κρίνουν ὡς τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα, ἥτοι τὴν περιοδικότητα, τὸ στίγμα τῆς ὕλης, τοὺς ἀποδέκτες καὶ τοὺς συντελεστὲς τῆς ἐκδοσης. Το 1896, ἡ ΠΑΙΔΕΙΑ, ὡς τίτλος, προφανῶς καὶ παραπέμπει σ' ἓνα παιδαγωγικὸ περιοδικό, ὡστόσο ὁ ὑπότιτλος ξεκαθαρίζει περαιτέρω τὰ πράγματα: *Ἑβδομαδιαῖον παιδαγωγικὸν περιοδικὸν μετὰ εἰκόνων τῆς Δημοτικῆς Παιδείσεως κατὰ τὰς νεωτέρας προόδους τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς πρακτικῆς μορφώσεως χάριν τῶν διδασκάλων, διδασκαλισσῶν καὶ τῶν γονέων τῇ συμπράξει πολλῶν παιδαγωγῶν καὶ λογίων.*

Γιὰ ὀρισμένα περιοδικὰ, ὁ τίτλος συχνὰ ὑπερβαίνει τὶς ἀρχικὲς προθέσεις ἢ τὰ κίνητρα τοῦ ὀνοματοδότη τους καὶ παγιώνεται στὴν συλλογικὴ μνήμη ὡς τὸ σύμβολο μιᾶς ἐποχῆς, μιᾶς τομῆς, μιᾶς στροφῆς, ἢ ἐπειδὴ ἐκεῖ πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ τάδε ἔργο ἢ ἔκανε τὴν πρώτη του ἐμφάνιση ὁ δεῖνα συγγραφέας. Καλλιτεχνικὰ κινήματα, ἰδεολογικὰ ρεύματα, θρησκευτικὲς τάσεις καὶ αἵρέσεις, πολιτιστικοὶ σύλλογοι καὶ ἐπιστημονικὲς ἐταιρεῖες συχνὰ ταυτίζονται μὲ τοὺς τίτλους τῶν περιοδικῶν ὀργάνων τους. Ἡ ΕΣΤΙΑ ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ ἡθογραφικὸ διήγημα καὶ οἱ διαγωνισμοὶ τῆς γιὰ τὴν συγγραφὴ ἑλληνικῶν διηγημάτων σφράγισαν τὸ εἶδος τῆς πεζογραφίας ποὺ καλλιεργήθηκε τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἰώνα.

Τὰ πεπραγμένα, οἱ διαλέξεις καὶ οἱ συζητήσεις ποὺ δημοσίευε στὸ περιοδικό του ὄργανο ὁ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ἔχουν ἐπίσης δώσει τὸ στίγμα τῆς εὐρύτητας τῶν ἐνδιαφερόντων μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας τῆς ὁμογένειας. Ἡ ΤΕΧΝΗ τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, παρότι βραχύβια μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιλογή της νὰ δημοσιεύει μόνον ἔργα γραμμένα στὴν δημοτικὴ, ἄφησε τὸ δικό της ξεχωριστὸ ἀποτύπωμα στὴν ἱστορία τοῦ περιοδικοῦ τύπου ὡς τὸ πρῶτο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ τῶν δημοτικιστῶν. Μάλιστα ὁ Παῦλος Νιρβάνας, στὰ φιλολογικὰ ἀπομνημονεύματά του, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ τίτλου ἐγίνε ἀντικείμενο εἰρωνικῶν σχολίων ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἄρχισαν νὰ τὴν ἀποκαλοῦν «Μαστοροσύνη», ἀπηχώντας τὸ πολωμένο κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε γύρω ἀπὸ τὸ γλωσσικό.¹⁵³

153. Παῦλος Νιρβάνας, *Φιλολογικὰ ἀπομνημονεύματα*, Ὀδυσσεάς, Ἀθήνα 1988, σ. 73.

Σε πολλές περιπτώσεις, η σημασία του τίτλου ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια του αναγνωστικού κοινού, σύγχρονου και διαχρονικού, αφού τα συγκεκριμένα περιοδικά γίνονται αντικείμενο αναφοράς από πολύ περισσότερους ανθρώπους, ακόμη και από κάποιους που ένδεχομένως δεν τα έχουν καν πιάσει ποτέ στα χέρια τους. Η εύρυχωρία ή η στενότητα των περιεχομένων τους και η περιστασιακή ανάγνωσή τους τα καθιστά αντικείμενο συζήτησης όχι μόνο για τους σταθερούς αναγνώστες τους αλλά από ένα διευρυμένο κοινό που δεν είναι ούτε καν απλοί φυλλομετρητές τους. Είναι αμφίβολο αν όλοι οι εμπλεκόμενοι στην κυκλοφορία των περιοδικών, οι φίλοι και οι συγγενείς του εκδότη, όλοι όσοι βοηθοῦσαν στην διακίνησή του ή οι αμειβόμενοι διανομείς κατ' οίκον τα διάβαζαν κιόλας. Άλλα ούτε και όλοι οι αγοραστές είναι όπωσδήποτε αναγνώστες, και «μήπως όλοι μας δεν έχουμε λειτουργήσει, αφιλοκερδώς και ασύνειδα, ως πλασιέ του ένδς ή του άλλου τίτλου», δίχως να είμαστε πιστοί αναγνώστες του κάθε τεύχους ή του κάθε τόμου;¹⁵⁴

Αν σήμερα οι τίτλοι των έμπορικῶν περιοδικῶν επιλέγονται μέσα σε διαφημιστικά γραφεία με κύριο γνώμονα την έρευνα της αγοράς και τον έντυπωσιασμό του αναγνώστη, κατά τον 19ο αιώνα οι τίτλοι των έλληνικῶν περιοδικῶν αποτυπώνουν τις ιδεολογικές διαδρομές της εποχής τους και κινούνται σε πεπατημένα και σίγουρα μονοπάτια. Η εύρηματικότητα και η πρωτοτυπία δεν φαίνεται να είναι τὸ κύριο ζητούμενο στην ατζέντα των εκδοτῶν. Σε αντίθεση με τα σατιρικά φύλλα της εποχής, που επιζητούν την διαφορετικότητα, στα mainstream περιοδικά παρατηρείται ένας αξιοσημείωτος συντηρητισμός, μιὰ επανάληψη και όμοιομορφία ή έστω «παραλλαγές πάνω στο ίδιο μοτίβο». Πάντως, οι έμβληματικοί τίτλοι που συνδέονται με έπιτυχημένα και μακρόβια περιοδικά σπανίως επαναχρησιμοποιούνται, όπως στις περιπτώσεις της ΠΑΝΔΩΡΑΣ ή της ΕΣΤΙΑΣ, αλλά και όταν ακόμη αυτό επιχειρείται, η ανάβισή τους αποτυγχάνει, όπως συνέβη με την ΕΥΤΕΡΠΗ.

Η τυπολογία των τίτλων, βασισμένη σε μιὰ στοιχειώδη ταξινόμηση των ίδιων των έντύπων και όχι σε κάποιο θεωρητικό τυφλοσούρτη, με όδηγησε στο ακόλουθο σχήμα, στο οποίο μπορεί να ένταχθει ή πλειονότητα των τίτλων, αφήνοντας απ' έξω λίγους «όρφανους» και κάποιους άνένταχτους.

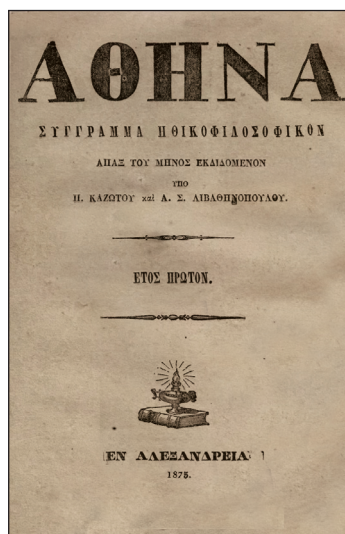
1. Περιοδικά που άντλούν τους τίτλους τους από τὸ άμεσο γεωγραφικό ή και ιστορικό περιβάλλον της έδρας τους χρησιμοποιώντας όνόματα - σύμβολα - σημάτα. Όρη, ποταμοί, μνημεία και τοποθεσίες όπως ΑΙΝΟΣ, ΜΕΛΗΣ, ΠΑΡΘΕΝΩΝ, ΙΛΙΣΣΟΣ, ΣΕΡΑΠΕΙΩΝ, ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ δεν αφήνουν πολλές αμφιβολίες για την έδρα των άντίστοιχων περιοδικῶν στην Κεφαλονία, την Σμύρνη, την Αθήνα, την Άλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη.
2. Περιοδικά που ταυτίζονται με μιὰ προσωπικότητα της περιοχής τους, προσδιορίζοντας την έδρα τους και έν μέρει ίσως και την έμβέλεια της διάδοσής τους με σαφή τρόπο, όπως τα δύο λεσβιακά έντυπα που, ως εικός, φέρουν τους τίτλους: ΣΑΠΦΩ και ΠΙΤΤΑΚΟΣ ή τα αϊγυπτιακά: ΙΣΙΣ, ΑΜΜΩΝ και ΜΑΝΕΘΩΝ.

154. Βλ. G. Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Cambridge University Press, 1997, σ. 75. Στο κεφάλαιο περί τίτλων, σσ. 55-103, ό Genette, αναφέρεται σε τίτλους βιβλίων αλλά άρκετες από τις παρατηρήσεις του ισχύουν και για τα περιοδικά, ιδιαίτερα όσες σχετίζονται με τὸ αναγνωστικό κοινό.

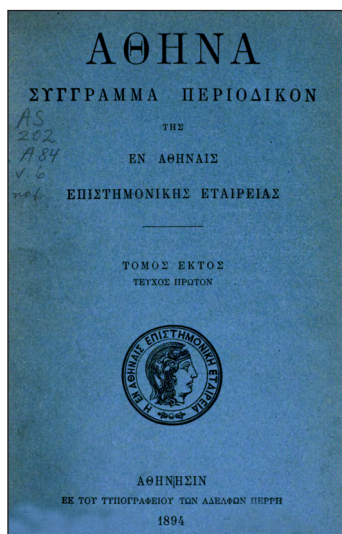
3. Οί τίτλοι-σήματα μιᾶς ἐπιστήμης, ὅπως ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ καὶ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ γιὰ ἰατρικὰ περιοδικὰ, ΘΕΜΙΣ καὶ ΣΟΛΩΝ γιὰ νομικά, ΟΝΗΣΑΝΔΡΟΣ γιὰ στρατιωτικά, ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ γιὰ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, ΦΙΛΙΣΤΩΡ γιὰ τὰ ἱστορικὰ κ.ο.κ.
4. Περιοδικὰ ποὺ συνδέουν τὸν τίτλο τοὺς ἀφενὸς μὲ τὶς γεωγραφικὲς συντεταγμένες τῆς πόλης ἢ τῆς περιοχῆς ὅπου ἐκδίδονται καὶ ἀφετέρου μὲ τὸν προσανατολισμὸ ἢ καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ὕλης τοὺς: Ὁ ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ, τὸ ΧΙΑΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, ὁ ΦΙΛΟΚΑΛΟΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, ἡ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ὁ ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΑΝΘΩΝ, ἡ ΙΩΝΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ καὶ ἡ ΙΟΝΙΟΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ προφανῶς προδίδουν τὸ στίγμα τῆς τοπικότητάς τοὺς τονίζοντας ταυτόχρονα τὸν ἐρανιστικὸ καὶ ποικίλο χαρακτήρα τῶν περιεχομένων τοὺς.
5. Μιὰ μεγάλη κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ περιοδικὰ ποὺ μέσα ἀπὸ τὸν τίτλο σηματοδοτοῦν ξεκάθαρα τὸ εἶδος τῆς ὕλης τοὺς καὶ ὑπονοοῦν τὸ δυνάμει ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται: Ὁ ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΑΝΘΩΝ, τὰ ΕΚΛΕΚΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ, ὁ ΕΦΟΡΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ, ἡ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, οἱ ΠΑΡΙΣΙΝΟΙ ΣΥΡΜΟΙ, ἡ ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΗΣ, ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ καὶ μιὰ σειρά παρόμοιων τίτλων δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ περιεχόμενό τοὺς ἢ τοὺς πιθανοὺς ἀναγνώστες τοὺς.
6. Πιὸ ἐστιασμένες ἀναφορὲς στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοὺς κάνουν τίτλοι ὅπως ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ, ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, ΦΙΛΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ, ΙΣΡΑΗΛΙΤΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ, ΙΑΤΡΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ.
7. Οἱ προθέσεις τῶν ἐκδοτῶν καὶ οἱ τοποθετήσεις τοὺς περνοῦν μέσα σὲ τίτλους ὅπως: ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, Η ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ, ΗΘΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΙΣ.
8. Οἱ τίτλοι ποὺ προδίδουν τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο συναγωγῆς τῆς ὕλης τοὺς: ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΦΕΛΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ, ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΙΠΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ, ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ.
9. Οἱ τίτλοι ποὺ προτάσσουν τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα πρὶν ἀπὸ τὸ ἐπὶ μέρος ἀντικείμενο, ὅπως ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ, ΕΛΛΗΝ ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ, ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ὀπτική, αὐτὴν τῆς ἐπιλογῆς τῶν λέξεων καὶ τῶν ὄρων ποὺ χρησιμοποιοῦνται, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀρχαιότητα καὶ ἡ μυθολογία ἀποτελοῦν τὴν κύρια δεξαμενὴ ἄρδευσης μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἀνάδειξης καὶ ἐπίδειξης τῶν σχέσεων μὲ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ παρελθόν. Ἦδη ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο (ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ, ΑΘΗΝΑ, ΚΑΛΛΙΟΠΗ), ἀλλὰ ἀκόμη ἕως καὶ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰῶνα (ΗΩΣ, ΘΕΛΞΙΝΟΗ), ὀνόματα θεῶν, θεοτήτων καὶ ἡμίθεων, ἡρώων, νυμφῶν, μουσῶν καὶ φιλοσόφων ἀνασύρονται καὶ χρησιμοποιοῦνται στὸ πνεῦμα τῆς περιρέουσας ἀτμόσφαιρας τῆς ἀρχαιολατρίας καὶ τοῦ κλασικισμοῦ. Ἡ προσπάθεια ἀποκατάστασης τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος καὶ οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν ἄρρηκτη συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους παραδόξως δὲν ἰχνηλατοῦνται μέσα ἀπὸ τοὺς τίτλους. Πέραν μερικῶν κωνσταντινουπολίτικων ἐντύπων ὅπως ἡ ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ, ποὺ παραπέμπει στὸ βυζαντινὸ ὄνομα τῆς Βασιλεῦσας, ἡ ἀθησαύριστη ΠΕΡΙΣΤΕΡΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ καὶ ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΟΥ ΒΟΣΠΟΡΟΥ δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν συζήτηση περὶ ἀδιάρρηκτης συνέχειας τοῦ ἐλληνισμοῦ.

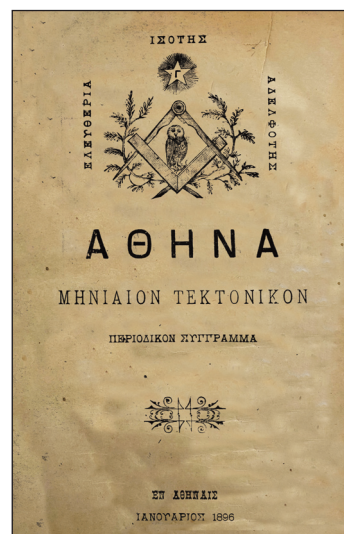
Ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα, ὅπως προβάλλεται μέσα ἀπὸ τὸν ὄρο «Ἑλλάς» καὶ τὰ παράγωγά της, ἐμφανίζεται σὲ περισσότερα ἀπὸ τριάντα περιοδικὰ ποὺ καλύπτουν ἓνα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων: ΕΛΛΑΣ, ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ, ΕΛ-

8

10

12

ΛΗΝΟΚΟΣΜΟΣ, ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ κ.ά. Όλα δὲν συνδέονται μὲ ἐθνικιστικούς προσανατολισμούς. Κάποια ἀπλῶς δηλώνουν τὴν ἐντοπιότητά τους τονίζοντας τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἐνδιαφερόντων τους· ἡ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν παραγωγή τροπικῶν φρούτων ἀλλὰ μὲ τὴν ἀγροτική οἰκονομία τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας.

Ποσοτικά ἀκολουθεῖ ἡ ΑΘΗΝΑ μὲ δέκα περιοδικὰ στὸ ὄνομά της καὶ σ' αὐτὰ ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν ἀκόμη δύο μὲ τὸν τίτλο ΠΑΛΛΑΣ. Σχεδὸν μιὰ δεκάδα ἀπαρτίζουν, ἐπίσης, τὰ περιοδικὰ ποὺ ὀνομάζονται ΕΡΜΗΣ, ἐνῶ ὀκτῶ φέρουν τὸν τίτλο ΗΩΣ. Μεταξὺ τῶν ἄλλων προσφιλῶν καὶ ἐπαναλαμβανόμενων μοτίβων συγκαταλέγονται ἡ μέλισσα σὲ διάφορους συνδυασμούς: ΑΤΤΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ, Η ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΟΥ ΒΟΣΠΟΡΟΥ, ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ· ὁ κόσμος, μὲ ποικίλους ἐπιθετικούς προσδιορισμούς: ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, ΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ· καί, τέλος, δημοφιλεῖς εἶναι καὶ οἱ κάθε εἴδους ἀστέρες: ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ, ΑΣΤΗΡ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ κ.ο.κ. Πάντως ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν καὶ οἱ ἀπουσίες - ἀγνοήσεις. Ἀπὸ τίς ἐννέα Μοῦσες ἀπουσιάζουν ἡ Μελπομένη, ἡ Οὐρανία καὶ ἡ Πολύμνια καὶ ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἡ ἡμίθεος καμία Ἀφροδίτη, κανένας Ἄρης, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ Ποσειδῶν ἢ ὁ Ἡρακλῆς γίνονται τίτλοι περιοδικῶν καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ αἵωνα.

Ἡ ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν τίτλο καὶ τὴν ὕλη ποικίλλει. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεση καὶ ξεκάθαρη (ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΠΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ) ἕως ἀμφίβολη (ΑΥΡΑ) ἢ ἐντελῶς συμβολικὴ (ΚΥΚΛΟΣ).¹⁵⁵ Ἐνίστε ὑποδεικνύει τὴν μορφή (ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΑΝΘΩΝ, ΕΚΛΕΚΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ) καὶ τὸ εἶδος τῆς ὕλης (ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ, ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τίτλοι ποὺ ἀπλῶς παρπέμπουν σὲ μιὰ εὐχάριστη εἰδυλλιακὴ εἰκόνα δίχως, ὅμως, νὰ σχετίζονται μὲ τὰ

155. Ὁ πολυσυζητημένος διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἀντικειμενικούς καὶ ὑποκειμενικούς τίτλους καὶ ἀνάμεσα σὲ θεματικούς καὶ ρηματικούς ποὺ ἔχει προτείνει ὁ L.H. Hoek, *Pour une sémiotique du titre*, στὴν σειρά Documents de travail et prépublications, Urbino 1973, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν καὶ συζήτησαν ἐπὶ δεκαετίες μεταγενέστεροι μελετητές, ἀφορᾷ στὰ μυθιστορήματα καὶ μόνο ἐν μέρει θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὰ περιοδικὰ.

περιεχόμενα του περιοδικού. Ο ΡΟΔΩΝ της Σμύρνης δεν φαίνεται να ασχολούνταν με τριαντάφυλλα και η ΣΕΛΗΝΗ των Αθηνών είναι ένα έρανιστικό, ήθικοδιδασκτικό περιοδικό με κανένα αστρονομικό ενδιαφέρον.

Άλλοι τίτλοι είναι αμφιλεγόμενοι και η έρμηνεία τους εξαρτάται από την πρόσληψή τους από το αναγνωστικό κοινό ή από το περιβάλλον μέσα στο οποίο κυκλοφορούν (ΚΟΣΜΟΣ, ΦΥΣΙΣ). Τελικά όλα συναρτώνται και εξαρτώνται από την δεκτικότητα, την ενδοτικότητα και ενίοτε την συνενοχή του ίδιου του κοινού στο οποίο απευθύνονται τα περιοδικά και οι τίτλοι τους. Όταν η τυπογραφικά πολυτελής σμυρναϊκή ΑΚΤΙΣ, γύρω στα τέλη του αιώνα, αυτόσαρκάζεται περί τον τίτλο της, προφανώς οι αναγνώστες αντιλαμβάνονται τον πικρόχολο σχολιασμό και αναμένουν λελογισμένες ακτίνες φωτός μέσα στις σελίδες της.

ΑΚΤΙΣ! Λέξις καλή και τίτλος ποιητικός· νοοῦμεν τὰ μειδιάματα και μαντεύομεν τὸ σκῶμμα, μικρὰν ὅμως συνιστῶ ὑπομονὴν διὰ νὰ κριθῶμεν μετὰ τὴν βραχεῖαν ἡμῶν ἀπολογίαν. Οὐτε ἰκανότητα αἰσθανόμεθα ἐν ἡμῖν δυναμένην νὰ ἀκτινοβολῇ οὐτ' ἀξιούμεν νὰ φωτίσωμεν φιλολογίαν μὴ ὑπάρχουσαν ἀλλὰ μετὰ τὴν αἴτησιν τοῦ φιλοτίμου ἰδιοκτήτου ὑπὸ τὸν χαρίεντα τίτλον ΑΚΤΙΝΑ ἐπικυρωθέντα και ὑπὸ τῆς ὑψηλῆς Αὐτοκρατορικῆς εὐμενείας, κατὰ καθήκον προὔτιμήσαμεν τὴν εὐσίωνον ταύτην προμετωπίδα, ἄκραν ἀντίθεσιν ἂν θέλητε, τοῦ κατακαλύπτοντος τὸ περιεχόμενον σκότος.¹⁵⁶

Οἱ σκέψεις και οἱ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τοῦ τίτλου ἐνίοτε καταχωρίζονται στὶς ἀγγελίες και στὰ προλογικὰ κείμενα τῶν ἐκδοτῶν σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ συμβολισμός τους. Σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὁ ἀθηναϊκὸς ΙΛΙΣΣΟΣ, θέλοντας νὰ τονίσει τὸν ψυχαγωγικὸ χαρακτήρα του, ἐπικαλεῖται τὸν ποταμὸ ὅπου «οἱ προπάτορες ἡμῶν ἐψυχαγωγοῦντο, ὅπως κολακεύομαι νὰ πιστεύω θέλει συμβαίνει και ἐν τῇ ἀναγνώσει τοῦ περιοδικοῦ μας».¹⁵⁷ Ἡ ΧΑΡΑ (1878) δικαιολογεῖ τὸν τίτλο της μὲ τὴν εὐχή και τὴν φιλοδοξία ὅτι θὰ ἀποδειχθεῖ ὄνομα και πράγμα, ἀφοῦ ξεκαθαρίζει ἐξαρχῆς ὅτι θὰ ἀποκλείει «πᾶν τὸ λυπηρὸν» ἀπὸ τὶς σελίδες της. Παρόμοιες φιλοδοξίες ἔχει και ἡ ΤΕΡΨΙΣ τοῦ Παναγιώτη Πανᾶ, ποὺ ἀναδημοσιεύει πρωτοσέλιδα τὴν Ἀγγελία ὅπου και ἐπεξηγεῖ ὅτι θὰ περιέχει «ὥς και τὸ ὄνομά της δηλοῖ, ἀναγνώσματα συντελοῦντα πρὸς ψυχαγωγίαν τῶν ἀναγνωστῶν, κατὰ τὰς μακρὰς ταύτας τοῦ χειμῶνος νύκτας».¹⁵⁸

Στὸ ἴδιο εὐχάριστο κλίμα κινοῦνται και τὸ ΠΑΥΣΙΛΥΠΙΟΝ, «περιοδικὸν ἐβδομαδιαῖον, ἐπιστημονικόν, φιλοσοφικόν πλήρες ἑλληνικῆς πρωτοτυπίας» τὸ 1892, ὅπως και τὸ προγενέστερο συνονόματό του τὸ 1875. Ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ἐπίσης συζητᾷ τὸν τίτλο της: «ὅσον γόνιμος εὐεργημάτων και παύσεως πόνων εἶναι εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ὁ κηρὸς τῆς Μελίσσης τῆς ὁποίας φέρει τὸ σύγγραμμά μου τοῦτο τό τε σύμβολον και τὸ ὄνομα, και ὅσον γλυκὺ εἶναι ἰδίως τὸ μέλι τῆς Ἀθηναϊκῆς και Ὑμηττείου Μελίσσης, ὅπερ πανταχοῦ τοῦ κόσμου δικαίως θεωρεῖται ὡς τὸ ἡδύτερον και γλυκύτερον».¹⁵⁹ Ὁ Υἱὸς τῆς Πατρίδος συνδέει τὸν τίτλο του μὲ

156. ΑΚΤΙΣ 1 (15 Φεβρουαρίου 1897) ἀρ. 1, σ. 4.

157. ΙΛΙΣΣΟΣ 1 (15 Μαΐου 1868) ἀρ. 1, σ. 3.

158. ΤΕΡΨΙΣ 1 (22 Νοεμβρίου 1889) ἀρ. 1, σ. 1.

159. ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ 1 (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1864) ἀρ. 1-2, σ. 5.

τὸν ἀπώτερο στόχο του, πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν μόρφωση «πολιτῶν ἀξίων τοῦ ὀνόματος *Υἱοὶ τῆς Πατρίδος*».¹⁶⁰

Συμβολικὸ θεωρεῖ καὶ ὁ Σωκράτης Παρασυράκης τὸν τίτλο τοῦ δικοῦ του περιοδικοῦ *Η ΑΡΓΩ* στὸ Λονδίνο, τὸ 1871: «Καθὼς δηλαδὴ *Η ΑΡΓΩ* τῶν ἀρχαίων ἀπέπλευσεν εἰς τὴν Κολχίδα ὅπως μετενέγκη ἐκεῖθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ χρυσοῦν δέρας, οὕτω καὶ ἡ Ἀργὼ ἡμῶν θέλει προσπαθεῖ, τὸ ἐπ' αὐτῇ, νὰ μεταφέρῃ ἐκ τῶν πλουσιῶν ἀποθηκῶν τῆς νεωτέρας φιλολογίας, ὠφελίμους γνώσεις εἰς τὴν διψῶσαν παιδείας καὶ μαθήσεως πατρίδα ἡμῶν».¹⁶¹

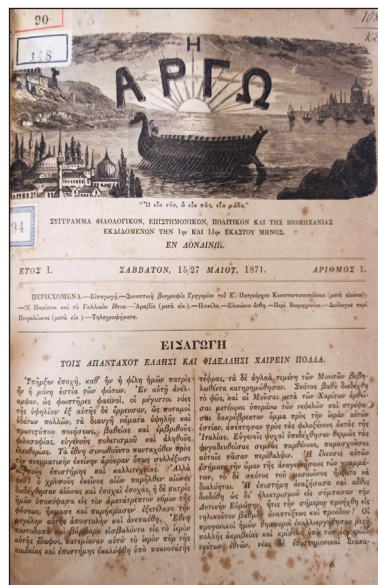
Ἄλλα περιοδικὰ ἀντὶ νὰ ἐξηγήσουν τὴν συνάρτηση τοῦ τίτλου μὲ τὰ περιεχόμενά τους, προτιμοῦν νὰ δημοσιεύουν ἄρθρα πού ἀμέσως ἀναδεικνύουν τὴν ἐπιλογή τους. Τρεῖς σμυρναϊκὲς ἐκδόσεις ἀκολουθοῦν αὐτὴν τὴν τακτική. Ὁ *ΒΙΩΝ* στὸ πρῶτο τεῦχος του δημοσιεύει ἓνα πρωτοσέλιδο ἄρθρο: «Περὶ τοῦ βουκολικοῦ ποιητοῦ *ΒΙΩΝΟΣ* τοῦ Σμυρναίου». Τὸ ἴδιο πράττει καὶ ὁ *ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ*, μὲ σχετικὸ ἄρθρο: «Περὶ Ξενοφάνους», ἐνῶ ὁ *ΜΕΛΗΣ* ξεκινᾷ καὶ τοὺς δύο τόμους του μὲ δύο διαφορετικὰ ἀνώνυμα ποιήματα περὶ τοῦ Μέλητος ποταμοῦ.¹⁶²

Τέλος ὑπάρχουν καὶ περιοδικὰ πού οὔτε μέσω τοῦ τίτλου οὔτε τοῦ υπότιτλου ὑποδηλώνουν ἢ δημοσιοποιοῦν τοὺς προσανατολισμούς τους· σχεδὸν τοὺς ὑποκρύπτουν. Ἐνα τέτοιο εἶναι ἡ *ΑΡΜΟΝΙΑ*, τὸ περιοδικὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, πού δημοσιεύει ἀρκετὴ πολιτικὴ ὕλη, ἐνῶ δὲν εἶναι λίγα ἐκεῖνα πού ἐμπεριέχουν παιδικὴ καὶ γυναικεῖα ὕλη, δίχως νὰ τὸ γνωστοποιοῦν στὸν τίτλο ἢ τὸν υπότιτλό τους.

Οἱ τίτλοι ἀποδεικνύονται ὡς τὸ σταθερότερο στοιχεῖο τῶν περιοδικῶν. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἀλλάζουν κατὰ καιροὺς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τίτλο, πού σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις διαφοροποιεῖται ἢ τροποποιεῖται ἐλαφρῶς, μὲ τὴν προσθήκη ἢ τὴν ἀφαίρεση μιᾶς λέξης, ὅπως π.χ. ἡ *ΕΣΤΙΑ* γίνεται *ΕΣΤΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ*, ἡ *ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ* γίνεται *ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ ΝΕΑ*, ὁ *ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ* γίνεται σκέτος *ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ*.

351

60

160. *ΥΙΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ*, Ἀγγελία, 1 (5 Ἰουλίου 1841) ἀρ. 1, σ. στ'.

161. *Η ΑΡΓΩ* 1 (15/27 Μαΐου 1871) ἀρ. 1, σ. 2.

162. «Ἡ παρὰ τὸν Μέλητα ἔκστασις», ἀρχή: Ἦτο αὐγὴ ἀνέφελος πρωΐα τοῦ Μαΐου, τέλος: Στέργω μὲν τὰ ὑπάρχοντα, ζητῶ δὲ τὰ βελτίω, Ὁ *ΜΕΛΗΣ* 1 (7 Ἰουλίου 1872) ἀρ. 1, σ. 1 καὶ «Τὸ ρεῦμα τοῦ Μέλητος», ἀρχή: Ἐφέτος καίτοι ἡρῆσεν ὁ οὐρανὸς νὰ βρέχη, τέλος: Διὰ παντὸς ὠφέλιμα νὰ ἦναι τὰ νερά μου, Ὁ *ΜΕΛΗΣ* 2 (7 Ἰανουαρίου 1874) ἀρ. 33, σσ. 1-3.

Οί Έκδότες και οί Συνεργάτες τους

Πρόσωπα πρωτεύουσας σημασίας για κάθε περιοδικό, οί εκδότες και οί διευθυντές, οί «περιοδικοσυγγραματοσυντάκται», όπως τους αποκαλεί ο Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός στον νερόβραστο *Έφημεριδοφόβο* του,¹⁶³ προβάλλουν, κατά κανόνα, τὰ όνόματά τους σέ περίοπτη θέση στα έξώφυλλα τών τευχών και τών τόμων, ένίστε ακόμη και στις βινιέτες τών τίτλων. Στον αντίποδα, υπάρχουν και λίγα έντυπα που στριμώνχουν τὸ όνομα συνήθως του «ύπευθύνου» ή του «διαχειριστου» στην τελευταία σελίδα, συνηθέστατα μετά την τελευταία άράδα της δεξιάς στήλης. Είτε προβλημένοι είτε σχεδόν κρυμμένοι, οί πρωτεργάτες της έκδοσης λειτουργούν σέ ρόλους που δέν είναι πάντοτε ξεκάθαροι ή εύδιάκριτοι. Οί άρμοδιότητες συγχέονται και οί εύθυνες διαχέονται. Σέ άρκετά περιοδικά φιγουράρει, φαρδιά πλατιά, ένα μόνο όνομα, «Έκδιδόμενον ύπό...», ύποδηλώνοντας ότι τὸ ίδιο άτομο λειτουργεί και ως εκδότης και ως διευθυντής σύνταξης. Ύπάρχουν και περιπτώσεις που οί ρόλοι και οί θέσεις αλλάζουν, από τεύχος σέ τεύχος, όπως στην κωνσταντινουπολίτικη ΒΟΣΠΟΡΙΔΑ, όπου ή Κορνηλία Α. Πρεβεζιώτου και ό Λεωνίδας Κηλτζανίδης, στην έκπνοή του 19ου αιώνα, συνεχώς ανταλλάσσουν πόστα και άλλοτε εμφανίζονται ως εκδότες, άλλοτε ως ιδιοκτήτες και άλλοτε ως διευθυντές.

Στην ελληνική βιβλιαγορά του 19ου αιώνα δέν υπάρχουν έκδοτικοί οίκοι που νά συμπεριλαμβάνουν περιοδικά στον κύκλο τών εργασιών τους, παρέχοντας και την έπωνυμία τους στα αντίστοιχα έντυπα, όπως π.χ. τὰ άγγλικά *Blackwood's Magazine*, *MacMillan's Magazine* ή *Sala's Magazine* κτλ. Ύπάρχουν, ωστόσο, άρκετοί τυπογράφοι που εμφανίζονται ως εκδότες, δίχως όμως νά ξεκαθαρίζεται αν συμμετείχαν ενεργά στην διαδικασία έκδοσης του περιοδικού ή άπλως δάνειζαν ή κατά κάποιον τρόπο διαφήμιζαν την έπωνυμία του καταστήματός τους ως άντάλλαγμα για τις τυπογραφικές τους ύπηρεσίες στους έπίδοξους διευθυντές.¹⁶⁴

Στα λήμματα της βιβλιογραφίας, στο οικείο σημείο, επιχειρήθηκε ή όσο τὸ δυνατόν πιστότερη μεταφορά τών ιδιοτήτων όπως αυτές εμφανίζονται στα έντυπα: Έκδότης, Συνεκδότης, Διευθυντής, Βοηθός Διευθυντής, Ίδρυτής, Ίδιοκτήτης, Διαχειριστής, Αρχισυντάκτης, Ύπεύθυνος Συντάκτης, Επιμελητής, Συντακτική Επιτροπή κλπ. Οί τυχόν άλλαγές στην διεύθυνση ή την συντακτική ομάδα, από έτος σέ έτος ή και έντός του ίδιου έτους, σημειώνονται στο μέτρο του δυνατού· σέ όρισμένα έντυπα οί έναλλαγές είναι τόσο συχνές, κάποτε από τεύχος σέ τεύχος, που είναι δύσκολο έως άνέφικτο νά καταγραφούν.

163. Η τρίπρακτη κωμωδία του Ι. Ρίζου Νερουλού, *Ό έφημεριδοφόβος*, Αθήνα 1837, αναφέρεται στον Παναγιώτη Σοφιανόπουλο και τον Μιχαήλ Σχινά παρωδώντας τις προσπάθειές τους νά συνάξουν συνδρομές και νά διαδώσουν τὰ περιοδικά συγγράμματά τους, Η ΠΡΟΟΔΟΣ και Ο ΘΕΑΤΗΣ. Μια επίσης ενδιαφέρουσα, έμμετρη, εικόνα γύρω από την έφημεριδογραφία της ίδιας δεκαετίας δίνει ό Αλέξανδρος Σούτσος στο περιοδικό του ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ, τὸ 1836, 1 (Ιούνιος 1836) άρ. 4, σ. 93 κ.έ.

164. Ό Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεός και ό Χρήστος Δούκας είναι δύο τέτοιες περιπτώσεις. Ό μὲν πρώτος εμφανίζεται ως εκδότης και τυπογράφος σέ άρκετά περιοδικά, αλλά και ως συνεργάτης σέ μερικά ακόμη, ενώ ό δεύτερος, όταν τὸ 1852 εκδίδει την έντελώς ξεχασμένη σήμερα ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ, ισχυρίζεται ότι ήταν πρώην «εκδότης» της ΠΑΝΔΩΡΑΣ, ισχυρισμός όχι αναληθής έφόσον τὸ όνομά του εμφανίζεται στο συμφωνητικό για την έκδοση του περιοδικού.

Ὁ βαθμὸς συμμετοχῆς τῶν ἐκδοτῶν καὶ τῶν διευθυντῶν σὲ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τὴν σύνταξη καὶ συγγραφή τῆς ὕλης τοῦ κάθε περιοδικοῦ ποικίλλει καὶ ἡ πυκνότητά τῆς παρουσίας τους διαφέρει ἀπὸ ἔντυπο σὲ ἔντυπο. Σὲ ὁρισμένα, ὁ ἐξ ὁρισμοῦ πολυφωνικὸς χαρακτήρας τους ἀναιρεῖται ἐντελῶς, ὅταν ὁ ἐκδότης-διευθυντὴς ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς συντάκτης, ὅπως ὁ Σοφοκλῆς Καρύδης στὸ δικό του περιοδικό, Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΑΓΝΗΤΙΖΟΜΕΝΗ,¹⁶⁵ ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Σ. Κόντος, ποὺ δημοσιεύει ἀποκλειστικὰ τὶς δικές του μακροσκελέστατες μελέτες στὸ ΧΙΑΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ. Σὲ κάποια ἄλλα, ἡ παρουσία τῶν ἐκδοτῶν-διευθυντῶν δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἀποκλειστική, ὥστόσο εἶναι ἐντονότατη, εἴτε μὲ ἐνυπόγραφες ἢ καὶ συχνότερα ἀνώνυμες δικές τους συνεργασίες, ποὺ ἀπλῶς διανθίζονται μὲ σποραδικές μεταφράσεις ἢ ἀνατυπώσεις ἀπὸ ἄλλα ἔντυπα, ὅποτε καὶ ἐδῶ ἔχουμε μιὰ διευρυμένη μορφή τοῦ ἀτομικοῦ περιοδικοῦ, ὅπως π.χ. ὁ ΑΣΤΗΡ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ, ποὺ συγγράφεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τοὺς ἐκδότες του Θ.Χ. Γραμματικόπουλο καὶ Ι.Α. Παρχαρίδη καὶ ἐνίοτε συμπληρώνεται ἀπὸ περιστασιακοὺς συνεργάτες.

Ὁ ποιητὴς Παναγιώτης Ματαράγκας ξεκαθαρίζει τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ δικό του ΑΘΗΝΑΙΟΝ, ποὺ εἶναι ἐπίσης ἓνα σχεδὸν προσωπικὸ περιοδικό, παρόλο ποὺ δημοσιεύει καὶ λιγοστὰ κείμενα κάποιων ἄλλων: «Ἄν δὲ ἐντὸς τοῦ συγγράμματος τούτου φαίνονται καὶ ἕτεροι ὑπογραφαί, αὗται εἶνε ἀπλῶς τῶν προσφερόντων εἰς τὸ Ἀθηναῖον ἄρθρον τι, ὅπερ πρὸ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ ἰδίως συντάκτου δὲν καταχωρίζονται».¹⁶⁶ Ἀρκετὰ εἶναι καὶ τὰ περιοδικὰ ποὺ δημοσιεύουν τὴν σχεδὸν αὐτονόητη σημείωση, διατυπωμένη ποικιλοτρόπως: «Πᾶν ἄρθρον μὴ φέρον ὑπογραφὴν προέρχεται ἐκ τῆς συντάξεως», «Εἰς τὰ ἀνυπόγραφα νοητέα ὑπογραφὴ: ἡ Διεύθυνσις», «Ὅ,τι δὲν εἶναι ἡμῶν θέλει φέρει τὴν ὑπογραφὴν ἢ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τοῦ συντάξαντος αὐτό».

Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ ἐκεῖνα τὰ περιοδικὰ ποὺ συντάσσονται ἀπὸ διάφορους συνεργάτες, ὑπάρχουν ἐκδότες ποὺ ἔχουν τόσο ἔντονα ταυτιστεῖ μὲ τὰ ἔντυπά τους, ὥστε ὅταν ὁποιοσδήποτε ἀναφέρεται σ' αὐτά, σχεδὸν αὐτονόητα προσθέτει καὶ τὸ ὄνομά τους, ὅπως ἡ ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΙΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ τοῦ Ἰάκωβου Πιτζιπιοῦ, ὁ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ τοῦ Μουστοξύδη, τὰ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ τοῦ Βλαχογιάννη, ἡ ΕΣΤΙΑ τοῦ Διομήδους, τοῦ Κασδόνη, τοῦ Πολίτου καὶ τοῦ Δροσίνη, καὶ τέλος τοῦ Ξενόπουλου κ.ο.κ. Αὐτὴ ἡ ταύτιση δὲν ἀποτελεῖ ἐλληνικὴ ἰδιομορφία. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὰ δύο ἐβδομαδιαῖα περιοδικὰ *Household Words* καὶ *All the Year Round* τοῦ Κάρολου Ντίκενς καὶ πόσο ἄρρηκτα εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὸν μυθιστοριογράφο. Μάλιστα, ἐντελῶς πρόσφατα τὸ τραπέζι ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ τὴν σύνταξή τους δημοπρατήθηκε καὶ στὴν περιγραφή τοῦ ἐπίπλου τονιζόταν ἡ λειτουργία του στὴν ἐκδοση τῶν δύο περιοδικῶν ἀπὸ τὸ 1850 ἕως τὸ 1870, ἀνεβάζοντας ἀνάλογα καὶ τὴν τιμὴ του.

Δύο ὥραϊες εἰκόνες τοῦ Γεωργίου Κασδόνη, ἐκδότη-διευθυντῆ τῆς ΕΣΤΙΑΣ στὰ κρίσιμα χρόνια 1881-1888, ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Μηλιαράκη, τακτικὸ συνεργάτη τοῦ περιοδικοῦ καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίδοξο συνεργάτη τοῦ περιοδικοῦ, τὸν Γεώργιο Δροσίνη:

«Οἱ πρῶτοι διηγηματογράφοι περὶ τὸ θάλλος τῆς *Ἑστίας* καὶ ὑπὸ τὴν ὑποστήρηξιν τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς εὗρον προστασίαν καὶ γενναῖαν ἐνθάρρυνσιν. Ὁ Κασδόνης

165. Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΑΓΝΗΤΙΖΟΜΕΝΗ 2 (31 Αὐγούστου 1859) ἀρ. 38-40, σ. 144.

166. ΑΘΗΝΑΙΟΝ 1 (20 Δεκεμβρίου 1858) ἀρ. 10, σ. 338.

ΟΙ ΕΚΔΟΤΕΣ

Γεώργιος Δροσίνης

A 245mSoc. B57cc. Drawn25

ἔδιδε πολλάκις τὰ θέματα πρὸς συγγραφὴν διηγημάτων καὶ ἄρθρων, διεκήρυξε διαγωνίσματα, ὥρισεν ἀμοιβὰς ἐν τῷ μέτρῳ τῶν χρηματικῶν αὐτοῦ πόρων, καὶ ἐνέπνεε πάντας πρὸς ἐργασίαν καὶ μελέτην καὶ ἔρευναν. Αὐτὸς ἀνεγίνωσκε τὰ πρὸς δημοσίευσιν χειρόγραφα, ἔκρινε περὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ διδακτικῆς ὑποστάσεως. Ὑπεδείκνυνεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ δὴ τοὺς ἀρχαρίους τὰ τρωτὰ μέρη, ὑποκύπτοντας προθύμως εἰς τὴν διαυγῇ αὐτοῦ κρίσιν καὶ τὰς ὀρθὰς καλολογικὰς παρατηρήσεις. Ἔργα στερούμενα πάσης ἀξίας ἀπέρριπτεν [...] πόθον εἶχε νὰ καταστήσῃ αὐτὸ ἀνάγνωσμα προσφιλὲς τοῖς πᾶσι καὶ διδακτικὸν [...] Ὁ λαός, ἔλεγε, πολλάκις μορφοῦται κατ' ἐκεῖνο τὸ ὅποιον δώσης εἰς αὐτὸν νὰ ἀναγνώσῃ. Πρὸς τοῦτο δὲ καὶ ὑπεβλήθη εἰς ἀδράς δαπάνας.¹⁶⁷

Ὅμως, ὁ Κασδόνης δὲν ἦταν μόνον ὁ μέντορας καὶ ὁ λόγιος ἐκδότης. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος γιὰ ὅλες τὶς δουλειές. Τὴν Κυριακὴ 26 Ἰουλίου 1881 ὁ Γεώργιος Δροσίνης, φορώντας τὴν κομπὴ στολὴ τοῦ Σκαπανέως τοῦ Μηχανικοῦ μὲ τὶς ἄσπρες γκέτες, πῆγε καμαρωτὸς στὰ γραφεῖα τῆς ΕΣΤΙΑΣ γιὰ νὰ ἀγοράσῃ τὸ τεῦχος ἀρ. 291, ὅπου εἶχε δημοσιευτεῖ τὸ πρῶτο του ποίημα. Ἔδωσε τὸ εἰκοσάλεπτο, πῆρε τὸ τεῦχος καὶ οὔτε κὰν φαντάστηκε ὅτι ὁ κύριος ποὺ τὸν ἐξυπηρέτησε ἦταν ὁ ἴδιος ὁ διευθυντὴς τῆς ΕΣΤΙΑΣ.¹⁶⁸ Πάντως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπένδυση σὲ χρόνον καὶ σὲ χρήμα, κανένας Ἑλληνας ἐκδότης-διευθυντὴς δὲν τόλμησε νὰ βάλῃ τὸ ὄνομά του στὸν τίτλο τοῦ περιοδικοῦ του, ὅπως π.χ. τὸ γνωστὸ ζεῦγος Johnstone ἢ ὁ William Tait στὰ ἀντίστοιχα σκοτσέζικα περιοδικὰ τους, τὸ *Johnstone's Edinburgh Magazine* καὶ τὸ *Tait's Edinburgh Magazine*.

Στὴν ἄλλη ἄκρῃ τοῦ φάσματος ὑπάρχουν περιοδικὰ μὲ πολυπληθέστατες ἐκδοτικὲς ὁμάδες, ὅπως ἡ ΙΟΝΙΟΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ, ποὺ ἡ «Φιλολογικὴ Ἐπιτροπὴ» τῆς ἀπαρτίζεται ἀπὸ εἴκοσι περίπου ἄτομα, ἢ ὁ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ ποὺ στὴν συντακτικὴ του ἐπιτροπὴ παρελαύνει σχεδὸν ὁλόκληρὴ ἡ νεοσύστατὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου. Σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ προσφορὰ τοῦ καθενὸς εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιοριστεῖ ἐφόσον μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ οὐσιαστικὴ ἕως ἀνύπαρκτη. Μὲ σημερινούς ὅρους τὸ ἀνάλογο ἴσως θὰ ἦταν οἱ μακροσκελεῖς κατάλογοι τῶν ἐπιστημονικῶν ἢ ὀργανωτικῶν ἐπιτροπῶν μεγάλων συνεδρίων, ὅπου συχνὰ φιγουράρουν ὀνόματα ἀνθρώπων ποὺ ἀπλῶς καταχωρίστηκαν «τιμητικά», σχεδὸν ἐν ἀγνοίᾳ τους.

Ἐνδιάμεσα, ἡ ποικιλία εἶναι μεγάλη. Τὰ περισσότερα περιοδικὰ, ὑπακούοντας στὸν ὀρισμὸ τοῦ εἵδους, εἶναι κατ' ἐξοχὴν πολυφωνικά. Ὁ ἐκδότης-διευθυντὴς περιβάλλεται καὶ συνεργάζεται μὲ πλειάδα «ἐγκρίτων λογίων» ἢ «εἰδικῶν ἐπιστημόνων». Δεῖγμα αὐτῆς τῆς κανονικότητος εἶναι ὁ ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, *Εἰκονογραφημένον ἐγκυκλοπαιδικὸν περιοδικόν, ἐκδιδόμενον κατὰ μῆνα ὑπὸ Ἀλεξ. Μπάρα καὶ Ἰωάν. Καλφόγλου τῇ συμπράξει καὶ συνεργασίᾳ τῶν παρ' ἡμῖν γλαφυροτέρων καλὰμων καὶ τῶν δοκιμοτέρων καλλιτεχνῶν*. Ποιὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἐκδότης καὶ ποιὸς ὁ διευθυντὴς τῆς σύνταξης δὲν διευκρινίζεται. Ὁ καταμερισμὸς τῶν ἀρμοδιοτήτων παραμένει ἀσαφὴς καὶ ἴσως ἐν τέλει εἶναι καὶ ἄνευ ἰδιαίτερης σημασίας, ἀφοῦ ὅταν

167. Α. Μηλιαράκης, «Γεώργιος Κασδόνης», ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ 3 (1 Δεκεμβρίου 1900) ἀρ. 23, σσ. 357-358.

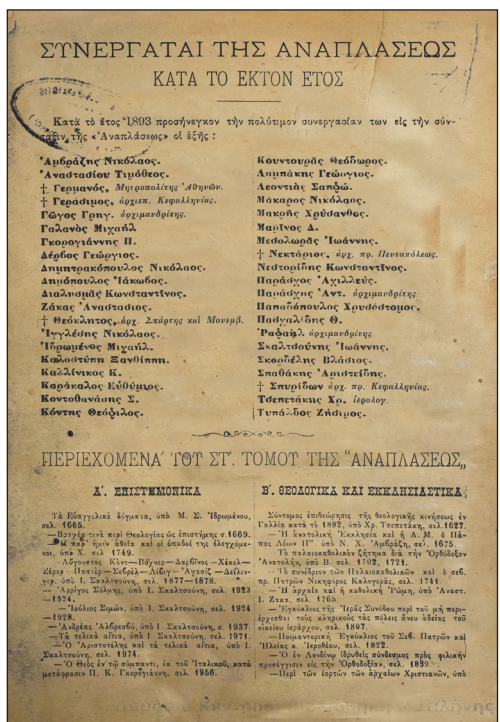
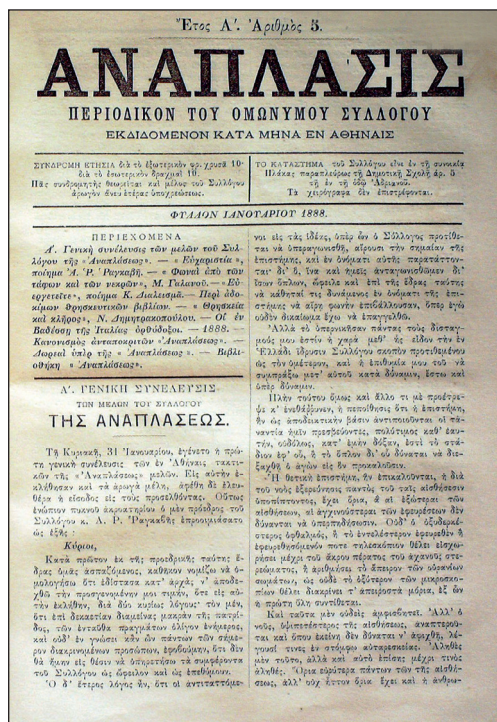
168. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, τόμος Α', Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1985, σ. 124.

ὁ Ι. Κάλφογλους ἀποχωρεῖ, στὰ μισὰ τοῦ πλοῦ, δὲν ἀντικαθίσταται ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ἀπλῶς ὁ Α. Μπάρας ἀναλαμβάνει ἐξ ὁλοκλήρου τὴν συνέχιση τῆς ἐκδοσης δίχως περαιτέρω ἐξηγήσεις.

Αρκετά, εξάλλου, είναι και τὰ περιοδικὰ ποὺ ἐκδίδονται καὶ διευθύνονται συλλογικὰ ἀπὸ μιὰ ὀλιγομελὴ ὁμάδα, ὅπως π.χ. ὁ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ (Νεοκλῆς Καζάκης, Κ. Μητσόπουλος, Κ. Πεταλᾶς, Φ. Σακελλαρόπουλος, Π. Καρολίδης καὶ Γ. Στρίτ) ἢ ἡ ΚΥΑΝΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ (Π.Κ. Ἀποστολίδης, Γεράσιμος Βῶκος, Ἄντ. Σπηλιωτόπουλος, Γ.Κ. Στρατήγης). Γιὰ τὴν δυναμικὴ, τὶς δυνατότητες ἀλλὰ καὶ τὶς ἀδυναμίες τῶν συλλογικῶν προσπαθειῶν ἐξομολογεῖται στὸ ἡμερολόγιό του ὁ γνωστός μας ἀπὸ τὸν ΦΙΛΙΣΤΟΡΑ Στέφανος Κουμανούδης, ἄπειρος ἀκόμη περὶ τὰ ἐκδοτικά, μελλοντικὸς ὅμως διευθυντὴς καὶ συνεργάτης σὲ πλειάδα ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν:

Ἐνεθυμήθημεν τὰς 2 ἢ 3 προσπάθειάς ἡμῶν περὶ συγκεντρώσεως τῶν δυνάμεών μας καὶ τὴν μετ' οὐ πολὺ ἐπακολουθήσασαν ἀποτυχίαν. [...] Ὑπόθεσε περιοδικὸν σύγγραμμα ἐκ τοσούτων συνταττόμενον. Ἦθελε περιέχει καὶ πολλὴν καὶ ποικίλην ὕλην. Ἦθελε ὑποκινεῖ ζητήματα σπουδαῖα· ἤθελε προσπαθεῖ τὴν λύσιν των. Ἦθελεν ἐπικρίνει καὶ βιβλία ἐπιστημονικῶς. Ἡδύνατο δὲ νὰ εὐρυνθῇ μὲ τὸν καιρὸν καὶ ὁ κύκλος τῶν συνεργατῶν. Ἀλλὰ ποῦ προθυμία ἐπίμονος, ἀψίκοροι φαινόμεθα.¹⁶⁹

Μιά άλλη κατηγορία αποτελούν τὰ περιοδικὰ ὄργανα Συλλόγων, Ἑταιρειῶν, Σχολῶν, Δημοσίων φορέων, Ἰδρυμάτων κλπ., ὅπως π.χ. ὁ ΑΡΧΙΜΗΔΗΣ, ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸ Πολυτεχνικὸ Σύλλογο μὲ διευθυντὴ τὸν νομομηχανικὸ

169. *Ἡμερολόγιον 1845-1867 Στεφάνου Α. Κουμανούδη*, Μεταγραφή: Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἐπιμέλεια-ἐπιλεγόμενα: Ἄγγελος Π. Ματθαίου, Ἴκαρος, Ἀθήνα 1990, σσ. 129-130.

Ἡλία Ι. Ἀγγελόπουλο, ἢ ἡ ΑΝΑΤΟΛΗ, πού τὴν ἐκδίδει ὁ ὁμώνυμος σύλλογος στὴν Σμύρνη, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία ὀκταμελοῦς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ διευθυντῆ τὸν Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο-Κεραμέα.

Ἡ πλειονότητα τῶν βραχύβιων ἐντύπων ἔχουν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἕως καὶ τὸ τελευταῖο τεῦχος τοὺς τὸν ἴδιο ἐκδότη ἢ καὶ διευθυντῆ, ἐνῶ στὰ μακροβιότερα οἱ ἐναλλαγές εἶναι συνεχεῖς, ὅπως ἡ ἠθικοδιδασκικὴ ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ πού στὰ δεκατέσσερα ἔτη τῆς κυκλοφορίας τῆς εἶχε ὀκτῶ διαφορετικοὺς διευθυντές. Οἱ λόγοι καὶ οἱ αἰτίες πού τὰ περιοδικὰ ἀλλάζουν διευθυντῆ ἢ ιδιοκτήτη ἄλλοτε ἀνακοινώνονται καὶ συζητοῦνται δημοσίως καὶ ἄλλοτε ἀποσιωπῶνται. Ἡ μεταβίβαση γίνεται ἐντελῶς ἀθόρυβα καὶ γνωστοποιεῖται μόνον ἐμμέσως μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος στὸ ἐξώφυλλο τοῦ ἐπόμενου τεύχους. Ἐξάλλου ἡ ἀδυναμία συνεργασίας ἀνάμεσα στὸν ἐκδότη καὶ τὸν διευθυντῆ ἄλλοτε ὀδηγεῖ σὲ ὀριστικὴ παύση καὶ ἄλλοτε σὲ σχίσμα. Ὅταν ὁ γιατρὸς Κλεόβουλος Κοκκολάτος πού ἐξέδιδε τὸ ΙΑΤΡΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ καὶ ὁ ὑφηγητῆς τῆς ιατροδικαστικῆς Α.Δ. Καλλιβωκᾶς πού τὸ διηύθυνε, διαφώνησαν, τὸ περιοδικὸ ἔκλεισε. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅμως, οἱ διαφωνίες ὀδηγοῦσαν στὴν ἐκδοση δύο διαφορετικῶν περιοδικῶν, ὅπως ἔγινε τὸ 1844 ὅταν ὁ γνωστός μας ἀπὸ τὴν ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΙΠΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ Ἰάκωβος Γ. Πιτζιπιός, ἓνας «ἀπλὸς μέτοχος τῆς ἐπιχειρήσεως», αὐτοανακηρύχτηκε ἐκδότης τοῦ ΦΑΝΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀναγκάζοντας τὸν ἀρχικὸ ἐκδότη Νικόλαο Αἰβαζίδη νὰ συνεχίσει τὴν ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ στὴν Ἀθήνα μετονομάζοντάς το σὲ ΑΣΤΡΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ. Ὁ ὠραῖος καβγᾶς ἀνάμεσα στὸν Αἰβαζίδη καὶ τὸν Πιτζιπιὸ περιγράφεται ἀναλυτικότερα ἀπὸ τὸν πρῶτο, σὲ ἓναν ἑκτακτο πρόλογο τοῦ νέου περιοδικοῦ του.¹⁷⁰

Τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη συχνὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἢ ἄλλη ιδιότητά του, εἰδικὰ ὅταν αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ περιοδικοῦ. Ἔτσι ὁ Μιλιτιάδης Δόξας (Πάτρα 1838 – 1926 Ἀθήνα), ἐκδότης τῆς ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ, σημειώνει τὸν βαθμὸ του στὴν στρατιωτικὴ ἱεραρχία: «ταγματάρχης πυροβολικοῦ». Τὸ ἴδιο πράττουν ὁ Ἀ[ναστάσιος] Κ. Δαμβέργης (Μύκονος 1857 – 1920 Ἀθήνα), «καθηγητῆς τῆς φαρμακευτικῆς χημείας ἐν τῷ Ἑθν. Πανεπιστημίῳ», καὶ ὁ Ἀναστάσιος Ν. Γούδας, «Διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς, ἱππότης τοῦ Τάγματος τοῦ ἁγίου Στανισλάου, μέλος διαφόρων σοφῶν ἐταιριῶν». Ἐπίσης, ὁ ποιητῆς καὶ πανεπιστημιακὸς καθηγητῆς Θεόδωρος Ὁρφανίδης, ὅταν τὸ 1872 ἐκδίδει τὰ ΓΕΩΠΟΝΙΚΑ σημειώνει τοὺς σχετικοὺς τίτλους του: «Τακτικὸς καθηγητῆς τῆς Βοτανικῆς ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ καὶ Ἐφορος τοῦ Βοτανικοῦ Κήπου καὶ τοῦ Δημοσίου Δενδροκομείου», ἐνῶ ὅταν παλαιότερα ἐξέδιδε τὸν σατιρικὸ ΤΟΞΟΤΗ, περιοριζόταν στὸ ὀνοματεπώνυμό του συνοδευόμενο ἀπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Σμυρναῖος στὸ πρῶτο τεῦχος, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα χρησιμοποιοῦσε ψευδώνυμα.¹⁷¹ Τέλος ὑπάρχουν καὶ περιοδικὰ ὅπου παραλείπεται τὸ ὄνομα τοῦ διευθυντῆ καὶ ἀπλῶς δηλώνεται ἡ ιδιότητά του. Μιὰ τέτοια περίπτωση εἶναι ἡ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΕΝ ΤΙΡΥΝΘΙ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ, ἡ ὁποία ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε διευθυντῆ τῆς Σχολῆς μὲ τὴν συνδρομὴ «τοῦ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν Καθηγητοῦ».

170. ΑΣΤΡΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ 1 (Μάιος 1844) ἀρ. 1, σσ. 3-9.

171. Τὰ ὀνόματα πού υἱοθετεῖ ὁ Ὁρφανίδης ὡς «συγγραφεὺς καὶ ἐκδότης» γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς διώξεις πού προκάλεσαν τὰ περιεχόμενα τοῦ ΤΟΞΟΤΗ εἶναι: Ἀντώνιος Ἀνδριακόπουλος, Γεώργιος Χ. Πέτρου καὶ Ἀθανάσιος Ἀποστόλου Ἀμαδᾶς.

Όνομάτων επίσκεψις

Νικόλαος Δραγούμης, Γρηγόριος Καμπούρογλους, Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Κωνσταντῖνος Κόντος, Γ. Στρέιτ, Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Γεώργιος Δροσίνης, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, Ἀνδρέας Λασκαράτος, Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίσης· ἕνας μακρὺς κατάλογος μὲ γνωστά, πασίγνωστα ὀνόματα ἀτόμων ποὺ ἐν μέσῳ πολλῶν ἄλλων ἀσχολιῶν ἐκδίδουν ἢ διευθύνουν καὶ περιοδικά. Στὴν ἄλλη ἄκρῃ, ἄγνωστοι ἢ ἐντελῶς ξεχασμένοι σήμερα ἐκδότες καὶ διευθυντὲς ὅπως οἱ Σ.Α. Οἰκονόμου, Βασίλειος Ματθαίου, Θεοφάνης Παράσχος, καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλους ὅπως οἱ ἀδελφοὶ Παναγιώτης καὶ Νικόλαος Ματαράγκας, ὁ πρῶτος τοῦ περιοδικοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΝ (1857-1858) καὶ ὁ δεῦτερος τοῦ γνωστοῦ καὶ σχετικὰ μακρόβιου περιοδικοῦ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ (1865-1876). Στις σελίδες τῆς τελευταίας πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ ὄνομα τοῦ Παλαμᾶ, ὡς λύτῃ ἐνὸς αἰνίγματος, ὅπως ἀναπολεῖ ὁ ἴδιος τὸ 1925, σημειώνοντας ὅτι οἱ διάσημοι στὸν καιρὸ τους ποιητὲς Νικόλαος καὶ Παναγιώτης Ματαράγκας ἦταν πλέον «ἄγνωστα σήμερα ὀνόματα». Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀριστείδης Βαμπᾶς καὶ Ἀλέξανδρος Σκαλίδης, ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ τοῦ Νικόλαου Ματαράγκα στὴν διεύθυνση τῆς ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ, εἶναι ἐπίσης ξεχασμένοι, παρ' ὅλο ποὺ στὸ περιοδικό τους ἔγραφαν ὅλοι οἱ «ἀνατέλλοντες ἀστέρες τῆς φιλολογίας, ὁ Παράσχος καὶ ὁ Βασιλειάδης, ὁ Ροῖδης καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος».¹⁷²

Καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, λυκειάρχες, διευθυντὲς γυμνασίων καὶ σχολαρχείων, δασκάλες καὶ διευθύντριες παρθεναγωγείων, φοιτητὲς, ξένοι ἑλληνιστὲς, φιλέλληνες, ἐκλαϊκευτὲς ἱατροί, στρατιωτικοί, φαρμακοποιοί, γεωπόνοι, νομικοὶ καὶ δικηγόροι, ἱερεῖς καὶ ἱεροκήρυκες, μικροεπιχειρηματίες, δημόσιοι διανοούμενοι, περιοδεύοντες δημοσιογράφοι, ἀπατεῶνες, λόγιοι καὶ λογοτέχνες, τυπογράφοι, ἀκόμη καὶ κουρεῖς γίνονται κατὰ καιροὺς ἐκδότες καὶ διευθυντὲς περιοδικῶν. Οἱ διατυπωμένες προθέσεις τους εἶναι σχεδὸν πάντα ἀγαθὲς καὶ φιλογενεῖς. Βεβαίως ἡ διάχυση τῶν γνώσεων γιὰ τὸ καλὸ τῆς πατρίδας καὶ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἔθνους συμπλέκονται μὲ τὴν ἐπιχειρηματικότητα, τὴν αὐτοπροβολή, τὴν ματαιοδοξία, τὴν αὐτοέκδοση τῶν ιδίων πονημάτων καὶ ἐκείνων τῶν φίλων καὶ συνοδοιπόρων τους.

Τὸ προφίλ τῶν ἐκδοτῶν εἶναι τόσο πολύμορφο ὅσο καὶ τὰ ἔντυπά τους καὶ μέσα ἀπὸ μιὰ βιβλιογραφία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναδειχτοῦν τὰ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικά τους.¹⁷³ Τὰ ὀνόματα τοῦ σεβάσμιου καθηγητῆ Κωνσταντίνου Κόντου, ποὺ κατεῖχε τὴν ἔδρα τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο, καὶ τοῦ ἀπατεωνίσκου Κωνσταντίνου Σιμωνίδη, ποὺ πλαστογραφοῦσε χειρόγραφα, καταγράφονται ἰσότημα, ἐφόσον καὶ οἱ δύο ἐξέδιδαν ἀρχαιογνωστικὰ περιοδικὰ τὰ ὁποῖα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔγραφαν ἐξ ὁλοκλήρου οἱ ἴδιοι. Ὡστόσο ὀρισμένα πρῶτα στοιχεῖα προκύπτουν ἀκόμη καὶ ἀπὸ μιὰ ἀνάγνωση τοῦ συνολικοῦ ὀνομαστικοῦ καταλόγου τους.

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὸ φύλο. Τὰ γυναικεῖα ὀνόματα εἶναι λίγα καὶ ἀξίζουν νὰ μνημονευτοῦν ἰδιαίτερως: ἡ σκυριανὴ Εὐφροσύνη Σαμαρτζίδου, δασκάλα καὶ ποι-

172. Κ. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα*, τόμος Δ', σσ. 384 καὶ 536.

173. Γιὰ τοὺς ἐκδότες τῶν οἰκογενειακῶν-φιλολογικῶν περιοδικῶν, βλ. Μ. Καρπόζηλου, *Τὰ ἑλληνικὰ οἰκογενειακὰ φιλολογικὰ περιοδικὰ (1847-1900)*, Ἰωάννινα 1991, σσ. 199-215.

ήτρια, «ή πρώτη Ἑλληνὶς δημοσιογράφος», ἀνοίγει τὸν δρόμο τῶν γυναικείων περιοδικῶν ὅταν τὸ 1845 ἐκδίδει στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ΚΥΨΕΛΗ, *Σύγγραμμα Περιοδικὸν Γυναικεῖον*. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸ πρῶτο κιόλας τεύχος, ποὺ τὸ ἀφιερώνει στὴν φιλόμουσο βασιλομήτορα καὶ ὄχι στὸν «πανυπερσέβαστον Ἄνακτα καὶ Αὐθέντη», δημοσιεύει τὶς προγραμματικές της δηλώσεις, ὅπου ξεκαθαρίζει τοὺς στόχους της: «Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀμέτοχον ἀπὸ πολιτικὰς συζητήσεις, θέλει ἐνασχολεῖσθαι ἐν εἵδει ἐγκυκλοπαιδείας περὶ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν τοῦ γυναικείου φύλου διὰ τῆς πλέον διδακτικῆς, σεμνοπρεποῦς καὶ τερπνῆς ὕλης». Μετὰ ἀπὸ εἴκοσι δύο χρόνια, ἀκολουθεῖ ἡ Πηνελόπη Λαζαρίδου μὲ τὴν ΘΑΛΕΙΑ, *Σύγγραμμα Περιοδικὸν τοῦ Γυναικείου Φύλου*, τὸ 1867 στὴν Ἀθήνα. Τὸ 1870, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ΕΥΡΙΑΙΚΗ, *Γυναικεία Ἑβδομαδιαία Ἐπιθεώρησις* πιστώνεται στὴν Αἰμιλία Κτενᾶ Λεοντιάδα, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται ἡ πραγματικὴ διευθύντρια νὰ εἶναι ἡ ἀδελφὴ της, ἡ γνωστὴ λογία καὶ παιδαγωγὸς Σαπφῶ Λεοντιάς.¹⁷⁴ Τὸ ὄνομα τῆς Εὐανθίας Σεμβερλῆ ἐμφανίζεται στὸ φιγουρίνι ΠΗΝΕΛΟΠΗ, *Ἡ φιλόκαλος οἰκοδέσποινα*, ποὺ περιορίζεται στὴν δημοσίευση εἰκόνων ἐνδυμάτων καὶ στὴν προσφορὰ τῶν ἀντίστοιχων ἱχναρίων.

Τὸ γνωστότερο καὶ μακροβιότερο γυναικεῖο περιοδικὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ, ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὴν Καλλιρρόη Παρρὲν πρὸς τὸ διευθύνει ἀπὸ τὸ 1887, ἐνῶ ἀργότερα, τὸ 1893, ἡ Ἀθηνᾶ Σιγανοῦ ἐπιμελεῖται τὸ μηνιαῖο παράρτημά της, μὲ τὸν τίτλο ΟΙΚΙΑΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ. Στὴν Ἀθήνα, ἐπίσης, ἡ Ἄννα Ν. Σερουῖου εἶναι ἡ διευθύντρια τοῦ ἑβδομαδιαίου γυναικείου περιοδικοῦ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ γιὰ δύο χρόνια (1897-1898). Ἀπὸ τὸ 1899, ἡ Κορνηλία Πρεβεζιώτου ἐμφανίζεται ἄλλοτε ὡς ἰδιοκτήτρια καὶ ἄλλοτε ὡς διευθύντρια τῆς ΒΟΣΠΟΡΙΔΟΣ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τέλος ἡ Μαρίκα Κ. Φιλιππίδου συνδιευθύνει μαζί μὲ τὸν Νίκο Ζαχαρίου τὸ περιοδικὸ ΝΕΟΣ ΠΑΡΘΕΝΩΝ, στὴν Ἀθήνα τὸ 1900. Στὴν διάρκεια πενήντα ἐτῶν ἐμφανίζονται

150

174. Γιὰ μιὰ περιεκτικὴ καὶ τεκμηριωμένη εἰκόνα τῶν γυναικείων περιοδικῶν καὶ τῶν διευθυντριῶν τους, βλ. Ε. Ριζάκη, *Οἱ «γράφουσες» Ἑλληνίδες: Σημειώσεις γιὰ τὴ γυναικεία λογοισύνη τοῦ 19ου αἰῶνα*, Κατάρτι, Ἀθήνα 2007, σσ. 55-81. Γιὰ τὰ γυναικεῖα περιοδικὰ τῆς Κωνσταντινούπολης ποὺ τὰ ἐκδίδουν ἢ τὰ διευθύνουν γυναῖκες, βλ. Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὰ ἑλληνικὰ γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ χώρου (19ος αἰ. - 1906): Ἡ γυναικεία λαϊκὴ ἐκπαίδευση», *Μνήμων* 31 (2010) 115-150. Γενικότερη εἶναι ἡ μελέτη τῆς Σ. Ντενίση, *Ἀνιχνεύοντας τὴν «ἀόρατη» γραφὴ: Γυναῖκες καὶ γραφὴ στὰ χρόνια τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ-Ρομαντισμοῦ*, Νεφέλη, Ἀθήνα 2014. Γιὰ εἰδικότερες μελέτες ποὺ ἐστιάζονται σὲ συγκεκριμένα περιοδικὰ, βλ. τὴν βιβλιογραφία στὰ οἰκεία λήμματα.

σέ διευθυντικές θέσεις μιὰ δεκάδα γυναῖκες, διεκδικώντας λιγότερο ἀπὸ τὸ 2% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα, οἱ γυναῖκες αὐτὲς ἐπιχειροῦν νὰ ἀρθρώσουν τὸν δικό τους λόγο καὶ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς γυναίκας, τὰ δικαιώματά της στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν συμμετοχὴ της στὴν δημόσια σφαῖρα.

Μιὰ ἄλλη παράμετρος, ποὺ προκύπτει μέσα ἀπὸ μιὰ ἔστω καὶ διαγώνια ματιὰ στὰ ὀνόματα τῶν ἐκδοτῶν, εἶναι ἡ ἐπιμονὴ ὀρισμένων νὰ δοκιμάζουν ἐπανειλημμένως τὴν τύχη τους στὴν ἀρένα τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ ἀποτυχία καὶ τὸ κλείσιμο τοῦ ἐνὸς δὲν τοὺς ἀποθαρρύνει ἀπὸ τὴν ἵδρυση ἐνὸς νέου, εἴτε ἀλλάζοντας εἶδος, εἴτε ἀλλάζοντας ἀπλῶς τίτλο, εἴτε ἀλλάζοντας ἔδρα. Ὁ στρατιωτικὸς Νικόλαος Βωτυρᾶς περιφέρει τὴν ΠΑΛΛΑΔΑ ὡς ἓνα ἐμπόρευμα ἀνάλογα μὲ τὶς μεταθέσεις τοῦ ἀρχικὰ καὶ τὶς μετακινήσεις του μετὰ τὴν ἀφυπηρέτησή του, ἀναδημοσιεύοντας σὲ συνέχειες τὰ ἴδια τὰ μυθιστορήματά του ποὺ κυκλοφοροῦσαν καὶ αὐτοτελῶς. Ὁ συνάδελφός του καὶ συμπατριώτης του ἀπὸ τὴν Κέα, Κωνσταντῖνος Τρ. Λαζαρέτος κάνει κι αὐτὸς ἀκριβῶς τὴν ἴδια δουλειὰ ὅταν μέσα σὲ ἑπτὰ χρόνια ἐκδίδει τέσσερα περιοδικὰ στὴν Βραΐλα, τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴν Κέρκυρα μὲ διαφορετικοὺς τίτλους ἀλλὰ σχεδὸν τὰ ἴδια περιεχόμενα.¹⁷⁵

Ἐξάλλου, ὁ Ἀριστείδης Βαμπᾶς μόλις ἐγκαταλείπει τὴν ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ βγάζει τὴν ΠΑΡΙΣΙΝΗ ΗΧΩ, ἐνῶ ὁ Νίκος Κοτσελόπουλος διακόπτει τὸ ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ καὶ ἐπανέρχεται μὲ τὸ ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΦΥΛΛΟΝ· μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ποὺ οἱ γνῶριμοί μας Στέφανος Κουμανοῦδης καὶ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος ἐπίσης ἐπαναδραστηριοποιήθηκαν ἂν ὄχι δριμύτεροι, τουλάχιστον ἐξίσου ἐνθουσιώδεις. Μετὰ ἀπὸ τὸν ΦΙΛΙΣΤΟΡΑ καὶ τὴν ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΑ, ὁ μὲν πρῶτος ἐκδίδει τὸ ΑΘΗΝΑΙΟΝ, διευθύνει τὴν ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ καὶ μετέχει στὴν ἐκδοτικὴ ὁμάδα τῆς ΜΝΗΜΟΣΥΝΗΣ, ἐνῶ ὁ δεύτερος εἶναι μέλος τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ καὶ ταυτόχρονα ἐκδίδει καὶ διευθύνει τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ.

Οἱ ἀποτυχημένες πρῶτες προσπάθειες δὲν φαίνεται νὰ πτοοῦν τοὺς ἐκδότες ἢ νὰ τοὺς ἀποτρέπουν ἀπὸ τὸ ἐπιχειρεῖν ἐκ νέου. Ἐξάλλου, ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ διακόπτουν τὴν ἔκδοση ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν καὶ ἐπανέρχονται συνεχίζοντας τὸ ἴδιο περιοδικὸ ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ τὸ εἶχαν ἐγκαταλείψει, ὅπως ὁ Δ. Χαριτάκης, ποὺ σταματᾷ τὴν ἔκδοση τῆς ΝΟΜΙΚΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΣ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ τρίτου τόμου τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1861 (ἀρ. τεύχους 72) δίνοντας καὶ τὶς ἀπαραίτητες ἀποχαιρετιστήριες ἐξηγήσεις καὶ ξαναρχίζει τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1870 (ἀρ. τεύχους 73), μετὰ ἀπὸ δεκαετὴ διακοπὴ δίνοντας πάλι τὶς ἀπαραίτητες ἐξηγήσεις σὲ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ ποὺ προτάσσει στὸν τέταρτο τόμο.

Μιὰ ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα συνισταμένη στὴν φυσιογνωμία τοῦ ἐκδότη-διευθυντῆ εἶναι ἡ ἡλικία του. Μὲ βάση τὸ ἔτος γέννησης 100 ἐξ αὐτῶν καὶ μὲ δεδομένη τὴν χρονολογία ἐμφάνισης τῶν περιοδικῶν τους, σχηματίζεται ἡ ἀκόλουθη εἰκόνα:

175. Γιά τὸν Ν. Βωτυρᾶ καὶ τὸν Κ.Τρ. Λαζαρέτο, βλ. Μ. Καρπόζηλου, «Ἀπὸ τὴν ἄγνωστη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Νικολάου Β. Βωτυρᾶ», στὸ Ν. Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Λουκῆ Λάρα: Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880*, ΠΕΚ, Ἡράκλειο 1997, σσ. 257-268.

ΕΚΔΟΤΕΣ	ΗΛΙΚΙΑ	%
5	11-19 ἐτῶν	5%
30	20-29 ἐτῶν	30%
30	30-39 ἐτῶν	30%
26	40-49 ἐτῶν	26%
7	50-59 ἐτῶν	7%
2	60-72 ἐτῶν	2%
100		100%

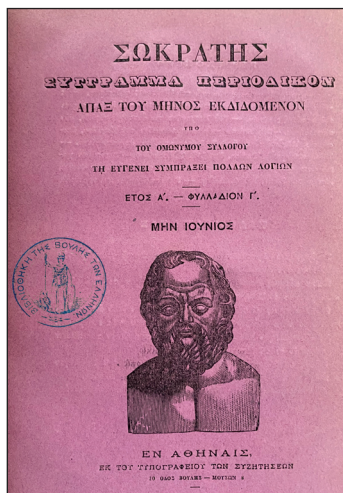
Ὁ Θεόδωρος Καβαλιέρος Μαρκουῖζος εἶναι μόλις 11 ἐτῶν ὅταν τὸ ὄνομά του φιγουράρει στὸ περιοδικὸ ΠΑΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ποὺ στὴν συνέχεια μετονομάζεται ΠΑΙΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ στὴν Ἀθήνα τὸ 1896, ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι στὸν κατάλογο εἶναι ὁ Ἡλίας Ζερβὸς Ἰακωβάτος ποὺ διευθύνει τὸν ΑἶΝΟ τῆς Κεφαλονιάς τὸ 1882, στὴν προχωρημένη ἡλικία τῶν 68 ἐτῶν καὶ ὁ σκωτσέζος «φιλέλληνας» Ἐδουάρδος Μάσ-σων ποὺ ἦταν 72 ἐτῶν ὅταν ἐξέδωσε τὸν ΜΝΗΜΟΝΑ. Πάντως στὴν πλειονότητά τους εἶναι σχετικὰ νέοι, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς (20 ἕως 39 ἐτῶν). Σχετικὰ μὲ τὸ ἀνώριμον ἢ τὸ ὑπερώριμον τῆς ἡλικίας τῶν ἐκδοτῶν διαθέτουμε ἀρκετὲς μαρτυρίες μέσα στὰ ἴδια τὰ ἔντυπα. Ἦδη, κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ πε-ρίοδο, ὁ ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ καταφέρεται ἐναντίον τῶν νεαρῶν ἐκδοτῶν τῆς ΑΘΗΝΑΣ στὸ Παρίσι τὸ 1819:

Ἐπειτα, αὐτοὶ ὅλοι εἶναι μειράκια, σταλμένα ἀπὸ τὴν πατρίδα μὲ ἔξοδα Ἑλλήνων διὰ νὰ ἀποκτήσωσι καὶ μεταφέρωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν φωτισμένων ἐθνῶν τὰ μαθήμα-τα. Ἀσχολούμενοι εἰς τὴν ἐφημερίδα, φυσικὰ ζημιώνονται εἰς τὰ μαθήματα.¹⁷⁶

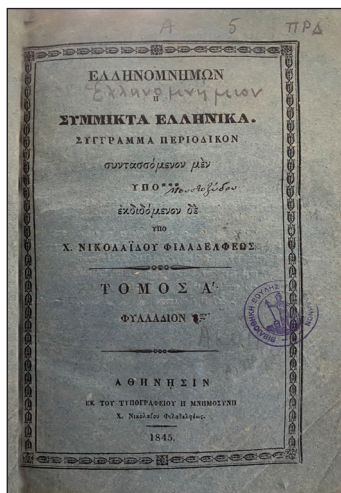
Φοιτητὲς εἶναι καὶ οἱ πρωτεργάτες τοῦ περιοδικοῦ ὀργάνου τοῦ ὁμώνυμου Φιλολο-γικοῦ Συλλόγου ὁ ΣΩΚΡΑΤΗΣ. Μάλιστα, οἱ ἐργασίες τοῦ Συλλόγου καὶ κατ’ ἐπέκταση ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ ἀναστέλλονται ὅταν τὰ περισσότερα μέλη του κλήθηκαν νὰ ὑπηρετήσουν τὴν στρατιωτικὴ τους θητεία. Τελειόφοιτοι τῶν φυσικῶν ἐπι-στημῶν εἶναι καὶ οἱ δύο ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ ἡ ΦΥΣΙΣ, ὁ Ἀντώνιος Καντακίδης καὶ ὁ Παναγιώτης Κονδύλης ποὺ ἐπιστρατεύουν τὸν Δ. Γρ. Καμπούρογλου νὰ ἐπιμεληθεῖ τὸ πόνημά τους. Ἄλλοι ἀνώνυμοι ἐκδότες δημοσιεύουν τὰ πρωτόλειά τους στὰ περιοδικὰ ποὺ διευθύνουν καὶ παρακαλοῦν τοὺς ἀναγνώστες νὰ κρίνουν μὲ ἐπιείκεια τοὺς «νεαροὺς καλὰμους» τους.¹⁷⁷ Στὸν ἀντίποδα βρίσκεται ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὑπερήλικα, πρὶν ἀκόμη ἐξηνταρίσει, καὶ θέλει νὰ προλάβει νὰ δημοσιεύσει τὰ κείμενά του πρὶν πεθάνει. Ἀρχίζει τὴν «Ἀγγελία» τοῦ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΟΝΟΣ, ποὺ ὅμως τὴν ὑπογράφει ὁ ρέκτης τυπογράφος Χ. Νικο-λαΐδης Φιλαδελφεύς, τονίζοντας αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο:

Ἀνὴρ ἤδη τῇ ἡλικίᾳ προβεβηκώς, πολλὰς περὶ τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων ἀποθησαυ-

176. ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ 9 (Ἰούνιος 1819) ἀρ. 11&12, σ. 559.
177. ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ 1 (15 Ἰουνίου 1887) ἀρ. 1, σ. 8.

529

181

573

ρίσας οὔτε προχείρους, οὔτε εὐθηρεύτους εἰδήσεις, καὶ τούτων τὰς πλείστας μὲν ἐκ πολλοῦ καταθέσας εἰς γραφήν, τινὰς δὲ καὶ διὰ μνήμης ἔχων, σκοπεύει νὰ δημοσιεύσῃ αὐτάς, πρὶν ἢ καταλύσῃ τὸν βίον».¹⁷⁸

Ποιοὶ ὅμως ἦταν οἱ συνεργάτες καὶ ποιὲς ἦταν οἱ δεξαμενὲς ἄρδευσης γιὰ τὴν ὕλη τῶν περιοδικῶν; Ὅπως ἤδη διαφάνηκε οἱ περισσότεροὶ ἦταν συνδρομητές, φίλοι, γνωστοί, συνοδοιπόροι ἢ συνάδελφοι τοῦ ἐκδότη. Μερικοὶ ἦταν καὶ συντάκτορες στὴν χασούρα ποὺ συνεπαγόταν ἡ ἐκδοσὴ περιοδικοῦ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, ἄλλοι ἦταν «συνεργάτες» ἐν ἀγνοίᾳ τους, εἰδικὰ οἱ ξένοι, ποὺ τὰ ἄρθρα τους μεταφράζονταν, παραφράζονταν, ἀποδίδονταν, συντομεύονταν ἢ ἐξελληνίζονταν, κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἐνα ἱκανὸ κομμάτι τῆς ὕλης τῶν περιοδικῶν προερχόταν ἀπὸ ἐρανισμό καὶ σταχυολόγησιν τῶν περιεχομένων ἄλλων ἐντύπων, ἐλληνικῶν καὶ ξένων, βιβλίων, ἐγκυκλοπαιδειῶν, περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων εἴτε διὰ σιωπηρῆς μεταφορᾶς εἴτε μὲ μιὰ ἀπλὴ μνεῖα τῆς πηγῆς, ὅπως π.χ. «ἐκ τῆς Ἀμαλθείας», εἴτε μὲ ἀπλὴ ἀναφορὰ στὴν γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου «ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ» ἢ «ἐκ τοῦ γερμανικοῦ».

Ὁ τρόπος ποὺ οἱ ἐκδότες ἀναφέρονται στοὺς συνεργάτες τους ξεκινάει μὲ μιὰ κοινότοπη ἀοριστία, ὅπως «οἱ γλαφυρότεροι κάλαμοι» στὸν ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΑΣΤΕΡΑ ἢ «οἱ ἐγκριτοὶ λόγιοι» ποὺ ἐπικαλεῖται στὸ ἐξώφυλλο τοῦ Ὁ ΑΤΤΙΚΟΣ ΟΡΙΖΩΝ ἢ ἀκόμη τὸ πιὸ γενικόλογον, ἐν εἵδει μότο, στὸ περιοδικὸ τοῦ Φραγκίσκου Πρίντεζι Η ΦΥΣΙΣ: «Συνεργάται εἰσὶ δεκτοὶ πάντες». Στὸν ἀντίποδα βρίσκονται οἱ ὀνομαστικοὶ κατάλογοι ὅλων ὅσοι ἔχουν ὑποσχεθεῖ συνεργασίες, κατάλογοι ποὺ λειτουργοῦν διαφημιστικὰ καὶ ὑποσχετικά. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ οἱ πραγματικοὶ κατάλογοι συνεργατῶν, κατὰ κανόνα στὸ τέλος τοῦ τόμου, μαζὶ ἢ καὶ ξεχωριστὰ ἀπὸ τοὺς πίνακες περιεχομένων. Ἀπὸ τοὺς στερεότυπους Καταλόγους Συνεργατῶν καὶ Καταλόγους Περιεχομένων ξεχωρίζει ὁ Ὁθων Ρέντζος, ποὺ στὴν ΚΥΨΕΛΗ του ἐπιλέγει νὰ τοὺς ἀναγράψῃ ὡς «Ἔργαται καὶ Ἔργα».

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πῶς ἐπιγράφονται, οἱ κατάλογοι αὐτοὶ εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ εἰκόνα τοῦ ἐμπορεύματος ποὺ διακινεῖ τὸ περιοδικὸ καὶ εἶναι τὸ ὄχημα τῆς σύνοψης

178. ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ 1 (Ἰανουάριος 1843) ἀρ. 1, σ. 1.

καὶ ἓνα μυθιστόρημα ποὺ ἐνῶ τὸ δημοσίευε σὲ συνέχειες ὡς δικό του, στὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο γιὰ μετάφραση.

Στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἡ πρόσληψη τοῦ Γ.Μ. Καλουμένου στὸ ΝΕΟΝ ΣΕΡΑΠΕΙΟΝ διπλασίαζε τὶς δαπάνες γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ καὶ κατὰ κανόνα τὴν πολυτέλεια τῶν ἔμμισθων ὑπαλλήλων λίγοι ἦταν οἱ ἐκδότες ποὺμποροῦσαν νὰ τὴν ἀντέξουν.¹⁸⁰ Ἡ ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ, σὲ ἀγγελία τῆς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1862 ξεκαθαρίζει τὴν κατάστασή της δηλώνοντας ὅτι δὲν ἔχει τὰ μέσα γιὰ νὰ συγκροτήσῃ καὶ νὰ συντηρήσῃ δικό της ἐπιτελεῖο, ἐπομένως ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς ὁμογενεῖς ποὺ θὰμποροῦσαν νὰ συνδράμουν μὲ σύντομες καὶ τερπνὲς πραγματεῖες ποὺ βεβαίως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιβαίνουν «εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς τῆς κοινωνίας καὶ τὰ καθεστῶτα».

Οἱ ἐπώνυμοι συνεργάτες, τακτικοὶ ἢ περιστασιακοί, δὲν φαίνεται νὰ πληρώνονταν, κατ' ἀποκοπὴν, γιὰ τὰ κείμενά τους παρὰ σὲ λίγες περιπτώσεις,¹⁸¹ μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καθυστέρηση στὴν παράδοση τῶν κειμένων, τὴν ἀταξία στὴν ἔκδοση, καὶ γενικότερα τὴν ἀποδιοργάνωση ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐρασιτεχνικὴ συγκρότηση τῆς συντακτικῆς ομάδας. Στὰ ἐναρκτήρια ἀλλὰ καὶ στὰ ἀπολογιστικὰ κείμενα τῶν διευθυντῶν, οἱ θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἀφιλοκερδῆ, τὴν πρόθυμῃ ἢ τὴν φιλότιμῃ συνεισφορά, ὅροι ποὺ προφανῶς ὑπονοοῦν τὴν δωρεὰν παραχώρηση τῶν συνεργασιῶν, ἀφθονοῦν σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς περιορισμένες, γενικὲς καὶ ἀόριστες μνείες γιὰ ἀμειβόμενες συνεργασίες.¹⁸²

Ἄν οἱ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς συνεργασίες εἶναι ἡ πιὸ κοινὴ καὶ διαδεδομένη τακτικὴ, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλου εἴδους οἰκονομικὲς συμφωνίες. Στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ φάσματος ἔχουμε ἀφενὸς τὶς περιστασιακὲς ἀμοιβές, τὰ γνωστά, ταπεινὰ εἰκοσαράκια ποὺ εἰσέπραττε ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὰ διηγήματα καὶ τὶς μεταφράσεις του, τακτικὴ ποὺ φαίνεται νὰ ἐφαρμοζόταν σὲ πολὺ περιορισμένη κλίμακα, καὶ ἀφετέρου τὶς πληρωμένες καταχωρίσεις. Οἱ τακτικὰ ἀμειβόμενες συνεργασίες, γιὰ τὶς ὁποῖες κάνει λόγο ὁ Δροσίνης, ὡς κάτι τὸ ἀσύνηθες, τὸ 1892, δὲν κράτησαν γιὰ πολὺ, οὔτε κἀν γιὰ ἓνα περιοδικὸ τοῦ βεληνεκοῦς τῆς ΕΣΤΙΑΣ, ἀφοῦ τὸν ἀμέσως ἐπόμενο χρόνο, ὅταν ἡ κυκλοφορία ἔπεσε ἀπότομα, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς προθυμοποιήθηκαν νὰ «παραιτηθοῦν ἀπὸ κάθε ἀμοιβῆς».¹⁸³ Πιὸ ἐπαγγελματικὰ θέλησε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ θέμα ὁ ἡπειρώτης Ἀναστάσιος Γούδας, ποὺ στὴν ἀγγελία τῆς ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΣ δήλωνε ὅτι θὰ πληρώνει τοὺς συνεργάτες, ἐνῶ κι αὐτὸς στὴν συνέχεια ἀναγκάζεται νὰ ἀναιρέσει προσφέροντας συμψηφισμό

180. ΝΕΟΝ ΣΕΡΑΠΕΙΟΝ 3 (Δεκέμβριος 1881) ἀρ. 36, σ. 634.

181. Μιὰ τέτοια περίπτωση προκύπτει ἀπὸ σημεῖωμα τοῦ Στέφανου Κουμανούδη γιὰ τὰ ἔσοδά του, ὅπου ἀνάμεσα στὶς ἀμοιβές ποὺ ἔλαβε «ἐξ ἐργασιῶν του» ὑπάρχει ἡ καταχώριση: «Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ, ὁρ. 60», βλ. Σ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899): Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1999, σ. 201.

182. ΕΥΤΕΡΠΗ 5 (15 Ἰουλίου 1852) ἀρ. 118, σ. 505: «ἐκ τῶν ἐξοχωτέρων λογίων μας καὶ ποιητῶν προσεφέρθησαν φιλοτίμως καὶ ἀφιλοκερδῶς νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν *Εὐτέρπην* διὰ τῶν φιλογολικῶν ἔργων των οἱ κ.κ. Π. Σοῦτσος, Α. Σοῦτσος, Κ. Δόσιος, Π.Ι. Χαλκιάπουλος»· πρβ. καὶ ΝΕΟΝ ΣΕΡΑΠΕΙΟΝ, ὁ.π.: «ἐκφράζομεν τὴν ἡμετέραν εὐγνώμοσύνην τοῖς διαφόροις λογίοις οἵτινες προθύμως ὅσον καὶ ἀφιλοκερδῶς παρέσχον ἡμῖν τὴν ἠθικὴν συνδρομὴν των».

183. Γ. Δροσίνης, ὁ.π., σσ. 141, 143.

μὲ τὸ ποσὸ τῆς συνδρομῆς καὶ ξεκαθαρίζοντας ὅτι «τοῦ λοιποῦ οἱ εὐαρεστη-
θησόμενοι νὰ μᾶς πέμψωσιν ἐπιστημονικὴν ὕλην πρὸς καταχώρησιν, πλὴν τῆς
ἐγκαρδίου ἡμῶν εὐγνωμοσύνης, οὐδεμίαν θέλουσι λαμβάνειν χρηματικὴν ἀπο-
ζημίωσιν», γιὰτὶ ἀπλούστατα «αἱ χρηματικαὶ εἰσπράξεις (ἵνα μὴ εἴπωμεν καὶ ὑλικάι
ζημίαι, τὰς ὁποίας ὑπέστημεν πρὸς ἔκδοσιν τῆς ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΜΕΛΙΣΣΗΣ) μᾶς ἐπιβάλ-
λουσιν αὐστηρὰν οἰκονομίαν».¹⁸⁴ Κάποια ἄλλα ἔντυπα, ὅμως, πρέπει νὰ πλήρωναν
ὀρισμένους τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς κειμενογράφους τους. Ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ εἶναι σαφὴς
ἐπὶ τοῦ θέματος. Στὴν στήλῃ τῆς ἀλληλογραφίας, σὲ ἀπάντησίν της πρὸς «Ἀντ. Μ.
Ἀθήνας. Σᾶς ἐνεγράψαμεν συνδρομητὴν, δυστυχῶς οὐχὶ δωρεάν, ἀφοῦ οἱ ἐν τῇ
Ἑβδομάδι γράφοντες ἀμείβονται».¹⁸⁵ Γιὰ γενναία χρηματικὴ ἀποζημίωση, προκει-
μένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴν συνεργασία τῶν ἐγκριτοτέρων νομομαθῶν γιὰ τοὺς περισ-
σότερους ἀπὸ χίλιους συνδρομητὲς της, κάνει λόγο ἡ ΝΟΜΙΚΗ στὶς προγραμματικὲς
δηλώσεις της.

Στὸν ἀντίποδα ἔχουμε περιοδικὰ ποὺ δέχονται συνεργασίες κατ' ἀποκλειστι-
κότητα ἢ κατὰ προτίμησιν μόνο ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συνδρομητὲς τους λειτουρ-
γώντας, κατὰ κάποιον τρόπο, ὡς συλλογικὲς αὐτοεκδόσεις. Ὁ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ δηλώνει ὅτι «Ἄπαντες οἱ στρατιωτικοὶ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ λάβωσι μέρος
εἰς τὴν σύνταξιν αὐτοῦ καὶ νὰ σημειωθῶσιν ὡς συντάκται» καὶ ὁ ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ
ξεκαθαρίζει ὅτι καταχωρίζει «ἀμισθὶ τὰ ἄρθρα τῶν φίλων» του, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ δέκα
λεπτὰ τὸν στίχον ἀπὸ τοὺς συνδρομητὲς του καὶ δεκαπέντε ἀπὸ τοὺς μὴ. Πιὸ γεν-
ναιόδωρα ἀπέναντι στοὺς ὑποστηρικτὲς τους ἐμφανίζονται τὰ δύο παρόμοια
ζακυνθινὰ περιοδικὰ, Ὁ ΦΙΛΟΜΟΥΣΟΣ ΝΕΟΣ καὶ ἡ ΑΓΑΝΙΠΠΗ ποὺ κρατοῦν τὶς στήλες
τους ὀρθάνοιχτες στοὺς συνδρομητὲς τους.¹⁸⁶

Παρόμοια τακτικὴ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ΙΛΙΣΣΟΣ ποὺ δέχεται ὅλα τὰ ὑπογεγραμμένα
πονήματα τῶν συνδρομητῶν του ἀρκεῖ νὰ μὴν ἀντιβαίνουν «εἰς τὰ χρηστὰ ἤθη».¹⁸⁷
Τέτοιου τύπου ἀνοικτὲς προσκλήσεις εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένες. Στὸ προγραμμα-
τικὸ τῆς ἁρθρο ἡ ΚΑΣΤΑΛΙΑ ὑπόσχεται ὅτι ἀσμένως θὰ καταχωρίζει «πᾶν ὅ,τι οἱ φι-
λόμουσοι ἡμῶν ὁμογενεῖς μᾶς προσφέρωσιν, ὅταν τοῦτο συνάδῃ πρὸς τὸν σκοπὸν
μας». Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ὁ ΦΟΙΝΙΞ στὴν Κέρκυρα, ποὺ ξεκαθαρίζει τὸ θέμα
τῆς συνεργασίας σὲ σχέση μὲ τὴν ἀμοιβή, ὅταν δηλώνει ὅτι προσκαλεῖ «ὅλους τοὺς
λογίους παντὸς εἴδους καὶ πάσης τάξεως, παλαιοὺς καὶ νέους, ἡμεδαποὺς καὶ
ἀλλοδαποὺς, Κερκυραίους καὶ μὴ, Ἰονίους καὶ μὴ Ἰονίους, Ἑλληνας αὐτόχθονας
καὶ ἑτερόχθονας, γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους, καὶ τοῖς εἴπομεν, Ἰδοὺ χώρα οὐδετέρα
ἐν μέσῳ ὑμῶν, κονίστρα [...] ἰδοὺ στάδιον ἀνοικτὸν [...] Καὶ ὑλικὴν μὲν ἀμοιβὴν
ἡμεῖς ἀδυνατοῦμεν νὰ σᾶς δώσωμεν, διότι καὶ ἡμεῖς στερούμεθα [...] ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς
ἐκ τοῦ περισσεύματος δύνασθε νὰ εὐεργετήσητε, καὶ τὸ δημόσιον νὰ τέρψητε
ὠφελίμως καὶ νὰ εὐφράνητε μὲ τὰ προανακρούσματα τῶν μουσικωτέρων ἔργων

184. ΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ 1 (Ἰούνιος 1853) ἀρ. 1, σ. 5.

185. ΕΒΔΟΜΑΣ 1 (4 Μαρτίου 1884) ἀρ. 1, σ. 8.

186. Ὁ ΦΙΛΟΜΟΥΣΟΣ ΝΕΟΣ (1865) καὶ ΑΓΑΝΙΠΠΗ (1866-1868) στερεοτύπως στὰ ὀπι-
σθόφυλλα τῶν τευχῶν: «Ὅσοι τῶν ἡμετέρων φιλομούσων συνδρομητῶν θέλουσι ἵνα μετα-
φράζοντες ἢ συγγράφοντες, κοσμῶσι τὰς ἡμετέρας στήλας αἵτινες εἰς αὐτοὺς μόνον εἶναι
ἀνοικταί».

187. ΙΛΙΣΣΟΣ 1 (15 Μαΐου 1868) ἀρ. 1, σ. 5.

σας».¹⁸⁸ Παρόμοια είναι και η θέση του Συνδέσμου των Ἑλλήνων Δημοδιδασκάλων, που προσκαλεῖ τὰ μέλη του νὰ δημοσιεύουν «ἄνευ οὐδεμιᾶς δαπάνης» τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν καὶ τῶν παρατηρήσεών τους πού σχετίζονται μὲ τὸ ἐπάγγελμά τους, στὸ περιοδικὸ ὄργανο τοῦ Συνδέσμου ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ.¹⁸⁹

Στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ φάσματος βρίσκονται οἱ διευθύνσεις τῶν περιοδικῶν πού ἀπορρίπτουν ἢ ἀναβάλλουν στὶς καλὲνδες, κατὰ κανόνα εὐγενικὰ καὶ μὲ χιοῦμορ, τὴν ἐπιθυμία τῶν συνδρομητῶν τους νὰ προαχθοῦν ἀπὸ ἀναγνώστες σὲ συγγραφεῖς. Ἀκόμη καὶ μιὰ πρόχειρη ἀνάγνωση τῶν σχολίων τους στὶς στῆλες τῆς ἀλληλογραφίας, γύρω ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν πρωτόλειων, ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κάποιος ἀφενὸς τὸ διαχρονικὰ διαδεδομένο πάθος γιὰ τὴν συγγραφή, κυρίως ποιημάτων, τάση πού φαίνεται νὰ διακατεῖχε τοὺς νεαροὺς ἀναγνώστες, καὶ ἀφετέρου τὴν ἀδυναμία τῶν σοβαρότερων περιοδικῶν νὰ δημοσιεύουν ἀδιακρίτως τὰ πονήματα τῶν συνδρομητῶν τους. Ἡ ΚΛΕΙΩ κλείνει ἀποφασιστικὰ τὴν πόρτα στοὺς ἐπίδοξους ποιητές. Στὸ κιβώτιο τῆς ἀλληλογραφίας, πού στερεότυπα κλείνει κάθε τεῦχος της, ξεκαθαρίζει τὸ θέμα μιὰ κι ἔξω: «Πρὸς τοὺς κυρίους Α, Β, Γ, Δ, [...] Χ, Ψ, Ω παρακαλουμένους ἄπαξ διὰ παντός νὰ μὴ πέμπωσιν ἡμῖν στίχους πρὸς δημοσίευσιν, ἂν δὲν παρακληθῶσι πρὸς τοῦτο δι' ἐπιστολῆς τοῦ Ἐκδότου».¹⁹⁰

Βεβαίως δὲν λείπουν καὶ τὰ περιοδικὰ πού σιωπηρὰ καὶ δίχως νὰ τὸ διατυμπανίζουν, κρατοῦν τὶς στῆλες τους ἀπρόσιτες στοὺς μὴ ἀρεστοὺς ἢ μυημένους καὶ ἀρκοῦνται σὲ ἓναν ὀλιγομελὲς κύκλο, ὅπως ὁ ΣΩΚΡΑΤΗΣ, πού ἐκδίδεται στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1874 ἕως τὸ 1875. Οἱ 760 σελίδες του καταλαμβάνονται, ἐξ ὁλοκλήρου, ἀπὸ ἄρθρα τοῦ ἐκδότη τοῦ Νικόλαου Γεωργιάδη, καθηγητῆ τοῦ Βαρβακείου Λυκείου, τοῦ Εὐθυρρήμονος Παρρησιάδη (ψευδώνυμο τοῦ προαναφερθέντος κλασικοῦ φιλολόγου καὶ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου, Κωνσταντίνου Σ. Κόντου) καὶ τοῦ Ν. Πετρῆ. Στὸ ἴδιο πνεῦμα τῆς ομάδας ἢ τῆς παρέας, ὅχι ὅμως τόσο κλειστῆς, κινοῦνται ἄρκετὰ περιοδικά, ὅπου τὰ ἴδια οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἀξιοπρόσεκτη συχνότητα στοὺς πίνακες τῶν συνεργατῶν. Φυλλομετρώντας τὸν ΠΟΙΗΤΙΚΟ ΑΝΘΩΝΑ παρατηρῶ ὅτι ἄτομα ἀπὸ τὸ ἴδιο σόι, ἀδέλφια, ξαδέλφια, πατέρες, θεῖοι, γιοὶ καὶ θυγατέρες δημοσιεύουν ποιήματα καὶ στιχουργήματα στὶς φιλόξενες σελίδες του. Σημειῶνω μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα πού ἐπαναλαμβάνονται: Ἄννινος, Δόσιος, Καμπούρογλους, Μαρτζώκης, Ματαράγκας, Μάτεσις, Ξενόπουλος, Παράσχος, Ραγκαβῆς, Σοῦτσος, Συνοδινός, Τανταλίδης.

Πάντως, ἡ διείσδυση στὰ πιὸ καταξιωμένα ἔντυπα, αὐτὰ πού στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο θὰ εἶχαν σήμερὰ ὑψηλὸ συντελεστὴ ἀπήχησης (impract factor), εἶναι ἢ σταθερὴ ἐπιδίωξη τῶν ἐπίδοξων συγγραφέων, κυρίως τῶν ποιητῶν. Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ δήλωση τοῦ Παλαμᾶ ὅτι οἱ θύρες τῆς ΕΣΤΙΑΣ ἦταν ἐρμητικὰ κλειστὲς γιὰ τοὺς νέους ποιητὲς καὶ ἔτσι ὁ ἴδιος καὶ ὁ Δροσίνης (εἰρωνικά, ὁ κατοπινὸς διευθυντῆς τῆς ΕΣΤΙΑΣ) καὶ ἡ παρέα τους πρωτοδημοσίευσαν στὸν *Ραμπαγὰ* καὶ στὸ *Μὴ Χάνεσαι*, ἐφόσον ἡ ΕΣΤΙΑ δὲν δεχόταν τὴν συνεργασία τους.

Οἱ γυναῖκες συνεργάτριες ξεχωρίζουν ποικιλοτρόπως. Καθολικὴ εἶναι ἡ προτί-

188. ΦΟΙΝΙΞ 1 (Φεβρουάριος 1854) ἀρ. 12, σ. 293.

189. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ 1 (1 Ἀπριλίου 1893) ἀρ. 1, σ. 3.

190. Γιὰ τὴν θέση τῆς ποίησης στὰ ποικίλης ὕλης περιοδικὰ, βλ. Μ. Καρπόζηλου, *Τὰ ἑλληνικὰ οἰκογενειακὰ-φιλολογικὰ περιοδικὰ (1847-1900)*, ὁ.π., σσ. 159-174.

μηση για την καταγραφή του πλήρους ονοματεπωνύμου τους: Αικατερίνη Ζάρκου, Μαριάνθη Δημητριάδου, Βιργινία Ευαγγελίδου, Φωτεινή Οικονομίδου κ.ο.κ., σε άκρα αντίθεση με την αντιμετώπιση των ανδρών, για τους οποίους συχνότατα αρκεί το αρχικό του ονόματός τους. Κατά κανόνα απαράβατο για όλες –και είναι περισσότερες από 500 οι γυναίκες συγγραφείς και μεταφράστριες– στους πίνακες περιεχομένων δίδεται το πλήρες ονοματεπώνυμό τους, που ένιοτε συνοδεύεται από κάποιον επιπλέον «τίτλο»: δεσποινίς Αντιγόνη Στάη, δεσποινίς Ουρανία Τιμογένους, ή ακόμη Σοφία θυγάτηρ Λαμπίση, του ιατρού,¹⁹¹ ενώ στους ίδιους πίνακες κανένας άνδρας δεν προσφωνείται αντίστοιχα ως κύριος, σύζυγος ή υιός. Επίσης όρισμένα περιοδικά προτάσσουν τις λίγες γυναίκες συνεργάτριές τους σε ξεχωριστή στήλη, πρώτες πρώτες, ενώ σε όρισμένους πίνακες τα ονόματά τους αραιογραφούνται ή είναι τυπωμένα με διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία. Γενικότερα οι εκδότες έφευρίσκουν τρόπους για να τονίσουν την γυναικεία παρουσία στα έντυπά τους, υποθέτω είτε από άβροφροσύνη είτε έπειδή θέλουν να προβάλουν και να υπογραμμίσουν την συμμετοχή τους.

Οι γυναικείες υπογραφές αρχίζουν να εμφανίζονται ήδη από την δεκαετία του 1830 και αυξάνονται συνεχώς έως το τέλος του αιώνα.¹⁹² Η πρωτοσέλιδη πρόσκληση του αθηναϊκού περιοδικού ΑΝΘΩΝ, το 1877, ότι εύχαρίστως θα φιλοξενεί στις σελίδες του «πάν το συνάδον πρὸς τὰς ἀρχὰς τούτου μὴ ἐξαιρουμένων οὐδὲ τῶν προϊόντων τοῦ καλάμου τοῦ ὠραίου φύλου»¹⁹³ ένσωματώνει πλέον προγραμματικά τις γυναίκες όχι μόνο στο άναγνωστικό κοινό αλλά και στο συντακτικό δυναμικό και υποδηλώνει τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί. Δίπλα στα πολύ γνωστά ονόματα, ή Άλεξάνδρα Παπαδοπούλου, ή Δώρα Ίστριας και μερικές ακόμη, που παίζουν σχεδόν επί ίσοις ὅροις στο γήπεδο του άνδροκρατούμενου περιοδικού τύπου, μεγαλύτερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιστασιακές συγγραφείς σε έντυπα τόσο τής χωροταξικής περιφέρειας, όσο και τής εκάστοτε περιφερειακής ζώνης ως πρὸς τήν ήγεμονεύουσα θέση τῶν έμβληματικών τίτλων. Συνεργάτριες σε περιοδικά ὅπως ὁ ΑΠΟΛΛΩΝ, ὁ ΒΙΩΝ, ὁ ΚΗΡΥΞ ή ὁ ΦΙΛΕΡΓΟΣ, έντυπα που δέν βρίσκονται στην πρώτη γραμμή κανενός είδους άναζητήσεων, όταν ιδωθοῦν στο σύνολό τους δημιουργοῦν μιὰ διαφορετική, πιὸ δυναμική εικόνα από μιὰ απλή γραμμική αύξηση τής γυναικείας συγγραφικής παρουσίας.

191. ΜΕΝΤΩΡ 2 (Οκτώβριος 1870) άρ. 14, σ. 47 και (Μάρτιος 1871) άρ. 19, σ. 231.

192. ΒΛ. ΗΩΣ 1 (3 Απριλίου 1830) άρ. 7-8, σ. 10: «ή μεταφραστής Αικατερίνα Βαλέτα» και σε ύποσημείωση «Η καλή αυτή γυνή είναι του γένους τῶν Σούτζων».

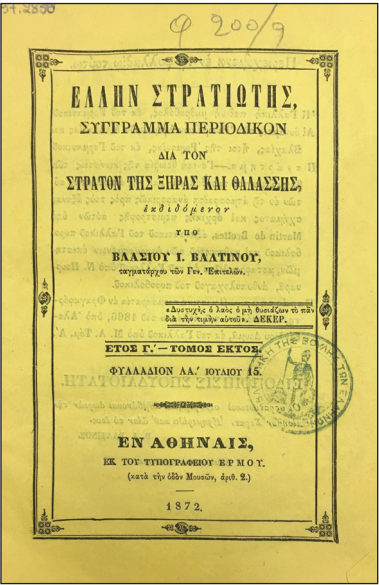
193. ΑΝΘΩΝ 1 (10 Ίουνίου 1877) άρ. 1, σ. 1.

Ἐν κατακλείδι, τὰ περιοδικὰ λειτουργοῦν ὡς πλατφόρμες ποὺ φιλοξενοῦν τὶς πρῶτες ἀπόπειρες, κατὰ κάποιον τρόπο ὡς βήματα ὅπου οἱ μελλοντικοὶ συγγραφεῖς, ἄνδρες ἀλλὰ καὶ γυναῖκες, δοκιμάζουν τὶς δυνάμεις καὶ δυνατότητές τους, ἀκόμη καὶ ὅταν δημοσιεύουν ἄνωνύμως ἢ μόνο μὲ τὰ ἀρχικά τους. Ἡ συνομιλία μὲ τὸ ἔντυπο πολλὰς φορὲς ξεκινᾷ μὲ τὴν λύση ἑνὸς γρίφου ἢ ἑνὸς αἰνίγματος καὶ ἡ δημοσίευση τοῦ ὀνόματος τοῦ λύτη λειτουργεῖ ὡς ἀπαρχὴ γιὰ μελλοντικὲς συνεργασίες, περιστασιακὲς ἀλλὰ καὶ πρὸ συστηματικῆς. Δίπλα στοὺς καταξιωμένους ποιητὲς καὶ πεζογράφους, τοὺς γνωστοὺς ἐπιστήμονες καὶ ἀκαδημαϊκοὺς, ποὺ τοὺς γνωρίζουμε κυρίως μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία τους, χιλιάδες εἶναι οἱ συνεργάτες ποὺ ἄφησαν ἓνα ἀχνὸ ἀποτύπωμα τοῦ ὀνόματός τους καὶ τοῦ ἔργου τους μόνο μέσα στὶς σελίδες τῶν περιοδικῶν.

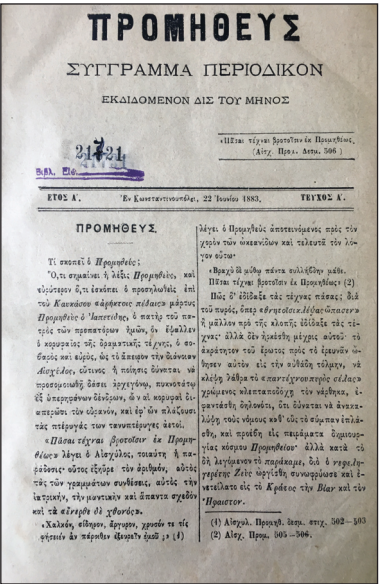
Μότο: Ὑπογραφή ταυτότητας

Περίπου ἓνα στὰ πέντε, δηλαδὴ 115 περιοδικὰ, προτάσσουν στοὺς τόμους ἢ καὶ στὰ τεύχη τους ἓνα ἢ περισσότερα μότο, δηλαδὴ μιὰ ρήση, ἓνα ρητό, ἓναν στίχο, ἓνα γνωμικόν, ἓνα παράθεμα, ἓνα ἀπόφθεγμα, ἓνα παράγγελμα ἢ ἓνα ἀπόσπασμα, ἄλλοτε σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενο κι ἄλλοτε ἐναλλασσόμενο. Ὅρισμένοι ἐκδότες δείχνουν μιὰ ἀξιοπρόσεκτη προσκόλληση στὴν ἀρχικὴ ἐπιλογή τους, μεταφέροντας τὸ ἴδιο μότο ἀκόμη κι ὅταν ἀλλάζουν τὸν τίτλο τοῦ περιοδικοῦ τους, ὅπως ὁ Δημήτριος Πανταζῆς ποὺ διατηρεῖ τὴν ρήση τοῦ Διογένη Λαέρτιου: «Οὐχ οἱ πολλὰ, ἀλλ' οἱ χρήσιμα ἀναγινώσκοντές εἰσι σπουδαῖοι», ὅταν ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ του ἀνανεώνεται καὶ μετονομάζεται σὲ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ. Ὁ Βλάσιος Βαλτινὸς ἐπίσης παραμένει πιστὸς στὸ σοῦτατο τοῦ Δεκέρ: «Δυστυχὴς ὁ λαὸς ὁ μὴ θυσιάζων τὸ πᾶν διὰ τὴν τιμὴν αὐτοῦ». Ἀρχικὰ τὸ εἶχε ἐπιλέξει τὸ 1856 γιὰ τὸ περιοδικό του ΕΛΛΗΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ, ποὺ ὡς λοχαγὸς ἐξέδιδε στὸ Ναύπλιο, καὶ δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα τὸ ξαναχρησιμοποιεῖ σὲ ὁμώνυμο περιοδικό, ὅταν ταγματάρχης πλέον τὸ ἐκδίδει στὴν Ἀθήνα. Στὸν ἀντίποδα, βρίσκονται ἐκεῖνοι ποὺ ἐναλλάσσουν τὰ ρητά, τὰ ἀποφθέγματα καὶ τὰ παραθέματα ἀπὸ τόμο σὲ τόμο ἢ ἀκόμη ἀπὸ τεύχος σὲ τεύχος, ὅπως ὁ ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ, ποὺ χρησιμοποιοῖ φράσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Θαλῆ, τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Μάξιμου Τυρίου, ἢ ὁ ΙΕΡΟΜΝΗΜΩΝ, ποὺ στὰ μόλις ἑννέα τεύχη ποὺ πρόλαβε νὰ ἐκδώσει, χρησιμοποιοῖ τέσσερα διαφορετικὰ παραθέματα ἀπὸ τοὺς εὐαγγελιστὰς Μάρκο, Ματθαῖο καὶ Λουκᾶ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴ Βαρνάβα. Πρὸ σταθερὸς στὶς οὐσιαστικὲς προτιμήσεις ἐμφανίζεται ὁ Πλάτων Δρακούλης ποὺ ἀπλῶς ἀλλάζει τὰ μότο τοῦ ΑΡΔΗΝ, ἐπὶ τὸ ριζοσπαστικότερον, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βιβλικόν «Ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς» καὶ καταλήγοντας «Ἡ ἐργασία εἶναι περιουσία» ποὺ εἶναι ἡ περιουσία τῶν ἐργατῶν».

Ὅρισμένα μότο συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸν τίτλο καὶ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ περιοδικοῦ, ὅπως ὁ ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ, ποὺ ἐπιλέγει ἓναν στίχο ἀπὸ τὸν Προμηθεὺ Δεσμώτη τοῦ Αἰσχύλου: «Πᾶσαι τέχνηαι βροτοῖσιν ἐκ Προμηθέως», ἢ ἡ ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο: «Ἡμεῖς γὰρ οὐ μυῖαι τοῖς ἔλκεσιν ἐφίζανουσαι· Μ ἔ λ ι σ σ α ι δέ, τοῦ τῶν μουσῶν λειμῶνος τὸ κάλλιστον ἀπανθίζουσαι». Τὸ μοτίβο τῆς μέλισσας ὡς μετωνυμίας τῆς ἀνθολόγησης, τῆς ποικιλίας καὶ τῆς ἀναζήτησης τοῦ ἁριστοῦ τὸ ἐπιλέγουν ἀρκετὰ περιοδικὰ, χρησιμοποιοῦντας τὰ γνωστὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου.

167

485

Ἡ διαχρονικὴ ἐπικαιρότητα τοῦ ἱεράρχη ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ ΜΕΛΙΣΣΑ, τὸ 1819 στὸ Παρίσι, ἕως τὸν ΝΕΟ ΠΥΘΑΓΟΡΑ, τὸ 1891 στὴν Ἀθήνα. Σὲ ἄλλα περιοδικὰ, ἡ σχέση τοῦ μότο μὲ τὰ περιεχόμενα ἢ μὲ τὸν τίτλο εἶναι πῶς ὑπαινικτικὴ καὶ τυπικὴ, ἀκόμη καὶ τυποποιημένη. Περιέργως, τὰ ἴδια ἀκριβῶς ρητὰ ἢ ἀποφθέγματα υἱοθετοῦνται ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα περιοδικὰ ποὺ δὲν σχετίζονται μεταξύ τους οὔτε θεματικά, οὔτε χρονικά, οὔτε γεωγραφικά. Πάντως, τὰ προσφιλέστερα μότο ἀπηχοῦν τὶς ἀξίες ποὺ προβάλλουν καὶ τὰ ἰδεώδη ποὺ προπαγανδίζουν τὰ ἐντυπα μέσα στὶς σελίδες τους: ἡ παιδεία, ἡ γνώση, ἡ ἀνάγνωση, ἡ φιλομάθεια, ἡ ἐργατικότητα, ἡ ἐντιμότητα, ἡ φιλοπονία, ἡ πίστη, ἡ φιλοπατρία καὶ ὅλοι οἱ πιθανοὶ συνδυασμοὶ τους τονίζονται καὶ συντονίζονται σὲ μιὰ κοινὴ γραμμὴ ποὺ διατρέχει ὁλόκληρο τὸν αἰῶνα.

Ἡ μάθηση, ἡ μόρφωση, ἡ γνώση καὶ γενικότερα ἡ παιδεία ἀναδεικνύονται ὡς ὑπέρτατες διαχρονικὲς ἀξίες καὶ προτάσσονται ἐπιγραμματικά σὲ μιὰ πλειάδα περιοδικῶν. Ξεκινώντας μὲ τὸ ἀριστοτελικὸ «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει» καὶ τὸ πλατωνικὸ «Οὐκ ἐστὶ περὶ οὗτου θειότερου ἢ ἄνθρωπος βουλευσαίτο ἢ περὶ παιδείας καὶ αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ οἰκείων», οἱ ἐκδότες ἀνθολογοῦν ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν κλασικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τὶς ἐπιγραμματικὲς ἐκεῖνες ρήσεις ποὺ θεωροῦν ὅτι ταιριάζουν στὶς θέσεις τους. Ὅρισμένες, μάλιστα, ἀποδεικνύονται ἰδιαίτερος ἀνθεκτικὲς στὴν ἐπανάληψη, ὅπως τὸ «Μὴ ζῶην μετ' ἀμουσίας» ἀπὸ τὸν *Ἡρακλῆ Μαινόμενο* τοῦ Εὐρύπιδη ἢ τὸ Αἰσχύλειον «Ὁ χρῆσιμ' εἰδώς, οὐχ ὁ πολλ' εἰδώς, σοφός» ἢ, τέλος, τὸ Ἰσοκράτειον «Ἐὰν ᾗς φιλομαθής, ἔση καὶ πολυμαθής» καὶ

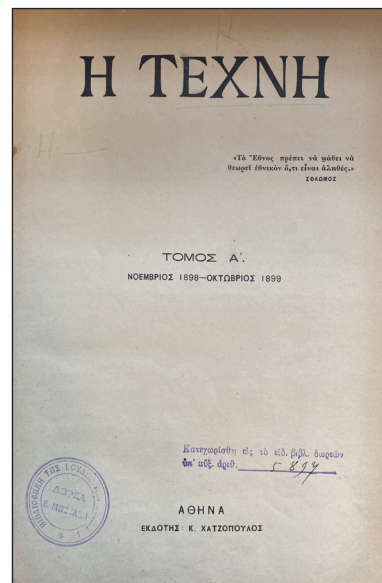
πλῆθος παρεμφερεῖς παραλλαγές. Ἀπὸ τὸν ἑλληνοχριστιανικὸ προσανατολισμὸ τῶν περιοδικῶν δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀπουσιάζουν τὰ βιβλικὰ χωρία: «Ἔως ἂν διδαχθῶσιν πολλοί, καὶ πληθυνθῇ ἡ γνώσις», «Πενίαν καὶ ἀτιμίαν ἀφαιρεῖται παιδεία», «Λάβετε παιδείαν καὶ μὴ ἀργύριον καὶ γνώσιν ὑπὲρ χρυσίον δεδοκιμασμένον». Τὰ παραπάνω βιβλικὰ παραθέματα, μαζί μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ λιγότερο διαδεδομένα, κοσμοῦν πολλὲς προμετωπίδες καὶ συνοδεύουν πολλὲς βινιέτες περιοδικῶν.

Ποσοτικά, στὴν δευτέρη θέση βρίσκονται ἡ φιλοπατρία, ἡ ἐργατικότητα, ἡ εὐνομούμενη πολιτεία καὶ ἐν γένει ἀποφθεγματικὲς φράσεις καὶ τσιτάτα ποὺ ἀφοροῦν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὸν ἐθνικὸ βίο: «Πόλις ἄριστα πράττει ὅπου τοῖς πονηροῖς οὐκ ἔξεστι ἄρχειν», «Οὐδὲν γλυκύτερον τῆς πατρίδος». Τὰ παραπάνω συνυπάρχουν μὲ τὰ εὐρέως χρησιμοποιούμενα ρητὰ ποὺ ἐπίσης ἀποσκοποῦν στὴν διαμόρφωση ἀξιών καὶ συμπεριφορῶν, ὅπως τὰ κοινότοπα: «Σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει», «Χρόνου φείδου», «Θεὸν σέβου», «Ἐχθρας διάλυε», «Ὅ,τι καλὸν φίλον ἐστί»,

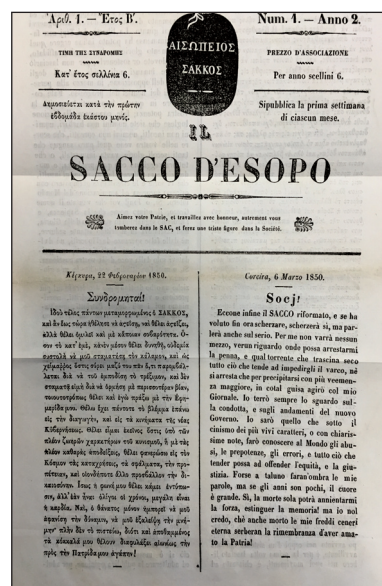
«Ἡ ἰσχὺς ἐν τῇ ἐνώσει», «Οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος». Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μετριοπάθεια καὶ οἱ παραλλαγές πάνω στὸ ἴδιο θέμα ἐπικρατοῦν στὰ περιοδικὰ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ μότο τῶν ἐφημερίδων, ποὺ κινοῦνται σὲ ἓναν πιὸ μαχητικὸ τόνο, τακτικὴ ποὺ συμπορεύεται μὲ τὴν ἐν γένει οὐδέτερη στάση τῶν περιοδικῶν ἀπέναντι στὰ φλέγοντα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς.

Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπαναλαμβανόμενα μοτίβα, δύο εἶναι οἱ κύριες δεξαμενές ἀντλησης χωρίων, ἀποφθεγμάτων, ρητῶν καὶ στίχων, οἱ ὁποῖες ἐκπροσωποῦνται σχεδὸν ἰσοτιμα: ἡ κλασικὴ γραμματεία καὶ ἡ Βίβλος. Ὁ Εὐριπίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Πλούταρχος εἶναι οἱ δημοφιλέστεροι συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότη-¹⁹⁴ τας, ἐνῶ οἱ παροιμίες Σολομώντος καὶ οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ὑπερισχύουν στὸν ἐκκλησιαστικὸ χώρο. Οἱ σύγχρονοι ποιητὲς ἀπουσιάζουν ἐκκωφαντικά, μὲ μία καὶ μοναδικὴ ἐξάιρεση τὸν Σολωμό, ποὺ στὴν ἐκπνοή τοῦ 19ου αἰῶνα δανεῖζει στὴν ΤΕΧΝΗ τοῦ Χατζόπουλου τὴν γνωστότατη ρήση του: «Τὸ ἔθνος πρέπει νὰ μάθει νὰ θεωρεῖ ἔθνικόν ὅ,τι εἶναι ἀληθές». Αὐτὴ ἡ ἀπουσία τῆς ποιήσης, ἐνὸς δηλαδὴ εἴδους ποὺ κατ' ἐξοχὴν προσφέρεται στὴν ἀποκοπή, σὲ μιὰ περίοδο μάλιστα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι δεσπάζει στὴν πνευματικὴ ζωὴ, θεωρῶ ὅτι εἶναι μιὰ ἀκόμη ἐνδειξη γιὰ τὸ πόσο ἐνδεχομένως ὑπερτιμημένη εἶναι ἡ συνεχῶς ἕως τὶς μέρες μας ἀνα- παραγόμενη διαπίστωση ὅτι ἡ σύγχρονη ποίηση βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἀναλόγως περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ θέση ποὺ κατέχει στὶς σελίδες τῶν περιοδικῶν. Μπορεῖ οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ νὰ συγκεντρώνουν τὴν προσοχή, ὁ βραβευμένος ποιητὴς νὰ εἶναι τὸ πρόσωπο τῆς ἡμέρας καὶ οἱ πάντες νὰ συγγράφουν στίχους, ὥστόσο τὸ ἀπόσταγμα τῆς ποιήσης δὲν τροφοδοτεῖ μὲ σλόγκαν τὰ περιοδικὰ, πού, ὅπως φαίνεται, προσανατολίζονται πρὸς τοὺς δύο πυλῶνες ποὺ μονίμως στηρίζουν καὶ ἀρδεύουν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία: τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν Ἐκκλησία.

Τὰ ξενόγλωσσα μότο εἶχαν προφανῶς μικρὴ ἀπήχηση στὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ ἔτσι ἐλάχιστα εἶναι τὰ περιοδικὰ ποὺ τὰ υἰοθετοῦν. Τὸ πρῶτο περιοδικὸ

536

27

194. Ἡ ἀρχαιότητα ἐκπροσωπεῖται καὶ μὲ τοὺς ἀκόλουθους: Αἰσχίνης, Αἰσχύλος, Ἀριστοτέλης, Ἀριστοφάνης, Δημήτριος Φαληρεὺς, Δημοσθένης, Διογένης Λαέρτιος, Ἐπιμενίδης, Ἡρόδοτος, Ἡσίοδος, Θαλῆς, Κλέων Λακεδαιμόνιος, Λουκιανός, Μένανδρος, Ὅμηρος, Πίνδαρος, Πιττακός, Πυθαγόρας, Σοφοκλῆς, Σωκράτης.

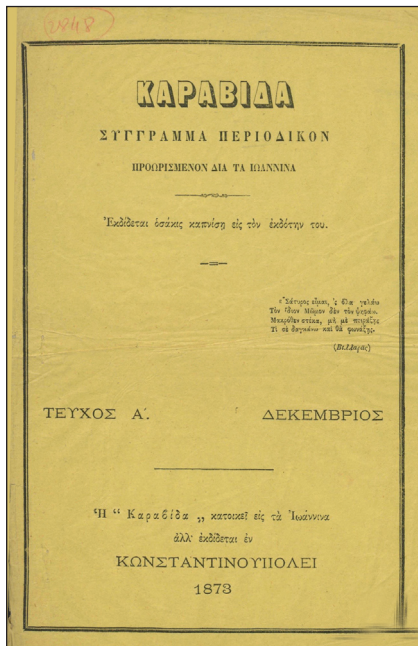
που πλασάρει δύο αγγλικές λέξεις συνδεδεμένες ή διαχωρισμένες με μιὰ παύλα, «science – conscience», ἐν εἶδει μότο, εἶναι τὸ ἀθηναϊκὸ ΜΟΥΣΕΙΟΝ (1873), ἓνα οἰκογενειακὸ ἀνάγνωσμα ποὺ ὡς κανονικὸ τοῦ μότο ἔχει τὸ «Μὴ ζῶν μετ’ ἀμουσίας». Τὸ δεύτερο ξενόγλωσσο μότο προέρχεται ἀπὸ τὸν *Περικλῆ* τοῦ Σαίξπηρ: «Truth can never be confirmed enough. Though doubts did ever sleep» καὶ χρησιμοποιεῖται στὴν Σύρο, ἀπὸ τὴν ΜΕΛΙΣΣΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ, τὸ 1879. Ἕνα τρίτο προέρχεται ἀπὸ τὸν *Αἰμίλιο* τοῦ Ρουσσώ καὶ ἐμφανίζεται μαζὶ με ἓνα ἀνάλογο βιβλικὸ χωρίο στὸ παιδαγωγικὸ κυπριακὸ περιοδικὸ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ, πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα: «Tout est bien sortant des mains de l’Auteur des choses, tout dégénère entre les mains de l’homme». Ἐπίσης, ὁ δίγλωσσος ΑΙΣΩΠΕΙΟΣ ΣΑΚΚΟΣ ἐπιλέγει ἓνα ἰταλικὸ τσιτάτο ἀπὸ τὴν *Κόλαση* τοῦ Δάντη κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ καὶ μιὰ ἀνώνυμη θυμοσοφία στὰ γαλλικὰ κατὰ τὸ δεύτερο. Τέλος, εὐλόγως, τὰ λατινικὰ ἐπιγραμματικὰ ρητά, ποὺ χρησιμοποιοῦνται κατὰ κανόνα καὶ κατὰ κόρον στὰ εὐρωπαϊκὰ περιοδικὰ, δὲν υἱοθετοῦνται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐκδότες. Μόνον ἡ κρατικὴ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ πλασάρει ἓνα αὐθεντικὸ καὶ ἓνα αὐτοσχέδιο λατινικὸ ρητὸ στὴν προμετωπίδα της.

Τὰ μότο τῶν περιοδικῶν μεταγράφηκαν με τὴν μορφή ποὺ ἐμφανίζονται στὶς βιβλιόφυλλες, στὰ ἐξώφυλλα καὶ σπανιότερα στὶς προμετωπίδες τους. Τὰ βιβλικὰ παραθέματα καὶ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς ἐλέγχθηκαν καὶ διορθώθηκαν σιωπηρά, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα καταγράφηκαν ὅπως παραδίδονται.

Γραφεῖα καὶ Τυπογραφεῖα

Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν περιοδικῶν ἐκδίδεται καὶ τυπώνεται στὴν ἴδια πόλιν. Ἐλάχιστες καὶ εἰδικές εἶναι οἱ περιπτώσεις περιοδικῶν ποὺ τυπώνονται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα τους με πλεόν χαρακτηριστικὴ ἐκείνη τῆς ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ, ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι «κατοικεῖ εἰς τὰ Ἰωάννινα ἀλλ’ ἐκδίδεται ἐν Κωνσταντινουπόλει», δήλωση ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀνακριβὴς ἢ παραπλανητικὴ ἐξαιτίας τῶν περιεχομένων της. Σχεδὸν ὅλα τὰ ἄρθρα της σατιρίζουν καὶ παρωδοῦν τοὺς καθηγητὲς καὶ τὸν γυμνασιάρχην τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς, τὸν μητροπολίτη, τοὺς λογίους καὶ τοὺς προύχοντες τῆς γιαννιώτικης κοινωνίας, με κείμενα ποὺ κανένας ντόπιος τυπογράφος δὲν θὰ ἤθελε ἐπισήμως νὰ εἶχε τυπώσει. Ἐπομένως δὲν ἀποκλείεται τὸ περιοδικὸ νὰ τυπωνόταν στὰ Γιάννινα καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις νὰ ἀναγράφεται ὡς προπέτασμα, προκειμένου νὰ προστατευτεῖ ὁ Γιαννιώτης τυπογράφος ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῶν θιγόμενων ἐκκλησιαστικῶν, ἐκπαιδευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν τοῦ τόπου.

Ἄν ἡ ΚΑΡΑΒΙΔΑ εἶναι μιὰ εἰδικὴ περίπτωση, ὑπάρχουν λίγα περιοδικὰ ποὺ γιὰ ἐντελῶς τεχνικοὺς λόγους τυπώνονται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα τους. Ὁ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ (1839) τοῦ Ἡλίου Χριστοφίδου ἀναγράφει ὡς ἔδρα τοῦ τὸν Πειραιά, τυπώνεται ὅμως στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ «ὑπὸ τὴν Φοινικιάν» στὸ τυπογραφεῖο «Ἡ Ἀγαθὴ Τύχη», ποὺ ἐπίσης ἀνήκει στὸν Χριστοφίδου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πειραικὸ ΑΠΟΛΛΩΝΑ. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Πειραιά στὴν Ἀθήνα εἶναι τέτοια ποὺ νὰ δικαιολογεῖ ἀπολύτως τὴν ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὴν ἔδρα τοῦ περιοδικοῦ καὶ τοῦ τυπογραφείου. Ἀργότερα, ἔχουμε ἐπίσης κάποιες ἀποσπασματικὲς μαρτυρίες γιὰ ἐκτύπωση κεφαλλονίτικων περιοδικῶν στὴν Πάτρα, σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁρισμένων μόνον τευχῶν, προφανῶς γιὰ οἰκονομικοὺς-τεχνικοὺς λόγους, ποὺ ὅμως δὲν διευκρινίζονται. Τὸ ἴδιο, ἐνδεχομένως, ἰσχύει γιὰ τὸ περιοδικὸ ΠΛΕΙΑΣ, ποὺ στὸ ἐξώφυλλο τοῦ πρώτου τεύχους

ἐμφανίζεται νὰ ἐκδίδεται «ἐν Ἀθήναις» καὶ λίγο πρὶν κάτω, στὴν ἴδια σελίδα, σημειώνει «τύποις *Νεολόγου* (Κωνσταντινουπόλεως)».

Αυτές, όμως, είναι οι εξαιρέσεις στον κανόνα που δεν είναι άλλος από την ταυτοσημία της ξδρας του περιοδικού και του τυπογραφείου όπου αυτό τυπώνεται. Τα τελευταία, μάλιστα, συχνά στεγάζουν και τα «γραφεία» των περιοδικών, τουλάχιστον στα πρώτα βήματά τους και ό-πωσδήποτε στα λιγότερο φιλόδοξα έγχειρήματα, που αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τα έξοδα της συντήρησης αυτόνομων γραφείων. Ένα τέτοιο, από τα πολλά, είναι ο ΑΤΤΙΚΟΣ ΟΡΙΖΩΝ, που στην έναρξή του, το 1884, φιλοξενείται στο τυπο-γραφείο του Τηλεγράφου, «άντικρυ του Ζυθοπω-λείου Ζ. Μπερνιουδάκη, όδός Φωκίωνος άριθ. 6». Έκτός, όμως, από τα οικεία τυπογραφεία, υπάρ-χουν και τα σπίτια των έκδοτών ή διευθυντών, που

ἐξυπηρετοῦν τὸν ἴδιο ἀκριβῶς σκοπό, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ τὰ ξενοδοχεῖα, τὰ θέατρα, τὰ βιβλιοπωλεῖα, ἀκόμη καὶ φαρμακεῖα ποὺ ἐπίσης στεγάζουν, ἔστω καὶ προσωρινά, τὰ γραφεῖα σύνταξης, ὅπως ἡ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ στὴν Σμύρνη, ποὺ ἔχει τὴν ἔδρα τῆς «εἰς τὸ φαρμακεῖον τοῦ κ. Ἀριστ. Κουρμούλη, πλησίον [τῆς πλατείας] τοῦ Φασουλᾶ», τὸ ΠΑΥΣΙΑΥΠΙΟΝ στὴν Ἀθήνα τοῦ 1875 ποὺ στεγάζεται στὸ ξενοδοχεῖο «Λονδίνον» ἢ ὁ ΣΩΚΡΑΤΗΣ, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του βολεῦται στὴν φιλόξενη οἰκία Βασιλόπουλου.

Ακόμη, όμως, και όταν τὰ γραφεῖα τῆς σύνταξης κατορθώσουν νὰ ἀποκτήσουν τὴν δική τους στέγη, αὐτὴ εἶναι κατὰ κανόνα ἐνοικιαζόμενη καὶ σπανιότατα ιδιόκτητη. Οἱ μετακομίσεις εἶναι συνεχεῖς. Δώδεκα διαφορετικὲς ἔδρες ἔχει Ἡ ΦΥΣΙΣ στὰ δέκα χρόνια ἐκδόσῃς της, ὅλες στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἴδια κατάστασις ἐπικρατεῖ ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ εὐρωστὰ περιοδικὰ ὄργανα συλλόγων ἢ ἐταιρειῶν ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζουν οἰκονομικὰ προβλήματα. Ἀκόμη κι αὐτοὶ ἀναγκάζονται νὰ μετακομίζουν συχνά, σὲ μιὰ πόλιν ποὺ ἀλλάζει οἰκιστικὰ καὶ πολεοδομικὰ καθὼς ἀναπτύσσεται καὶ ἀνοικοδομεῖται. Τὰ γραφεῖα, ὅταν ὑπάρχουν, λειτουργοῦν, ὅπως θὰ ἀνέμενε κάποιος, ὡς σημεῖα συνάντησις γιὰ συνεργάτες καὶ συγγραφεῖς, ἐκεῖ ὅπου ἀνταλλάσσονται ἰδέες καὶ σχέδια, παραδίδονται χειρόγραφα, παραλαμβάνονται τὰ φρεσκοτυπωμένα τεύχη καὶ ἐξοφλοῦνται συνδρομές. Ὁ στενογράφος τῆς Βουλῆς, Ἀντώνιος Μηλιαράκης ἔχει ἀπαθανάτισει τὴν εἰκόνα τῶν γραφείων τῆς ΕΣΤΙΑΣ στὴν νεκρολογία ποὺ ἔγραψε γιὰ τὸν δεῦτερο διευθυντὴ τοῦ περιοδικοῦ, τὸν Γεώργιο Κασδόνη, τὸ 1890: «Τὸ γραφεῖον τοῦ ὑπῆρξεν ἐφ' ὀλόκληρα ἔτη τὸ ἐντευκτήριον πάντων τῶν λογίων τῆς Ἑλλάδος, καὶ πολλῶν ἔτι φιλολόγων ἀλλοδαπῶν. Πάντες ἐφιλοτιμοῦντο παρ' αὐτοῦ ἐμπνεόμενοι, νὰ δημοσιεύσωσιν εἰς τὰ τεύχη τῆς *Ἑστίας* φροντίσματά των».¹⁹⁵

195. Α. Μηλιαράκης, «Γεώργιος Κασδόνης», ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ 3 (1 Δεκεμβρίου 1900) ἀρ. 23, σσ. 357-358.

Ἄν αὖριο ἐξαφανίζονταν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας ἔπρεπε νὰ ξαναγραφτεῖ μὲ βάση μόνο τὸν σωζόμενο περιοδικὸ τύπο, πιστεύω πὼς ἡ εἰκόνα ποὺ θὰ εἴχαμε δὲν θὰ παρουσίαζε μεγάλα κενά. Ἡ δεδομένη διασπορά, χρονικὴ καὶ γεωγραφικὴ, τὸ μεγάλο φάσμα τῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀδυναμιῶν, οἱ ἀλλαγές ἀπὸ τεῦχος σὲ τεῦχος καὶ ἀπὸ τόμο σὲ τόμο, ἡ ἐνεργὴ συμμετοχὴ τῶν ἰδίων τῶν τυπογράφων στὴν διεύθυνση τῶν περιοδικῶν καὶ ἐνίοτε στὴν χρηματοδότησή τους καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες συμβάλλουν σὲ μιὰ πανοραμικὴ εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφικῆς τέχνης στὴν διαχρονικὴ τῆς ἐξέλιξη, ἀφοῦ μέσα στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ τύπου προβάλλονται οἱ καινοτομίες ἀλλὰ καὶ οἱ στασιμότητες τῆς κάθε χρονικῆς συγκυρίας. Μιὰ παράμετρος ποὺ ἐνισχύει αὐτὴν τὴν ἀποτίμηση εἶναι ἡ σταθερὴ ζήτηση καὶ ἀνάδειξη τῶν εἰκόνων σὲ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, πράγμα ποὺ ἐπίσης δημιουργεῖ πεδίο λαμπρὸ γιὰ τὴν ἐπίδειξη καὶ ἀνίχνευση τῶν τυπογραφικῶν πειραματισμῶν καὶ προόδων.¹⁹⁶ Ἄν ἀπλῶς συγκρίνουμε τὶς προχωρημένες, γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, λιθογραφίες τῆς ὀθωνικῆς ΑΝΘΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΦΕΛΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ (1836-1838) μὲ τὶς χαλκογραφίες καὶ τὶς φωτογραφίες τοῦ ΑΤΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ (1883-1892), χρησιμοποιοῦντας ὡς σκαλοπάτια-σταθμοὺς τὶς εἰκόνες ποὺ δημοσιεύονται στὰ περιοδικὰ τῶν δεκαετιῶν ποὺ μεσολαβοῦν, ἔχουμε μπροστὰ μας τὸ παλίμψηστο τῆς τυπογραφικῆς ἐξέλιξης στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο, καὶ ἐν μέρει στὰ κέντρα τῆς ὁμογένειας καὶ τῆς διασπορᾶς.

Μέσα στὸν βραχὺ ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα μακρὺ ἑλληνικὸ 19ο αἰώνα, ἀλλάζουν ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὸ περιοδικὸ ἔντυπο: ἡ πρώτη ὕλη, ὁ τρόπος κατασκευῆς, ἡ ποιότητα, τὸ εἶδος, ἡ ὕψη καὶ ἡ προέλευση τοῦ χαρτιοῦ, τὸ σχῆμα καὶ ἡ ἔκταση τῶν τευχῶν, ἡ ποικιλία, ἡ εὐκρίνεια, τὰ μεγέθη τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων, ἡ γραφιστικὴ ἐπιμέλεια, οἱ βινιέτες, τὰ ἐξώφυλλα, ἡ βιβλιοδέτηση τῶν τόμων, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Ὡστόσο, στὸν ἀντίποδα αὐτῆς τῆς συνεχοῦς ἀλλαγῆς, ποὺ παρακολουθεῖ τὶς μεγάλες τεχνολογικὲς ἐξελίξεις καὶ ταυτόχρονα ἀνταποκρίνεται στὶς ζητήσεις μιᾶς πελατείας ποὺ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἔχει πρόσβαση καὶ σὲ ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκὰ ἔντυπα, ἐπομένως καὶ αὐξημένες ἀπαιτήσεις, παρατηρῶ ὅτι σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς ἐγκάρσιες τομὲς ὑπάρχει μιὰ ὁμοιομορφία ποὺ δὲν συνάδει μὲ τὴν μοναδικὴ ταυτότητα ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ ἐκπέμψει τὸ κάθε περιοδικό.

Ὁ ΒΥΡΩΝ, ἡ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ καὶ ὁ ΠΑΡΘΕΝΩΝ, τρία ἀθηναϊκὰ περιοδικὰ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870, ἐνῶ τυπώνονται σὲ μιὰ ντουζίνα διαφορετικὰ τυπογραφεῖα, μοιάζουν τόσο πολὺ μεταξύ τους, ποὺ εὐκόλα θὰ μπορούσε νὰ τὰ μπερδέψει κάποιος καὶ εἴτε νὰ θεωρήσει ὅτι τὸ ἓνα ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἄλλου ἢ ὅτι βγῆκαν ἀπὸ τὰ ἴδια πιεστήρια. Τὰ δώδεκα τυπογραφεῖα ἔχουν τὶς ἀκόλουθες ἐπωνυμίες: Θρ. Παπαλεξανδρῆ, «Μέντορος», «Μέλλοντος», Δημητρίου Ἰασεμίδου, Σωκράτους Περ. Ἰασεμίδου, «Κολάσεως», Ἀγγέλου Καναριώτου, Ἀγγέλου Καναριώτου & Ζανῆ Γρυ-

196. Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τῶν περιοδικῶν, βλ. Μ. Καρπόζηλου, *Τὰ ἑλληνικὰ οἰκογενειακὰ-φιλολογικὰ περιοδικὰ (1847-1900)*, ὁ.π., σσ. 117-146.

πάρη, Νικολάου Ρουσοπούλου, Ν.Γ. Πάσσαρη, «Ίλισσοῦ» καὶ «Παρθενῶνος». Προφανῶς ὅλα διαθέτουν παρόμοιο ἐξοπλισμό, ἴδιες σειρές τυπογραφικῶν στοιχείων καὶ κοσμημάτων, ἴδιους προμηθευτές, καὶ κυρίως παρόμοιες οἰκονομικὲς δυνατότητες. Οἱ τυπογράφοι, ἰδιοκτῆτες καὶ ὑπάλληλοι πιθανότατα μαθήτευσαν στὸν ἴδιο μάστορα, ἐπομένως δουλεύουν μὲ κοινὴ τεχνικὴ καὶ αἰσθητικὴ καὶ ἐν τέλει παράγουν τὸ ἴδιο προϊόν. Ἰσως αὐτὴ ἡ ὁμοιομορφία συνέβαλε στὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία οἱ ἐκδότες περιέφεραν τὰ τεύχη τους ἀπὸ τυπογραφεῖο σὲ τυπογραφεῖο. Ἐξάλλου, στὰ δύο μόλις χρόνια τῆς ἐκδόσεώς του ὁ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΑΓΝΗΤΙΖΟΜΕΝΗ ἄλλαξε ἑξὶ φορές τυπογραφικὸ κατὰστημα καὶ αὐτὴ ἡ πρακτικὴ ἦταν ἄρκετὰ συνηθισμένη, ἀφοῦ τὸ ἴδιο ἢ παρεμφερὲς προϊόν μποροῦσε εὐκολὰ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ διαφορετικὰ τυπογραφεῖα.

Ἐκδοτικοὶ οἴκοι ποὺ συμπεριλαμβάνουν περιοδικὰ στὶς δραστηριότητές τους, σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ βάζουν τὴν φήμη τους στὸν τίτλο, ὅπως σημειώθηκε καὶ προηγουμένως, δὲν ὑπάρχουν τὸν 19ο αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχουν, ὅμως, τυπογράφοι ποὺ γίνονται ἐκδότες καὶ ἐκδότες ποὺ ἀποκτοῦν δικά τους τυπογραφεῖα. Τὰ τελευταῖα, δηλαδὴ τὰ φερώνυμα ἰδιόκτητα τυπογραφεῖα τῶν περιοδικῶν, ἀναλαμβάνουν καὶ τὴν ἐκτύπωση ἄλλων συναδέλφων τους καθὼς καὶ διάφορες καὶ ποικίλες ἐργασίες, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς διαφημίσεις ποὺ τὰ ἴδια καταχωρίζουν. Περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα οἱ Μπάρτ καὶ Χίρστ ἐμφανίζονται ὡς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ, ὅπως καὶ οἱ Ἀλέξανδρος Μπάρας καὶ Ἰωάννης Κάλφογλους, ποὺ ἐκδίδουν σχεδὸν ταυτοχρόνως τὸ ἱατρικὸ περιοδικὸ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ καὶ τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ εἰκονογραφημένο περιοδικὸ ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, τὸ 1896-1897. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ τυπογράφου Θρασύβουλου Παπαλεξανδρῆ, ποὺ ἀποκαλεῖται «ἐκδότης καὶ διαχειριστής» τῶν ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ.

Ἐναν χαρακτηριστικὸ τύπο τοῦ συνδυασμοῦ ἐκδότη-τυπογράφου, ποὺ ἐκτελεῖ ὅλες τὶς λειτουργίες, ὅσες ἀργότερα θὰ περάσουν σ' αὐτὸ ποὺ ἀντιλαμβάνομαστε σήμερα ὡς «ἐκδοτικὸ οἶκο», βρίσκουμε στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωσήφ Ναχαμούλη (1821-1886), τοῦ κερκυραϊκοῦ τυπογραφείου «Ὁ Κοραΐς». Ὁ Ναχαμούλης ἐπιλέγει, συντάσσει, ἐρᾶνίζεται, μεταφράζει, ἐκδίδει καὶ τυπώνει περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ βιβλία, κυρίως ἑλληνικὰ μαζὶ μὲ κάποια στὰ γαλλικά, ἰταλικά καὶ ἐβραϊκά. Ἡ δραστηριότητά του εἶναι ἤδη εὐρύτερα γνωστὴ καὶ πέραν τοῦ Ἰονίου, φτάνει μέχρι τὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ Αἰγαίου. Ὁ συντηρητικὸς καὶ μὲ πολλὰς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαφὰς ΜΕΝΤΩΡ τῆς Σμύρνης, ἀναγγέλλοντας μιὰ σειρὰ φυλλαδίων μὲ τίτλο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο «Ὁ Κοραΐς», ἀναφέρεται εὐμενῶς καὶ στὸν ἰδιοκτῆτη: «ὁ ὑπὲρ τοῦ ἑλληνισμοῦ γενναίως καὶ ἀφιλοκερδῶς ἐργαζόμενος κ. Ι. Ναχαμούλης (Κερκυραῖος Ἰσραηλίτης τὸ θρήσκευμα)».¹⁹⁷ Προφανῶς τὴν ἴδια ἄποψη εἶχε καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικὸς Σύλλογος ποὺ τὸ 1864 τὸν ἐκλέγει ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος του, μιὰ ιδιαίτερα τιμητικὴ διάκριση, ἐξαιτίας τῆς δημοσιογραφικῆς ιδιότητάς του ὡς συντάκτη τῶν ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ.

Παράλληλα μὲ τὸ τυπογραφεῖο, ὁ Ἰωσήφ Ναχαμούλης ἀσχολεῖται ἐνεργὰ μὲ τὰ κοινὰ ὡς πρόεδρος τῆς Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος καὶ δημοτικὸς σύμβουλος, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν. Ὁ χῶρος τοῦ τύπου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀφήσει ἀσυγκίνητο. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1861 ἐκδίδει καὶ διευθύνει τὰ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ - CRONACA ISRAELITICA

197. ΜΕΝΤΩΡ 3 (Ἰανουάριος 1872), ἀρ. 29, σ. 159.

ὅπου δημοσιεύει καὶ δικά του κείμενα· τὸ 1864 ἐκδίδει καὶ τυπώνει στὸ ιδιόκτητο πλέον τυπογραφεῖο του τὸ ἠθικοθηρησκευτικὸ περιοδικὸ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - LA FAMIGLIA ISRAELITICA καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο, ποὺ πλέον ἔχει περάσει στὰ χέρια τοῦ γιοῦ του, τυπώνεται τὸ μηνιαῖο κοινωνικὸ περιοδικὸ Ο ΙΣΡΑΗΛΙΤΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΣ, ποὺ τὸ διευθύνει ὁ ξάδελφός του Μωυσῆς Χαΐμης.

Ὁ Ναχαμούλης δὲν ἀποτελεῖ ἐξάιρεση. Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὴν Κέρκυρα, ἐκεῖ ἐπίσης βρίσκουμε τὸν ρέκτη τυπογράφο Ἀντώνιο Τερζάκη, ποὺ ἐκδίδει τὰ περιοδικὰ Ο ΦΟΙΝΙΞ καὶ Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ στὶς ιδιόκτητες ἐγκαταστάσεις τοῦ τυπογραφείου του, ὁ «Ἑρμῆς». Ἡ ἴδια κατάσταση ἐπικρατεῖ καὶ στὰ λοιπὰ Ἑπτάνησα. Στὴν Ζάκυνθο, ὁ Χρῆστος Σ. Χιώτης ἐκδίδει καὶ τυπώνει τὴν ΚΟΡΙΝΝΑ ἀπὸ τὸ 1875 ἕως τὸ 1878, στὸ τυπογραφεῖο του ἡ «Ἑπτάνησος». Ὅταν, ἀργότερα, τὸ περιοδικὸ ἀλλάζει ἔδρα καὶ ἀποφασίζει «ν' ἀποκατασταθῇ ἐν Ἀθήναις ἐνθα εὐρύτερος ὑπάρχει ὁ φιλολογικὸς κύκλος»,¹⁹⁸ ὁ Χιώτης ἰδρύει τὸ ὁμώνυμο τυπογραφεῖο τῆς «Κορίννης», ποὺ ἐπιβίωσε γιὰ δεκαετίες ὁλόκληρες μετὰ ἀπὸ τὴν παύση τοῦ περιοδικοῦ. Στὸ κατάστημα τῆς «Κορίννης» τυπώθηκαν κατὰ καιροὺς ἡ ΕΣΤΙΑ, τὸ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ, ΤΑ ΟΛΥΜΠΙΑ, ἡ ΙΡΙΣ, τὸ ΙΑΤΡΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ, ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ καὶ τέλος τὰ ΕΚΛΕΚΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ μὲ ἐκδότῃ τὸν ἴδιο τὸν Χρῆστο Χιώτη. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Ἰγγλέση, ποὺ ὅταν ἵδρυσε τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ τὸ τύπωνε στὰ καταστήματα τοῦ Ἀνδρέου Κορομηλᾶ καὶ μετὰ στὸ δικό του τυπογραφεῖο τοῦ «Ἀττικοῦ Μουσείου», ποὺ στὴν συνέχεια μετονομάζεται σὲ «Τυπογραφία τῆς Βασιλικῆς Αὐλῆς» καὶ ἀργότερα γίνεται «Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον», καὶ ὅπου στὴν δεκαετία 1890 τυπώνονται καὶ ἀρκετὰ ἄλλα σημαντικὰ περιοδικὰ, ὅπως τὰ ΟΛΥΜΠΙΑ, ὁ ΦΑΙΔΩΝ, ἡ ΑΘΗΝΑ καὶ τὸ ΔΕΛΤΙΟΝ [ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ].

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἰωσήφ Ναχαμούλης ἐργαζόταν γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας στὴν Κέρκυρα, μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο λειτουργοῦσε ὁ Νικόλαος Χαλαβαζῆς γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς καθολικῆς κοινότητας τῆς Σύρου. Ὁ φαρμακοποιὸς ποὺ εἶχε ἐργαστεῖ στὸν τουρκικὸ στρατὸ στὴν Δαμασκὸ, ὅταν ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, τὴν Ἑρμούπολη, ἐξέδωσε, τὸ 1880, τὴν γνωστὴ ἐφημερίδα Ἀνατολή, ποὺ ἡ ἐκδόσή της κράτησε δεκαεπτὰ συναπτὰ ἔτη. Σύντομα ἵδρυσε καὶ τυπογραφεῖο, ἐννοεῖται μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀγίας Ἐδρας, ὅπου τὸ 1883 ἄρχισε νὰ τυπώνει ἓνα σπάνιο σήμερα, μικροῦ σχήματος περιοδικό, τὸν ΑΓΙΟ ΣΤΑΥΡΟ πρὸς χρῆσιν τῆς νεολαίας. «Ὁ ἴδιος ἦτο διευθυντὴς τοῦ τυπογραφείου, ὁ ἴδιος συντάκτης καὶ τυπογράφος. Νύκτας ὁλοκλήρους διήρχετο σκυμμένος εἰς τὸ γραφεῖον συντάξεως καὶ εἰς τὸ μικρὸν πιεστήριον τοῦ ἀρτισυστάτου τυπογραφείου».¹⁹⁹

Ἀλλὰ καὶ στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Ἱπποκράτης Μαργαρίτης δραστηριοποιεῖται μὲ παρόμοιο τρόπο, ἐκδίδοντας καὶ τυπώνοντας τὰ δικά του περιοδικὰ ὁ ΚΟΣΜΟΣ καὶ ὁ ΛΟΓΙΟΣ ΕΡΜΗΣ. Τὸ ἴδιο πράττει καὶ ὁ ἐκδότῃς Ἄγγελος Νικολαΐδης, ποὺ τὸ 1878 τυπώνει, σὲ ιδιόκτητο τυπογραφεῖο, τὸ περιοδικό του Η ΧΑΡΑ, προσδοκώντας, ὑποθέτω, νὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς τίτ-

198. ΚΟΡΙΝΝΑ 3 (1 Ἰουλίου 1878) ἀρ. 1, σ. 1.

199. Π. Γρηγορίου, «Ὁ καθολικὸς τύπος εἰς τὴν Ἑλλάδα, 1880-1947», ἐφ. *Καθολικὴ* (23 Μαΐου 1947) ἀρ. 613, σ. 2.

λους τῶν δικῶν του κειμένων, ποὺ δημοσιεύονται σὲ συνέχειες ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας τεῦχος: «Εἶναι δυνατόν νὰ χαίρη τις πάντοτε;» καὶ «Ἡ τέχνη τοῦ κερδίζειν χρήματα», ἀμφότερα αὐτοχαρακτηριζόμενα ὡς «πραγματεία πρωτότυπος». ²⁰⁰ Ἡ συχνὴ συμμετοχὴ τῶν τυπογράφων στὴν οἰκονομικὴ διαχείριση τῶν περιοδικῶν ἀποτυπώνεται ξεκάθαρα, ἀπὸ πολὺ νωρὶς, σὲ μιὰ «εἰδοποίησιν» τῶν συνεταίρων τυπογράφων τοῦ Κυδωνιέως Κωνσταντίνου Τόμπρα καὶ τοῦ Σμυρναίου Κωνσταντίνου Ἰωαννίδη, στὸ Ναύπλιο, τὸ 1841 καὶ τὸ 1842, ὅταν αὐτοί, καὶ ὄχι οἱ ἐκδότες, ἀπαιτοῦν τὶς συνδρομές. Δηλώνουν, μάλιστα, ὅτι θὰ τὶς διεκδικήσουν δικαστικὰ καὶ παρακαλοῦν τοὺς ἐπιστάτες τῶν ταχυδρομείων νὰ μὴν χαρίζονται σὲ μερικοὺς μερικοὺς καὶ νὰ μὴν ἀμελοῦν τὴν σύναξη τῶν συνδρομῶν. Εἰδάλλως τοὺς προειδοποιοῦν ὅτι θὰ τοὺς καταγγείλουν στὴν Γενικὴ Διεύθυνση τῶν Ταχυδρομείων.

Τὰ προϊόντα τῶν ἐπαρχιακῶν τυπογραφείων, κατὰ κανόνα, ὑστεροῦν ποιοτικὰ ἔναντι τῶν ὁμολόγων τους τῆς πρωτεύουσας ποὺ κι αὐτὰ μὲ τὴν σειρά τους, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, μειονεκτοῦν ἔναντι τῶν ἀντίστοιχων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἑλληνικὸ περιοδικὸ τῆς διασποράς, ποὺ ἐδρεῖει στὴν Λειψία, διαθέτουμε μιὰ ἀναλυτικότερη περιγραφὴ ὅλης τῆς διαδικασίας γιὰ τὸ «πὺς προπαρασκευάζεται καὶ καταρτίζεται βαθμὴδὸν ἡ ΚΛΕΙΩ». Βεβαίως, ἀπὸ τυπογραφικῆς ἄποψης, ἡ ΚΛΕΙΩ, ὅπως καὶ ὁ συντοπίτης της ὁ ΕΣΠΕΡΟΣ, δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ δείγματα, ἐφόσον μακρὰν ὑπερτεροῦν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὑπολοίπων ἑλληνικῶν περιοδικῶν. Ὡστόσο τὸ ἄρθρο, εἰκονογραφημένο μὲ τὶς αἰθουσες τῶν στοιχειοθετῶν, τῶν πιεστηρίων καὶ τῶν περιστροφικῶν μηχανῶν, μᾶς δίνει μιὰ παραστατικὴ εἰκὼνα τῶν σταδίων τῆς ἔκδοσης ἐνὸς περιοδικοῦ στὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, μιὰ εἰκὼνα ποὺ σίγουρα ζηλεύουν καὶ θέλουν νὰ μιμηθοῦν καὶ οἱ Ἕλληνες τυπογράφοι. ²⁰¹ Παρότι τὸ ἄρθρο ἀφορᾷ τὸ τεχνικὸ μέρος τῆς ἔκδοσης, οἱ πολλαπλὲς ἀναφορὲς στὸν ἔθνωφελὴ σκοπὸ καὶ στὸν οἰκογενειακὸ προσανατολισμὸ της, στὸν τρόπο συλλογῆς τῆς ὕλης καὶ σὲ ἄλλα συναφῆ δείχνουν νὰ μὴν ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ κάποιον Γερμανὸ μηχανικὸ-τυπογράφο, ἀλλὰ πιθανότατα ἀπὸ τὸν ἐκδότη καὶ διευθυντὴ τῆς ΚΛΕΙΟΥΣ, τὸν Π.Δ. Ζυγούρη.

Ἡ ἐξαιρετικὰ γλαφυρὴ περιγραφὴ γύρω ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῆς ΚΛΕΙΟΥΣ ξεκινᾷ κυριολεκτικὰ ἀλλὰ καὶ μεταφορικὰ ἀπὸ τὸ τέλος, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τῶν ἀναγνωστριῶν καὶ τῶν ἀναγνωστῶν, ποὺ φτάνουν στὰ γραφεῖα της «ἐκ τῶν τεσσάρων σημείων τοῦ ὀρίζοντος». Συχνὰ εἶναι γεμάτες παράπονα, μομφές καὶ παρατηρήσεις, φανερώνοντας τὴν ἄγνοια τῶν ἐπιστολογράφων γιὰ τὴν πολυπλοκότητα τῶν σταδίων ποὺ προηγοῦνται μέχρι τὸ τεῦχος νὰ φτάσει στὸ γραμματοκιβώτιό τους.

Ὅσοι νομίζουν ὅτι ἡ στοιχειοθέτηση, ἡ κατασκευὴ τῶν χάλκινων ἐκμαγείων γιὰ τὶς εἰκόνες καὶ ἐν τέλει οἱ «σελίδες στερεῶς περιδεδεμέναι» σημαίνουν ὅτι «τὰ βάσανα ἐτελείωσαν» καὶ τώρα θὰ ἀρχίσει ἡ ἐκτύπωση, πλανῶνται. Πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἡ κοπιώδης παραγωγὴ τοῦ τυπογραφικοῦ δοκιμίου. Ἡ «διακανόνισις τῆς φωτοσκιά-

200. Η ΧΑΡΑ 1 (1878) 8-14, 19-22, 42-46, 52-55, 74-78, 83-87, 107-110, 115-117, 137-141, 155-157, 172-175.

201. ΚΛΕΙΩ 6 (1890) 202-203, 210-214, 230-232, 247-248. Τὸ ἄρθρο συνοδεύεται ἀπὸ εἰκόνες ποὺ «παριστῶσι πιστῶς τὰ ἐν Λειψίᾳ τυπογραφεῖα τῶν C.G. Naumann καὶ W. Drugulin».

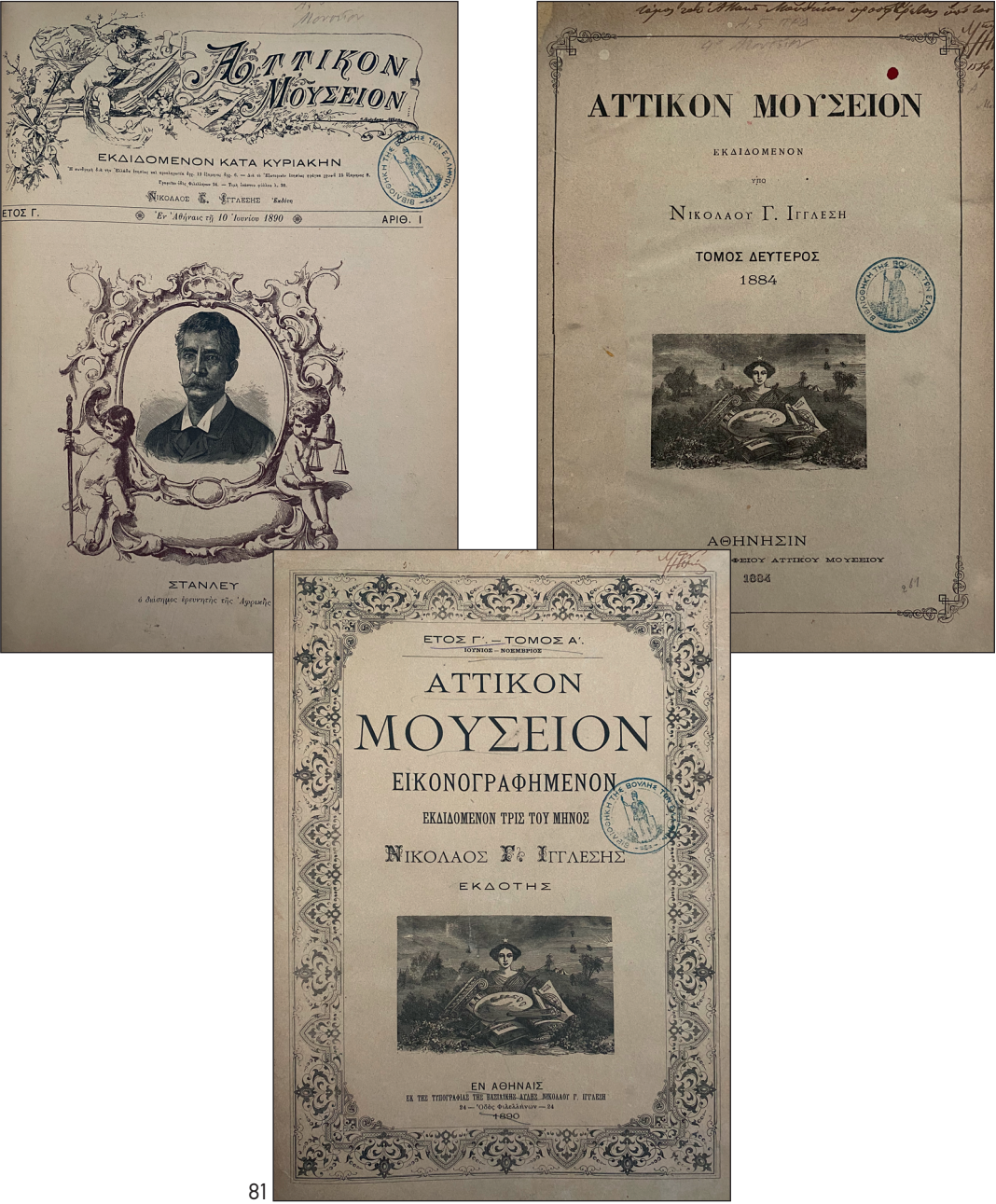
σεως τῶν εἰκόνων ἀπαιτεῖ μεγίστην δεξιότητα, μεγίστην καλαισθησίαν καὶ συντονοτάτην προσοχὴν [...] πλέον ἢ ὁλόκληρον ἡμέραν χρειάζεται ὁ μηχανικὸς διὰ τὴν τοιαύτην προπαρασκευὴν τῆς *Κλειοῦς*». Στὴν συνέχεια ὅμως ἡ ἐργασία προχωρεῖ μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα στὸ ταχυπιεστήριο, καθὼς ἡ μιὰ ἐργάτρια ἀποθέτει τὸ «φύλλον τοῦ χάρτου εἰς τὴν μηχανήν, καὶ παρευθὺς δράττεται αὐτοῦ ἡ μηχανὴ διὰ τῶν μεταλλίνων ἀρπαγῶν τῆς καὶ διευθύνει ὑπὸ τὸν κύλινδρον, ἐν ριπῇ δ' ὀφθαλμοῦ παραλαμβάνει αὐτὸ ὀπισθεν ἄλλη ἐργάτις». Ὅταν ὅλα τὰ φύλλα τυπωθοῦν, στεγνώσουν καὶ στιλβωθοῦν «δι' ὑδραυλικοῦ πιεστηρίου», τότε τὰ παραλαμβάνουν οἱ διπλώτριες, «αἵτινες διὰ τῶν ἀβρῶν καὶ ἡσκημένων δακτύλων των διπλόνουσι μετὰ προσοχῆς καὶ σταχοῦσι τὰ φύλλα ἐκάστου τεύχους περιβάλλουσαι αὐτὰ διὰ τοῦ ἐγκαίρως ἐκτυπωθέντος ἐξωφύλλου.» Ἄν ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα στὸ ἐκδοτικὸ κέντρο τῆς Γερμανίας, «ὅπου πᾶν συνδεόμενον πρὸς τὴν ἐκτύπωσιν, τὴν στάχωσιν καὶ τὴν βιβλιοδεσίαν ἐξίκετο εἰς βαθμὸν δυσυπέρβλητον», ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἐπιδίωξις γιὰ μιὰ ἐπιμελημένη τυπογραφικὴ ἐμφάνιση, ἀνεξαρτήτως τελικοῦ ἀποτελέσματος, ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ περισσότερα ἑλλαδικὰ ἔντυπα.

Προφανῶς οἱ ἐγκαταστάσεις καὶ οἱ συνθήκες ἐργασίας σὲ ἓνα μεγάλο τυπογραφεῖο τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ἀπέχουν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ μικρομάγαζα, στενόχωρα καὶ ἀνθυγιεινά, ὅπως τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς περιγραφές τῶν λογοτεχνῶν ποὺ σύχναζαν ἐκεῖ ἢ ἐργάζονταν σ' αὐτά. Στὰ περισσότερα δὲν ὑπῆρχαν τὰ πολλὰ καὶ ξεχωριστὰ τμήματα, ὅπως κατονομάζονται στὴν *ΚΛΕΙΩ*, ὅπου ἐργάζονταν «πλῆθος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν» καὶ ὅπου «τὸ φῶς εἰσέρχεται ἄπλετον ἐκ τῶν μεγάλων παραθύρων», ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπικρατοῦσε «τὸ σκότος [...], ἐντὸς τεσσάρων τοίχων, ὅπου πλημμυρίζουν τὰ χνῶτα διαφόρων εἰδῶν ἀσθενειῶν καὶ τὸ δηλητηριῶδες ἀντιμόνιον», ὅπως τὰ περιγράφει ὁ ἡπειρώτης λογοτέχνης Κώστας Κρυστάλλης ποὺ ἤξερε τὰ πράγματα ἀπὸ πρῶτο χέρι, ἐφόσον δούλευε σὲ τυπογραφεῖο ὁ ἴδιος.²⁰²

Τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, τὰ ΟΛΥΜΠΙΑ στὴν Ἀθήνα ἢ ἡ σμυρναϊκὴ ΑΚΤΙΣ προσπαθοῦν μὲ κάθε τρόπο νὰ γίνουν ἐφάμιλλα τῶν εὐρωπαϊκῶν ὁμολόγων τους, ὅπως τὰ εἰκονογραφημένα μεγάλου σχήματος ἑλληνικὰ περιοδικὰ τῆς Ἑσπερίας, ἡ *ΚΛΕΙΩ*, ὁ *ΕΣΠΕΡΟΣ* καὶ ἡ *ΕΘΝΙΚΗ ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ*. Ταυτόχρονα, βεβαίως, δὲν ἔχουν καὶ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὰ σύγχρονά τους ἑλληνικὰ ἐπαρχιακὰ περιοδικὰ ἢ καὶ μὲ τὰ εὐρύτερης κατανάλωσης ἀθηναϊκὰ θρησκευτικὰ ἢ λαϊκὰ ἔντυπα. Οἱ ἀναφορές στὶς ἀδυναμίες τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων νὰ παράγουν προϊόντα ἀντάξια τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἐκδοτῶν ἐπικεντρώνονται στὶς εἰκόνες καὶ στὸ χαρτί, ποὺ κατὰ περιόδους βρίσκεται σὲ ἀνεπάρκεια. Ὅσο γιὰ τὴν ποιότητα ἢ μᾶλλον τὴν κατασκευὴ τῶν ξυλογραφιῶν ἢ τῶν χαλκογραφιῶν, οἱ ὁμολογίες εἶναι διάσπαρτες καὶ κυρίως ἐστιάζονται στὴν ἔλλειψη τῶν μέσων ἀλλὰ καὶ τῶν καλλιτεχνῶν καὶ μαστόρων γιὰ τὴν ἐγγῶρια παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων προπλασμάτων.

202. Κ. Κρυστάλλης, *Ἄπαντα: Ποιήματα - Πεζὸς Λόγος - Μελετήματα - Γράμματα*, Κ. Πορφύρης ἐπιμ., Αὐλός, Ἀθήνα 1959, σ. 605, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα πρὸς τὸν Ἰωάννη Δαμβέργη στὶς 21 Φεβρουαρίου 1891.

Οί ταχυδρομικές διευθύνσεις τών ἀθηναϊκῶν τυπογραφείων, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν γραφείων τῆς σύνταξης, σημειώνονται στὰ οἰκεῖα λήμματα καὶ συγκροτοῦν ἓναν πολεοδομικὸ χάρτη, πού τὸ περίγραμμά του ὀρίζει τὸ ἐμπορικὸ καὶ ἱστορικὸ κέντρο τῆς πόλης. Γύρω ἀπὸ τὴν Ὀμόνοια, στοῦ Ψυρρῆ, στὸ Μοναστηράκι καὶ τὴν Πλάκα, φαίνεται πὼς τυπωνόταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀθηναϊκῶν περιοδικῶν.

Δρόμοι καὶ πλατεῖες ὅπου διαχρονικὰ στεγάζονται πολλὰ τυπογραφεῖα εἶναι: Ἀθηνᾶς, Αἰόλου, Σταδίου, Εὐριπίδου, Ἀδριανοῦ, Ἀγίου Μάρκου, Λέκκα, Φωκίωνος, Βορέου, Ὀμήρου, Μενάνδρου, Κολοκοτρώνη, Βουλῆς καὶ Μητροπόλεως, Πραξιτέλους, Χρυσοσπηλιωτίσης, Περικλέους, ἡ πλατεία Ὀμονοίας καὶ οἱ ἀρχές τῆς Πατησίων, ἡ πλατεία τοῦ Πανεπιστημίου, ἡ πλατεία Ἀγ. Εἰρήνης. Μερικὰ τυπογραφεῖα

προσδιορίζουν την τοποθεσία τους μόνο σε σχέση με κάποιο όροσημο της πόλης: «Κάτωθι τοῦ Δημαρχείου», «Ὁπισθεν τοῦ Ξενοδοχείου τοῦ Στέμματος», «ἐναντι Μητροπόλεως», «παρὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἀστυνομίας», ἐνῶ ἄλλα τυπογραφικὰ καταστήματα παραλείπουν ἐντελῶς τὴν διεύθυνσίν τους ἐφόσον αὐτὰ τὰ ἴδια εἶναι ὁρόσημα: Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον, Καταστήματα Κωνσταντινίδη, κ.ἄ. Τέλος ὑπάρχουν καὶ ἄρκετὰ πού, ὅπως καὶ σήμερα, προσδιορίζουν τὶς συντεταγμένες τους με διάφορους τρόπους, ὁδὸ, ἀριθμὸ ἄλλὰ καὶ τοποθεσία, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Δ. Ἀθ. Μαυρομμάτη, πού δηλώνει ὅτι βρίσκεται στὴν «ὁδὸν Ἑρμοῦ ἀριθ. 33, παρὰ τῇ πλατείᾳ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ ἄνωθεν τῆς βρύσεως».

Κυκλοφορία καὶ Περιοδικότητα τῆς ἔκδοσης

Ἔναρξη καὶ λήξη

Τάξις καὶ ἀταξία

Ἡ διάρκεια τῆς ἐκδοτικῆς ζωῆς τῶν περιοδικῶν, παρότι φαινομενικὰ ἀπλὴ ὑπόθεση ἀφοῦ προφανῶς βασίζεται σὲ δύο ἡμερομηνίες, ἐκεῖνες τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου τεύχους, ἐν τέλει ἀποδεικνύεται ὅτι γιὰ ἄρκετὰ ἐντυπα παραμένει ἐξαιρετικὰ δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη. Ἐνῶ ἡ μὲν ἀρχὴ τους εἶναι, γιὰ τὰ περισσότερα, γνωστὴ, καθορισμένη καὶ χρονολογημένη, ὅταν καὶ ἐφόσον διασώζεται τὸ πρῶτο τεῦχος τους, ἀντιθέτως τὸ τέλος τους εἶναι ὀριστικὸ καὶ τελεσίδικο μόνο στὶς περιπτώσεις πού ὑπάρχει δημοσιευμένο ἀποχαιρετιστήριον σημείωμα στὸ ἴδιο τὸ ἐντυπο ἢ ἄλλη σύγχρονη μαρτυρία πού δημοσιοποιεῖ τὴν ἀναστολὴ τῆς ἔκδοσης. Ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ πότε ἀκριβῶς ἔπαυσε ἓνα περιοδικό, ὅταν δὲν ὑπάρχει ρητὴ μαρτυρία, ἀντανakλάται καὶ στὶς συλλογές τῶν ἐλληνικῶν βιβλιοθηκῶν. Μὲ δεδομένο τὸ γεγονός ὅτι ἡ πλειονότητα, ἂν ὄχι τὸ σύνολο, τῶν σωζόμενων περιοδικῶν στὶς δημόσιες βιβλιοθῆκες προέρχεται ἀπὸ δωρεές, καὶ ὄχι ἀπὸ ἀγορές ἢ συνδρομές τῶν ιδίων τῶν ιδρυμάτων, ἡ ἀβεβαιότητα περὶ τοῦ τελευταίου τεύχους συχνὰ παραμένει ἓνα ἄλυτο ζήτημα.

Ἐνα παράδειγμα ἀρκεῖ γιὰ νὰ πεισθεῖ ὁ καθένας ὅτι οἱ συλλογές τῶν βιβλιοθηκῶν ἀποτελοῦν ἐπισφαλὴ γνώμονα γιὰ τὴν διάρκεια τῆς ζωῆς ἐνὸς περιοδικοῦ. Ὁ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ εἶναι ἓνα νοικοκυρεμένο οἰκογενειακὸ περιοδικό πού πρωτοκυκλοφόρησε στὴν Ἀθήνα τὸ φθινόπωρο τοῦ 1880. Μάλιστα ἐπειδὴ ἀπευθυνόταν στὴν ἐλληνικὴ οἰκογένεια καὶ περιεῖχε ξεχωριστὲς σελίδες γιὰ τὰ παιδιά: «Πρὸς δὲ καταχωρίζοντες ὑπὸ τὸν τίτλο *Παιδικὴ Βιβλιοθήκη* τερπνὰς καὶ διδακτικὰς διηγῆσεις εἰς ὕφος ἀπλοῦν καὶ καταληπτόν», ἡ 1η Σεπτεμβρίου, ἡ ἀρχὴ τῆς σχολικῆς χρονιάς, φαίνεται μιὰ λογικὴ ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἔκδοσης. Γιὰ τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ πού σώζεται σὲ ἑξὶ βιβλιοθῆκες εἴμαστε βέβαιοι. Γιὰ τὸ τελευταῖο ὅμως; Στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τὸ τελευταῖο τεῦχος εἶναι τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1881 (ἀρ. 11), στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cincinnati τὸ τελευταῖο τεῦχος ἔχει ἡμερομηνία 15 Ἰουνίου 1881 (ἀρ. 20), ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος διαθέτει 22 τεύχη μὲ τελευταῖο αὐτὸ τῆς 15 Ἰουλίου 1881, ἡ Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου διαθέτει 23 τεύχη μὲ τελευταία ἡμερομηνία 1 Αὐγούστου 1881 καὶ στὴν ἴδια πόλη, ἡ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης προχωράει ἓνα τεῦχος παρακάτω στὸν ἀρ. 24 (15 Αὐγούστου 1881). Ἡ ἱστορικὴ βιβλιοθήκη τῆς Βυ-

τίνας έχει κι αυτή έναν πλήρη τόμο που σταματάει στο τεύχος αρ. 24. Παρόμοια κατάσταση επικρατεί για πολλά περιοδικά, επομένως είναι προφανές ότι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πότε αναστέλλει την δραστηριότητά του ο κάθε εκδότης, έκτος κι αν υπάρχει σημείωμα αποχαιρετισμού που δηλώνει ρητά το πέρας των εργασιών.

Η περιοδικότητα της κυκλοφορίας είναι συνυφασμένη με την φύση του περιοδικού και βρίσκεται στον πυρήνα της ταυτότητάς του εφόσον ακόμη και η ονομασία του άντλεϊται μέσα από αυτό το βασικό χαρακτηριστικό του, τουλάχιστον στα ελληνικά. Οι όροι *periodical*, *le périodique* και *das Periodikum* χρησιμοποιούνται επίσης στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά αλλά οι επικρατέστεροι όροι είναι άλλοι: *magazine*, *Zeitschrift*. Η λέξη «αποθήκη», όπως θα μεταφραζόταν το αγγλικό και γαλλικό *magazine*, δεν έπιασε στην ελληνική βιβλιαγορά. Δοκιμάστηκε με την ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ, την αμερικανική ιεραποστολική έκδοση στην Σμύρνη το 1837, και δέκα χρόνια αργότερα με την ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΠΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ στην Έρμούπολη, ως τίτλος μόνο και όχι ως χαρακτηρισμός του είδους.

Οι τρεις επικρατέστερες συχνότητες κυκλοφορίας, που καλύπτουν περισσότερους από το 90% των τίτλων με βάση τις αρχικές προθέσεις και τις εξαγγελίες των περιοδικών, είναι η μηνιαία (43%), η δεκαπενθήμερη (28%) και η εβδομαδιαία (20%). Τα υπόλοιπα 9% κινούνται σε διαφορετικές τακτικότητες: οκταήμερα, δεκαήμερα, είκοσαήμερα, διμηνιαία, τριμηνιαία, τετραμηνιαία και εξαμηνιαία, καθώς επίσης και σε κάπως πιο εξεζητημένες, όπως «40άκις του έτους» ή «κατά πάσαν 35ην ημέραν» ή «δεκάκις του έναυτου». Οι αποκλίσεις από την συμμόρφωση ως προς την περιοδικότητα αποτελούν την εξαίρεση, τουλάχιστον στην αρχική φάση της έκδοσης. Τα ελάχιστα ιδιόρρυθμα αυτά έντυπα ξεκαθαρίζουν εξ αρχής ότι θα εκδίδονται «ατάκτως» ή «αορίστως» ή ακόμη «όσάκις καπνίση εις τον εκδότην». Αλλά αν αυτή ή προοδηλωμένη και προαποφασισμένη αταξία είναι σπάνια, συχνότερη είναι η αταξία που προκύπτει εκ των πραγμάτων, όταν το περιοδικό αδυνατεί, για ποικίλους λόγους, να κυκλοφορήσει στην καθορισμένη ημέρα ή ημερομηνία, πράγμα που οδηγεί στην ανάιρεση των υποσχθέντων και σε μια σιωπηρή συνεχή καθυστέρηση που νομοτελειακά καταλήγει στην προσωρινή και συχνότερα στην όριστική διακοπή τους.

Τα περιοδικά που εγκαταλείπουν την τακτική έκδοσή τους και αρχίζουν να σημειώνουν βραδυπορίες, άτακτους ρυθμούς, σύμπτυξη τευχών, φαινόμενα που συνήθως συνοδεύονται από συνεχείς εκκλήσεις για απότιση των οφειλόμενων συνδρομών, εκπέμπουν το σήμα ότι το επερχόμενο τέλος είναι προ των πυλών. Άξιοσημείωτη, πάντως, είναι η προσήλωση στους τύπους και η απροθυμία παραδοχής ότι η έκδοση έχει καθυστερήσει υπερβολικά. Το περιοδικό ΗΩΣ είναι ένα καλό τέτοιο παράδειγμα. Έβγαλε όλα κι όλα όκτώ τεύχη. Τα πρώτα επτά εκδίδονται, ονομαστικά τουλάχιστον, μηνιαία. Το έβδομο τεύχος έχει ημερομηνία 31 Ιουλίου 1836 ενώ το όγδοο και τελευταίο τεύχος εκδίδεται μετά από αρκετούς μήνες, στις 15 Μαρτίου 1837. Ωστόσο όταν εξετάσει κανείς το περιοδικό διαπιστώνει ότι ακόμη και αυτές οι ημερομηνίες είναι πλασματικές. Στο τεύχος της 30ής Ιουνίου 1836, περιέχεται η αγγελία για την έκδοση του ΘΕΑΤΟΥ, που έχει ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1836. Το επόμενο τεύχος, αρ. 7 (31 Ιουλίου 1836), πρέπει επίσης να κυκλοφόρησε τουλάχιστον πέντε μήνες μετά από την ονομαστική του ημερομηνία, όπως προκύπτει από

μιὰ ἐπιστολή πού δημοσιεύει μὲ ἡμερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1836.²⁰³ Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸ ὀριστικὸ τέλος, ὅπως συζητήθηκε καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο μὲ ἀφορμὴ τὴν διακοπὴ τοῦ ΦΙΛΙΣΤΟΡΑ, εἶναι γιὰ πολλοὺς ἐκδότες μιὰ δύσκολη καὶ ἀργόσυρτη διαδικασία.

Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ ἄλλου εἴδους ἀλλαγές στὴν συχνότητα, ἀλλαγές πού γίνονται σχετικὰ νωρὶς καὶ πού δὲν σηματοδοτοῦν τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν, ἀλλὰ τουναντίον ἔχουν ὡς στόχο τὴν μακροημέρευση καὶ τὴν ὁμαλοποίηση τοῦ ἐκδοτικοῦ βίου. Περίπου ἑβδομήντα περιοδικὰ υἱοθετοῦν αὐτὴν τὴν τακτικὴ, ἀρκετὰ μάλιστα ἀλλάζουν τὴν περιοδικότητά τους περισσότερες ἀπὸ μία φορές. Ἄλλα ἀραιώνουν κι ἄλλα πυκνώνουν τὴν κυκλοφορία τους, ὅταν διαπιστώσουν ὅτι ἡ ἀρχικὴ φιλοδοξία καὶ ὁ ἐνθουσιασμός, π.χ., γιὰ ἑβδομαδιαία κυκλοφορία θὰ πρέπει νὰ μετριασθεῖ σὲ δεκαπενθήμερη ἢ ἡ ἀρχικὰ προγραμματισμένη δεκαπενθήμερη νὰ μετατραπεῖ σὲ μηνιαία, ὅπως ἀκριβῶς στὸν ΦΙΛΙΣΤΟΡΑ, ἢ καὶ τούμπαλιν.

Ἔτσι ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ, πού ξεκίνησε ὡς ἑβδομαδιαία, ἀργότερα ἔγινε δεκαήμερη, στὴν συνέχεια δεκαπενθήμερη καὶ στὴν τελευταία της περίοδο κυκλοφοροῦσε μηνιαία. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ τακτικὴ πού ἀκολούθησε ἡ ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ἓνα οἰκογενειακὸ-φιλολογικὸ περιοδικὸ «δι' ὅλους», πού ἀπὸ τὸ 1865 ἀνταγωνίστηκε τὴν ἐπὶ εἴκοσι δύο ἔτη σταθερὰ δεκαπενθήμερη ΠΑΝΔΩΡΑ, ἕως τὸ ταυτόχρονο σχεδὸν τέλος τους, τὸ 1872-1873. Ἀρχικὰ ἔβγαине «κατὰ Σάββατον», ἀργότερα «τὴν πρώτην καὶ δεκάτην πέμπτην ἐκάστου μηνός» καὶ στὸ τέλος «ἅπαξ τοῦ μηνός». Στὴν ἀντίπερα ὄχθη βρίσκονται οἱ ἐκδότες πού ξεκινοῦν συντηρητικὰ καὶ διερευνητικὰ, ἀλλὰ στὴν συνέχεια πυκνώνουν τὴν κυκλοφορία ὅταν βλέπουν ὅτι τὰ φύλλα ἐξαντλοῦνται, οἱ συνδρομὲς ἐξοφλοῦνται, στὰ συρτάρια τους ἔχουν ἀποθέματα ὕλης καὶ γύρω τους περιβάλλονται ἀπὸ πρόθυμους συνεργάτες.

Κάθε ἀλλαγὴ συνήθως συνοδεύεται ἀπὸ τίς ἀπαραίτητες ἐξηγήσεις, εἴτε μὲ μιὰ ἀνοικτὴ ἐπιστολή εἴτε μὲ ἄλλο παρόμοιο κείμενο πού ἄλλοτε ἐξωραΐζει τὰ πράγματα μὲ γενικολογίες κι ἄλλοτε θίγει τὰ πραγματικὰ καθέκαστα, πού δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τίς οἰκονομικὲς καὶ προσωπικὲς δυσκολίες πού ὁδηγοῦν στὴν ἀραίωση ἢ τὴν σύμπτυξη τῶν τευχῶν. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ σημειώματα πού ἀνακοινώνουν μεγαλύτερα καὶ περισσότερα τεύχη ἀπ' ὅ,τι εἶχαν ἐξαγγελεῖ ἀρχικά, ἐπικαλούμενα τὴν ἐνθαρρυντικὴ ἀνταπόκριση τῶν ἀναγνωστῶν τους καὶ τὴν θετικὴ ὑποδοχὴ τοῦ κοινοῦ. Σὲ κάθε περίπτωσι, τέτοιου εἴδους ἀναπροσαρμογὲς ἀποτελοῦν ἓναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τρόπους πού δοκιμάζουν οἱ ἐκδότες προκειμένου νὰ διατηρηθοῦν στὴν ζωὴ, σ' ἓνα ἐκδοτικὸ σύμπαν ἐπισφαλὲς τόσο σὲ συγγραφικὸ ὅσο καὶ σὲ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο.

Στὰ περισσότερα ἑβδομαδιαία περιοδικὰ, ἡ ἡμέρα κυκλοφορίας σημειώνεται σὲ ἐμφανὲς σημεῖο, κάποτε μάλιστα ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὑποτίτλου τους, ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ *Ἐκδίδεται κατὰ Κυριακὴν εἰκονογραφημένος*, ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΗΧΩ, *Περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ Σάββατον* κ.ο.κ. Προφανῶς ἡ ἐπιλογή τῆς ἡμέρας συναρτᾶται μὲ ζητήματα διακίνησης ἐνῶ ταυτόχρονα συνδέεται μὲ τίς ἀναγνωστικὲς συμπεριφορές. Τὸ Σάββατο καὶ ἡ Κυριακὴ ἀποδεικνύονται ὡς οἱ προσφορότερες μέρες, τότε πού οἱ ἀναγνώστες καὶ οἱ ἀναγνώστριες ἔχουν περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο γιὰ ἀνάγνωση. Αὐτὸ βέβαια ἰσχύει κυρίως γιὰ τίς τοπικὲς κυκλοφορίες. Τὸ

203. ΗΩΣ 1 (31 Ἰουλίου 1836) ἀρ. 7, σ. 32.

σκεπτικό που δημοσιεύει ή ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ (1852) χοντρικά καλύπτει και τὰ λοιπὰ εβδομαδιαῖα ἔντυπα που ἀπευθύνονται σ' ὁλόκληρη τὴν ἐλληνικὴ οἰκογένεια:

Σκοπὸς τῆς ἐφημερίδος ταύτης εἶναι νὰ χρησιμεύῃ εἰς τοὺς μαθητάς, ὡς ὠφέλιμος ἀνάγνωσις τὴν Κυριακὴν, ὅτε ἀπηλλαγμένοι τῆς μονοτονίας τῶν εβδομαδιαίων τακτικῶν μαθημάτων αὐτῶν, ἔχουσιν ἀνάγκην καινῆς τινὸς τροφῆς, διὰ τὴν ἀκόρεστον φιλομάθειάν των, καὶ διὰ τοῦτο θέλει ἐκδίδεται κατὰ πᾶν Σάββατον.

Στὸ Σαββατοκύριακο στοχεύει καὶ ἡ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ στὴν Κωνσταντινούπολη παρόλο που ἐκδίδεται κάθε Τετάρτη, διότι «κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἀναχωροῦσι τὰ πλεῖστα τῶν ἐπαρχιακῶν ταχυδρομείων καὶ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἄμεσος τοῦ φύλλου ἐξαποστολὴ», ἐπομένως οἱ ἀναγνώστες θὰ τὴν εἶχαν στὰ χέρια τους τὸ ἀργότερο ἕως τὸ Σάββατο. Παρόμοιοι εἶναι καὶ οἱ λόγοι που ἐπικαλεῖται ἡ ἀθηναϊκὴ ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ, που ἐπίσης ἐκδίδεται κατὰ Τετάρτην προκειμένου νὰ προλάβει νὰ ταχυδρομηθεῖ ἢ νὰ διανεμηθεῖ ἐγκαίρως, οὕτως ὥστε οἱ ἀναγνώστες τῆς νὰ ἔχουν τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο νὰ διαβάσουν τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Ἀποστόλου πρὶν ἀπὸ τὴν κυριακάτικη λειτουργία. Οἱ πέντε διανομαὶς τοῦ «οἰκογενειακοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιοδικοῦ», που εἰσέπρατταν καὶ τὸ δεκάλεπτο τῆς ἀξίας τοῦ τεύχους, ἄρχιζαν τὴν διανομὴ τὴν Τετάρτη καὶ προφανῶς χρειαζόταν τρεῖς ἕως τέσσερις μέρες γιὰ νὰ καλύψουν τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας καὶ νὰ μοιράσουν 4.000 τεύχη στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιά.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα περιοδικά, τὰ εἰδικά, ἐπαγγελματικά, ἐπιστημονικά κλπ. ἡ ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος δὲν παίζει κανέναν ρόλο ἐφόσον ἡ περιοδικότητά τους βασίζεται στὴν ἡμερομηνία καὶ ὄχι στὴν ἡμέρα. Τὸ «δὺς τοῦ μηνός» σχεδὸν ἀπαρέγκλιτα σημαίνει τὶς τακτὲς 1 καὶ 15 τοῦ μηνός καὶ τὸ «μηνιαῖον» συνήθως δὲν φέρει ἡμερομηνία παρὰ μόνο τὴν ἔνδειξη τοῦ μηνός.

Ἡ καταγραφή τῶν τόμων στὸ κάθε λῆμμα ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα που ἐπιλέγει τὸ κάθε περιοδικό, εἴτε σὲ ἐτήσιους ἢ ἐξαμηνιαίους τόμους, σὲ τεύχη ἢ τομίδια κλπ. Στὸ τέλος τοῦ ἔτους ἢ τοῦ τόμου, ἀναλόγως, σημειώνεται ἡ ἔνδειξη τῶν σελίδων ἐφόσον ἡ σελιδαρίθμηση εἶναι συνεχῆς, πράγμα που ἰσχύει γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν περιοδικῶν.

Ἐν τέλει, τὸ βασικὸ ζητούμενο γιὰ τὴν διάρκεια ἐκδοσης τοῦ κάθε περιοδικοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ παρὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀναζήτησή του σὲ διάφορες καὶ διαφορετικὲς βιβλιοθηκὲς καὶ πλατφόρμες, μέχρι νὰ ἀποκαλυφθεῖ, ἐφόσον ὑπάρχει, ἐκεῖνο τὸ συχνὰ δακρύβρεκτο, ἀποχαιρετιστήριό γράμμα τοῦ ἐκδότη, ὅπως ἀκριβῶς στὸ περιοδικό τοῦ Κουμανούδη, τὸν ΦΙΛΙΣΤΟΡΑ. Ἀκόμη καὶ ὁ φαινομενικὰ εὐκόλος προσδιορισμὸς τῆς ἀρχικῆς ἡμερομηνίας ἐκδοσης γιὰ κάποια λίγα περιοδικὰ ἀποδεικνύεται ἀνέφικτος. Ὅταν διασώζεται ἓνα μοναδικὸ τεῦχος καὶ τυχαίνει νὰ μὴν εἶναι τὸ πρῶτο, τότε μόνο εἰκασίες μποροῦν νὰ γίνουν γιὰ τὸ πότε ξεκίνησε ἡ ἐκδοση.

Στὶς περιπτώσεις που ὑπάρχουν βάσιμες πληροφορίες ὅτι ἓνα περιοδικό ἐξεδόθη, τότε καταγράφεται βάσει τῆς δευτερεύουσας πηγῆς, που συνήθως εἶναι μιὰ ρητὴ ἀναφορά: « Ἡ μικρὰ καὶ χαρίεσσα ΒΟΗ μὲ τὴν ποικιλωτάτην καὶ περιεκτικωτάτην ὕλην [...] τέρψασα ἐπὶ δύο μῆνας τοὺς πολλοὺς αὐτῆς ἀναγνώστας καὶ συνδρομητάς [...] Θερμότατα συνιστῶντες αὐτὴν συγχαίρομεν τὸν ἀγαπητὸν φίλον, τὸν φιλόκα-

λον αὐτῆς διευθυντὴν κ. Τέγαν Χρήστοβιτς [...].²⁰⁴ Ἐπίσης ἔμμεσες ἀναφορὲς ὅπως λογοκλοπὴ τοῦ τίτλου καὶ μὴνυση ἐναντίον τοῦ περιοδικοῦ, ποὺ ὥστόσο λανθάνει, θεωρήθηκαν ἱκανὲς γιὰ νὰ πάρουν μιὰ θέση στὰ ἀθησαύριστα μέχρι σήμερα περιοδικὰ στὸ corpus τῆς βιβλιογραφίας.

Στὸ μακρὺ διάστημα τῆς ἔρευνας ὁρισμένες ἀόριστες, ἀπλὲς μνεῖες ἐπιβεβαιώθηκαν καὶ τὰ λανθάνοντα περιοδικὰ βρέθηκαν ἄλλοτε τυχαῖα καὶ ἄλλοτε μετὰ ἀπὸ ἐπίμονη ἀναζήτησι. Ἐνα τέτοιο ἦταν Ἡ ΘΕΛΞΙΝΟΗ τῆς Κεφαλονιάς, ποὺ ἦταν γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὴν *Bibliographie Ionienne* τοῦ Nakis Pierris μέχρι νὰ ἀποκτηθεῖ ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ ΕΛΙΑ καὶ ἀργότερα νὰ ξεθαφτεῖ στὴν Κοργιαλένιο.²⁰⁵ Μία ἄλλη παρόμοια περίπτωσις ἦταν ἡ λανθάνουσα ΕΥΡΥΝΟΜΗ, ποὺ τὴν ἐντόπισα πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια κορνιζαρισμένη νὰ κοσμεῖ ἕναν τοῖχο τῆς οἰκίας Γεωργίου Δολιανίτη στὰ Ἐξάρχεια. Τότε δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἐξετάσω. Τώρα, ὅμως, ποὺ ἀπόκειται στὸ Ἰδρυμα Αἰκατερίνης Λασκαρίδη, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν διαβάσω, ἔστω καὶ ἠλεκτρονικά. Ἐνα ἀκόμη περιοδικὸ ποὺ τὸ ἔψαχνα σχεδὸν ἐμμονικά ἦταν τὸ ἄφαντο ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ τοῦ μητροπολίτη καὶ κατόπιν ἀρχιεπισκόπου Θεόκλητου Χ. Μηνόπουλου. Ἐπανελημμένες ἀναζητήσεις σὲ ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες βιβλιοθήκες στὴν Σπάρτη ἦταν ἀκαρπες. Κι ἐνῶ εἶχα ἀρχίσει νὰ ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἡ ἐπιτόπια ἀναζήτησις ἦταν μᾶλλον μάταιη καὶ ἄγγιζε τὰ ὅρια τοῦ γραφικοῦ, μία ἐπίσκεψις στὰ ΓΑΚ Λακωνίας ἔφερε στο φῶς ἕνα τουλάχιστον τεῦχος τοῦ περιζήτητου ΔΕΛΤΙΟΥ χάρις στὴν προθυμίαν καὶ ἀποτελεσματικότητά τῆς κυρίας Πέπης Γαβαλᾶ.

Τέλος, οἱ ποικίλες ἀγγελίες, ἐφόσον δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ ἄλλα, πιὸ πειστικὰ στοιχεῖα, δὲν θεωρήθηκαν ἱκανὴ συνθήκη γιὰ τὴν συμπερίληψιν ἑνὸς τίτλου στὸ σῶμα τῆς βιβλιογραφίας. Ἐνα τέτοιο περιοδικό, ποὺ ἡ ἀγγελία του τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο « Ἑρμῆς » καὶ κυκλοφόρησε στὴν Κέρκυρα τὸν Φεβρουάριον 1854 ἀπὸ τὸν γιαννιώτη Δημήτριον Ἀλεξάνδρου Χαντζερῆ, εἶναι ἡ ΦΙΛΟΜΟΥΣΟΣ ΗΠΕΙΡΟΣ. Παρ' ὅλες τὰς ἀναζητήσεις, λανθάνει. Ἐνδεχομένως νὰ μὴν ἐκδόθηκε ποτέ.

Τὸ Σχῆμα

Τὸ σχῆμα, στὴν οἰκείαν θέσιν τοῦ λήμματος, περιλαμβάνει τὸ μέγεθος σὲ ἑκατοστὰ, τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων, τῶν στηλῶν καὶ τὸ εἶδος τῆς σελιδαρίθμησης. Ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα εὐμετάβλητα καὶ οἱ τυχόν ἀλλαγὲς σημειώνονται προκειμένου νὰ δοθεῖ τὸ στοιχειῶδες ἑξωτερικὸ προφίλ τοῦ κάθε περιοδικοῦ. Ἡ διάστασις σὲ ἑκατοστὰ ἀφορᾷ τὸ ὕψος τοῦ περιοδικοῦ καὶ μετρήθηκε στὸ συγκεκριμένο ἀντίτυπο ἢ τὰ ἀντίτυπα ποὺ ἐξετάστηκαν καὶ δὲν βασίστηκε σὲ καταλόγους βιβλιοθηκῶν. Ἔως περὶ τοῦ μέσου τοῦ αἰῶνα κυριαρχεῖ τὸ μικρὸ 80 σχῆμα, μὲ ἐξαίρεσις τὴν ἱεραποστο-

204. ΑΚΑΝΘΙΣ 1 (15 Φεβρουαρίου 1899) ἀρ. 2, σ. 33.

205. Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne: Suppléments à la description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept - Iles ou concernant ces Iles du quinzième siècle à l'année 1900 par Émile Legrand, Oeuvre posthume complétée et publiée par Hubert Pernot*, Ἀθήνα 1966, σ. 102, ἀρ. 476.

λική ΑΠΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ στην Σμύρνη τὸ 1837, πὺ εἰσάγει ἓνα μεγαλύτερο σχῆμα. Ἀπὸ τὸ 1847, ὅμως, μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐμφάνιση τῆς ΑΠΟΘΗΚΗΣ ΤΩΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΡΙΝΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ στὴν Ἑρμούπολη καὶ τῆς ΕΥΤΕΡΙΗΣ στὴν Ἀθήνα, ξεκινᾷ μιὰ νέα περίοδος. Τὸ σχῆμα πὺ ἐπικρατεῖ στὸν χῶρο τοῦ περιοδικοῦ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα κυμαίνεται ἀνάμεσα στὰ 24 καὶ 30 ἑκατοστά. Οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ ἀντίτυπο σὲ ἀντίτυπο εἶναι μερικὲς φορές ἀξιοπρόσεκτες καὶ συχνὰ ὀφείλονται στὸ ξάκρισμα τοῦ κάθε βιβλιοδέτη.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων σὲ πολλὰ περιοδικὰ παραμένει σταθερὸς καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἐκδόσης, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πὺ παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις, π.χ. ἀπὸ 8 ἕως 80 σελίδες (ΒΥΡΩΝ), πὺ ἄλλοτε ὀφείλονται στὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες, ἄλλοτε ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις σηματοδοτοῦν ἑορταστικὰ ἢ πανηγυρικὰ τεύχη πὺ κατὰ παράδοση εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ κοινά.

Τὸ δίστηλο εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη μορφή, ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ μονόστηλο καὶ τὸ σπανιότερο τρίστηλο, πὺ ἀπαντᾷ στὰ ἐλάχιστα μεγαλύτερου σχήματος ἔντυπα. Τὸ τρίστηλο συνδυάζεται μὲ τὸ μεγάλο σχῆμα, 30-40 ἐκ., ὅπως στὸν ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟ ΑΣΤΕΡΑ, τὴν ΕΘΝΙΚΗ ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΝ καὶ τὸν ΕΣΠΕΡΟ πὺ ἐκδίδονται στὸ ἐξωτερικό, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα τὸ μεγάλο σχῆμα ἐμφανίζεται σχετικῶς καθυστερημένα κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἰῶνα (ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, ΑΝΑΜΟΡΦΩΣΙΣ, ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ, ΕΒΔΟΜΑΣ, κ.ἄ.). Ἡ ἐναλλαγή ἀνάμεσα στὸ μονόστηλο καὶ τὸ δίστηλο μέσα στὸ ἴδιο τεῦχος, π.χ. μονόστηλο γιὰ τὴν ποίηση καὶ δίστηλο γιὰ τὴν ὑπόλοιπη ὕλη, δοκιμάζεται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς εὐελιξίας τοῦ περιοδικοῦ ἔναντι τοῦ βιβλίου. Ἡ συνεχὴς σελιδαρίθμηση, ὅπως συζητήθηκε, εἶναι ἡ κοινότερη προτίμηση τῶν ἐκδοτῶν, ὡστόσο ἐπεὶδὴ ὑπάρχουν κάποια, ἔστω λίγα, περιοδικὰ πὺ σελιδαριθμοῦν τὸ κάθε τεῦχος ξεχωριστά, αὐτὸ τὸ στοιχεῖο κρίθηκε ἄξιο καταγραφῆς.

Οἱ Συνδρομὲς καὶ οἱ Πωλήσεις

Οἱ συνδρομὲς ἦταν κατὰ κανόνα ἐτήσιες ἢ ἑξαμηνιαῖες καὶ κατὰ κανόνα προπληρωτές. Σπανιότερες ἦταν οἱ τριμηνιαῖες καὶ συνήθως ἀφοροῦσαν τὰ φθηνότερα ἔντυπα καὶ τοὺς ἐντόπιους ἀγοραστές. Τὰ ἀκριβότερα καὶ σοβαρότερα περιοδικὰ προτιμοῦσαν καὶ ἀπαιτοῦσαν ἐτήσιες συνδρομὲς, ἐνῶ οἱ ἑξαμηνιαῖες ἦταν μιὰ ἀναγκαία παραχώρηση στὴν ὁποία ἀναγκάζονταν νὰ προβοῦν ὅταν προέκυπταν δυσκολίες στὴν ἐξόφληση ὀλοκλήρου τοῦ ποσοῦ. Ἡ στερεότυπη ἀπαίτηση γιὰ προπληρωμὴ τῆς συνδρομῆς, «ὄρος ἀνυπέρβλητος», ἐν πολλοῖς ἦταν κενὸ γράμμα, ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις καὶ ἐπικλήσεις γιὰ καταβολὴ τῶν καθυστερούμενων ὀφειλῶν. Τὸ ζήτημα τῆς προπληρωμῆς ἀποδεικνύεται ὡς τὸ πιὸ ἀκανθῶδες καὶ ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ κείμενα ἐπικοινωνίας τῆς διεύθυνσης μὲ τοὺς συνδρομητές. Γιὰ διαφορετικούς κανόνες στὸν χῶρο τῶν περιοδικῶν ἐντύπων κάνει λόγο ὁ ΚΟΣΜΟΣ τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπευθυνόμενος σὲ ὅλους ὅσοι ἀνέβαλαν τὴν καταβολὴ τῆς συνδρομῆς ἕως τὴν τελευταία ἡμέρα καὶ ὥρα, γιὰ νὰ εἶναι «ἐμπορικῶς ἐν τάξει, ἵνα δηλαδή, ὡσι βέβαιοι ὅτι ἐπλήρωσαν ἐμπόρευμα ὃπερ ἔθεντο ἐν τῇ ἀποθήκῃ αὐτῶν! Οἱ οὕτω φερόμενοι ὠφείλον νὰ γινώσκωσιν ὅτι ἐν τῷ ἐμπορίῳ

τῆς δημοσιογραφίας ἐπικρατεῖ ἡ τάξις τῆς προπληρωμῆς, ἥς ἄνευ οὐδὲν περιοδικὸν ἢ ἑφημερὶς δύναται νὰ στηριχθῇ».²⁰⁶

Τὸ ποσὸ τῆς συνδρομῆς αὐξομειώνεται στὴν διάρκεια τῆς ἐκδοτικῆς πορείας ιδιαίτερα τῶν μακροβιότερων ἐντύπων, δίχως νὰ λείπουν καὶ ἐκεῖνα ποὺ τὴν διατηροῦν πάσῃ θυσίᾳ σταθερῇ, ὅπως ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ, ποὺ καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἐννεαετοῦς παρουσίας της (1884-1892) κόστιζε δέκα δραχμὲς γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ δώδεκα χρυσὰ φράγκα γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ. Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ σύγχρονός της ΑΠΟΛΛΩΝ (1883-1892), ποὺ ἐπὶ μιὰ δεκαετία χρέωνε ἑξὶ νέες δραχμὲς γιὰ τὴν ἡμεδαπὴ καὶ ὀκτὼ φράγκα γιὰ τὴν ἀλλοδαπὴ. Ἀμετάβλητη ἢ αὐξομειούμενη ἡ τιμὴ τῆς συνδρομῆς προφανῶς συναρτᾶται ἀπὸ τὴν συχνότητα, τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων, τὴν ποιότητα τοῦ χάρτου, τὴν εἰκονογράφηση κλπ. Ἔτσι τὸ δεκάρικο τῆς ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ εἶναι ἐν τέλει μιὰ πολὺ χαμηλότερη τιμὴ ἀπὸ τὶς ἑξὶ δραχμὲς τοῦ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ, ἀφοῦ ἡ πρώτη εἶναι ἐβδομαδιαία καὶ ὁ δεῦτερος μηνιαίος.

Χαμηλὲς ἢ ὑψηλές, φθινές ἢ ἀκριβές, οἱ συνδρομὲς σὲ ἀπόλυτες τιμὲς δὲν κοστίζουν γιὰ ὅλους τὸ ἴδιο. Πέραν τῶν δωρεὰν ἀντιτύπων ποὺ συνήθως στέλνονται σὲ σχολεῖα καὶ ἄλλα δημόσια ἰδρύματα ἢ ἀκόμη καὶ σὲ κάποιους δημόσιους λειτουργούς, ὅπως δικαστές, εἰσαγγελεῖς, μητροπολίτες καὶ ἄλλους, ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1840 υἱοθετεῖται μιὰ πολιτικὴ ποὺ συνέχισε νὰ ἰσχύει σχεδὸν ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα: διαφορετικὲς τιμὲς ἀνάλογες πρὸς τὴν ιδιότητα τοῦ συνδρομητῆ. Ὁ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ ἐπὶ παραδείγματι κοστίζει 12 δραχμὲς γιὰ τοὺς «κυρίους ἀξιωματικούς τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ», ἐνῶ γιὰ «τοὺς ὑπαξιωματικούς καὶ στρατιώτας» ἡ τιμὴ πέφτει στὶς ὀκτὼ δραχμὲς. Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους «ἐντὸς τοῦ Κράτους μὴ στρατιωτικούς συνδρομητὰς» ἡ τιμὴ διαμορφωνόταν στὶς 16 δραχμὲς καὶ ἀνέβαινε στὶς 20 δραχμὲς «διὰ τοὺς ἐκτὸς τοῦ Κράτους». Παρόμοια τακτικὴ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ΑΠΟΜΑΧΟΣ, ἕνα ἐπίσης στρατιωτικὸ περιοδικὸ ποὺ ἐκδιδόταν «πρὸς ὄφελος τοῦ ταμείου τῶν χερῶν καὶ ὀρφανῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ». Γιὰ μὲν τοὺς στρατιώτες καὶ ὑπαξιωματικούς ἡ ἐξάμηνη συνδρομὴ κόστιζε τρεῖς δραχμὲς, «διὰ πάντα δὲ ἄλλον» ἑξὶ δραχμὲς. Ριζοσπαστικότερος ἐμφανίζεται ὁ ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΣ ΕΛΛΗΝ ποὺ χρέωνει τοὺς συνδρομητὰς του μὲ 25 ἢ 30 φράγκα, ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο κατοικίας τους, ἐνῶ «τοῖς ἀπόροις βιομηχάνοις δίδεται δωρεάν».

Ὅρισμένα ἄλλα περιοδικὰ υἱοθετοῦν κλιμακωτὲς τιμὲς ὅχι ἐξ ἀρχῆς ἀλλὰ μόνον ὅταν διαπιστώνουν ὅτι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπιθυμητὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τους ἀδυνατεῖ νὰ πληρώσει τὸ πληρὲς ἀντίτιμο. Μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν διάδοσή της στὴν μαθητιῶσα νεολαία, ὁ Γεώργιος Δροσίνης ἐξαγγέλλει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1900 μείωση τῆς συνδρομῆς γιὰ τὴν ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ἀπὸ ἑπτὰ σὲ πέντε δραχμὲς γιὰ ὅλους τοὺς μαθητὲς διδασκαλείων, τοὺς φοιτητὲς καὶ τοὺς ἱερεῖς στὸ ἐσωτερικὸ καὶ σὲ πέντε χρυσὰ φράγκα ἀντὶ τῆς κανονικῆς τιμῆς τῶν ὀκτὼ γιὰ «τοὺς Ἑλληνας ἱερεῖς καὶ μαθητὰς Ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων» τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐξισώνοντας ἔτσι ὅλες αὐτὲς τὶς κατηγορίες μὲ τοὺς διδασκάλους ποὺ ἀπολάμβαναν τὸ προνόμιο τῆς χαμηλότερης συνδρομῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδόσεως, τὸ 1898. Παρόμοια τακτικὴ μείωσης γιὰ τὶς χαμηλότερες εἰσοδηματικὲς ομάδες εἶχε ἐφαρμόσει πρὸ δεκαετίας ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ ὅπως καὶ ὁ ΚΟΣΜΟΣ.²⁰⁷

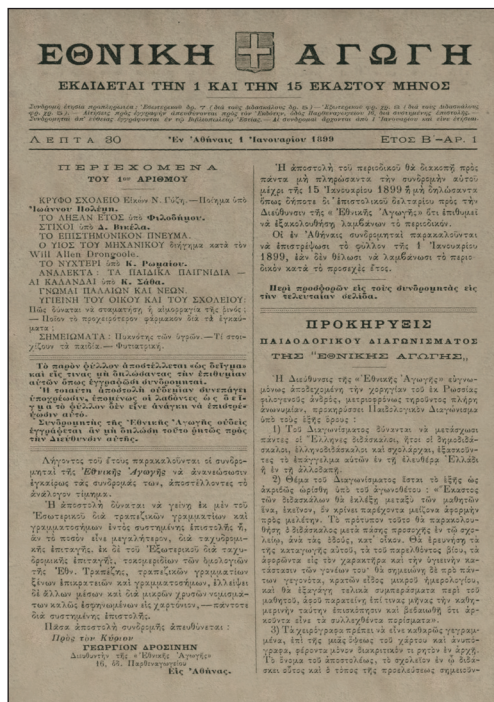
206. Ο ΚΟΣΜΟΣ 1 (25 Ἀπριλίου 1883) ἀρ. 33, σ. 536.

207. ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ 3 (Ἰανουάριος 1900) ἀρ. 1. Ἡ ΕΒΔΟΜΑΣ μειώνει τὸ ποσὸ τῆς συν-

Τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη πολιτικὴ υἱοθετοῦν ἤδη τὴν δεκαετία τοῦ 1880 ὁ ΣΩΚΡΑΤΗΣ καὶ ΑΙ ΚΑΛΑΙ ΤΕΧΝΑΙ, πού διπλασιάζουν τὴν τιμὴ τους γιὰ τὶς τράπεζες καὶ τὰ δημόσια γραφεῖα, εἰσφέροντας ἐπιπλέον ἔσοδα στὰ ταμεῖα τους, τακτικὴ πού παγιώθηκε ἀπὸ πολλοὺς συναδέλφους τους ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ ἐφαρμόζεται ἀκόμη μέχρι σήμερα. Δὲν ξέρω ἂν ἡ λογικὴ πού ὁδήγησε στὴν ἐπικράτηση αὐτῆς τῆς πρακτικῆς βασιζόταν στὸ σκεπτικὸ ὅτι τὸ περιοδικὸ εἶχε πολλοὺς ἀναγνώστες σὲ μιὰ τράπεζα ἢ σὲ ἕνα δημόσιο γραφεῖο, ἐπομένως ὁ ἐκδότης δικαιούνταν νὰ εἰσπράξει τὰ διαφυγόντα κέρδη, κάτι σὰν τὸν σημερινὸ ΟΣΔΕΛ, ἢ ἂν ἡ αὐξημένη χρέωση ξεκινούσε ἀπὸ τὸν συλλογισμό ὅτι οἱ ἰδρυματικὲς συνδρομὲςμποροῦσαν νὰ εἶναι ὑψηλότερες ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς, ἐπιχορηγώντας ἐμμέσως τὶς ταμειακὲς δυσκολίες τῆς ἐκάστοτε ἐκδοτικῆς ἐπιχείρησης.

Σὲ καθολικὴ μείωση τῆς συνδρομῆς προβαίνουν ὀρισμένοι ἐκδότες προκειμένου νὰ προσελκύσουν μεγαλύτερο ἀγοραστικὸ κοινὸ καὶ νὰ ἀποφύγουν τὸ ἐπερχόμενο μοιραῖο τέλος. Ἡ αἰτιολόγηση τοῦ Δημητρίου Αἰνιάνος εἶναι χαρακτηριστικὴ: «διὰ νὰ καταστήσωμεν μᾶλλον ἐφικτὴν εἰς πλειοτέρους, καὶ ἰδίως εἰς τὰς τάξεις τοῦ λαοῦ, τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ, κατεβιάσαμεν τὴν ἐτησίαν αὐτοῦ συνδρομὴν εἰς δραχμὰς δέκα προπληρωτέας».²⁰⁸ Ἡ κίνηση αὐτὴ, ὅμως, ἀποδείχθηκε ἐντελῶς ἄχρηστη καθὼς ἡ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ἔσβησε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς γενναϊόδωρης μείωσης, τῆς τάξεως τοῦ 20%, ἀπὸ 20 δρχ. σὲ 16 δρχ., ὅπως ἀκριβῶς εἶδαμε ὅτι ἔγινε ἀργότερα καὶ μὲ τὴν ΧΡΥΣΑΛΛΙΔΑ.

Τὰ ταχυδρομικὰ τέλη διαφοροποιούσαν αἰσθητὰ τὸ κόστος τοῦ τελικοῦ ποσοῦ τῆς συνδρομῆς, κάποτε μάλιστα τὸ διπλασίαζαν. Ἦδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1830 καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τοῦ αἰῶνα οἱ κάτοικοι τῆς ἔδρας τοῦ κάθε περιοδικοῦ ἦταν σὲ πλεονεκτικὴ θέση καθὼς ἀπολάμβαναν τὶς χαμηλότερες τιμές, ἐνῶ οἱ συνδρομητὲς τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιβαρύνονταν μὲ τὰ ἔσοδα ἀποστολῆς, πού συνήθως κυμαίνονταν ἀπὸ τὸ 1/5 ἕως καὶ τὸ 1/3 τῆς συνδρομῆς. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες ὑπῆρχαν δεκαπενθήμερα περιοδικὰ πού ἀποστέλλονταν μίᾳ φορὰ τὸν μῆνα, σὲ πακετάκι ἀνὰ δύο τεύχη, προκειμένου νὰ ἐξοικονομηθοῦν τὰ ταχυδρομικὰ τέλη. Οἱ τιμὲς διαβαθμίζονταν ἀναλόγως τῆς ἀπόστασης καὶ τοῦ μεταφορικοῦ μέσου, ὅπως καὶ τῆς εταιρείας ἢ τοῦ ὁργανισμοῦ πού ἐπιλέγονταν γιὰ τὴν μεταφορά. Ἀκόμη καὶ στὸ ἴδιο κράτος οἱ παράκτιες πόλεις ἀπολάμβαναν χα-

149

δρομῆς κατὰ τὸ ἡμισυ γιὰ τοὺς φοιτητὲς, 2 (30 Σεπτεμβρίου 1889) ἀρ. 39, σ. 12, βλ. καὶ Ο ΚΟΣΜΟΣ 2 (5 Δεκεμβρίου 1883) ἀρ. 1, σσ. 1-2.

208. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ 2 (Δεκέμβριος 1855) ἀρ. 12, σ. 951.

μηλότερες τιμές από αυτές της ένδοχώρας, όπως στην περίπτωση του περιοδικού ΑΙΠΙΝΑΙΑ: «Οί ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας θέλουν λαμβάνει ἀνεξόδως τὴν ἐφημερίδα ἐκ δὲ τῶν ἐκτὸς μόνοι οἱ κατοικοῦντες τὰ παράλια». Διαφωτιστική εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰσιδωρίδη Σκυλίσση γιὰ τὴν τιμὴ τῆς συνδρομῆς τοῦ περιοδικοῦ του, σὲ συνάρτησιν μὲ τὰ ταχυδρομικὰ ἔξοδα:

Εἰδοποιούμεν

Ὅτι ἡ ἐτησία συνδρομὴ πρὸς τὰ ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ εἶναι φράγκα 22· μεταβάλλεται δὲ κατὰ τόπους, ἔνεκα τῆς μεγάλης διαφορᾶς τῶν ταχυδρομικῶν τελῶν. Ἐνῶ ἐν Τουρκίᾳ, ὡς καὶ ἐν Αἰγύπτῳ εἶναι 1 λ. τουρκική, διὰ τοὺς ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου ὁμως τόπους τῆς Τουρκίας εἶναι φρ. 30· διὰ δὲ τὰς Παραδουναβίους Ἡγεμονίας, ἡ προσθήκη τοῦ ταχυδρομικοῦ τέλους ἀναβιβάζει τὴν ἐτησίαν συνδρομὴν ἀπὸ φλωρίων 2 εἰς φράγκα γαλ. 32· διὰ τὴν Ρωσσίαν εἰς φρ. 30· διὰ τὴν Αὐστρίαν καὶ Ἀγγλίαν εἰς φρ. 25, διὰ τὴν Ἑλλάδα εἰς φρ. 24. Περὶ τῶν Ἡγεμονιῶν ιδίως, ἐνομίσαμεν ὅτι ἡδυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν τὴν συνδρομὴν εἰς 2 μόνον φλωρία, στέλλοντες τὰ φυλλάδια ὡς ἐμπόρευμα, ἐπεὶ δὴ ἡ ὕλη τῶν ΜΥΡΙΩΝ ΟΣΩΝ δὲν εἶναι ὕλη ἐφημερίδος, ἀπαιτοῦσα τὴν ταχίστην διαβίβασιν. Ἀλλ' ἂν ἐπιθυμῶσι νὰ στέλλωμεν αὐτὰ διὰ τοῦ ταχυδρομείου, ὑποβάλλομεν εἰς τοὺς ἐκεῖ ὁμογενεῖς ὅτι τὸ ταχυδρομεῖον ἀπαιτεῖ δικαίωμα ἐνὸς σχεδὸν φράγκου δι' ἕκαστον φυλλάδιον.²⁰⁹

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιλογὴ π.χ. τοῦ αὐστριακοῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ τοῦ τουρκικοῦ ταχυδρομείου ὀδηγοῦσε σὲ διαφορετικὰς τελικὰς τιμὰς. Οἱ συνδρομητὲς τῆς ΠΑΝΔΩΡΑΣ ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Δακία καὶ ἔπαιρναν τὸ περιοδικὸ μέσω Κωνσταντινουπόλεως πλήρωναν 6 αὐστριακὰ τάλλαρα, ἐνῶ μέσω Τεργέστης τοὺς κόστιζε κάτι τι παραπάνω, δηλαδὴ 7 τάλλαρα. Οἱ «ἐν Αἰγύπτῳ» συνδρομητὲς, ἂν βρίσκονταν στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἐξυπηρετοῦνταν μὲ τὸ ἑλληνικὸ ταχυδρομεῖο, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων πόλεων «διὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ταχυδρομείου - posta europea».

Οἱ συνδρομητρίες τοῦ ἀθηναϊκοῦ περιοδικοῦ ΑΡΤΕΜΙΣ (1866) ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Ἑλλάδα πλήρωναν ἑξὶ δραχμὲς σὺν τὰ ταχυδρομικὰ τέλη. Ἄν κατοικοῦσαν στὴν Ἡπειρο, τὴν Θεσσαλία καὶ στὰ παράλια τῆς Τουρκίας καὶ προτιμοῦσαν τὸ αὐστριακὸ ταχυδρομεῖο πλήρωναν ἐννέα δραχμὲς, ἐνῶ στὰ μεσόγεια τῆς Τουρκίας, τὶς Σερβικὲς χώρες καὶ τὴν Ρωμανίαν χρεώνονταν δώδεκα δραχμὲς. Γιὰ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες, ὅσες δηλαδὴ κατοικοῦσαν «ἀλλαχοῦ», ἴσχυε ἡ τρέχουσα «ταχυδρομικὴ διατίμησις».

Τὸ ἀντίστοιχο τιμολόγιο στὴν ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ (1861) δίνει μιὰ τυπικὴ εἰκόνα τῆς ποικιλίας νομισμάτων, τιμῶν καὶ δρομολογίων:

Ἐν Ἀθήναις δρ. 16 * Ἐν ταῖς ἐπαρχίαις δρ. 18 * Διὰ τὰς Ἰονίους νήσους δίστηλα 3 * Διὰ τὴν Δακίαν, διὰ Κωνσταντινουπόλεως, τάληρα αὐστριακὰ 5 * διὰ δὲ Τεργέστης 6 * Διὰ τὴν Ρωσσίαν ρούβλια ἀργυρᾶ 8 * Διὰ τὴν Γαλλίαν, Ἀγγλίαν καὶ Ἰταλίαν φράγ. 19 * Διὰ τὴν Τουρκίαν εἰκοσάρια χρυσᾶ 4.

Οἱ ὅροι τῆς συνδρομῆς δημοσιεύονται στερεοτυπικὰ στὰ ἐξώφυλλα καὶ τὰ ἐσώφυλλα

209. ΜΥΡΙΑ ΟΣΑ 1 (Ἀπρίλιος 1868) ἀρ. 4, σ. 127.

τῶν τευχῶν καὶ ἐπαναλαμβάνονται στὰ διάφορα ἐπικοινωνιακὰ σημειώματα. Οἱ συνδρομητὲς στὴν Ἑλλάδα πληρώνουν πάντοτε σὲ δραχμὲς καὶ οἱ συνδρομητὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ, κατὰ κανόνα, εἴτε στὸ οἰκεῖο νόμισμα τῆς χώρας τους, εἴτε σὲ χρυσὰ φράγκα, ἀνεξαρτήτως τόπου κατοικίας. Στὶς ἐλάχιστες περιπτώσεις ποὺ κάποιος ἐκδότες ὀρίζει τὴν συνδρομὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ σὲ δραχμὲς, σύντομα τὸ μετανιώνουν, ὅπως ἡ ΙΑΤΡΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1857 «πρὸς ἄρσιν ἐτέρας ἀνωμαλίας κατὰ τὸ ἐξωτερικόν, πηγαζούσης ἐκ τῆς ἀστάτου ἀξίας τοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος» ἀλλάζει τὴν τιμὴ τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς τῶν ἐκτὸς «εἰς φράγκα δέκα ὀκτώ, ἀντὶ τῶν δραχμῶν εἴκοσιν».

Οἱ τρόποι πληρωμῆς μεταβάλλονται ἀνάλογα μὲ τὴν περίοδο, τὴν περιοχὴ καὶ τὶς προτιμήσεις τῶν διευθύνσεων τῶν περιοδικῶν. Ὁ κοινότερος παραμένει ἕως τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ ἐξόφληση διὰ μέσου τῶν ἀνταποκριτῶν, οἱ ὅποιοι ἦταν ἐξουσιοδοτημένοι νὰ ἐκτελοῦν τὴν εἴσπραξη. Συχνὲς εἶναι οἱ ὑπενθυμίσεις πρὸς τοὺς πελάτες νὰ προσέχουν τὴν γνησιότητα τῆς σφραγισμένης ἀπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ γραπτῆς ἀποδείξεως. Στὶς ἔδρες τῶν περιοδικῶν τὴν δουλειὰ αὐτὴν τὴν ἀναλαμβάναν οἱ ἐντεταλμένοι διανομεῖς, ποὺ λειτουργοῦσαν καὶ ὡς εἰσπράκτορες. Ἕνας τέτοιος «γενικὸς διανομεὺς» γιὰ ὅλα τὰ ζακυνθινὰ ἔντυπα ἦταν ὁ Νικ. Π. Παπαδάτος, ὁ ὅποιος ἀμειβόταν γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του μὲ τὸ 10% τῆς εἴσπραξης.²¹⁰ Βέβαια γιὰ τοὺς ντόπιους συνδρομητὲς ὑπῆρχε καὶ ἐναλλακτικὴ ὁδός, ἐφόσον τὰ γραφεῖα τῆς σύνταξης, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ τυπογραφεῖα ὅπου τυπωνόταν τὸ περιοδικό, κατὰ κανόνα στὸ κέντρο τῆς πόλης, λειτουργοῦσαν ὡς σημεῖα παραλαβῆς τῶν φρεσκοτυπωμένων ἢ τῶν παλαιότερων τευχῶν καὶ τῆς ἐξόφλησης λογαριασμῶν.

Γιὰ τοὺς πιὸ ἀπομακρυσμένους συνδρομητὲς συχνὰ ἐπιστρατεύονταν τὰ γνωστὰ οἰκογενειακὰ καὶ φιλικὰ δίκτυα, ὅπως τεκμαίρεται ἀπὸ τὶς στήλες τῆς ἀλληλογραφίας. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς σύντομες ἀπαντήσεις τῆς Διεύθυνσης ἀφοροῦν παρεμφερῆ ζητήματα: «χρήματα ἐλήφθησαν, τεύχη ἀπεστάλησαν» ἢ καὶ πιὸ ἀναλυτικές: πρὸς «κ. Π.Χ.Α. Βῶλον. Ἐλήφθησαν. Ἐνεγράψαμεν δὲ καὶ τὸν κ. Ν. Μ. πρὸς ὃν ἤρχισεν ἡ ἀποστολὴ τοῦ φύλλου. Σὰς εὐχαριστοῦμεν διὰ τὴν φιλικὴν ὑποστήριξιν. Τὰ δύο καλύμματα ἀνέλαβε νὰ σὰς ἀποστείλῃ ὁ ὑμέτερος κ. Ν.Α. δι' ἐπιβάτου, διότι ταχυδρομικῶς εἶνε φόβος νὰ θραυσθῶσι καὶ καταστῶσιν ἄχρηστα».²¹¹ Ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλοι τρόποι ἐμβάσματος τῆς συνδρομῆς ὅπως «διὰ γραμματοσήμου ἑλληνικοῦ, ἀγγλικοῦ, γαλλικοῦ, τουρκικοῦ κτλ.»²¹² ἢ «χαρτονομισμάτων παντὸς κράτους».²¹³ Ἐξαιρετικὰ εὐέλικτη στοὺς τρόπους πληρωμῆς ἀποδεικνύεται ἡ γυναικεία ΠΛΕΙΑΣ:

Αἱ συνδρομαὶ τοῦ περιοδικοῦ ἄρχονται ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου ἐκάστου ἔτους καὶ εἶναι ἐτήσiai προπληρωτέai. Ἀποστέλλονται δὲ ἐκ μὲν τοῦ Ἑσωτερικοῦ διὰ ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς, ἐκ δὲ τοῦ Ἐξωτερικοῦ ἐπίσης (mandat de poste) ὅπου ἐκδίδεται τοιαύτη δι' Ἀθήνας· ἄλλως δὲ εἰς τοκομερίδια τοῦ λαχειοφόρου δανείου τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς

210. ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ 2 (15 Μαρτίου 1894) ἀρ. 38, σ. 112.

211. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ (25 Ἰανουαρίου 1887) ἀρ. 526, σ. 4.

212. ΑΘΗΝΑΪΣ 3 (1 Ἰανουαρίου 1878) ἀρ. 1, σ. 1.

213. ΕΒΔΟΜΑΣ 3 (9 Φεβρουαρίου 1886) ἀρ. 102, σ. 61.

τῆς Ἑλλάδος ἢ εἰς γραμματόσημα γαλλικά, ἀγγλικά, γερμανικά, αὐστριακά, ρωμουνικά, ρωσικά (ἐξαιρουμένων τῶν ἐν τοῖς ἀνατολικοῖς ταχυδρομείοις εἰδικῶς κυκλοφορούντων) – ἢ εἰς χαρτονομίσματα ἐπὶ ἀσφαλείᾳ γαλλικά, ἀγγλικά, γερμανικά, αὐστριακά, ἰταλικά, ρωμουνικά, βουλγαρικά – ἢ εἰς συναλλάγματα ὄψεως (Cheques).²¹⁴

Ἡ εὐελιξία καὶ ἡ πρωτοτυπία δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ γυναικεῖα ὑπόθεση. Ὁ συριανὸς ἱατρὸς Ἰωάννης Φουστάνος, πέραν τῶν συνηθισμένων ἐπιταγῶν, γραμματοσήμων καὶ συναφῶν, ὑποδεικνύει στοὺς συναδέλφους του ἕναν ἀκόμη ἀπλούστερο τρόπο γιὰ νὰ τὸν ξοφλήσουν μὲ ζεστὸ χρήμα: «προσκολλῶντες ἐπὶ ἐπισκεπτηρίου των νόμισμα χρυσοῦν 5 φράγκων, ὅπερ εἶνε λεπτότατον, καὶ ἐσωκλείοντες τοῦτο ἐν ἐπιστολῇ ἐπὶ συστάσει». Τέλος, σὲ κάποια ἔντυπα, ποὺ κυρίως ἀπευθύνονται σὲ ὑπαλλήλους τοῦ κράτους, ὅπως ὁ ΑΠΟΜΑΧΟΣ, ἡ ἐξόφληση τῆς συνδρομῆς καθίσταται αὐτομάτως ὑποχρεωτική, ἀφοῦ ἡ πληρωμὴ γίνεται μέσω μηνιαίων κρατήσεων «ἐκ τῶν ἀποδοχῶν» τους.

Ἐνα εὐλογο ἐρώτημα ποὺ δημιουργεῖται, σχετίζεται μὲ τὴν σχεδὸν παράλογη, ἀλλὰ πάγια καὶ καθολικὴ ἀπαίτηση γιὰ προκαταβολὴ τῆς ἐτήσιας συνδρομῆς, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ πρώτου τεύχους. Ἡ ἀπαίτηση αὕτη φαντάζει ἐλαφρῶς παράδοξη, τὴν στιγμὴ ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ ἐκδότες ἀναγνωρίζουν, ἀκόμη καὶ μέσα στὰ ἴδια τὰ προγραμματικὰ κείμενά τους, ὅτι πολλοὶ προγενέστεροι συνάδελφοί τους ἔχουν ἀναγκαστεῖ νὰ διακόψουν τὴν ἔκδοση στὰ μέσα τοῦ πλοῦ ἢ ἀκόμη καὶ πολὺ νωρίτερα, στὴν ἀρχὴ τῆς διαδρομῆς. Αὕτη ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ ἐκδοτικοῦ περιβάλλοντος δὲν συμβαδίζει μὲ δηλώσεις τοῦ τύπου: «ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ὁ Ἰλισσὸς δέχεται συνδρομητὰς ὀλιγώτερον τοῦ ἐνὸς ἔτους».

Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ οἱ πραγματιστὲς ἐκδότες, ποὺ ἔχουν ἐξ ἀρχῆς πιὸ συγκρατημένες φιλοδοξίες, ὅπως ὁ φοιτητὴς τῆς Νομικῆς, Χρήστος Χ. Δημόπουλος, ποὺ τὸ 1891 ὀρίζει τὴν συνδρομὴ τῆς ΑΤΤΙΚΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΣ ὄχι ἐτήσια ἀλλὰ ἐξαμηνιαία ἔχοντας προφανῶς τὴν συναίσθηση ὅτι ὁ βίος τῆς ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπισηφαλῆς. Ὁ διάχυτος καὶ ἀνείπωτος φόβος ποὺ τὸν διακατεῖχε ἐκφράζεται ξεκάθαρα μόνο στὸ ἀποχαιρετιστήριό σημεῖμά του, ἔξι μῆνες ἀργότερα.

Ὅπως-ὅπως τὰ συμμαζεῦει ὁ ΕΛΙΚΩΝ τῆς Κωνσταντινούπολης συμπιέζοντας ὁκτὼ τεύχη σὲ ἕνα, προκειμένου νὰ διασωθοῦν τὰ προσχήματα καὶ ὁ ἐκδότης νὰ παραδώσει 24 τεύχη στοὺς συνδρομητὰς ποὺ τὰ εἶχαν προπληρώσει. Ἀπολογούμενος, ἀναγνωρίζει τὴν κατάχρηση καὶ ἐλπίζει ὅτι σὲ τυχὸν μελλοντικὴ ἐπανάληψη οἱ ἀξιότιμοι συνδρομητὰς του δὲν θὰ ἀναγκάζουν τοὺς εἰσπράκτορες νὰ τοὺς ἐπισκέπτονται «εἰκοσάκις καὶ τριακοντάκις δι' εὐτελές τι ποσόν».

Ἄλλοι ἐκδότες ἐπιλέγουν διαφορετικοὺς τρόπους τακτοποίησης τῶν ἐκκρεμοτήτων. Σὲ περιπτώσεις ἀπότομης διακοπῆς, οἱ συνδρομὲς ποὺ ἔχουν προπληρωθεῖ ἄλλοτε μεταβιβάζονται σὲ φίλα ἔντυπα ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἀναλαμβάνουν νὰ ξοφλήσουν τὰ χρωστούμενα τεύχη καὶ ἄλλοτε, πολὺ σπανιότερα, ἐπιστρέφονται στοὺς δικαιούχους. Ἡ τακτικὴ τῆς μεταφορᾶς ἢ ἀπορρόφησης εἴτε ἀπὸ ἕνα συναφὲς ἢ καὶ ἀπὸ ἕνα ἐντελῶς ἄσχετο περιοδικὸ εἶναι καὶ ἡ συνηθέστερη, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν συμφωνία ἀνάμεσα στὴν εἰκονογραφημένη ΑΤΤΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ τοῦ Χ.Χ.

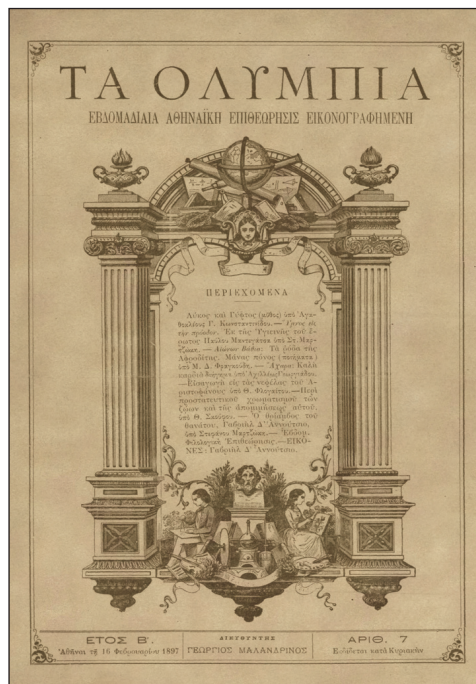
214. ΠΛΕΙΑΣ 2 (1900) ἀρ. 7, ἐσώφυλλο.

215. ΑΤΤΙΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ 1 (15 Σεπτεμβρίου 1891) ἀρ. 12, σ. 96· πρβ. ΕΒΔΟΜΑΣ 8 (5 Ὀκτωβρίου 1891) ἀρ. 33, σ. 11 καὶ (26 Ὀκτωβρίου 1891) ἀρ. 36, σ. 12.

Δημόπουλου καὶ τὴν ΕΒΔΟΜΑΔΑ τοῦ Ι.Μ. Δαμβέργη, ὅταν ἡ πρώτη ἀνήγγειλε «μετὰ λύπης» ὅτι ἀναγκάζοταν νὰ διακόψει τὴν «περαιτέρω μετὰ τῶν φίλων πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν» καὶ ἡ δεύτερη ὅτι θὰ ἐκπλήρωνε εἰς τὸ ἀκέραιο τὶς ἐκκρεμότητες ποὺ δημιουργοῦσε ἡ διακοπή, σὲ ὅσους συνδρομητὲς τὸ ἐπιθυμοῦσαν.²¹⁵

Παρόμοιες συμφωνίες κάνουν ἡ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ὅταν ἀναγγέλλει ὅτι θὰ ἀποστέλλεται «καὶ εἰς τοὺς συνδρομητὰς τῆς ΡΟΔΟΔΑΚΤΥΛΟΥ ΗΟΥΣ, συγχωνευθείσης ἤδη μετὰ τοῦ ἡμετέρου περιοδικοῦ», ἀλλὰ καὶ τὸ ΑΘΗΝΑΙΟΝ, ποὺ ἀσμένως ὑποδέχεται τοὺς ἐκ τῆς ΑΥΡΑΣ προσελθόντες συνδρομητὲς καὶ τοὺς ὑπόσχεται τὴν «ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν πάσης ὑποχρέωσης». Ὁ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟΣ ΑΣΤΗΡ, ἐξάλλου, ποὺ κληρονόμησε τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ΣΕΡΑΠΕΙΟΥ, φρόντισε νὰ μὴν τοὺς στερήσει τὸ μυθιστόρημα ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαβάζουν καὶ συνέχισε τὴν μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος ποὺ εἶχε μείνει ἡμιτελές, ὅταν ἔπαυσε τὸ ΣΕΡΑΠΕΙΟΝ.²¹⁶ Τέτοιου εἶδους πρακτικὲς δὲν ἀφοροῦν μόνο δευτεροκλασάτα καὶ βραχύβια ἔντυπα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ πιὸ ἐδραιωμένα περιοδικά, ποὺ ἐπίσης καταφεύγουν σὲ παρόμοιες τακτικές. Ὅταν ἡ ΕΣΤΙΑ φτάνει στὸ τέλος τῆς διαδρομῆς της, «κατόπιν συμφωνίας», ὅσοι συνδρομητὲς της εἶχαν προπληρώσει τὴν ἐτήσια συνδρομὴ θὰ συνέχιζαν νὰ λαμβάνουν ἀντ' αὐτῆς ΤΑ ΟΛΥΜΠΙΑ.

Χρήματα ἀπὸ καταβληθεῖσες συνδρομὲς δύσκολα ἐπιστρέφονται, προφανῶς ἐπεὶ δὲν ὑπάρχουν, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔλλειμμα ἦταν ἡ αἰτία ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἀναστολή. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ΣΥΜΠΙΑΝ. Σὲ μιὰ ἀξιοπρεπῆ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπευθύνει «Τοῖς κκ. συνδρομηταῖς», ἡ διεύθυνση ἀναγγέλλει ὅτι «ἀναγκάζεται ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ διακόψῃ τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ, ἐτοίμη εἰς πρώτην εὐκαιρίαν σθεναρώτερα νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτήν». Ἐπεὶ, ὅμως, προβλέπει ὅτι ἡ στιγμή τῆς ἀνάκαμψης μᾶλλον θὰ ἀργήσει, καλεῖ τοὺς προπληρώσαντες κατοίκους τῆς Ἑρμούπολης νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Γρηγορίου Κανέλλου καὶ νὰ εἰσπράξουν «αὐτοστιγμὴ τὴν περιπλέον δοθεῖσαν ἑξαμηνίαν» καὶ τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ στὴν ὁδὸ Μουσῶν 2 γιὰ τὴν ἀνάλογη ἐπιστροφή.²¹⁷ Παρόμοιες συμπεριφορὲς εἶναι μᾶλλον σπάνιες καὶ τότε ἀλλὰ καὶ ἀργότερα. Στὰ νεότερα χρόνια ξεχωρίζω ἐκείνη τοῦ περιοδικοῦ Ἀντί ποὺ ὕστερα ἀπὸ τριάντα τέσσερα συναπτά ἔτη ἔκδοσης ἀποχαιρέτησε τοὺς ἀναγνώστες του μὲ ἐκεῖνο τὸ ἀξέχαστο ἐξώφυλλο ΑΝΤΙ - ΑΝΤΙΟ. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ τεῦχος ξεκαθαρίζονταν καὶ τὰ περὶ τῶν ὀφειλῶν, μὲ ὁλοσέλιδη ἀνακοίνωση ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν ἐκδότη Χρῆστο Γ. Παπουτσάκη: «Οἱ καλοὶ φίλοι κάνουν καλοὺς λογαριασμοὺς» καὶ ὅπου ἐνημέρωνε ὅλους ὅσοι εἶχαν

426

216. ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟΣ ΑΣΤΗΡ 1 (1886) ἀρ. 2, σ. 27.

217. ΣΥΜΠΙΑΝ 1 (5 Νοεμβρίου 1879) ἀρ. 12, σσ. 183-184.

σπεύσει νὰ ἀνανεώσουν τὴν συνδρομὴ τους μὲ ποιοὺς τρόπους θὰ μπορούσαν νὰ ἀποζημιωθοῦν.²¹⁸

Ἦδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1860, συναντοῦμε ὁλοένα καὶ συχνότερα τὴν ἀναγραφὴ τῆς ξεχωριστῆς τιμῆς τοῦ κάθε τεύχους, στοιχείο ποὺ ὑποδεικνύει καὶ τὴν ἐξάπλωση τῆς μεμονωμένης διάθεσής τους. Ἡ νέα τακτικὴ προφανῶς ἀνταποκρίνεται στὶς ζητήσεις καὶ τὶς ἀνάγκες ἐνὸς περιστασιακοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ποὺ δὲν θέλει οὔτε ἴσως μπορεῖ νὰ δεσμευτεῖ μακροπρόθεσμα μὲ ἓνα συγκεκριμένο ἔντυπο. Στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα καὶ κυρίως στὶς ἑδρες τῶν περιοδικῶν, ἐπαγγελματίες διανομεῖς ἔφερναν τὸ τελευταῖο τεῦχος στὴν οἰκία ἢ στὸν χώρο ἐργασίας τῶν συνδρομητῶν καὶ συνδρομητριῶν εἰσπράττοντας ἐπὶ τόπου καὶ τὸ ἀντίτιμό του. Αὐτοὶ οἱ ἐπαγγελματίες διανομεῖς, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀνταποκριτές, συχνὰ παραμένουν ἀνώνυμοι ἐκτελώντας αὐτὴν τὴν κυριολεκτικὰ δουλειὰ τοῦ ποδαριοῦ εἴτε ἀποκλειστικὰ γιὰ ἓνα εἴτε γιὰ περισσότερα περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες ταυτοχρόνως.

Στὶς ἐορτὲς τῆς Πρωτοχρονιάς καὶ τοῦ Πάσχα γνωρίζουμε ὅτι διένειμαν στοὺς πελάτες τους μονόφυλλα μὲ τὶς ἔμμετρες εὐχές τους, ζητώντας καὶ τὸ ἀνάλογο φιλοδώρημα, μιὰ πρακτικὴ ποὺ ἦταν κοινὴ καὶ σὲ ἄλλους κλάδους ἐπαγγελματιῶν. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ στιχουργήματα ποὺ οἱ διανομεῖς ἀνέθεταν τὴν σύνθεσή τους σὲ παρεπιδημοῦντες στιχουργούς, ἀναδημοσιεύονταν στὰ περιοδικὰ γιὰ χάρη τῶν ἐκτὸς τῆς πόλεως συνδρομητῶν. Ὁ διανομέας τοῦ ἱατρικοῦ ΓΑΛΗΝΟΥ τὸ 1882 μοίραζε τὶς εὐχές του σὲ μονόφυλλο:

Ἴδου καὶ πάλιν φέρω καλοὶ συνδρομηταὶ μου
τὸ σύγγραμμα ποὺ γράφει μόνο γιὰ ἱατρικὴ·
αὐτὸ δὲν ἐξετάζει οὐδὲ πνοὰς ἀνέμου
οὐδὲ ἀναμινγνύεται εἰς τὴν πολιτικὴ.
Δι' ἱατροὺς καὶ μόνον ἐπλάσθη νὰ σπουδάζουν
καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόζουν ὅπ' ἀσθενεῖς τοὺς κράζουν.
Εἰς τοῦτον τὸν αἰῶνα π' ὁ κόσμος μετεβλήθη
ὀφείλ' ἢ ἐπιστήμη αὐτὴ νὰ γρηγορῇ·
φεῦ! ἴδατε πῶς πάντες παρήλλαξαν τὰ ἦθη
ὁ νοῦς μου φρίττει ἤδη, θαυμάζει κι' ἀπορεῖ.
Τὰ λέγω καὶ λυποῦμαι ποῦ φθίν' ἡ ἀνθρωπότης
διότι συγκινοῦμαι ἀγῶ ὡς πατριώτης.
Μπομπότα τοῦ Ὀλύμπου πῶς ἔτρωγαν ἐκεῖνοι;
ψωμί, τυρί, ἀλάτι, καὶ ἄδολο κρασί;
δὲν ἤξευρον ἐν τούτοις τὸ τί ἐστὶν ὁδύνη
γιατ' ἦσαν ζυμωμένοι μὲ φρόνημα πολὺ.
Ἄν ἔζων οἱ πατέρες ὁλόκληρον αἰῶνα
ἐτήρουν τῆς διαίτης πληρέστατον κανόνα.
ᾧ! εἴθε εἰς τὸ μέλλον νὰ λάμψ' ἡ σωφροσύνη
τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων μεγάλο νὰ γενῇ·
νὰ παύσ' ἡ δυσφημία διὰ τὴν ρωμιοσύνη

218. Ἀντὶ 35 (11 Ἀπριλίου 2008) ἀρ. 919, σ. 6.

ἥτις παντοῦ κατέστη αὐτόχρομα κοινή.
 Αὐτᾶχα [sic] νὰ σᾶς εἴπω τὸ ἤδη νέον ἔτος
 ὅπως συνεισθῶμεν πάντες ἀνεξαιρέτως.

Ὁ γέρων διανομεὺς τοῦ τεκτονικοῦ περιοδικοῦ ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ, ἐπίσης, εὐχεται στοὺς συνδρομητὲς γιὰ τὸ νέον ἔτος 1888:

Εἶθε καλὸν καὶ εὐτυχὲς νὰ ἀποβῇ τὸ ἔτος
 εἰς τοὺς μεγάλους καὶ μικροὺς πάντας ἀνεξαιρέτως
 ὅσοι τῆς ἀνθρωπότητος ζητοῦν τὴν εὐτυχίαν,
 ἀγάπην καὶ ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερίαν.
 Τὰ ἔτη μὲ ἐβάρυναν, τὸ σῶμα μ' ἐκυρτώθη,
 ἀλλ' ἡ καρδιά μ' ἀνοικτή, καὶ εὐγενεῖς οἱ πόθοι,
 οἵτινες μὲ κατέχουσιν ὑπὲρ ὕμῶν νὰ τρέχω
 καὶ ὅλην μου τὴν μέριμναν στὸ ἔργον σας νὰ ἔχω.
 Ἄν ἐν ἀπὸ τὰ ἔργα σας εἶν' ἡ φιланθρωπία,
 ἃς μὴ κλεισθῇ καὶ εἰς ἐμὲ πᾶς' ἀδελφοῦ καρδιά.

ΕΤΗ ΠΟΛΛΑ

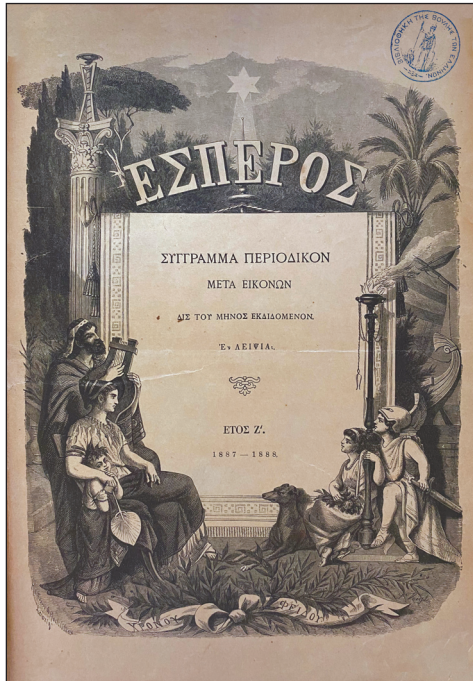
Οἱ διανομεῖς, εἴτε ὡς ὑπάλληλοι τῶν περιοδικῶν εἴτε ὡς ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, χρησιμοποιοῦνταν ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1830. Καθὼς ἡ ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολιτικὲς διώξεις καὶ λογοκριτικὲς πρακτικὲς, οἱ διανομεῖς ἐκόντες ἄκοντες ἐμπλέκονταν στὶς κατασχέσεις τῶν ἐντύπων, ὅπως ὁ Ζ. Κωνσταντίνου, διανομέας τοῦ περιοδικοῦ *Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΑΛΠΙΓΞ Ἡ ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ*. Ἐνδεκα ὅλα κι ὅλα τεύχη κουβαλοῦσε ὁ φουκαρὰς διανομέας γιὰ νὰ τὰ μοιράσει σὲ συνδρομητὲς ὅταν τὸν πλησίασε ὁ δημόσιος κατήγορος Π.Ζ. Τζαγκαρόλας καὶ τὸν «ἐξεγύμνωσε ἀπὸ ὅσα φυλλάδια εἶχε μαζῇ του, [καί] τὸν ἀρμάτωσε μὲ τὸ παραπόδας γραμματίον (Τουρκιστὶ δεσχερέ)». ²¹⁹

Τοπικοὶ διανομεῖς συνεχίζουν νὰ ἐργάζονται στὶς μεγάλες πόλεις ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Πρακτορείου τῶν Ἐφημερίδων τὸ 1877, ὁπότε ὀρισμένα περιοδικὰ ἀρχίζουν πλέον νὰ πωλοῦνται στοὺς δρόμους ἀπὸ τοὺς ἐφημεριδοπῶλες, ²²⁰ ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπιλεγμένα βιβλιοπωλεῖα καὶ ἄλλα καταστήματα, ὅπως καὶ στὰ λιγοστὰ περίπτερα τῆς πρωτεύουσας. Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1876 ἡ τιμὴ τοῦ τεύχους σημειώνεται σὲ περίοπτη θέση στὴν ΕΣΤΙΑ, ποὺ ἀνοίγει τὸν δρόμο καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα περιοδικὰ.

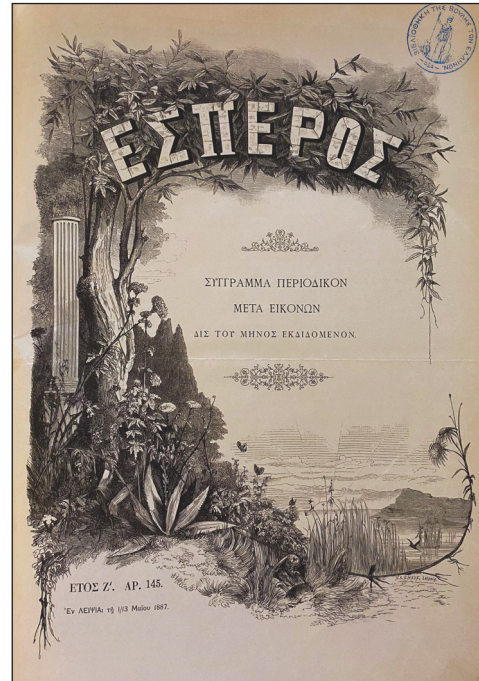
Ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς γνωρίζουμε ὅτι περιοδικὰ πωλοῦνταν στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ βιβλιοπωλεῖα Α. Δεπάστα, Γεράρδου, Σ. Ἀντωνιάδη, Ἀδελφῶν Νοτάρη, Γ.Ι. Σεϊτανίδου, Rumèbe καὶ Συμεῶνος Ἀνδρεάδη· στὴν Σμύρνη στὰ καταστήματα Θεολόγου Δημητριάδη, Δεσίπρη καὶ Σας (Librairie Internationale), Ν. Δαμιανοῦ καὶ

219. «Ὁ Γιανιτζαρισμός», βλ. *Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΑΛΠΙΓΞ Ἡ ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ* 1 (15 Ἰουλίου 1840) ἀρ. 5-6, σ. 90. Τὸ κείμενο τοῦ γραμματίου: «Ἐλαβα παρὰ τοῦ διανομέως Ζ. Κωνσταντίνου φυλλάδια ἔνδεκα τῆς Ἑλληνικῆς Σάλπιγγος τὰ ὅποια κατέσχεσα. Ἀθῆναι τὴν 7 Μαΐου 1840».

220. *ΕΚΛΕΚΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ* – Τὸ φύλλον πωλεῖται εἰς τὰς ὁδοὺς ἀπὸ τῆς Κυριακῆς μέχρι τῆς Τετάρτης.

204

204

Ίωσήφ Μάγνητος· στὸν Τσεσμέ στὸ κατάστημα τοῦ Κωνσταντίνου Δ. Πετρίδη· στὸ Βουκουρέστι στὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Μιχαήλ Δημητρίου· στὴν Βραΐλα στὸ βιβλιοπωλεῖο Δ. Χαλικοῦ· στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ κατάστημα Μ. Γκιών· στὸ Γαλάτσι στὸ βιβλιοπωλεῖο Μαρίνου Γιαννίκα καὶ στοῦ Π. Χριστοδοῦλου· στὴν Ὁδησσὸ στὸ κατάστημα τοῦ Π. Περάκη· στὴν Ἀλεξάνδρεια στὸ ἐλληνικὸ βιβλιοπωλεῖο «Ὁ Φοῖνιξ» τοῦ Σ. Βασιλειάδη καὶ στὸ κατάστημα τοῦ βιβλιοπώλη Ἀριστομένη Συνοδινού· στὸν Πειραιᾶ στὰ βιβλιοπωλεῖα Α. Δούκα καὶ Ἀντωνίου Γελαντάλη καὶ Σας, στὸ βιβλιοχαρτοπωλεῖο Μάξ Χούλιτα καθὼς καὶ στὸ χαρτοπωλεῖο τῶν Β. Κόκκοτα καὶ Ι. Ναθαναήλ· στὴν Πάτρα στὸν βιβλιοπώλη Α. Κανελόπουλο, στὸ τυπογραφεῖο & βιβλιοπωλεῖο Δημ. Π. Μητροπούλου στὴν ὁδὸ Μαιζώνος ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια, στὴν ὁδὸ Κορίνθου στὸ χαρτοπωλεῖο «Ὁ Φάρος», στὸ κατάστημα τοῦ κ. Χρ. Βαριαντζᾶ καὶ στὸ βιβλιοπωλεῖο τῶν Ἀδελφῶν Ἀνδρούτσου· στὸ Ναύπλιο στὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ κ. Σ. Σοφοῦ· στὸ Γύθειο στὸ κατάστημα τοῦ Γ. Λιαράκου· στὸν Πύργο στοὺς βιβλιοπῶλες Ἀδελφοὶ Τερζόπουλοι· στὸ Ἀργοστόλι στὸ βιβλιοπωλεῖο ἢ «Ἀθηνᾶ», Ν. Πολάνη καὶ στὸ κατάστημα τοῦ Ν. Νικολάτου· στὴν Ἰθάκη στὸν κ. Γαβρ. Ἀρσένη· στὴν Ζάκυνθο στὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ κ. Σ. Μπαχώμη· στὴν Κέρκυρα στὸ βιβλιοπωλεῖο Ἰωσήφ Ναχαμούλη καὶ στοῦ κ. Ν. Ἰωαννίδη· στὸ Ἀγρίνιο στὸ βιβλιοπωλεῖο Δ. Παπαλάμπρου· στὰ Ἰωάννινα στὸ βιβλιοπωλεῖο Μακαριάδη καὶ Χαρισιάδη· στὸν Βόλο στοῦ κ. Κ. Παρασκευοπούλου· στὴν Θεσσαλονίκη στὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Στέφανου Θάνου, στὸ βιβλιοπωλεῖο Βικοπούλου καὶ Ἀντωνιάδου καὶ στοῦ Ν. Χριστομάνου· στὴν Ἑρμούπολη στὸ κατάστημα τοῦ βιβλιοπώλη κ. Ἐμμ. Βεκιαρέλη, στὸ βιβλιοπωλεῖο Γρηγορίου Κανέλλου, στοῦ κ. Γ. Μέμου καὶ στὸ κατάστημα τοῦ Βασιλείου Συνοδινού· στὴν Χίο στὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Β. Ἀθανασιάδη· στὴν Μυτιλήνη στὸ καπνοπωλεῖο «Ἡ Συνάντησις» τοῦ κ. Μαριγλῆ· στὴν Σάμο, στὸ Βαθὺ στὸ βιβλιοχαρτοπωλεῖο «Αἱ Μικραὶ Ἀθῆναι» τοῦ Σ. Αἰγινήτου· στὸ Ρέθυμνο στὸ βιβλιοπωλεῖο Γρηγορίου Σιγανοῦ καὶ στὸ βιβλιοπωλεῖο Ἀνδρ. Ζαχαρίου· στὰ Χανιά στοῦ βιβλιοπώλη κ. Ἀρ. Κριάρη.

Τέλος, στην Αθήνα στα δύο κιόσκια τῶν πλατειῶν Συντάγματος καὶ Ὁμονοίας, στὸ Πρακτορεῖον τῶν Ἐφημερίδων παρὰ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, στὰ βιβλιοπωλεῖα Α. Πουλῆ «παρὰ τῇ Καπνικαρέᾳ», Νάκη, Ξενάκη, Α. Τροχαλάκη, Γ. Δ. Φέξη στὴν ὁδὸ Αἰόλου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν οἰκία Μελά, Κατσουροπούλου, Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Ἑμμανουὴλ Γεωργίου, Ἀντωνιάδου, Βίλμπεργκ, «Ἑστίας», Νοτάρη στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ, Κασδόνη, Κορτέση, Πολιτάκη, Σαλίβερου στὴν ὁδὸ Σταδίου 38 καὶ Γαλανοῦ στὴν Σταδίου 37, στοῦ Καρόλου Μπέκ καὶ στὰ χαρτοπωλεῖα Ζυγαλάκη στὴν ὁδὸ Αἰόλου 21, Κοκότα στὰ Χαυτεῖα, Ἀδ. Στάη, Ν. Βλαχούτση καὶ Ἀλ. Ξακουστή, Ρήγα Ποφάντη, πλησίον τοῦ Ἀρσακείου, στὰ καπνοπωλεῖα Ἀριστ. Φραγγοπούλου παρὰ τὸ Ἀναβρυτήριο, Γερακάρη ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Βουλευτήριο καὶ Α. Σταματοπούλου στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ 86, παραπλεύρως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἀλλὰ καὶ «παρὰ τοῖς ἐφημεριδοπώλαις τῶν ὁδῶν».

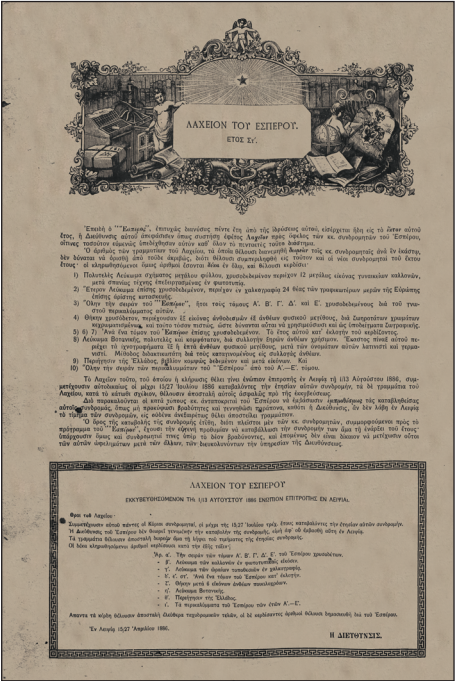
Ἡ πώληση ἀπὸ τοὺς ἐφημεριδοπῶλες, μὲ ποσοστὰ ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τευχῶν, ἀκολουθοῦσε τοὺς ἀνταγωνιστικούς νόμους τῆς ἀγορᾶς. Ἡ προνομιακὴ μεταχείριση καὶ ἡ προώθηση ἢ ἀγνόηση ἑνὸς περιοδικοῦ ἀπὸ τὰ «παιδιά», καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Πρακτορείου, δὲν ἦταν ἄγνωστη τακτικὴ. Ὁ τελευταῖος διευθυντὴς τῆς ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗΣ ΕΣΤΙΑΣ, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, ὅταν διαπίστωσε τὴν πλημμελὴ διακίνηση τοῦ περιοδικοῦ ποὺ πρόσφατα εἶχε ἀναλάβει, ἀποφάσισε νὰ καταργήσῃ τὴν «λαϊκὴ ἔκδοση», αὐτὴ δηλαδὴ ποὺ πωλοῦνταν στοὺς δρόμους, καὶ νὰ περιοριστεῖ στὴν κανονικὴ ἔκδοση ποὺ προοριζόταν μόνο γιὰ τὸ συνδρομητικὸ κοινό.²²¹ Ἡ «λαϊκὴ ἔκδοση» ποὺ ἀναφέρει ὁ Ξενόπουλος ὑποδηλώνει μιὰ πρακτικὴ ποὺ τὴν ἐφάρμοζαν καὶ κάποια ἄλλα περιοδικά, δηλαδὴ, δύο ξεχωριστὰ τραβήγματα, μιὰ ἐπὶ «κοινοῦ χάρτου» καὶ μιὰ ἐπὶ «ἐκλεκτοῦ χάρτου» μὲ τὴν ἀνάλογη διαφοροποίηση στὴν τιμὴ. Τὸ ΑΤΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ π.χ. πωλεῖ τὰ πρῶτα πρὸς 20 λεπτὰ ἐνῶ τὰ δευτέρα πρὸς 30, τιμὴ ποὺ αὐξάνεται μέχρι καὶ τὰ 60 λεπτὰ γιὰ τὰ πολυσέλιδα χριστουγεννιάτικα καὶ πασχαλινὰ τεύχη. Ἡ φθηνότερη ἐκδοχὴ, ἐπὶ «εὐωνοτέρου χάρτου», προοριζόταν κυρίως γιὰ τὴν πώληση τῶν μεμονωμένων τευχῶν, «εἰς τὰς ὁδοὺς», ἐνῶ οἱ συνδρομητές, οὕτως ἢ ἄλλως, ἐλάμβαναν τὴν πολυτελέστερη ἐκδοχὴ ποὺ σὲ μερικὰ περιοδικὰ φέρει τὴν ἔνδειξη Α' ἔκδοση. Τὰ μεμονωμένα τεύχη ἦταν κατὰ κανόνα «τετυπωμένα εἰς χάρτην κατωτέρας ποιότητος», ὅπως πληροφοροῦσε τοὺς ἀγοραστές του ὁ Στέφανος Παρασκευόπουλος, ἐκδότης τοῦ οἰκογενειακοῦ περιοδικοῦ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ.²²²

Στὸ ἴδιο ἀκριβῶς πνεῦμα κινεῖται ὁ ΠΑΡΘΕΝΩΝ ποὺ ξεκαθαρίζει τὰ πράγματα καὶ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ παρεξηγήσεις: «Τὰ δὲ εἰς τοὺς κκ. συνδρομητὰς διανεμηθησόμενα φύλλα θέλουσι ἐκτυποῦσθαι ἐπὶ χάρτου καλλίστου καὶ κατὰ πολὺ ἀνωτέρου ἐκείνου ἐφ' οὗ θέλουσιν ἐκτυποῦσθαι τὰ ἀνὰ τὰς ὁδοὺς πωλούμενα».²²³ Μιὰ κάπως διαφορετικὴ τακτικὴ ἀκολουθοῦν τὰ ΕΡΓΟΧΕΙΡΑ, «περιοδικὸν ἀπαραίτητον διὰ τὰς οἰκογενείας καὶ τὰ παρθεναγωγεῖα». Διαθέτει τὰ ἐβδομαδιαῖα «ἀπλά», δηλαδὴ τὰ «μονά», τεύχη μόνο γιὰ πώληση στοὺς δρόμους, ἐνῶ τὰ «διπλά» δεκατετραήμερα καὶ «ἐπὶ καλλιτέρου χάρτου» προορίζονται ἀποκλειστικὰ γιὰ τοὺς

221. Γρ. Ξενόπουλος, *Ἡ ζωή μου σὰν μυθιστόρημα*, ὁ.π., σ. 352.

222. ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ 1 (1 Σεπτεμβρίου 1880) ἀρ. 1, σ. 16.

223. ΠΑΡΘΕΝΩΝ Περ. Β', 1 (17 Σεπτεμβρίου 1878) ἀρ. 1, σ. 8, πρβ. καὶ τὴν ἀπάντησιν σὲ «ἀπαίτησιν πολλῶν», ΕΒΔΟΜΑΣ 3 (12 Ὀκτωβρίου 1886) ἀρ. 137, σ. 477.

συνδρομητες. Υποθέτω ότι η εξοικονόμηση των ταχυδρομικών τελών είναι ο κύριος λόγος για αυτήν την έκδοτική πρακτική.

‘Ο ανταγωνισμός για την ἄγρα νέων συνδρομῶν ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν ὑπαρχουσῶν ὁδηγεῖ τοὺς ἐκδότες στὴν προσφορά δώρων. Ἡ εὐρηματικότητα περὶ τοῦ τί θὰ εἴλκευε τοὺς μελλοντικούς ἀγοραστές εἶχε ἤδη δοκιμαστεῖ στοὺς ἀνταποκριτές. Φυσικὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι λίγο ἕως πολὺ προκαθορισμένα ἀλλὰ ὑπάρχει πάντα χώρος καὶ τρόπος γιὰ καινοτομίες. Ἴσως τὸ κοινότερο καὶ ταυτόχρονα πιὸ ἀνέξοδο δῶρο γιὰ νὰ προσελκύσεις ἕναν νέο ἀγοραστή εἶναι νὰ τοῦ προσφέρεις παλαιότερα δείγματα τοῦ πρὸς πώληση προϊόντος. Τόμοι ποὺ ἔχουν ἤδη βιβλιοδετηθεῖ καὶ στοιβαχτεῖ στὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ φαίνεται πὼς εἶναι στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς προσφορᾶς. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη

μενη γραμμή ἔχουμε τὴν προσφορά βιβλίων, ἡμερολογίων, λευκωμάτων κ.ἄ., ποὺ ἄλλοτε εἶναι παραρτήματα τοῦ ἴδιου τοῦ περιοδικοῦ καὶ ἄλλοτε προέρχονται ἀπὸ κάποιον στενὸ του συνεργάτη, ὅλα αὐτὰ ποὺ σήμερα θὰ λέγαμε ὅτι ἀνήκουν στὸ στὸκ τοῦ περιοδικοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα δὲν ὑπῆρχε καὶ τεράστια ζήτηση τῶν συναφῶν ἐκδόσεων ποὺ σίγουρα δὲν ἐνέπιπταν στὴν κατηγορία τῶν εὐπωλήτων.

Ἡ ΕΥΤΕΡΙΠΗ, στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, δίνει «δωρεὰν ὁλόκληρον τὸ ὠραῖον μυθιστόρημα Ὁ δημοδιδάσκαλος» καὶ ταυτόχρονα ἔναντι μικροῦ ἐπιπλέον τιμήματος προσφέρει στὸν κάθε συνδρομητὴ της, σχεδὸν μὲ τὴν ὁκά, τοὺς δικούς της προηγούμενους «πέντε τόμους ἤτοι φύλλα τυπογραφικὰ 74». Εἶχε προηγηθεῖ ὁ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΗΜΟΣ τοῦ Νικολάου Ἀργυριάδη ποὺ τὸ 1848 χαρίζει στοὺς προπληρώνοντας τὴν ἐτήσια συνδρομὴ τους «τὰ εἰς τὸν Ὅμηρον Προλεγόμενα τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ», ὅπως εἶχαν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Δ. Ἀργυριάδη τὸ 1842. Προφανῶς ὁ Παπατρέχας ἔπρεπε νὰ περιμένει μία ἀκόμη δεκαετία πρὶν ὀνομαστεῖ ἔτσι καὶ δημοσιευτεῖ σὲ συνέχειες, ἀπὸ τὸν Μ. Καλοποθάκη στὸ περιοδικό του Ο ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ.

Τὴν σατιρική ἐκδοχὴ τῆς προσφορᾶς βιβλίων ὡς δώρων τὴν συναντοῦμε σὲ ἕνα ἔντυπο *τρολ*, ὅπου σατιρίζονται οἱ συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ ἀνταγωνιστικὸ πεδίο τῆς ἐξασφάλισης νέων συνδρομητῶν. Ἡ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΤΡΙΩΝ, λοιπόν, διαφημίζει ὅτι:

Εἰς τὰς συνδρομητρίδας τὰς ἐγγραφομένας ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1889 δίδεται δωρεὰν ἓν σῶμα τῆς *Παπίσης Ἰωάννας* (τοῦ κ. Ε. Ροΐδου) (διὰ τὰς ὅποσους γραμματισμένας) καὶ ὁ *Ἐρωτόκριτος* (διὰ τὰς μᾶλλον ἀγραμμάτους). Εἰς δὲ τὰς προπληρωνούσας τὴν συνδρομὴν δίδεται ἀκόμη καὶ ἡ *Νανὰ* τοῦ Ζολᾶ [μετάφρασις Ι. Καμπούρογλου] (διὰ τὰς ὅποσους γραμματισμένας) καὶ ὁ *Ναστραδὶν Χότζας* (διὰ τὰς μᾶλλον ἀγραμμάτους). ΤΕΛΟΣ εἰς τὴν ἐγγράφουσαν πέντε συνδρομητὰς δίδονται *τὰ ἀπόκρυφα*

τῶν Παρισίων, Τὰ παράπονα τῶν κοριτσιῶνε, καὶ ἐν εἰσιτήριον δωρεὰν δι' ὅλην τὴν σειρὰν τῶν παραστάσεων τοῦ ἑλλην. θεάτρου!!!

Τὰ δῶρα ὅμως δὲν περιορίζονταν σὲ μιὰ ἅπαξ τοῦ ἔτους προσφορὰ κατὰ ἐγγραφή ἢ τὴν ἀνανέωση καὶ προπληρωμὴ τῆς συνδρομῆς. Ὑπῆρχαν κι ἄλλοι τρόποι ἀνταμοιβῆς γιὰ τὴν πιστὴ πελατεία, τρόποι ποὺ ἐμφανίζονται πυκνότερα τὴν τελευταία εἰκοσαετία ὅταν πλέον τὸ σύστημα τῆς συνδρομητικῆς δέσμευσης εἶχε ἀρχίσει νὰ χαλαρώνει. Κοινὰ εἶναι τὰ λαχεῖα, οἱ γνωστοὶ λαχνοί. Τὸ 1883, ὁ ΚΟΣΜΟΣ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀνακοίνωνε τὴν ἀπόφαση νὰ συστήσει λαχεῖον «κατὰ τὸ παράδειγμα Εὐρωπαϊκῶν τινων περιοδικῶν συγγραμμάτων»,²²⁴ καὶ τὸ παράδειγμά του τὸ ἀκολουθοῦν ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ, ποὺ ἰδρύουν «λαχεῖον χάριν τῶν συνδρομητῶν» εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὸ πρῶτο τεῦχος, μὲ πέντε τυχεροὺς κάθε μῆνα. Εἶχε βέβαια προηγηθεῖ ἡ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ποὺ στὴν ἀπόγνωσή της νὰ μαζέψει κάποιες ἀπὸ τὶς πάμπολλες καθυστερημένες ὀφειλὲς ὑποσχόταν «εἰς τὸν ἐπιτυχόντα τοῦ ἐκκυβευθησομένου λαχνοῦ συνδρομητὴν τὸ ἐξ ἑκατὸν εἴκοσι καὶ ἐνὸς (121) τόμων σύγγραμμα τοῦ Βυφῶνος, *Histoire naturelle générale et particulière*, par Leclerc de Buffon (εἰς ὄγδοον, μετὰ πλείστων εἰκόνων καὶ δεδεμένον ὀλόδερμον). Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, καίτοι παλαιᾶς ἐκδόσεως θεωρεῖται ἔργον κλασσικὸν καὶ ἔχει μεγάλην ἀξίαν».²²⁵ Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ λαχεῖο, ὅσοι ξοφλοῦσαν τὴν συνδρομὴ δικαιοῦνταν καὶ ἓνα βιβλίο τῆς ἐπιλογῆς τους *Περὶ βάμβακος, ἢ φυλλοξήρας ἀμπέλου* κλπ. ἢ τὸ *Γεωργικὸν ἡμερολόγιον*, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἄρθρων περὶ λιπασμάτων. Τὰ δῶρα ὅμως δὲν ἐξαντλοῦνταν ἐκεῖ. Οἱ πληρώσαντες εἶχαν «τὸ δικαίωμα τοῦ ὑποβάλλειν ἐγγράφως εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ οἰανδήποτε γεωργικὴν ἀπορίαν πρὸς λύσιν» καὶ ἐπιπλέον νὰ ἀποκτήσουν τοὺς ἐπτὰ προηγούμενους τόμους, τῶν ἐτῶν 1885-1891, μὲ μεγάλη ἔκπτωση.

Ἡ ΑΣΤΥΧΗΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ δὲν ἀρκεῖται στὴν λύση ἀποριῶν, ἀλλὰ ἀναλύει δωρεὰν γιὰ τοὺς δικούς της συνδρομητὲς ἅπαξ τοῦ ἔτους «ὅ,τι δὴποτε ἐνδιαφέρει αὐτ[οὺς] ἄνευ ἀμοιβῆς» καὶ κάνει ἔκπτωση 30% στὶς τυχὸν ὑπόλοιπες ἐξετάσεις. Τὸ κάθε περιοδικὸ προσφέρει αὐτὰ ποὺ διαθέτει ἢ ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἐπιθυμοῦν νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἀναγνώστες του. Ὅρισμένοι ἐκδότες προσφέρουν στοὺς ἐπαρχιώτες συνδρομητὲς τοὺς καὶ ὑπηρεσίες ποὺ δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ τὸ περιοδικό, ὅπως ἀγορὰ καὶ ἀποστολὴ ἀντικειμένων μὲ μιὰ μικρὴ προμήθεια ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Ὁ ἀθηναϊκὸς ΚΟΣΜΟΣ τὸ 1889 μοιράζει ὁμολογίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν Σιδηροδρόμων Τουρκίας καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὶς κληρώσεις τῶν ὁμολογιῶν ἀφιερώνει, ἐπὶ μεγάλο διάστημα, μία ὁλόκληρη σελίδα μὲ λεπτομερεῖς ὁδηγίες. Τὴν σκυτάλη παραλαμβάνει ὁ ΙΛΙΣΣΟΣ (1895-1896) ποὺ ἀρχικὰ μοιράζει ἐπίσης γραμμάτια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐνῶ στὴν συνέχεια κληρώνει «πέντε λαχειοφόρους ὁμολογίας τῶν Ὀθωμανικῶν Σιδηροδρόμων». Μερικοὺς μῆνες, ὅμως, ἀργότερα ὁ ΙΛΙΣΣΟΣ ἀναγκάζεται νὰ ἀναστείλει τὶς πρακτικὲς αὐτὲς πειθαρχώντας στὴν δικαστικὴ Ἀρχὴ ποὺ ἀπαγόρευσε

224. Ο ΚΟΣΜΟΣ 2 (3 Δεκεμβρίου 1883) ἀρ. 1, σ. 2.

225. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ 2 (1886) ἀρ. 12, σσ. 529-530.

«εἰς πάντας τοὺς δημοσιογράφους τὴν παροχὴν χρηματικῶν λαχειῶν».²²⁶ Δύο ἑλληνικά περιοδικὰ κληρώνουν ὁμολογίες τῶν Σιδηροδρόμων τῆς Τουρκίας μέσω τῆς Τράπεζας τοῦ ὁμογενοῦς Ζαρίφη καὶ σίγουρα διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔντυπα ποὺ προσέφεραν μελανοδοχεῖα, φωτογραφικὲς μηχανὲς καὶ ἄλλα τέτοιου εἶδους ἀντικείμενα. Κάτι θὰ εἶχαν νὰ μάθουν οἱ σημερινὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ποὺ ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1980 καὶ ὕστερα φαίνονται νὰ ἔχουν ἐξαντλήσει τὴν εὐρηματικότητά τους σὲ βιβλία, ἐγκυκλοπαίδειες, λεξικά, cd καὶ dvd, καλλυντικά, τσάντες καὶ ὅ,τι ἄλλο βάζει ὁ νοῦς, ἀλλὰ τουλάχιστον ἕως τώρα δὲν ἔχουν προσφέρει τὸ δικαίωμα στὴν ἀγορὰ μετοχῶν, ἐνέργεια ποὺ ἴσως θὰ ἀνέβαζε τὴν κατακρημνισμένη κυκλοφορία τους. Δωράκια ἔπαιρναν καὶ οἱ πρῶτοι λύτες τῶν γρίφων καὶ τῶν αἰνιγμάτων, ὅπως καὶ οἱ νικητὲς τῶν μικρῶν μεταφραστικῶν διαγωνισμῶν. Αὐτὰ τὰ μικρὰ δῶρα ἦταν ἄλλοτε τὸ παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ, ἄλλοτε κάποια ποιητικὴ συλλογή, ἓνας χάρτης ἢ μία εἰκόνα.

Ὁ τρόπος καταγραφῆς τῆς συνδρομῆς στὰ οἰκεῖα λήμματα εἶναι διπλωματικός. Καταγράφεται ὅπως ἀκριβῶς ἐμφανίζεται εἴτε στὰ ἐξώφυλλα καὶ ἐσώφυλλα εἴτε κάτω ἀπὸ τὶς βινιέτες τῶν περιοδικῶν. Στὶς λίγες περιπτώσεις ποὺ ἡ πληροφορία δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔντυπο, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλη σύγχρονη πηγή (διαφήμιση σὲ ἐφημερίδα ἢ σὲ ἄλλο περιοδικό, ἀγγελία κλπ.) τότε ἀναγράφεται σὲ ἀγκύλες μὲ τὸν τρόπο ἀκριβῶς ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἔμμεση πληροφορία.

Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν βιβλιοθηκῶν στὸ ψηφιακὸ σύμπαν

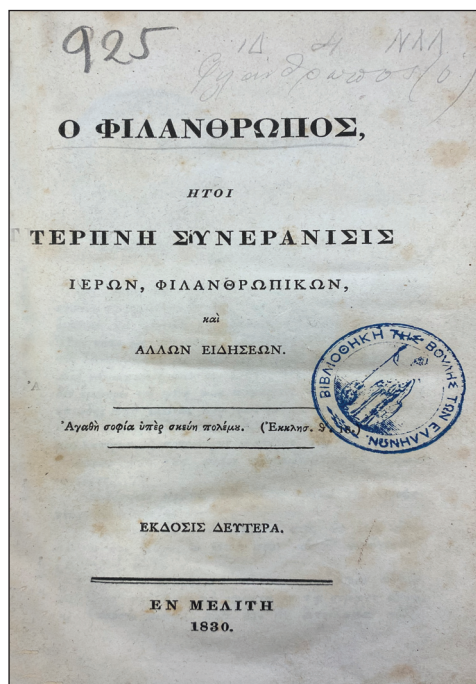
Στὰ λήμματα σημειώνονται καὶ οἱ λοιπὲς βιβλιοθήκες, πέραν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ποὺ διαθέτουν τὸ περιοδικὸ σὲ πλήρη ἢ μερικὴ σειρά. Ἡ φύση τοῦ ὑλικοῦ καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν ἀναλυτικὴ καταγραφή τοῦ τί ἀκριβῶς διαθέτει ἡ κάθε βιβλιοθήκη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ κατάσταση τῶν καταλόγων τῶν βιβλιοθηκῶν, ἀκόμη καὶ σήμερα, δὲν διευκολύνει τὴν ἐξαντλητικὴ καταγραφή. Εἶμαι σίγουρη ὅτι ὑπάρχουν σκόρπια τεύχη ἢ ἀκόμη καὶ τόμοι περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ πολὺ περισσότερες βιβλιοθήκες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ σημειώνονται στὸ κάθε λῆμμα. Τὸ ὅλο ζήτημα εἶναι περισσότερο πολὺπλοκο ἀπὸ ὅσο μπορεῖ ἢ ἀξίζει κάποιος νὰ ἀναλύσει καὶ οἱ παροικοῦντες τὴν Ἱερουσαλὴμ τὸ γνωρίζουν, εἴτε ἀπὸ πρῶτο εἴτε ἀπὸ δεῦτερο χέρι, καὶ ὀρισμένοι δὲν θὰ τὸ γνωρίσουν ποτέ. Ὡς πρὸς τοὺς ταξινομικοὺς ἢ ἄλλης ἐμπνεύσεως εὐρετικούς ἀριθμοὺς τῶν βιβλιοθηκῶν, παρότι εἶχαν ἀρχικὰ συμπεριληφθεῖ, ἀπαλείφθηκαν τὴν παραμονὴ τῆς ἀποστολῆς τοῦ βιβλίου στὸ τυπογραφεῖο γιὰ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ὀρθῶς, ἔστω καὶ καθυστερημένα, οἱ ἐλληνικὲς βιβλιοθήκες ἐγκαταλείπουν τὰ αὐτοσχέδια συστήματα ταξινόμησης, τὰ γνωστὰ ΑΠ[οθήκη], Π[εριοδικά], Ρε[ι]οδικ[α] καὶ Ρ[ε]ριοδικ[α] ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς καὶ περνοῦν σὲ ταξινομικὰ συστήματα διεθνῶς ἀποδεκτά, ὅπως αὐτὸ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κογκρέσου. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι γενικότερα οἱ ταξινομικοὶ ἀριθμοί, ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ ἀναγνωρισμένοι καὶ διαδεδομένοι, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ περιοδικά, ἔχουν σταδιακὰ χάσει τὴν σημασία τους γιὰ τὸν χρήστη.

226. ΙΛΙΣΣΟΣ, Περ. Β', 1 (1 Μαρτίου 1895) ἀρ. 24, σσ. 2-3 καὶ 2 (Ὀκτώβριος 1895) ἀρ. 12, σ. 1.

Τὰ χρονολογικά κενὰ πού παρατηρούνται στην καταγραφή τῆς κυκλοφορίας ὀφείλονται στην ἀπουσία τοῦ ὑλικοῦ. Οὕτως ἢ ἄλλως, τὰ σώματα τῶν περιοδικῶν συχνότατα εἶναι διαμελισμένα σὲ διαφορετικὲς βιβλιοθηκὲς. Ἡ παλιὰ σοφὴ πρόταση τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ γιὰ συστηματικὴ ἐντόπιση καὶ συγκρότηση ἐνιαίων σωμάτων εἶχε πέσει στὸ κενὸ καὶ παρέμενε ἀνεκπλήρωτη γιὰ δεκαετίες, ἕως ὅτου ἦρθε ἡ ἐποχὴ τῆς Κοινωνίας τῆς Πληροφορίας μὲ τὰ προγράμματα ψηφιοποίησης. Ὡστόσο τὰ Προγράμματα τῆς ψηφιοποίησης, ὅπου καὶ ὅπως αὐτὰ ὑλοποιήθηκαν, δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ ἓναν συντονισμό πού θὰ ἀπέβλεπε στὴν συγκέντρωση σωμάτων ἀλλὰ βασίστηκε στὴν ἀπλὴ ἐπὶ μέρους σάρωση ἢ ψηφιοποίηση.

Στὸ Πανεπιστήμιο Πατρῶν, ἡ *Πλειὰς* καὶ ἡ *Κοσμοπόλις* ἐκμεταλλεύτηκαν κυρίως τὴν προεργασία τοῦ Μάνου Χαριτάτου, πού μέσω τοῦ ΕΛΙΑ παραχώρησε τὶς δικές του συλλογὲς φροντίζοντας προσωπικὰ γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν κενῶν ἀπὸ ἄλλες ἀθηναϊκὲς βιβλιοθηκὲς, προκειμένου νὰ ψηφιοποιηθοῦν, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, πλήρη σώματα. Αὐτὰ τὰ ψηφιοποιημένα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα πού εἶναι διαθέσιμα στοὺς ἐρευνητὲς εἶναι γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα ἓνας σημαντικὸς βασικὸς πυρῆνας πού θὰ μπορούσε νὰ διευρύνεται συνεχῶς, εἴτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους, στὴν Πάτρα, εἴτε ἀπὸ ἄλλον φορέα. Τὰ πολλὰ λάθη, οἱ ἀστοχίες, οἱ παραναγνώσεις κλπ. μποροῦν εὐκολὰ νὰ διορθωθοῦν καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐπανάληψή τους στοὺς τυχόν νέους τίτλους πού θὰ προστεθοῦν στὶς ὑπάρχουσες συλλογὲς. Οἱ συλλογὲς τῆς Πάτρας, ἐπαυξημένες καὶ ἀνανεωμένες, συμπεριλήφθηκαν πρόσφατα στὴν *Λήκυθο*, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κύπρου. Προφανῶς τὸ MIET ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν δὲν μπόρεσε νὰ ἀξιοποιήσει τὰ προϊόντα τῆς πρωτοπόρας ἐργασίας τοῦ Μάνου Χαριτάτου, παρὰ μόνο ὅταν ἄλλαξε τὸ ΔΣ του. Τὰ σιντιδάκια μὲ τὰ περιοδικὰ πού βρίσκονταν πρὸς πώληση στὰ γραφεῖα τοῦ ΕΛΙΑ, στὴν ὁδὸ Ἀγίου Ἀνδρέου 5, βρῆκαν ἐπιτέλους φιλόξενη στέγη στὴν Λευκωσία καὶ διατίθενται δωρεὰν στοὺς ἐρευνητὲς καὶ μελετητὲς τοῦ περιοδικοῦ τύπου.

Ἀνάμεσα στὶς δημόσιες καὶ δημοτικὲς βιβλιοθηκὲς, κατὰ κύριο λόγο τῆς ἐπαρχίας, πού συμμετεῖχαν στὸ Πρόγραμμα Ψηφιοποίησης προφανέστατα δὲν προηγήθηκε κανενὸς εἶδους σοβαρὸς συντονισμός, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουμε σκόρπια τεύχη καὶ τοὺς ἴδιους τόμους σαρωμένους τρεῖς καὶ τέσσερις φορές, δίχως σωστὲς ἐνδείξεις καὶ χωρὶς καμία προσπάθεια συγκέντρωσης τοῦ ὑλικοῦ, πέραν τῆς ἀνάρτησής του σὲ μιὰ κοινὴ πλατφόρμα, πού ἐδῶ καὶ καιρὸ δὲν εἶναι διαθέσιμη. Χρησιμοποιώντας αὐτὴν τὴν πλατφόρμα, ὅσο διάστημα ἦταν προσβάσιμη, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀτυχὴ κατάρρευσή της, ἔνα σλόγκαν πού κυριάρχησε στὸν θεσσαλικὸ κάμπο βοοῖζε στὸ μυαλό μου: «Ὅλα τὰ κιλά, ὅλα τὰ λεφτά». Ἡ κάθε βιβλιοθήκη σάρωσε πρόχειρα, βιαστικὰ καὶ κατὰ μόνους τὶς πολύτιμες συλλογὲς της μὲ ὀλοφάνερη τὴν ἔλλειψη σχεδιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς ταλαιπωρημένους τόμους.

Ἡ σάρωση καὶ ἡ ψηφιοποίηση τῶν περιοδικῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν, ὅπως τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΑΠΘ καὶ ἄλλων ἀκαδημαϊκῶν ἰδρυμάτων προσφέρουν στοὺς ἐρευνητὲς τὴν δυνατότητα νὰ «διαβάσουν» τοὺς ὑπάρχοντες τόμους μὲ διαφορετικοὺς βαθμοὺς ἀνεσης, εὐκολίας ἢ δυσκολίας, ἀναλόγως καὶ τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν μεθόδων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ψηφιοποίηση. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν ὑπῆρξε μέριμνα γιὰ συμπλήρωση κενῶν ἢ ὁλοκλήρωση σειρῶν, ὑποθέτω μὲ τὸ εὐλογο σκεπτικὸ ὅτι ὁ καθένας ψηφιοποιεῖ τὶς δικές του συλλογές.

Ἐπειδὴ ἡ ἔντυπη μορφή ἐνὸς λινκ μᾶλλον μειδίαμα μπορεῖ νὰ προκαλέσει, αὐτὸ παραλείφθηκε καὶ ἀντ' αὐτοῦ προτιμήθηκε νὰ καταγραφεῖ ἀπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ φορέα ἢ τῆς πλατφόρμας ὅπου διατίθεται τὸ περιοδικό, εἴτε αὐτὸ ἀφορᾷ ἓνα καὶ μόνο τεῦχος ἢ ὁλόκληρη τὴν σειρά του.

Βιβλιογραφία

Ἐδῶ σημειώνονται μελέτες, ἄρθρα, διατριβὲς καὶ μεταπτυχιακὲς ἐργασίες, παρουσιάσεις καὶ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς ποὺ ἀφοροῦν τὸ περιοδικό. Ἀπλὲς μνεῖες, ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα, σημειώματα σὲ ἐφημερίδες, σύντομα ἄρθρα στὸ διαδίκτυο, παραλείφθηκαν γιὰ τὸ ἀφενὸς δὲν προσφέρουν περαιτέρω στοιχεῖα καὶ ἀφετέρου πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ καταγράφουν εἶναι ἐντελῶς ἀποσπασματικά, καὶ ἐνίοτε λανθασμένα.

Σχόλια

Τὰ σχόλια κρατήθηκαν στὸ ἐλάχιστο γιὰ τὶς ἐντελῶς ἀπαραίτητες διευκρινίσεις. Τυχόν παραρτήματα, ἰδιομορφίες ἢ ἄλλα ἐκδοτικὰ στοιχεῖα, ὅσα κρίθηκαν ἀπαραίτητα, σημειώνονται κατὰ περίπτωσιν. Ἐνίοτε ἀναδημοσιεύονται ἐδῶ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἐκδοτικὰ σημειώματα, προλόγους, ἀγγελίες, ἢ ἀνοικτὲς ἐπιστολές, ποὺ κρίθηκε ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν μελετητὴ, ἰδίως ὅταν ἀφοροῦν πρὸς δυσεύρετα περιοδικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- ΑΘΗΝΗ ΣΤΕΣΗ, «Τὰ προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: Έκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση/Comparaison* 13 (2002) 156-176.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΘΑΝΟΣ, «Δημοσιεύματα περί Ήπειρου, Αλβανίας εις μηνιαίαν ἐπιθεώρησιν ὁ Ἑλληνισμός», *Νέος Κουβαράς* 3 (1965) 229-240.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥΛΑ, *Τὸ γυναικεῖο περιοδικὸ Ἡ Βοσπορίς (1899-1906). Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ γυναικεῖου ὀθωμανικοῦ τύπου*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Τμῆμα Φιλοσοφικῶν καὶ Κοινωνικῶν Σπουδῶν, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2010.
- , «Τὸ γυναικεῖο ζήτημα στὸ περιοδικὸ Ἡ Βοσπορίς», *Μνήμων* 32 (2011-2012) 125-150.
- , *Ὅψεις τῆς γυναικεῖας ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος: Ἑλληνίδες ἐκδότριες στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο (1877-1922)*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλοσοφικῶν καὶ Κοινωνικῶν Σπουδῶν, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2018.
- ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ θρησκευτικὸ ἔντυπο ὡς μέσο διαπαιδαγώγησης καὶ ὡς ἐπαλξὴ δικαίων καὶ προνομίων», στό: ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ (ἐπιμ.), *Ὁ ἑλληνικὸς τύπος 1784 ἕως σήμερα: Ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς προσεγγίσεις*, Πρακτικὰ διεθνoῦς συνεδρίου, Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2005, σσ. 135-138.
- ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. – ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ι. ΣΚΑΜΠΑΡΔΩΝΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΣΧΙΖΑΣ (ἐπιμ.), *Ἱατρικὴ Ἐφημερίς τοῦ Στρατοῦ (1890-1897): Κατάλογος περιεχομένων καὶ ἐπιλογὴ ἄρθρων*, Παρισιάνου Α.Ε., Ἀθήνα 2001.
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΤΙΛΙΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Τὸ περιοδικὸ Ἡ Τέχνη (1898-1899). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 2 τόμοι, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1989.
- ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΠΕΡΣΑ, «Ἡ γυναικεῖα ἐκδοτικὴ δραστηριότητα (Περιοδικὰ λόγου καὶ τέχνης 1900-1940): Ἡ περίπτωση τῆς Ἀρτεμισίας Λανδράκη καὶ τῆς Κορνηλίας Πρεβεζιώτου», στό: ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ (ἐπιμ.), *Ἡ γυναικεῖα εἰκαστικὴ καὶ λογοτεχνικὴ παρουσία στὰ περιοδικὰ λόγου καὶ τέχνης (1900-1940)*, Πρακτικὰ ἡμερίδας, Gutenberg, Ἀθήνα 2008, σσ. 205-250.
- , «Υποθέσατε γυναῖκα δημοσιογραφοῦσαν: Ἡ Κορνηλία Πρεβεζιώτου ὡς διευθύντρια τοῦ Κωνσταντινουπολίτικου περιοδικοῦ Βοσπορίς (1899-1906)», [ἠλεκτρονικὸ περιοδικὸ] *Ὁ Ἀναγνώστης* (4 Ἰουλίου 2017).
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Τὸ περιοδικὸ Τὸ Νέον Πνεῦμα (1893-1894)*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2015.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Κ., *Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας καὶ ιδίως περὶ τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς Τίρυνθος*, Φυλλάδιον Α΄, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ὁ Κάδμος Κ. Ἰωαννίδου, Ναύπλιο 1868.
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ, *Χρονικὰ τῆς Ἀνατολῆς: Σμύρνη – Σκιαγραφίαι*, Ἀθήνα 1944.
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΟΥΓΓΗ ΡΩΞΑΝΗ, «Οἱ ἀδελφοὶ Παναγιώτης καὶ Γεώργιος Ἰωαννίδης», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 13 (1976) 61-77.

* Τὰ μαῦρα στοιχεῖα στὴν παρούσα βιβλιογραφία ἀντιστοιχοῦν στὶς συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ λήμματα τοῦ Β΄ τόμου.

- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠΥΡΟΣ Ι., «Ο Λύχνος του Ανδρέα Λασκαράτου», έφ. *Η Καθημερινή, Έπτά Ημέρες: Ο τύπος στα Έπτάνησα της αγγλοκρατίας* (Κυριακή 30 Μαΐου 1999) σ. 21-22.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ, «Τὰ νομικά περιοδικὰ στὸ Ναύπλιο τὸν 19ο αἰώνα», στό: *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 14, *Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν* (Ἄργος, 30 Μαΐου – 1 Ἰουνίου 1986), Ἀθήνα 1989, σσ. 122-127.
- Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. *Εὐρετήριον πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, τόμος Α', Συνταχθέν ὑπὸ ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΑΡΙΑΣ ΠΡΟΥΝΗ-ΦΙΛΙΠ, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ – ΝΙΚ. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, Ἀθήνα 1973.
- ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος καὶ παιδί: Μῦθοι, ἰδεολογίες, πολιτισμικὲς ταυτότητες», στό: *Τὸ παιδί στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία (19ος-20ὸς αἰώνας). Αἰξίες, ἀναπαράστασεις, ἀποτυπώσεις, Πρακτικά διημερίδας*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης & Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 1999, σσ. 23-53.
- ΒΑΛΕΤΑΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Διαβάζοντας τὴν Τέχνη τοῦ Χατζόπουλου», *Πνευματικὴ Κύπρος* 10 (1970) 254-257.
- ΒΑΡΕΛΑΣ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Π.Δ. Ἡλιόπουλο», *Μικροφιλολογικά* (Ἄνοιξη 2002) ἀρ. 11, σσ. 14-18.
- , «Πληροφορίες γιὰ τὸ λανθάνον περιοδικὸ *Ἴρις*», *Μικροφιλολογικά* (Φθινόπωρο 2003) ἀρ. 14, σσ. 8-10.
- , «Βασικὰ ἐρευνητικὰ ζητήματα τῆς πεζογραφικῆς καὶ ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τοῦ Π.Δ. Ἡλιόπουλου (1831-1897)», στό: *Μνήμη Ἀλκῆ Ἀγγέλου: Τὰ ἀφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας, Πρακτικά τῆς Ι' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης τοῦ Τομέα Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 71-82.
- , «Ἡ ἐφημερίδα *Ἀθῆναι* (1884) τοῦ Ξενόπουλου καὶ τοῦ Νιρβάνα», *Μικροφιλολογικά* (Ἄνοιξη 2013) ἀρ. 33, σσ. 13-18.
- ΒΑΡΙΚΑ ΕΛΕΝΗ, *Ἡ ἐξέγερση τῶν κυριῶν: Ἡ γένεση μιᾶς φεμινιστικῆς συνείδησης στὴν Ἑλλάδα 1833-1907*, Ἰδρυμα Ἑρευνας καὶ Παιδείας τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1987.
- , «Μιὰ δημοσιογραφία στὴν ὑπηρεσία τῆς γυναικειᾶς φυλῆς», *Διαβάζω* (14 Σεπτεμβρίου 1988) ἀρ. 198, σσ. 6-12.
- ΒΑΣΙΛΟΥΔΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, *Ὁ Μ.Δ. Καλοποθάκης καὶ ἡ Ἐφημερίς τῶν Παίδων: παράμετροι ἑνὸς παιδικοῦ περιοδικοῦ τοῦ 19ου αἰώνα*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Ἐπιστημῶν τῆς Ἑκπαίδευσης στὴν Προσχολικὴ Ἡλικία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Ἀλεξανδρούπολη 2003.
- , *Ἐφημερίς τῶν Παίδων (1868-1893). Περιοδικὸς τύπος καὶ προτεσταντικὰ πρότυπα γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία*, Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2013.
- ΒΑΧΑΡΟΓΛΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ – ΧΡΗΣΤΟΣ ΨΑΛΤΗΣ, «Ἀσθήρ τοῦ Πόντου: Ἡ συνεισφορὰ τοῦ ἑβδομαδιαίου περιοδικοῦ τῆς Τραπεζούντας στὴ διανοητικὴ ἀνάπτυξη, τὴν ἠθικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν ἐνημέρωση τῶν πολιτῶν τοῦ Πόντου (1884-1885)», στό: ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΑΡ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ – ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ (ἐπιμ.), *Ὁ Πόντος στὴν ὕστερη Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (1774-1908): Κοινωνία καὶ οἰκονομία. 3ο Διεθνὲς Συνέδριο Ποντιακῶν Ἑρευνῶν – Θεσσαλονίκη 18-20 Νοεμβρίου 2016*, Πρακτικά, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 177-198.
- Τὸ βιβλιογραφικὸ προσκῆνιο στὴν Ἑλλάδα σήμερα. Πρακτικά πρώτου συνεδρίου ἑλληνικῆς*

- βιβλιογραφίας, Έλληνικό Λογοτεχνικό καὶ Ἱστορικό Ἀρχεῖο & Σύλλογος Ἐκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν Κολλεγίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1990.
- ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΣ ΛΑΖΑΡΟΣ – ΑΝΔΡΕΑΣ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ φαρμακευτικὸς τύπος τὸν 19ο αἰῶνα», *Φαρμακευτικὸς Κόσμος* (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1996) ἀρ. 43, σσ. 106-110.
- ΒΛΑΧΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Διονύσιος Οἰκονομόπουλος», *Παρνασσὸς* 19 (1977) 485-507.
- ΓΑΒΑΘΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ (ἐπιμ.), *Τὰ ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά, Εὐρετήρια, Α΄*: Ἀθηνᾶ, Καλλιόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, ἀρ. 11, Ἀθήνα 1971.
- ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ, *Ἡ Αἴγυπτος τῶν Ἑλλήνων: Συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου*, Μητρόπολις, Ἀθήνα 1967.
- ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, «Τὸ πρῶτο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ἑλληνικὰ Γράμματα* 5 (2 Νοεμβρίου 1929) ἀρ. 72, σ. 657.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΔΗΜΟΣ ΚΩΣΤΗΣ, «Lord Nugent καὶ Ἰόνιος Ἀνθολογία», *Διαβάζω* (23 Ἰουνίου 1993) ἀρ. 314, σσ. 10-12.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Α., *Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἐπιστήμη ὡς ἐθνικὴ πολιτικὴ στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Δημόσιας Διοίκησης, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1998.*
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΠΟΛΥΞΕΝΗ, *Ἡ διακίνηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν στὴν Ἑλλάδα, 1850-1900: Ἡ ἔκφραση τοῦ ἐκλαϊκευτικοῦ ἐγχειρήματος στὸν δημόσιο χώρο καὶ στὰ περιοδικά. Ἡ ἀποτύπωσή του στὴν Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Μεθοδολογίας, Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῆς Ἐπιστήμης, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν & Ἐθνικὸ Μετσόβιον Πολυτεχνεῖο, Ἀθήνα 2013.*
- ΓΙΑΝΝΑΤΗ ΕΥΔΟΚΙΑ, *Ἐφημερίδες τῶν κυριῶν (1887-1917): Ὁψεις καὶ διαπραγματεύσεις τῆς γυναικειᾶς ταυτότητας, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010.*
- ΓΙΑΡΑΛΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ – ΜΑΙΡΗ ΖΑΓΚΛΗ, *Τὸ περιοδικὸ Ἑλληνισμὸς (1898-1915, 1928-1932): Παρουσίαση – Βιβλιογραφικὴ καταγραφή, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Δωδώνη, Παράρτημα ἀρ. 55, Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1993.*
- ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ., *Κατάλογος ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν 1811-1863*, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Β.Ι.Ε., Ἀθήνα 2^η 1967.
- ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. – ΒΑΛΕΡΙΟΣ Γ. ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, Ἀναγραφὴ τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περιόδον ὅπου δήποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει, 3 τόμοι, Ἀθήνα 1939-1957.
- ΓΚΙΝΚΟ ΜΑΡΙΝΕΛΛΑ-ΣΟΦΙΑ, «Τὸ ρεπερτόριο τῶν μεταφρασμένων κειμένων στὸ περιοδικὸ *Ἑβδομάς* (1884-1892): γέννη, εἶδη, θέματα», στό: ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ – ΑΛΕΞΙΑ ΑΛΤΟΥΒΑ (ἐπιμ.), *Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: Μετάφραση καὶ περιοδικὸς τύπος στὸν 19ο αἰῶνα*, Πρακτικά, Ἀθήνα 2016, σσ. 113-121.
- , «Ἡ μεταφρασμένη λογοτεχνία μέσα ἀπὸ τὰ περιεχόμενα στὸ περιοδικὸ *Ἑβδομάς*: Α΄ περίοδος κυκλοφορίας (1884-1886)», στό: ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ – ΜΑΡΙΑ ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Συνάντηση ἐργασίας νέων ἐρευνητῶν: Ὁ ἑλληνικὸς περιοδικὸς τύπος τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐρευνητικὰ ζητήματα – πορίσματα τῆς ἐρευνας*, Πρακτικά, Ἀθήνα 2015, σσ. 31-49.
- , *Τὸ περιοδικὸ Ἑβδομάς (1884-1892) καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν πνευματικὴ κίνησι τῆς ἐποχῆς*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, 2 τόμοι, Τμῆμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιον Πατρῶν, Πάτρα 2021.

- ΓΟΥΝΕΛΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ-ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία, 1897-1912*, Κέδρος, Αθήνα 1984.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Π., «Ο καθολικός τύπος εις την Ελλάδα, 1880-1947», έφ. *Καθολική* (23 Μαΐου 1947) άρ. 613, σ. 2.
- ΓΡΙΒΕΑ ΜΑΙΡΗ, *Τò γυναικείο περιοδικò Εὐρυδίκη (1870-1873): Προσπάθεια έκφρασης καὶ διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικῆς συνείδησης στò β' μισò τοῦ 19ου αἰ., ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2001.
- ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ, «Λόγοι γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὰ ἑλληνικὰ γυναικεία περιοδικὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ χώρου (19ος αἰ. – 1906): Ἡ γυναικεία λαϊκὴ ἐκπαίδευση», *Μνήμων* 31 (2010) 115-150.
- ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΣΤΗΣ – ΛΙΤΣΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Εὐτέρπη (1847-1855), Εὐρετήρια περιοδικῶν λόγου καὶ τέχνης* άρ. 4, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «*Ἡ Τέχνη* (1898-1899) τοῦ Κ. Χατζόπουλου», *Διαβάζω* (Ἰούλιος 1979) άρ. 22, σσ. 22-24.
- ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΑ, *Ἡ παρουσία τῆς λογοτεχνίας στò περιοδικò Κυψέλη 1884-1887, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2019.
- ΔΑΦΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «*Ὁ Εὐσφόρος*, τò περιοδικò τοῦ Ν. Κονεμένου», *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* 26 (1982) 377-383.
- ΔΕΓΛΕΡΗΣ ΝΙΚΟΣ Ε., *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ ἱατρικοῦ περιοδικοῦ τύπου τοῦ 19οῦ αἰῶνα*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἱατρικὸ Σπουδαστήριο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1980.
- ΔΕΛΑΚΩΤΣΟΣ ΔΗΜ., «*Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων*, ἡ δημοτικὴ καὶ ἡ ἐποχὴ», *Νέα Ἑστία* 105 (15 Ἀπριλίου 1979) άρ. 1243, σσ. 517-521.
- Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Εὐρετήριον 1884-2000*, Ἀθήνα 2000.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π., «Τò περιοδικὸν *Ὅμηρος*», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 12 (1965) 303-336.
- , «Τò περιοδικὸν *Ἀποθήκη τῶν Ὡφελίμων Γνώσεων*», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 14 (1970) 371-515.
- , *Τò περιοδικò Ἐθνικὴ Ἀγωγή τοῦ Γ. Δροσίνη: Βιβλιογραφικὴ παρουσίαση*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα [ἄ.ἔ.].
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΑ, *Τò περιοδικò Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (1865-1873). Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειακῶν-φιλολογικῶν περιοδικῶν*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλολογίας, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2003.
- ΔΗΜΑΡΑΣ ΑΛΕΞΗΣ, «Παιδαγωγοὶ καὶ “παιδαγωγοί”», έφ. *Τὰ Νέα* (28 Ἀπριλίου 2007).
- ΔΗΜΑΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ., «Ἐνα γράμμα τοῦ Μουστοξύδη πρὸς τὸν Κωλέττη», *Ὁ Βιβλιόφιλος* 4 (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1950) άρ. 2, σσ. 23-24.
- , «Ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος: Παλιὰ περιοδικὰ», έφ. *Τὸ Βῆμα* (10 Δεκεμβρίου 1954) σσ. 1-2.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, «Τὰ ἑκατὸ χρόνια τοῦ περιοδικοῦ *Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησης*», *Ναυτικὴ Ἐπιθεώρηση* 177 (Δεκέμβριος 2016 – Φεβρουάριος 2017) άρ. 598, σσ. 20-31.
- ΔΙΑΚΟΥΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΖΑΡΑΜΠΟΥΚΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, «Τò θέατρο τοῦ 19ου αἰ. μέσα ἀπὸ τὸν περιοδικὸν τύπο τῆς Σμύρνης: Ἡ περίπτωσις τοῦ *Φιλόκαλου Σμυρναίου*», στό: ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ –

- ΜΑΡΙΑ ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ (έπιμ.), *Συνάντηση εργασίας νέων ερευνητών: Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Έρευνητικά ζητήματα – πορίσματα της έρευνας, πρακτικά*, Αθήνα 2015, σσ. 51-57.
- ΔΡΟΣΙΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ (έπιμ.), 2 τόμοι, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1982.
- ΔΡΟΥΛΙΑ ΛΟΥΚΙΑ (έπιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα: Ιστορικές καὶ θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Αθήνα 2005.
- ΔΡΟΥΛΙΑ ΛΟΥΚΙΑ – ΓΙΟΥΛΑ ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ (έπιμ.), *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου: Ἐφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, ἐκδότες*, 4 τόμοι, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Αθήνα 2008.
- ΔΡΟΥΛΙΑ-ΜΗΤΡΑΚΟΥ ΕΛΛΗ, *Τὰ μονόφυλλα τοῦ ΕΛΙΑ (1800-1863): Βιβλιογραφικὴ παρουσίαση*, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Αθήνα 1989.
- Ἑλληνικά Παιδαγωγικά περιοδικά 1831-1991. Βιβλιογραφία 1831-1974*, Α΄ Φάση, Ἐποπτεία: ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, Εἰσαγωγή-Ἐπιμέλεια: ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ – Β΄ Φάση, Ἐποπτεία: ΑΛΕΞΗΣ ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἐπιμέλεια: ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΤΟΝΑ, 2 τόμοι, Κέντρο Ἑκπαιδευτικῆς Ἑρευνας, Αθήνα 2004-2007.
- Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Περιεχόμενα τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντων 13 τόμων τοῦ περιοδικοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1882.
- ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ ΧΑΡΗΣ, *Ἐθνικὴ ταυτότητα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 19ο αἰώνα: Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου*, Συνταχθὲν ὑπὸ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, τόμος Α΄ περιλαμβάνων τὰ ἔτη 1883-1887, Τύπ. Γ.Σ. Βλαστοῦ, Αθήνα 1902.
- Εὐρετήριον τῶν περιεχομένων ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι «Ἀθηνᾶ». Τόμοι Α΄-ΜΕ΄*, Κατηρτίσθη ὑπὸ Ν.Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Ἐτυπώθη ἐπιμελεία Μ. ΚΡΙΑΡΑ, Τυπ. Λεώνη, Αθήνα 1934 [=1936].
- ΖΑΡΚΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, «Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ λογοτεχνικοῦ τύπου ἐν Ἑλλάδι: Ἐρανιστῆς – Εὐτέρπη – Πανδώρα», *Πλειὰς* 1 (1 Ἰανουαρίου 1899) ἀρ. 1, σσ. 11-14 & (15-31 Ἰανουαρίου 1899) ἀρ. 2-3, σσ. 34-38.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗΣ ΑΛ., «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλλ. τεκτ. τύπου. Τὸ χρονικὸ τοῦ *Τεκτονικοῦ Δελτίου*», *Τεκτονικὸν Δελτίον* (1968) ἀρ. 81, σ. 309.
- ΖΗΡΑΣ ΑΛΕΞΗΣ, «Ὁ Κίμων Μιχαηλίδης καὶ τὸ περιοδικό του *Παναθήναια*», *Νέα Ἑστία* 141 (1 Φεβρουαρίου 1997) ἀρ. 1670, σσ. 170-180.
- ΖΙΟΥΤΟΣ Γ.Δ., «Ἡ συνταγματικὴ μοναρχία τοῦ Ὁθωνα καὶ ὁ Ἑλληνομνήμων τοῦ Α. Μουστοξύδη», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* 2 (Νοέμβριος 1955) ἀρ. 11, σσ. 379-384 & (Δεκέμβριος 1955) ἀρ. 12, σσ. 479-485.
- ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ** – ΘΕΟΔΩΡΑ ΧΑΣΕΚΙΔΟΥ-ΜΑΡΚΟΥ – ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΦΟΥΚΑΣ, *Παιδαγωγικά περιοδικά στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰώνα: Παρουσίαση καὶ περιεχόμενα*, Ἀφοὶ Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.
- ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ, «Ἀβλεψία καὶ παραλείψεις», ἐφ. *Τὰ Νέα* (4 Μαΐου 2007).
- ΖΩΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ.**, *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, 2 τόμοι, Μουσεῖο Σολωμοῦ καὶ Ἐπιφανῶν Ζακυνθίων & Ἀστικὴ μὴ κερδοσκοπικὴ ἑταιρεία «Τρίμορφο», Ζάκυνθος 2011.

ΗΛΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τόμος Γ', *Τὰ Ὑθωνικά χρόνια 1833-1863, Α' 1833-1844*, Ἐπιμέλεια: ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΙΡΗΝΗ ΡΙΖΑΚΗ, Μουσείο Μπενάκη & Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 2016.

—, «Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες καὶ συμπληρώσεις», *Ὁ Ἑρانيστής* 13 (1976) 88-112.

ΗΛΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ – ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική ἀναγραφή*, 4 τόμοι, Βιβλιολογικὸ Ἑργαστήρι «Φίλιππος Ἥλιου» & Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 2006.

Θεματικὸν εὑρετήριον μελετῶν στρατιωτικῶν περιοδικῶν (1972-1976), Ἐν Παραρτήματι: Εὑρετήριον Μελετῶν Στρατιωτικῆς Ἐπιθεωρήσεως 1883-1885, Τυπ. Ἐνόπλων Δυνάμεων, Ἀθήνα 1977.

ΘΕΟΔΟΣΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΗ, «Μιὰ βραχύβια ἐφημερίδα», ἐφ. *Ἡ Ἐποχή* (23 Ἰουνίου 2013).

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Δ., «Ἡ Γενικὴ Ἐπιθεώρησις τοῦ Ἀθανασίου Ἀργυροῦ», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. *Σερραϊκὰ Χρονικά* (1957).

ΚΑΓΙΑΛΗΣ ΤΑΚΗΣ, «Δημήτριος Αἰνιάν», στό: *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας. Ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς ὥς τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1830-1880*, τόμος Δ', Σοκόλης, Ἀθήνα 1996, σσ. 116-133.

ΚΑΪΣΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ, «Τὰ περιοδικὰ τῶν Ποντίων», *Εὔξεινος Πόντος* 6 (Μάρτιος 2002) ἀρ. 62, σσ. 9-11.

ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΒΙΚΥ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν καὶ ἡμιλογοτεχνικῶν περιοδικῶν τῆς Θεσσαλονίκης (1889-1932)*, Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1989.

ΚΑΝΔΗΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Δ., «Τὰ πρῶτα ἑλληνικά περιοδικὰ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (1895-1950). Οἱ πρόδρομοι τῶν σημερινῶν τεχνικῶν-ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεων», Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. *Βιομηχανικὴ Ἐπιθεώρησις* (1977).

Κανονισμὸς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Βύρων, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν Ἀδελφῶν Περρῆ, Ἀθήνα 1872.

ΚΑΡΑΒΑ ΖΑΧΑΡΟΥΛΑ, *Τὰ ἑλληνικά Κωνσταντινουπολίτικα περιοδικὰ γιὰ παιδιὰ καὶ νέους κατὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης, Ἑθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2008.

ΚΑΡΑΒΑΤΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «*Ερμῆς ὁ Λόγιος*: Ἕνα βῆμα διαλόγου γιὰ τὴ μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ-μεσμερισμοῦ», *Τὰ Ἱστορικά* 12 (Δεκέμβριος 1995) ἀρ. 23, σσ. 299-316.

ΚΑΡΑΒΙΑΣ ΝΟΤΗΣ, *Μεσσηνιακὴ βιβλιογραφία. Συμβολὴ πρώτη (1687-1971)*, Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, Ἀθήνα 1972.

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Ὁδηγίες περὶ θηλασμοῦ στὸν *Ερμῆ* τὸν Λόγιο τοῦ 1816-1817», *Δελτίον Α' Παιδιατρικῆς Κλινικῆς ΕΚΠΑ* 44 (1997) 209-213.

—, *Ἡ ἱατρικὴ εὐρωπαϊκὴ γνώση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο 1745-1821*, Σταμούλης, Ἀθήνα 2003.

—, «Παρουσίαση περιπτώσεως σακχαρώδους διαβήτη στὸ περιοδικὸ *Ερμῆς ὁ Λόγιος* τοῦ 1814», *Παιδιατρικὴ* 3 (2003) 232-235.

—, «Παιδιατρικὰ θέματα στὴν βιολογικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου (1898-1904)», στό: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), *Πρακτικά 5ης Ἡμερίδας 2010 Ἱστορίας Ἑλληνικῆς Παιδιατρικῆς*, Ἀθήνα 2015, σσ. 113-123.

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ – ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ, «Ἱατρικὲς δημοσιεύσεις στὸν *Ερμῆ* τὸν

- Λόγιο (1811-1821)», στο: *Ίατρικά παλαιύτυπα περιόδου 1525-1900, Πρακτικά συνεδρίου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 68-78.
- ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Α.** (έπιμ.), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940)*, τόμος Α', *Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, 2007.
- ΚΑΡΑΤΖΑΣ ΣΤΑΜ. Κ., «Ο Άγαθόφρων Λακεδαιμόνιος καὶ τὸ παρισινὸ περιοδικὸ *Μέλισσα*», *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959) 241-262.
- ΚΑΡΙΟΦΥΛΛΗ ΔΗΜΗΤΡΑ, *Τὰ ἰταλικά δημοσιεύματα στὰ ἑλληνικά λογοτεχνικά περιοδικά* Πανδώρα, Χρυσάλλης, Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1990.
- ΚΑΡΙΠΟΖΗΛΟΥ ΜΑΡΘΑ, «Ἡ βιβλιογράφηση τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα», *Διαβάζω* (Δεκέμβριος 1979) ἀρ. 26, σσ. 28-34.
- , *Ἀφιερώματα περιοδικῶν: Συμβολὴ στὴν καταγραφή τους (1880-1980)*, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 1982.
- , *Ἑλληνικὸς νεανικὸς τύπος (1830-1914)*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας / Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1987.
- , «Ἡ βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα», στο: *Τὸ βιβλιογραφικὸ προσκήνιο στὴν Ἑλλάδα σήμερα. Πρακτικὰ πρώτου συνεδρίου ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας*, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο & Σύλλογος Ἑκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν Κολλεγίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1990, σσ. 193-201.
- , *Τὰ ἑλληνικά οἰκογενειακά-φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1991.
- , «Ἀπὸ τὴν ἄγνωστη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Νικολάου Β. Βωτυρά», στο: ΒΑΓΕΝΑΣ, ΝΑΣΟΣ (έπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Λουκῆ Λάρα: Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1800*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1997, σσ. 257-268.
- , *Τεύχη-ἀφιερώματα τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν (1879-1997)*, Τυπωθῆτω, Ἀθήνα 1999.
- , *Κριτικὰ κείμενα σὲ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα: Τετράδια Ἐργασίας Α', (1831-1863)*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2005.
- , «Τερπόμεναι καὶ διδασκόμεναι ἐν ταυτῷ: Οἱ Ἑλληνίδες ἀναγνώστριες τῶν περιοδικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα», στο: *Νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ κριτικὴ ἀπὸ τὸν διαφωτισμὸ ἕως σήμερα. Πρακτικὰ ΙΓ' Διεθνοῦς Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ, Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 3-6 Νοεμβρίου 2011, Μνήμη Παν. Μουλλᾶ, Σοκόλης-Κουλεδάκης*, Ἀθήνα 2014, σσ. 468-477.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, «Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ Ἑνωσις», *Νέα Ἑστία* 21 (15 Μαΐου 1937) ἀρ. 250, σ. 725-735.
- ΚΑΣΙΝΗΣ Κ.Γ.**, *Βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων τῆς ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αἰ. Ἀυτοτελεῖς ἐκδόσεις*, Τόμος Α', 1801-1900, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 2006.
- Κατάλογος Βιβλιοθήκης Βουλῆς**, Ἐφορεία Σ. Ε. Στάη, Α' Ἐφημερίδες ἑλληνικαί, Β' Περιοδικὰ ἑλληνικά, Βουλὴ Ἑλλήνων, Τυπογραφεῖον «Ἑστία» Κ. Μάισνερ καὶ Ν. Καργαδούρη, Ἀθήνα 1900.
- Κατάλογος τῶν ἐκτυπωθέντων βιβλίων ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Ἀδελφῶν Περρῆ** ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ ἐν ἔτει 1868 μέχρι τοῦ ἔτους 1887, Τύποις Ἀδελφῶν Περρῆ, Ἀθήνα 1888.
- Κατάλογος τῶν ἐν τῷ Τυπογραφείῳ ἀδελφῶν Περρῆ** ἐκτυπωθέντων βιβλίων 1868-1900, Τύποις Ἀδελφῶν Περρῆ, Ἀθήνα 1902.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΑΙΟΥ ΕΥΤΕΝΙΑ, «*Ίόνιος Ἀνθολογία* (Ἰανουάριος 1834 - Ἰανουάριος 1835)», *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* 2 (1981-1982) 273-294.

- ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ ΓΙΩΡΓΟΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Κωστή Παλαμᾶ Ἄπαντα, Εὐρετήρια κυρίων ὀνομάτων καὶ θεμάτων, τίτλων καὶ πρώτων στίχων ποιημάτων, τίτλων καὶ πρώτων λέξεων πεζῶν*, τόμος ΙΖ', Ἴδρυμα Κωστή Παλαμᾶ, Ἀθήνα 1994.
- ΚΙΣΚΗΡΑ-ΚΑΖΑΝΤΖΗ ΦΑΝΗ, «Ὁ Ἱταλοέλληνας συγγραφέας καὶ μεταφραστὴς Antonio Frabasilе (Ἀντώνιος Φραβασίλης, 1854-1927) καὶ τὸ ἰταλόγλωσσο περιοδικό του *La Rassegna Ellenica*», στὸ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ (ἐπιμ.), *Ὁ ἐλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Πρακτικὰ τοῦ Γ' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βουκουρέστι 2-4 Ἰουνίου 2006*, τόμος Γ', Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2007, σσ. 221-234.
- , «Οἰκονομικὲς δυσπραγίες – Βίοι παράλληλοι», *Περίπλους* 8 (1993) ἀρ. 36, σσ. 108-112.
- ΚΙΤΣΙΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Τὸ οὐς ἡμῶν τὸ ξεκουρδισμένο»: Ἀστικὴ πολιτισμικὴ συγκρότηση καὶ ψυχαγωγία μέσα ἀπὸ τὴν ἐντυπὴν σάτιρα (*Ἰωάννινα, ἀρχὲς δεκαετίας 1870*), Νῆσος, Ἀθήνα 2018.
- ΚΟΚΛΑ-ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ, «Περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου. **Ζακυνθινὰ περιοδικὰ**», *Ζάκυνθος: Ἐτήσια Εἰκονογραφημένη Ἐπιθεώρηση* 4 (1986) 118-131.
- ΚΟΛΙΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Τὸ περιοδικὸ Τὰ Ὀλύμπια (1895-1897): Παρουσίαση καὶ εὐρετηρίαση, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2019.
- ΚΟΝΟΜΟΣ ΝΤΙΝΟΣ, **Ἑπτανησιακὸς τύπος 1798-1864** (*Ἡμίφυλλα, φυλλάδια, ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ*), Παράρτημα τοῦ περ. *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα* 5 (1964).
- , *Ζάκυνθος πεντακόσια χρόνια (1478-1978)*, τόμος Γ', Μέρος Δ', *Πολιτικὴ ἱστορία, 1864-1978*, Ἀθήνα 1986.
- Κ[ΟΡΟΝΤΖΗ] Ε[ΛΕΝΗ], «Ἡ Τέχνη τοῦ Κ. Χατζόπουλου», *Διαβάζω* (Μάρτιος 1981) ἀρ. 40, σσ. 94-95.
- ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗ ΞΑΝΘΙΠΠΗ (ἐπιμ.), *Οἱ Ἕλληνες τῆς Βουλγαρίας: Ἐνα ἱστορικὸ τμῆμα τοῦ περιφερειακοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, Θεσσαλονίκη 1999.
- ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α., «Ἑλληνικὴ περιοδικὴ δημοσιογραφία», *Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησης* 3 (Ὀκτώβριος 1875) ἀρ. 32, σσ. 346-355.
- , *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, Μεταγραφή: ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Ἐπιμέλεια-ἐπιλεγόμενα: ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1990.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, «Ἡ πρώτη ἐλληνικὴ φιλολογικὴ ἐφημερίδα *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος ἢ φιλολογικαὶ ἀγγελίαι* 1811-1813 καὶ 1816-1821», *Ἐλεύθερα Γράμματα* (25 Μαρτίου 1947) ἀρ. 63, σσ. 83-84 & (12 Ἀπριλίου 1947) ἀρ. 64, σσ. 108.
- , «*Λόγιος Ἑρμῆς* (κοσμοπολιτισμὸς καὶ ἐθνικὸς χαρακτήρας)», *Ἐποχές* (Ὀκτώβριος 1964) ἀρ. 18, σσ. 24-28.
- , «*Λόγιος Ἑρμῆς*, ἀθησαύριστα κείμενα 1813-1815», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 7 (1969) ἀρ. 38-39, σσ. 33-112.
- (ἐπιμ.), *Ἀθηναί. Παρίσιοι 1819. Τετράδια Α'-ΣΤ'*, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.
- , *Ὁ ἐλληνικὸς προεπαναστατικὸς τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ἴδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα [1995].
- ΚΡΙΚΩΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΣ Θ., «Ἡ **Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια**», Εἰσαγωγὴ στὴ φωτοαναστατικὴ ἀνατύπωση τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Τόμος 1 (1880-1881), Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. V-LXIV.

- ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, *Άπαντα: Ποίηση, πεζός λόγος, μελετήματα, γράμματα*, Κ. ΠΟΡΦΥΡΗΣ (έπιμ.), Αυλός, Αθήνα 1959.
- ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ Μ.Β., *Πρωτοπορία και πρωτοπόροι*, Αστήρ της Ανατολής, Αθήνα 1985.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ ΜΩΥΣΗΣ, *Τò χρονικόν μιᾶς ἑκατονταετίας φιλοτελισμοῦ, 1860-1960: Ἐμποροι γραμματοσήμων, φιλοτελικοὶ σύλλογοι, φιλοτελικά περιοδικὰ καὶ δημοσιεύματα*, Αθήνα 1960.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, *Ἡ ἐπίδραση τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας στὰ παιδικὰ περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰώνα. Μελέτη περίπτωσης: Τò Παιδικὸν Περιοδικόν*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2019.
- ΚΩΣΤΙΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ, *Τò περιοδικὸ Ζακύνθιος Ἀνθὼν*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989.
- , «Δύο Ἀνθῶνες στὴ Ζάκυνθο τοῦ Γιάννη Τσακασιάνου», στό: *ΣΤ' Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, Πρακτικά*, τόμος Δ', Κέντρο Μελετῶν Ἰονίου – Ἑταιρεία Ζακυνθιακῶν Σπουδῶν – University Studio Press, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 311-319.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΘΕΜ. – ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΠΑΝ. ΚΑΡΟΥΜΠΗΣ, «Τὰ δημοσιεύματα τοῦ περιοδικοῦ *Ξενοφάνης* γιὰ τὸν Πόντο», *Ἀρχεῖον Πόντου* 48 (1998-1999) 314-342.
- ΛΑΠΠΑΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Ἡ Πρόοδος τοῦ Σοφιανόπουλου», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 16 (1980) 199-228.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, *Ἡ [sic] καταδρομὲς μου ἐξαιτίας τοῦ Λύχνου*, Τυπογραφεῖον «Ἡ Κεφαλληνία», Κεφαλονιά 1862.
- , *Άπαντα*, Πρόλογος ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰσαγωγή, κριτικὴ ἀνθολογία, γλωσσάριον, βιβλιογραφία ΑΛΕΚΟΥ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ἐπιμέλεια-κατάταξη κειμένων ΑΝΤ. ΜΟΣΧΟΒΑΚΗ, 3 τόμοι, Ἄτλας, Αθήνα 1959.
- ΛΑΣΚΑΡΙΣ Μ.Θ., «Δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Μουστοξύδου σχετικαὶ μὲ τὸν Ἑλληνομνήμονα αὐτοῦ», στό: *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεων Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήνα 1935, σσ. 349-352.
- ΛΟΥΔΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, *Τò νεοελληνικὸ διήγημα στὴν Εὐτέρπη καὶ τὴν Πανδώρα: Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας, τῆς ὁρολογίας καὶ τῆς θεματικῆς τοῦ εἴδους κατὰ τὴν περίοδο 1830-1880*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλολογίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005.
- ΛΥΚΟΥΔΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Ἀλήθειαι συκοφαντούμεναι ὡς παραδοξολογίαι*, Πελεκάνος, Αθήνα 2005.
- ΜΑΓΕΡ ΚΩΣΤΑΣ, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου*, τόμος Α': 1790-1900, τόμος Β': Ἀθηναϊκαὶ ἐφημερίδες, τόμος Γ': Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ 1901-1959, Αθήνα 1957-1960.
- ΜΑΛΑΦΑΝΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Οἱ «Ἀθηναϊκαὶ ἐπιστολαὶ» τοῦ Γρηγορίου Ξενόπουλου στὴν Διάπλασιν τῶν Παίδων (1896-1947)*, Αστήρ, Αθήνα 1995.
- ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ, «Ὁ Ἑλληνικὸς Σύλλογος Ἑρμῆς Κωνσταντινουπόλεως (1877-1922): Ἱστορία τοῦ Συλλόγου, τὸ περιοδικὸ Ἑρμῆς, ἀρθρογραφία γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ Θράκη», *Ἡ Καθ' Ἡμᾶς Ανατολή* 1 (1993) 71-91.
- ΜΑΝΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ι., «Ἡ ἑκατονταετηρὶς τοῦ Ἑλληνομνήμονος, τοῦ πρώτου ἱστοτικοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ Ἀνδρέου Μουστοξύδου – Χρήστου Φιλαδελφέως, 1843-1853», *Νέοι Δρόμοι* (Δεκέμβριος 1943) ἀρ. 72, (Μάρτιος 1944) ἀρ. 73-75, (Δεκέμβριος 1945) ἀρ. 96-97.
- , *Ἀνδρέας Μουστοξύδης, 1785-1860, ὁ ἐπιστῆμων, ὁ πολιτικός, ὁ ἐθνικὸς ἀγωνιστής: Με-*

- λέτη ιστορική καὶ φιλολογική, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1960.
- ΜΑΡΓΑΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Ὁ Ραμπαγᾶς 1878-1889», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 6 (1928) 423-439.
- , «Ἡ Πανδώρα», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 9 (1931) 479-490.
- , «Ἡ Εὐτέρπη», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 10 (1932) 263-282.
- , «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν: Ἡ Χρυσασίς», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 11 (1933) 345-362.
- , «Περιοδικὰ ἑπτανησιακά: Τὰ πρῶτα Ζακυθινά», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 12 (1934) 313-333.
- , «Ἡ Ἑστία», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 13 (1935) 399-426.
- , «Τί εἶναι περιοδικό;», *Νέα Ἑστία* 39 (1 Ἰανουαρίου 1946) ἀρ. 444, σσ. 8-10.
- , «Τὸ περιοδικὸ Ἑβδομάς τοῦ Δ. Γρ. Καμπούρογλου», *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά* 4 (1947) 147-151.
- , «Ἡ Εἰκονογραφημένη Ἑστία μὲ τὸν Δροσίνη», *Νέα Ἑστία* 50 (15 Ὀκτωβρίου 1951) ἀρ. 583, σσ. 1366-1370.
- , «Ὁ Ξενόπουλος καὶ ἡ Εἰκονογραφημένη Ἑστία», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 7 (1 Φεβρουαρίου 1951) 229-231.
- , «Τὸ πρῶτο Ζακυθινὸ περιοδικό», *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα* 1 (1954) 3-5.
- , *Τὰ παλιὰ περιοδικά: Ἡ ἱστορία τους καὶ ἡ ἐποχὴ τους*, Ι. Σιδέρης, Ἀθήνα [1954].
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΣΟΦΙΑ, Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899): *Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Ἀρχαιο-λογικὴ Ἑταιρία, Ἀθήνα 1999.
- ΜΑΥΡΕΛΟΣ ΝΙΚΟΣ, «Τὸ περιοδικὸ Μικρὸν Ἄστρ καὶ οἱ ἐφημερίδες Ἄστρ – Νέον Ἄστρ (1899-1908)», *Μικροφιλολογικά* (Φθινόπωρο 1998) ἀρ. 4, σσ. 15-17.
- ΜΑΥΡΗΣ Ν. Γ., «Ὁ Ἐμμ. Γεωργίου καὶ τὸ Δελτίον του: Ἕνας λησμονημένος βιβλιοπώλης – βιβλιογράφος», *Βιβλιογραφικά* 1 (Ἰανουάριος 1972) ἀρ. 1, σσ. 37-52.
- Μέλισσα ἡ Ἐφημερίς ἑλληνικὴ [ἀνατύπωση], Τὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά: Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Εἰσαγωγικά στὴν Μέλισσα: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 1984.
- ΜΕΡΓΟΥΠΗ-ΣΑΒΑΪΔΟΥ ΕΙΡΗΝΗ, *Δημόσιος λόγος περὶ ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα, 1870-1900: Ἑκλαϊκευτικὰ ἐγχειρήματα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στοὺς πολιτιστικοὺς συλλόγους καὶ στὰ περιοδικά, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Μεθοδολογίας, Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῆς Ἐπιστήμης, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν & Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, Ἀθήνα 2010.*
- , *Ὁ ρόλος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσὸς» στὴ συγκρότηση τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος στὴν Ἑλλάδα (τέλη 19ου αἰώνα)*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2013.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Κοσμᾶς Φλαμιάτος (1786-1852): Ἕνας μάρτυρας τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως στὸ ἑλληνικὸ κράτος», *Θεολογία* 58 (1987) 294-321.
- ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΗ, *Νεοελληνικὴ καὶ μεταφρασμένη λογοτεχνία στὸ περιοδικὸ Ἑσπερος τῆς Λειψίας (Παρουσίαση – ἀναλυτικὴ εὔρετηρίαση)*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Τμῆμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρῶν, Πάτρα 2018.
- ΜΙΣΣΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Πῶς ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν ὁ Πιττακός, τὸ πρῶτο περιοδικὸ ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Λέσβο ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ Χαραλαμπίδη Φίλιο τὸ 1877», *Αἰολικά Φύλλα* (Ὀκτώβριος 1989) ἀρ. 25, σσ. 431-435.
- , «Οἱ ποιητὲς (καὶ στιχοπλόκοι) τῶν περιοδικῶν Πιττακός, Πανδέκτης καὶ Σαπφὼ (1877-1881)», *Λεσβιακά* 13 (1991) 202-233.

—, *Φιλολογικά (καὶ πάρεργα) τῆς Μυτιλήνης, πλὴν καὶ ἄλλα. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς λεσβιακῆς γραμματείας*, τόμος ΣΤ΄, Ἀστερίας, Μυτιλήνη 1996.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ, *Πανόραμα ἤτοι εἰκονογραφημένη Ἱστορία τοῦ δημοσιογραφικοῦ περιοδικοῦ τύπου τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ Αἰγυπτιωτῶν Ἑλλήνων (1862-1972)*, Ἔκδοσις Κέντρου Ἑλληνικῶν Σπουδῶν, ἀρ. 20, Τυπ. τοῦ Ἐμπορίου, Ἀλεξάνδρεια 1972.

ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΦΑΝΗΣ, «Γεώργιος Τερτσέτης», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση* 2 (Σεπτέμβριος 1946) ἀρ. 7, σσ. 207-208.

Μνημόσυνον Ν.Γ. Πολίτου, Λαογραφία 7 (1923).

ΜΟΣΧΟΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ι., «Émile Legrand *Bibliographie Ionienne*. Προσθήκες», *Ἑρανιστής* 8 (1970) 111-145.

ΜΟΥΤΟΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης: Ὁ κοσμοκαλόγερος τοῦ Βόλου*, Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν, Βόλος 1976.

ΜΟΥΖΑΚΗΣ ΣΤ., *Ἔργα καὶ ἡμέρες μελῶν τῆς Στοᾶς «Πυθαγόρας». Λεύκωμα τῶν 125 χρόνων 1881-2006*, Πυθαγόρας, Ἀθήνα 2006.

ΜΟΥΛΙΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Ἱστορικὰ σημεῖωματα*, τόμος Α΄, Περὶ Τεχνῶν, Πάτρα 2007.

ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗΣ Θ., «Ἀνδρέας Μουστοξύδης: Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. *Καινούρια Ἐποχὴ* (Καλοκαίρι 1960).

ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ Γ., *Τὸ Περιοδικόν μας, 1900-1901*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994.

—, «Ὁ Ἄγγελος Βλάχος ὡς μεταφραστὴς λογοτεχνικῶν ἔργων στὸ περιοδικὸ *Ἑστία* (1876-1895)», *Κονδυλοφόρος* 9 (2010) 67-79.

—, «Ἡ μεταφρασμένη ξένη λογοτεχνία στὸ περιοδικὸ *Ἑστία* (1876-1895)», *Κονδυλοφόρος* 17 (2019) 229-280.

—, «Ἡ μεταφρασμένη ξένη λογοτεχνία στὸ περιοδικὸ *Ἑστία* (1876-1895). Ὅρισμένες διαπιστώσεις», *Κονδυλοφόρος* 18 (2020) 31-60.

ΜΠΑΛΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΣΙΜΟΣ, «Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου καὶ Μήλου Ἀλέξανδρος Λυκούργος (1827-1875)», *Θεολογία* 1 (1923) ἀρ. 1, σσ. 41-67 & ἀρ. 2, σσ. 180-201.

ΜΠΑΛΤΑ ΣΟΦΙΑ, *Τὰ ἑλληνικὰ παιδαγωγικὰ περιοδικὰ (1898-1930). Ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Ἀγωγή στὴ Νέα Ἀγωγή καὶ τὸ Σχολεῖο Ἑργασίας*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς, Ψυχολογίας, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2000.

ΜΠΕΛΙΑ ΕΛΕΝΗ Δ., «Ἡ Ἠὼς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Ναυπλίου», *Πελοποννησιακὰ* 13 (1978-1979) 219-244.

ΜΠΟΥΤΑΤΣΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Θ., *Βιβλιογραφία ἑλληνικοῦ θρησκευτικοῦ τύπου (1826-1966)*, Ἀθήνα 1974.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ ΦΑΙΔΩΝ Κ., *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἑπτανησιακὴν βιβλιογραφίαν. Περιοδικὰ καὶ ἡμερηίδες Ζακύνθου*, Ἑπτανησιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1956.

ΜΠΟΥΡΛΙΑΣΚΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, *Ἐφημερίς τῶν Φυλακῶν (1875-1878). Μιὰ πρωτοποριακὴ ἐκδοτικὴ προσπάθεια καταγραφῆς τοῦ χώρου τῶν ἑλληνικῶν φυλακῶν*, Ἀθήνα 2009.

ΜΩΡΑΪΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΝΝΑ, *Ὅθων Ρουσόπουλος (1856-1922) καὶ οἱ ἀπαρχές τῆς ἐπιστημονικῆς συντήρησης τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ελλάδα*, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἀθλητισμοῦ, Ἀθήνα 2020.

ΝΑΣΙΟΥΤΖΙΚ ΠΑΥΛΙΝΑ, *Ἀμερικανικὰ δράματα στὴ Σύμρνη τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ συνάντηση τῆς ἀγγλοσαξονικῆς σκέψης μὲ τὴν ἑλληνικὴ*, *Ἑστία*, Ἀθήνα 2002.

ΝΕΡΟΥΛΟΣ ΡΙΖΟΣ ΙΑΚΩΒΟΣ, *Ὁ Ἐφημεριδοφóβος*, Ἀθήνα 1837.

ΝΙΚΟΚΑΒΟΥΡΑ ΑΓΑΘΗ, «Ἀνδρέας Μουστοξύδης καὶ ὁ Ἑλληνομνήμων», *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* 8 (1960) 151-162.

ΝΙΡΒΑΝΑΣ ΠΑΥΛΟΣ, *Φιλολογικὰ ἀπομνημονεύματα*, ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ (ἐπιμ.), Ὀδυσσεύας, Ἀθήνα 1988.

ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ, *Ἡ Παιδικὴ Ἀποθήκη καὶ ὁ Δημήτριος Πανταζῆς: Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ παιδικὸ περιοδικὸ καὶ ὁ ἐκδότης του. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παιδικῆς λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2019.

—, *Τὰ παιδικὰ ἀναγνώσματα τῶν πάππων μας. Ἡ εὐρωπαϊκὴ σκηνὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ προσκήνιο: Ὁκτὼ μελετήματα γιὰ τὴν παιδικὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα*, Πατάκης, Ἀθήνα 2008.

ΝΤΕΝΙΣΗ ΣΟΦΙΑ, *Ἀνιχνεύοντας τὴν «ἀόρατη» γραφὴ. Γυναῖκες καὶ γραφὴ στὰ χρόνια τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ-Ρομαντισμοῦ*, Νεφέλη, Ἀθήνα 2014.

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, *Ἡ ζωὴ μου σὰν μυθιστόρημα: Αὐτοβιογραφία*, Ἀφοὶ Βλάσση, Ἀθήνα 1984.

ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ., «Ἡ λαϊκὴ βιβλιοθήκη Καλαμῶν», στó: *Μεσσηνιακὰ Γράμματα (ἀναμνηστικὸν τεῦχος) ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εἰκοσαετίας ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς «Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης Καλαμῶν»*, Καλαμάτα 1956, σσ. 263-408.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Τὰ δημοσιεύματα τοῦ περιοδικοῦ *Ξενοφάνης*: Συμβολὴ στὴ Μικρασιατικὴ βιβλιογραφία», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 1 (1977) 169-215.

ΟΡΦΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΑ Ν., «Ἡ ἔκδοση τοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ *Κυψέλη* (1884-1887) καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Ὁθωνα Ρέντζου στὴ λογοτεχνικὴ παιδεία», στó: *Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδαγωγικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος, Λογοτεχνία καὶ Παιδεία, Πρακτικὰ Συνεδρίου*, τόμος Α', Διάδραση, Ἀθήνα 2018, σσ. 469-492.

Παιδαγωγικὰ περιοδικά, βλ. Ἑλληνικὰ *Παιδαγωγικὰ περιοδικὰ 1831-1974*.

ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΩΣΤΗΣ, *Ἄπαντα*, Γκοβόστης, Ἀθήνα [ἄ.ἔ.]

Ἡ πάλῃ μεταξὺ δύο θρησκευτικῶν ἐφημερίδων, τοῦ Λόγου καὶ τῆς Ἀγάπης, Τυπογραφεῖον «Ὁ Κάδμος», Πάτρα 1894.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΕΥΗ, *Ἰλισσός, περιοδικὸν σύγγραμμα (1868-1872): Ἐνα οἰκογενειακὸ-φιλολογικὸ ἔντυπο, ἀνέκδοτη διπλωματικὴ ἐργασία*, Πανεπιστήμιο Πατρῶν, Πάτρα 2017.

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ ΑΡΙΣΤΟΥΛΑ, *Παιδεία καὶ πολιτισμὸς στὸν παροικιακὸ ἑλληνισμὸ τοῦ 19ου αἰῶνα: Ἡ ἐφημερίδα Βρεττανικὸς Ἀστήρ (1860-1863) τοῦ Λονδίνου καὶ ἡ ἀξιοποίησή της μέσω τῶν νέων τεχνολογιῶν. Μέρος Α' (1860)*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Νηπιαγωγῶν, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2011.

—, «*Βρεττανικὸς Ἀστήρ (1860-1863): Ὁ κοσμοπολίτικος χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς ἐφημερίδας τοῦ Λονδίνου καὶ ἡ ἐγκυρότητα τῶν περιεχομένων της*», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Νηπιαγωγῶν Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων* 5 (2012) 102-119.

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Μ.Μ., «Τὸ περιοδικὸ *Τέχνη* καὶ ἡ πάλῃ τῶν ιδεῶν στὴν Ἀθήνα στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* 11 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1960) ἀρ. 63-64, σσ. 216-223.

—, «Ἡ ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα τοῦ Ναυπλίου *Ἡ Ἡὼς* (1830)», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 5 (1961) 137-146.

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ ΣΤΡΑΤΟΣ, «Ἐνα πρωτοποριακὸ ἴδρυμα καὶ ἡ ἐποχὴ του: Ἡ Ἐμπορικὴ καὶ Βιομηχανικὴ Ἀκαδημία», *Σπουδαί* 1 (1951) 236-254.

- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. (έπιμ.), *Ὁ Παιδαγωγός: Σύγγραμμα περιοδικὸν περὶ Παιδαγωγικῆς καὶ περὶ Ἀνατροφῆς 1839. Εἰσαγωγή – Παρουσίαση – Εὔρετήρια*, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1982.
- , *Προεπαναστατικὴ ἐκπαίδευση καὶ παιδεία: Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1811-1821. Εἰσαγωγή – Παιδαγωγικὰ ἄρθρα – Λήμματα – Θεματικὰ εὔρετήρια*, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1989.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Τὸ περιοδικὸ Ἑστία καὶ τὸ διήγημα*, Ἐκπαιδευτήρια Κωστή-Γεϊτόνα, Ἀθήνα 1982.
- , *Τὸ περιοδικὸ Ἑστία καὶ τὸ διήγημα. Μιὰ θέση καὶ μιὰ ἀντίθεση, ἔλεγχος κρίσεως*, Κώδικας, Ἀθήνα 1985.
- ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗΣ, «Οἱ λογοτεχνικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Ἐπαμεινώνδα Φραγκοῦλη καὶ τὸ περιοδικὸ *Θελξινόη* (Κωνσταντινούπολη 1856-1857)», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* 24 (1998) 441-471.
- ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ Γ., «Οἱ καλοὶ φίλοι κάνουν καλοὺς λογαριασμοὺς», *Ἀντί* 35 (11 Ἀπριλίου 2008) ἀρ. 919, σ. 6.
- ΠΑΡΑΣΧΟΣ ΚΛΕΩΝ, «Δημ. Μάργαρη, *Τὰ παλιὰ περιοδικὰ*», ἐφ. *Καθημερινή* (25 Δεκεμβρίου 1954) σ. 6.
- ΠΑΤΙΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Χριστόφορος Λαΐλιος (1814-1886). Ἡ ἐκπαιδευτικὴ του σταδιοδρομία. Ὁ *Πανδέκτης*», *Αἰολικὰ Φύλλα* 7 (1992-1993) 294-301.
- ΠΑΤΣΑ ΣΤΕΛΛΑ, *Ἑστία, Ραμπαγᾶς, Ἑβδομάς: Τρεῖς ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις ἐμπλοκῆς τοῦ περιοδικοῦ τύπου στὴν πρόσληψη τοῦ γαλλικοῦ νατουραλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΠΑΤΣΙΟΥ ΒΙΚΥ, *Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων (1879-1922): Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας / Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1987.
- , *Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων (1879-1922): Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001.
- , «Ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση: Τὸ περιοδικὸ *Εὐρωπαϊκὸς Ἑρανιστὴς* καὶ ὁ ρόλος τῶν μεταφράσεων», στό: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ – ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΥΛΚΑΝΔΡΙΩΤΗ (έπιμ.), *Ἑλληνικότητα καὶ ἑτερότητα: Πολιτισμικὲς διαμεσολαβήσεις καὶ «ἐθνικὸς χαρακτήρας» στὸν 19ο αἰώνα*, *Πρακτικὰ Συμποσίου*, τόμος Β', Ἀθήνα 2016, σσ. 167-185.
- ΠΕΤΚΟΥ ΕΦΗ, «Οἱ μεταφράσεις λογοτεχνικῶν κειμένων στὸ περιοδικὸ *Παρνασσός*, 1877-1895», *Παρνασσός* 50 (2008) 353-498.
- , «Οἱ μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς στὰ ἔντυπα τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη *Μὴ Χάνεσαι* (1880-1883) καὶ *Ἀκρόπολις Φιλολογικὴ* (1888-1889)», *Νέα Ἑστία* 171 (Φεβρουάριος 2011) ἀρ. 1854, σσ. 352-373.
- , «Κ.Ι. Πρασᾶς, ὁ συστηματικότερος μεταφραστὴς τοῦ Ε.Α. Ροε κατὰ τὸν 19ο αἰώνα», *Μελέτη* 8 (2012) 139-168.
- , «Τὸ περιοδικὸ *Παρθενῶν* καὶ ὁ ρόλος του στὴν πρόσληψη τῆς ξένης λογοτεχνίας κατὰ τὸν 19ο αἰώνα» *MGSO* 5 (2019-2021) 1-50.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος εἰς τὸ περιοδικὸν *Ἑρμῆς* τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Παρνασσός* 45 (2003) 283-286.
- ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Μορφὲς δημοσιότητας στὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν ὕστερο 19ο αἰώνα. Ἡ ἡμερησίδα Ἰωάννινα-Γιάννις (1869) καὶ ἡ Ἐμπορικὴ καὶ Φιλολογικὴ Λέσχη «Ἡ Πρόοδος» (1872)*, Ἰωάννινα 2006.
- ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ, «Ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ Κωνσταντίνου Ν. Σάθα (1858-1861)», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 8 (1970) 260-273.
- ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν., *Ἡ λογοτεχνικὴ κίνησις στὴ Θεσσαλονίκη: πρῶτες αἰσθητὲς*

- διαμορφώσεις (1897-1912), ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Άριστο-τέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.
- ΠΟΛΑΤΙΔΟΥ ΑΝΝΑ, *Η Διάπλασις τῶν Παίδων (1879-1917): Εύρετήρια γιὰ τὰ λογοτεχνικά κείμενα τῆς περιόδου*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Νηπιαγωγῶν, Πανεπιστήμιο Δυτικῆς Μακεδονίας, Φλώρινα 2004.
- ΠΟΛΕΜΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι., «Τὰ ἑλληνικά ἔντυπα τοῦ ἐν Μάλτᾳ τυπογραφείου τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἱεραποστολῆς», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 8 (1970) 164-165.
- ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΣ Ε., *Χρονικὸ τοῦ Πατραϊκοῦ τύπου (1840-1940)*, Πάτρα 1984.
- ΠΟΛΙΤΟΥ ΕΛΕΝΗ ΧΡ., «Τὸ περιοδικὸν *Φιλολογία*», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 14 (1970) 95-117.
- ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ, «Τὸ περιοδικὸ *Ἑστία* (1876-1895) καὶ τὸ διήγημα (μία ἀντίθεση καὶ μία θέση)», *Παρουσία* 3 (1985) 123-152.
- ΠΡΟΒΑΤΑ ΔΕΣΠΟΙΝΑ, «Ἡ διαπολιτισμικὴ διάσταση τῆς Ἀνθολογίας τῶν Κοινωφελῶν Γνώσεων», *Ἑπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* 11 (1999-2000) 245-256.
- ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΜΑΡΙΑ, «Μορφικὴ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν διηγημάτων ποὺ δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ *Ἑβδομάς* (1884-1892)», στό: ΑΓΓΕΛΙΝΑ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ – ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ – ΠΑΝΟΣ ΓΙΑΛΕΛΗΣ (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ 9ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακῶν Φοιτητῶν καὶ Ὑποψηφίων Διδασκτόρων τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 4-7 Ὀκτωβρίου 2017. Νεοελληνικὴ φιλολογία, Ἑθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2018*, σσ. 322-346.
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, ΕΜΜ. Γ., «Ὁ Θεατὴς τοῦ Μιχ. Σχινᾶ (1836-1838)», *Βιβλιόφιλος* 1 (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1956) ἀρ. 3-4, σσ. 24-25.
- ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ ΘΕΟΔΟΣΗΣ – ΓΙΑΝΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Αἴνος: *Τὸ κεφαλονίτικο περιοδικὸ τοῦ Ἡλίου Ζερβοῦ Ἰακωβάτου*, Ἑταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν, Ἀργοστόλι 2013.
- ΡΑΖΑΚΗ ΔΗΜΗΤΡΑ, «Ἡ κριτικὴ γιὰ τὴν ποίηση τοῦ 19ου αἰῶνα στὰ περιοδικὰ *Εὐτέρπη*, *Πανδώρα* καὶ *Χρυσσαλὶς*», στό: ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ – ΜΑΡΙΑ ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Συνάντηση ἐργασίας νέων ἐρευνητῶν: Ὁ ἑλληνικὸς περιοδικὸς τύπος τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἑρευνητικὰ ζητήματα – πορίσματα τῆς ἔρευνας*, Πρακτικά, Ἀθήνα 2015, σσ. 115-141.
- ΡΗΓΑΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, *Ἡ ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν 1935-1985*, Ἱατρικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1985.
- ΡΗΓΑΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΠΑΚΗ – Β. ΣΑΜΙΟΣ, *Ἑλληνικὸς ἱατρικὸς τύπος (1811-1988)*, Ἀθήνα 1988.
- ΡΙΖΑΚΗ ΕΙΡΗΝΗ, *Οἱ «γράφουσες» Ἑλληνίδες: Σημειώσεις γιὰ τὴ γυναικεία λογιόσύνη τοῦ 19ου αἰῶνα*, Κατάρτι, Ἀθήνα 2007.
- ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΣ Α.Χ., «Ὁ Πυθαγόρας: Ἀναβίωση ἐνὸς ἐντύπου 94 ἐτῶν», *Βιβλιοφιλία* 2-3 (1976) 20-21.
- ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ ΜΑΤΟΥΛΑ, «Ἡ Φίλεργος Ἑταιρεία τῆς Κωνσταντινούπολης (1866-1876)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 5 (1984-1985) 241-274.
- ΡΟΥΣΚΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Ἑφορος Στρατιωτικός: τὸ πρῶτο περιοδικὸ στρατιωτικῆς ἱστορίας στὴν Ἑλλάδα», *Στρατιωτικὴ Ἱστορία* (Αὐγουστος 1998) ἀρ. 24, σσ. 57-62.
- ΡΩΜΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, «Σήμερα καὶ χθές: Περιοδικά», ἐφ. *Ἐλευθερία* (5 Δεκεμβρίου 1954) σ. 1.
- ΣΑΒΟΡΙΑΝΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Στρατιωτικὴ βιβλιογραφία καὶ ιστοριογραφία στὴν Ἀργολίδα μετὰ τὴν Ἐπανάσταση: Ἡ περίπτωση τῆς ἐκδόσεως *Ἑφορος Στρατιωτικός* (1835) καὶ τοῦ συγγραφέα τῆς Παναγιώτη Ρόδιου», *Ἀργειακὴ Γῆ* 2 (2004) 144-164.

ΣΑΧΙΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.

ΣΕΡΒΟΥ ΜΑΡΙΕΤΤΑ, «Έλληνική βιβλιογραφία 1800-1863: Προσθήκες-Συμπληρώσεις», *Τετράδια Έργασίας* (1988) ἀρ. 10, σσ. 443-448.

ΣΕΦΕΡΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Δοκίμες*, τόμος Α΄, Ίκαρος, Αθήνα 1974.

ΣΕΦΕΡΙΑΔΟΥ ΑΝΘΟΥΛΑ, «*Η Τέχνη*, ένα πρωτοπόρο φιλολογικό περιοδικό», *Φιλολόγος* 8 (Άνοιξη 1984) ἀρ. 35, σσ. 57-64.

ΣΚΟΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Φ., *Έθνικόν Ήμερολόγιον, Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν του Έτους 1906*, Έκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Άνέστη Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1906, σσ. 161-162.

ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ Σ.Χ., «Δημ. Μάργαρη: *Τὰ παλιὰ περιοδικὰ, ἡ ἱστορία κι ἡ ἐποχὴ τους*», *Επτανησιακὰ Φύλλα* 2 (Φεβρουάριος 1955) ἀρ. 7, σσ. 197-198.

ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ Σ., *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, Αθήνα 1959.

ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ, «Τὸ περιοδικὸν Ἀνατολή», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 12 (1965) 231-302.

— (ἐπιμ.), *Παρνασσός, φιλολογικὸν περιοδικόν: Εὐρετήριο, περίοδος πρώτη – τόμοι Α΄-ΙΖ΄*, Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα 1972.

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΛ., *Συμβολή στην ιστορία του Κυπριακού τύπου*, τόμος Α΄: 1878-1890, τόμος Β΄: 1890-1900, Λευκωσία [1995].

—, **Θεόδουλος Φ. Κωνσταντινίδης**: *Έκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, λογοτέχνης*, Ίνστιτούτο Μέσων Μαζικής Έπικοινωνίας Intercollege, Λευκωσία 2007.

ΣΤΑΘΑΤΟΥ ΠΟΛΥΞΕΝΗ Κ., *Τὸ παιδικὸ περιοδικὸ Έφημερὶς τῶν Παίδων (1868-1893)*, ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικὸ Τμήμα Δημοτικῆς Εκπαίδευσης, Έθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Αθήνα 2000.

Στατιστική τοῦ Ἑλληνικοῦ τύπου κατὰ τοὺς ἑξ ἑκὼν μῆνας τοῦ ἔτους **1892**, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Γραφεῖον Στατιστικῆς, Έκ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου καὶ Λιθογραφείου, Αθήνα 1892.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ ΦΟΙΒΟΣ, «*Έλληνικὸς Χρόνος / Hellenic Times* καὶ *Ἑλικῶν*», *Μικροφιλολογικὰ* (Φθινόπωρο 1999) ἀρ. 6, σσ. 34-35.

—, «Ἐπαμεινώνδας Φραγκοῦδης», στό: *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις ἀρχές της ὡς τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1830-1880*, τόμος Γ΄, Σοκόλης, Αθήνα 1996, σσ. 322-332.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΡΑΣΜΙΑ-ΛΟΥΪΖΑ, *Παναγιώτης Πανᾶς (1832-1896): ἑνας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Ἐπικαιρότητα, Αθήνα 1987.

—, «Συμβολή στην ιστορία τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος. Πρωτότυπα καὶ μεταφρασμένα κείμενα στοὶ περιοδικὸ *Εβδομάς*», στό: ΕΛΕΝΗ ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ – ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ (ἐπιμ.), *Τὸ διήγημα στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὶς ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη*, Gutenberg, Αθήνα 2009, σσ. 250-271.

ΣΤΑΥΡΟΥ ΤΑΤΙΑΝΑ, «*Η Φιλολογική Ἠχώ* καὶ ἡ ἐποχὴ της», *Νέα Ἑστία* 44 (1948) ἀρ. 511, σσ. 1355-1358, ἀρ. 512, σσ. 1419-1424, ἀρ. 513, σσ. 1482-1497.

—, «*Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος: Τὸ ὑπουργεῖον παιδείας τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ*», Αθήνα 1967.

ΣΤΑΥΡΟΥΣΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Τὸ περιοδικὸ Χρυσάλλης (1863-1866)*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994.

ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ ΖΗΣΙΜΟΣ, «Ξεφυλλίζοντας τὰ περιοδικὰ τοῦ περασμένου αἰῶνα *Πανδώρα* καὶ *Χρυσάλλδα*», *Περίπλους* 3 (Φθινόπωρο 1986) ἀρ. 11, σσ. 163-172.

—, «*Ἑσπερος* (1881-1889) καὶ *Κλειώ* (1885-1892): Δύο περιοδικὰ στὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Λειψίας», *Περίπλους* 6 (Χειμῶνας-Ἀνοιξη 1990) ἀρ. 24-25, σσ. 244-266.

ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Φιλολογικὲς κουβέντες - Ἡ Τέχνη», *Ἴρις τῶν Ἀθηνῶν* 2 (15 Νοεμβρίου 1898) ἀρ. 5, σ. 43-44.

ΤΑΜΠΑΚΗ ANNA, «Ἐφημερὶς ἢ περιοδικό; Πρὸς μιὰ τυπολογία τοῦ περιοδικοῦ τύπου ἐν τῇ γενέσει», στό: ΔΡΟΥΛΙΑ ΛΟΥΚΙΑ (ἐπιμ.), *Ὁ ἑλληνικὸς τύπος 1784 ἕως σήμερα: Ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς προσεγγίσεις. Πρακτικὰ διεθνοῦς συνεδρίου, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν*, Ἀθήνα 2005, σσ. 92-99.

—, «Στρογγυλὸ τραπέζι: Πολιτισμικὲς διαμεσολαβήσεις καὶ διαμόρφωση τοῦ ἑθνικοῦ χαρακτήρα στὸν περιοδικὸ τύπο τοῦ 19οῦ αἰῶνα», στό: *Πρακτικὰ συνεδρίου – Συνέχειες, ἀσυνέχειες, ρήξεις στὸν ἑλληνικὸ κόσμο 1204-2014: Οἰκονομία, κοινωνία, ἱστορία, λογοτεχνία*, τόμος Ε', Εὐρωπαϊκὴ Ἑταιρεία Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 2015, σσ. 36-39.

ΤΑΜΠΑΚΗ ANNA – ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ (ἐπιμ.), *Ταυτότητα καὶ ἐτερότητα στὴ λογοτεχνία, 18ος – 20ὸς αἰ.*, τόμος Γ', *Μετάφραση καὶ διαπολιτισμικὲς σχέσεις*, Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Γενικῆς καὶ Συγκριτικῆς Γραμματολογίας, Β' Διεθνὲς Συνέδριο, Δόμος, Ἀθήνα 2001.

ΤΑΜΠΑΚΗ ANNA – ΜΑΡΙΑ ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Συνάντηση ἐργασίας νέων ἐρευνητῶν: Ὁ ἑλληνικὸς περιοδικὸς τύπος τοῦ 19οῦ αἰῶνα: Ἑρευνητικὰ ζητήματα – πορίσματα τῆς ἔρευνας. Πρακτικὰ*, Ἀθήνα 2015.

ΤΑΜΠΑΚΗ ANNA – ΑΛΕΞΙΑ ΑΛΤΟΥΒΑ (ἐπιμ.), *Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: Μετάφραση καὶ περιοδικὸς τύπος στὸν 19ο αἰῶνα. Πρακτικὰ*, Ἀθήνα 2016.

ΤΑΜΠΑΚΗ-ΙΩΝΑ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ, «Τὸ ἑλληνικὸ περιοδικὸ Ἐκλεκτὰ Μυθιστορήματα κατὰ τὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ *Les Bons Romans*», *Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 30 (1992-1995) 243-305.

—, «Τὰ Ὀλύμπια: Τὸ περιοδικὸ τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1896 καὶ ἡ προβολὴ τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας», στό: Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), *Ὁ θεσμὸς τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων*, Ἑλληνικὸ Κέντρο Ἑρευνας Ἀθλητικοῦ Δικαίου, Ἀθήνα 1993, σσ. 437-445.

ΤΖΗΚΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Ι.Π. Κοκκῶνης, ὁ ρόλος του στὴ θεμελίωση καὶ τὰ πρῶτα βήματα τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα*, Gutenberg, Ἀθήνα 1999.

ΤΡΙΧΑ ΛΥΝΤΙΑ, *Δικηγορεῖν ἐν Ἀθήναις... Μιὰ διαδρομὴ στὸν 19ο αἰῶνα*, Σάκκουλας, Ἀθήνα – Κομοτηνὴ 2003.

ΤΣΑΓΑΝΑ ΜΑΡΙΑ-ΕΥΤΥΧΙΑ, «*Ἡ Εὐτέρπη* (1847-1855): Ἕνα ἑθνικὸ περιοδικὸ μὲ εὐρωπαϊκὸ χαρακτήρα», στό: ΑΓΓΕΛΙΝΑ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ – ΘΑΝΑΣΗΣ ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ – ΠΑΝΟΣ ΓΙΑΛΛΕΗΣ (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ 9ου Συνεδρίου Μεταπτυχιακῶν Φοιτητῶν καὶ Ὑποψηφίων Διδασκτόρων τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 4-7 Ὀκτωβρίου 2017, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2018, σσ. 298-321.

ΤΣΑΜΗΣ ΜΗΤΣΟΣ, «*Ἡ Τέχνη* τοῦ Κώστα Χατζόπουλου. Ὁρόσημο τοῦ δημοτικισμοῦ. Θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς κρίσεις», *Αἰολικὰ Γράμματα* 16 (1986) ἀρ. 91-92, σσ. 25-30.

ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ περιοδικὸ *Ἐφημερὶς τῶν Δικαστηρίων*», *Ἀμάλθεια* (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1984) ἀρ. 58-59, σσ. 73-79.

—, «Ὁ Βασίλης Ρώτας, λύτης αἰνιγμάτων τὸ 1899 στὸ περιοδικὸ *Ἡ Χαρὰ* τοῦ Ἄργους», *Ἑρευνα* 6 (Ἰούνιος 2001) 50-51.

—, «Ἡ συνεργασία τοῦ Ρώμου Φιλύρα μὲ τὸ περιοδικὸ *Ἡ Χαρὰ* τοῦ Ἄργους», στό: *Πρακτικὰ Β' Παγκορινθιακοῦ Συνεδρίου τοῦ Ἰδρύματος Κορινθιακῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα-Κιάτο 2004, σσ. 304-315.

- , «Ὁ Κωνσταντῖνος Α. Γαλάνης, ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Χαρά*», *Αἴπυτος* 12 (2004) 98-103.
- , «Ὁ νεανικὸς τύπος τῆς Κορινθίας: Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ 19ο καὶ 20ὸ αἰώνα», *Ἡ Μελέτη* 3 (2006) 281-314.
- ΤΣΙΛΙΜΕΝΗ ΤΑΣΟΥΛΑ, «“Παράφρασις ἐκ...”: Κείμενα εὐρωπαίων λογοτεχνῶν στὴν *Διάπλασιν τῶν Παίδων* τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα», [ἠλεκτρονικὸ περιοδικὸ] *Κείμενα* (Φεβρουάριος 2011) ἀρ. 12.
- Ὁ **τύπος** ἐν Ἑλλάδι, *Δημοσιεύματα τοῦ Τμήματος τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας*, Ἀριθ. 5. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Ἀθήνα 1900.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΦΡ., «Νεοελληνικὴ βιβλιογραφία: Τὰ περιοδικὰ *Τέχνη* καὶ *Διόνυσος*», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 20 (1969-1970) 120-154.
- , «Νεοελληνικὴ βιβλιογραφία: Τὸ *Περιοδικόν μας*», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 21 (1970-1971) 251-290.
- ΦΑΚΑΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ-ΣΩΤΗΡΙΟΣ (Ἀρχιμανδρίτης), Ὁ Σύλλογος «Ἀνάπλασις» καὶ ἡ προσφορά του, 19ος-ἄρχες 20οῦ αἰ., ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Θεολογίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013.
- ΦΑΛΑΓΚΑΣ ΝΙΚΟΣ, «Ἀφηγήσεις τῆς πραγματικότητας: ἡ στήλη τῶν ποικίλων στὴν *Εὐτέρπη*», στό: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ – ΜΑΡΙΑ ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Συνάντηση ἐργασίας νέων ἐρευνητῶν: Ὁ ἑλληνικὸς περιοδικὸς τύπος τοῦ 19ου αἰώνα: ἐρευνητικὰ ζητήματα – πορίσματα τῆς ἐρευνας*, *Πρακτικά*, Ἀθήνα 2015, σσ. 143-157.
- ΦΑΛΑΓΚΑΣ ΝΙΚΟΣ, «Ἡ ἀπολογία ἐνὸς εἵδους: Ἡ στήλη “Ποικίλα” στὴν *Πανδώρα*», στό: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ (ἐπιμ.), *Ἑλληνικότητα καὶ ἐτερότητα: Πολιτισμικὲς διαμεσολογήσεις καὶ «ἐθνικὸς χαρακτήρας» στὸν 19ο αἰώνα*, *Πρακτικά Συμποσίου*, τόμος Β΄, ΕΚΠΑ-ΕΙΕ, Ἀθήνα 2016, σσ. 155-164.
- ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΣ, «Ἐνα γράμμα τοῦ Δ.Γ. Σχινᾶ πρὸς τὸν Α. Μουστοξύδη: Guilford καὶ *Ἴρις*», *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977) 153-158.
- ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ προβληματισμοὶ 1830-1910. Ἐνα ἀνθολόγιο*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας / Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1987.
- , «*Τὴν ἀποστέρησε τῆς τιμῆς τῆς ἰσότητος...*: Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ γυναικεῖο περιοδικό», ἐφ. *Ἡ Κυριακάτικη Αὐγὴ* (2 Ἀπριλίου 2000) σ. 30.
- , «Ἐνα πρῶτο ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα: Ἡ *Κυψέλη* τῆς Εὐφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845», στό: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ (ἐπιμ.), *Λόγος γυναικῶν, Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης & Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 2008, σσ. 37-54.
- ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ν. (ἐπιμ.), *Τὰ ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά: «Ερμῆς ὁ Λόγιος 1811-1821»*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν - Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1976.
- , «Ὁ ψευδώνυμος ἐπικριτὴς τῆς “Ποιητικῆς” τοῦ Κων. Οἰκονόμου στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ* καὶ τὰ κίνητρά του», *Ὁ Ἑρμιστῆς* 21 (1997) 284-300.
- ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ (Διάκονος), *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων, 1801-1890: Εἰσαγωγή, περιγραφή τῶν ἐντύπων, παραρτήματα, εὐρετήρια*, 3 τόμοι, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1993-1996.
- ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ, *Ἡ γερμανικὴ παρουσία στὰ περιοδικὰ Κλειῶ καὶ Ἑσπερος τῆς Λειψίας*, ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Τμῆμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρῶν, Πάτρα 2019.

- ΦΡΕΖΗΣ ΡΑΦΑΗΛ, *Ὁ ἑβραϊκὸς τύπος στὴν Ἑλλάδα*, Ἰσραηλιτικὴ Κοινότητα Βόλου, Βόλος 1999.
- ΦΡΕΡΗΣ Π. ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟΣ, «Τὰ ἑλληνόφωνα καθολικὰ ἔντυπα μὲ περιοδικὴ κυκλοφορία: Καταγραφή καὶ περιγραφή τους», *Anno Domini* 3 (2013) 208.
- ΦΩΚΑΣ Δ.Γ., «Τὸ πρῶτον Ἑλληνικὸν ναυτικὸν περιοδικόν», *Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησις* 1 (Μάρτιος 1917) ἀρ. 1, σσ. 84-126.
- Χ., «Περὶ τῆς ἡμεριδογραφίας παρ' Ἑλλήσιν, Γ', 1800-1821», *Ἑστία* 21 (1886) ἀρ. 531, σσ. 134-137.
- ΧΑΡΙΤΑΤΟΣ ΜΑΝΟΣ, «Τὰ βιβλιογραφικὰ προγράμματα τοῦ ΕΛΙΑ», στό: *Τὸ βιβλιογραφικὸ προσκήνιο στὴν Ἑλλάδα σήμερα. Πρακτικὰ πρῶτου συνεδρίου ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο καὶ Σύλλογος Ἐκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν Κολλεγίου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1990, σσ. 87-91.
- ΧΑΡΤΟΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΛΙΑΜΑ ΙΩΑΝΝΑ, *Ἡ ποίηση μέσα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Ἑστία (1876-1895)*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλολογίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003.
- ΧΑΣΕΚΙΔΟΥ-ΜΑΡΚΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ, «*Φιλίστωρ*: Ἀπόψεις γιὰ τὴν Ἱστορίαν, τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴ γλῶσσαν», στό: *Ἑλληνικὴ Ἱστορικὴ Ἑταιρεία, ΚΓ' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο*, 24, 25, 26 Μαΐου 2002, *Πρακτικὰ*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 315-334.
- ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ ΒΙΚΤΩΡΙΑ, «Δημοσιογραφία καὶ πολιτικὴ: Οἱ περιπέτειες τῆς ἡμεριδίδας *Ὁ Βρεττανικὸς Ἀστὴρ* (1860-1862)», στό: *Θέματα νεοελληνικῆς φιλολογίας – Γραμματολογικὰ, ἐκδοτικά, κριτικά. Μνήμη Γ.Π. Σαββίδη*, *Πρακτικὰ Ἡ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 2001, σσ. 152-164.
- , *Ὁ Στέφανος Ξένος (1821-1894) καὶ ὁ Βρεττανικὸς Ἀστὴρ*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Φιλολογίας, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003.
- ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ., «Σμυρναϊκὴ βιβλιογραφία», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 4 (1948) 340-344, 371-410.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ ΑΙΜΙΛΙΟΣ, «Ἡ συμβολὴ τῆς *Τέχνης*», *Νέα Ἑστία* 28 (15 Ὀκτωβρίου 1940) ἀρ. 332, σσ. 1285-1293.
- ΧΡΗΣΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ, *Τὸ περιοδικὸ Πλάτων (1878-1891) καὶ ἡ συμβολὴ του στὴ διαμόρφωσιν τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν νηπίων στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Νηπιαγωγῶν, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2010.
- ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΝΤΙΝΟΣ, *Λογοτεχνικὰ περιοδικὰ τῆς Θεσσαλονίκης (1889-1954)*, Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, «Ἀποδελτίωσις τοῦ περιοδικοῦ *Προμηθεὺς* [sic] καὶ εἰσαγωγὴ μεταδεδομένων του στὴν ψηφιακὴ βιβλιοθήκη ΕΜΠ», ἀνέκδοτη πτυχιακὴ ἐργασία, Τμῆμα Βιβλιοθηκονομίας καὶ Συστημάτων Πληροφόρησης, Τεχνολογικὸ Ἐκπαιδευτικὸ Ἰδρυμα Ἀθῆνας, Ἀθήνα 2009.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΔΡ., *Κωνσταντῖνος Στ. Κόντος, 1834-1909*, Ἀθήνα 1979.
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ, *Πολιτικὴ οἰκονομία καὶ Ἕλληνες διανοούμενοι: Μελέτες γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα*, Τυπωθῆτω-Δαρδανός, Ἀθήνα 1999.
- ΨΑΡΡΑ ΑΓΓΕΛΙΚΑ, «Γυναικεῖα περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα», *Σκούπα* (Ἰούνιος 1979) ἀρ. 2, σσ. 3-13.

- ALEXANDRIDOU SIRMULA, «Early Women's Press (Three Female Magazines): A Challenge for the 19th Century East and Greece», στο: AMELIA SANZ – FRANCESCA SCOTT – SUZAN VAN DIJK (έπιμ.), *Women Telling Nations*, Rodopi, Άμστερνταμ – Νέα Υόρκη 2014, σσ. 335-352.
- ALTICK RICHARD D., *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public, 1800–1900*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1957.
- ARDIS A. – S. LATHAM – D. LIDDLE – J. MUSSEL & M. PHILPOTTS, «What Is a Journal? Towards a Theory of Periodical Studies», MLA 2013 [έτήσιο συνέδριο της Modern Language Association of America], Special Session.
- BEETHAM M., «Open and Closed: The Periodical as a Published Genre», *Victorian Periodicals Review* 22 (1989) 96-99.
- , «Towards a Theory of the Periodical as a Publishing Genre», στο: L. BRAKE κ.ά. (έπιμ.), *Investigating Victorian Journalism*, Macmillan, Basingstoke 1990, σσ. 19-32.
- B[IKELAS] D., «Ὁ ἐξηγητὴς τῶν Ἀγίων Γραφῶν, περιοδικὸν ἐκδιδόμενον κατὰ δεκαπενθμερίαν, ὑπὸ ἀρχ. Γρηγορίου Ζιγαβηνοῦ. Ἐν Μασσαλίᾳ (Imprimerie Marseillaise)» [Compte-rendu], *Revue des Études Grecques* 3 (1890) ἀρ. 11, σ. 337.
- BOND RICHMOND, *Studies in the Early English Periodical*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1957.
- BRAKE LAUREL – J.F. CODELL (έπιμ.), *Encounters in the Victorian Press: Editors, Authors, Readers*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2005.
- CHARTIER ROGER, *The Order of Books*, Stanford University Press, Stanford 1994.
- CHIOTIS-LESKOWICH IRENE, *Endangered Angel: Ideas of Women's Behaviour in the Nineteenth Century Greek Domestic Periodical* Philokalos Penelope, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Drew University, Madison, New Jersey 2000.
- , *Endangered Angel: Greek Women Depicted through their Magazines, 1833-1920*, Atrapos, Αθήνα 2003.
- CICANCI OLGA, *Πολιτικά ζητήματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στον ελληνόγλωσσο τύπο της Ρουμανίας τὸν 19ο αἰώνα*, Μετάφραση: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπιμέλεια: ΓΙΟΥΛΑ ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν, Τμῆμα Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν (KNE), Αθήνα 2012.
- COX R.G., «The Reviews and Magazines», στο: B. FORD (έπιμ.), *The Pelican Guide to English Literature: From Dickens to Hardy*, Harmondsworth 1958.
- DALAKOURA KATERINA, «Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845–1907): A Declining Feminist Discourse», [ηλεκτρονικὸ περιοδικὸ] *Knjisenstvo* 2 (2012) ἀρ. 2.
- DENISSI SOFIA, «The Image of Britain in the Literary Magazine *Pandora* (1850-1872)», *Campos* 5 (1997) 23-46.
- FRASER H. – ST. GREEN – J. JOHNSTON (έπιμ.), *Gender and the Victorian Periodical*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003.
- GASTERATOU CHRYSANTHI, «Notizen zur Rezeption der deutschen Romantik in griechischen Zeitschriften des 19. Jahrhunderts: Der Fall Heine» στο: KATERINA KARAKASI κ.ά. (έπιμ.), *Deutsche Romantik: Transformationen und Transgressionen (Hellenogermanica, Band 4)*, Peter Lang, Φρανκφούρτη 2014, σσ. 221-236.

- GENETTE G., *Paratextes: Thresholds of Interpretation*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1997.
- GOUNELAS C.D., «Late Nineteenth-Century Views on Literature in Greece and the Periodical *Η Τέχνη*», *Scandinavian Studies in Modern Greek* (1982) άρ. 6, σσ. 43-68.
- GROTH OTTO, *Die Unerkannte Kulturmacht*, Walt de Gruyter, Βερολίνο 1960.
- HOEK L.H., *Pour une sémiotique du titre*, [Σειρά:] Documents de travail et pré-publications, Urbino 1973.
- HOUGHTON WALTER E., «Introduction», στο: WALTER E. HOUGHTON (έπιμ.), *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, University of Toronto Press & Routledge and Kegan Paul, Τορόντο – Λονδίνο 1966, σσ. xv-xxiv.
- JORDAN J.O. – R.L. PATTEN (έπιμ.), *Literature in the Marketplace: Nineteenth Century British Publishing and Reading Practices*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1995.
- KING ANDREW, *The London Journal, 1845-83: Periodicals, Production and Gender*, Ashgate, 2004.
- KING ANDREW – ALEXIS EASLEY – JOHN MORTON (έπιμ.), *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2016.
- LATHAM S., «Affordance and Emergence: Magazine as New Media», MLA 2013 [έτήσιο συνέδριο της Modern Language Association of America].
- LAURIE THOMAS, *The Ely Volume; or, the Contributions of Our Foreign Missions to Science and Human Well-being*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Βοστώνη 1881.
- LAW GRAHAM, *Serializing Fiction in the Victorian Press*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2000.
- LEGRAND ÉMILE – HUBERT PERNOT, *Bibliographie Ionienne, ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept-Iles ou concernant ces Iles du Quinzième siècle à l'année 1900 par Émile Legrand*, Oeuvre posthume complétée et publiée par Hubert Pernot, 2 τόμοι, Παρίσι 1910.
- LIDDLE DALLAS, *The Dynamics of Genre: Journalism and the Practice of Literature in Mid-Victorian Britain*, University of Virginia Press, Charlottesville 2009.
- LOUKIDOU-MAVRIDOU DESPINA, «An Outline of the Greek Press in Bulgaria (1879-1906)», *Balkan Studies* 19 (1978) άρ. 2, σσ. 345-357.
- MASTORIDIS KLIMIS, *Casting the Greek Newspaper: A Study of the Morphology of the Ephemeris from its Origins until the Introduction of Mechanical Setting*, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ίστορικό Άρχείο, Θεσσαλονίκη 1999.
- MAYS K.J., «The disease of Reading and the Victorian Periodicals», στο: JORDAN J.O. – R.L. PATTEN (έπιμ.), *Literature in the Marketplace: Nineteenth Century British Publishing and Reading Practices*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1995, σσ. 165-194.
- NØRGAARD LARS, «Συμβολή στη βιογραφία του σμυρναίου εκδότη Ζαχαρία Δ. Λαμπίση», *Scandinavian Studies in Modern Greek* (1981) άρ. 5, σσ. 37-46.

- PALMER B. – A. BUCKLAND (έπιμ.), *A Return to the Common Reader: Print Culture and the Novel 1850-1900*, Ashgate, 2011.
- PAPADOPOULOU DESPINA, *Les Grecs à Paris à la fin du XIXe siècle: la construction d'une communauté migrante*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2004.
- PATSIΟΥ VICKY, «Constitution nationale et altérité. Le cas de la revue *Evropaikos Eranistis* (1840-1843)», στο: ΤΑΜΠΑΚΗ, ANNA – ΣΤΕΣΗ ΑΘΗΝΗ (έπιμ.), *Ταυτότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία, 18ος – 20ός αι.*, τόμος Γ', *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις*, Έλληνική Έταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Β' Διεθνές Συνέδριο, Δόμος, Αθήνα 2001, σσ. 115-132.
- PIERRIS NAKIS, *Bibliographie Ionienne: Suppléments à la description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept-Iles ou concernant ces Iles du Quinzième siècle à l'année 1900 par Émile Legrand, Oeuvre posthume complétée et publiée par Hubert Pernot*, Αθήνα 1966.
- PSALIDOPOULOS MICHALIS, «Aristides Economos and the *Oikonomiki Epitheorisis*: The Rise and Fall of an Economic Journal in 19th Century Greece», *History of Economic Ideas* 4 (1996) άρ. 3, σσ. 149-167.
- RIEMANN OTHON, «Λόγιος Έρμης, σύγγραμμα φιλολογικόν, δις τοῦ ἔτους ἐκδιδόμενον, ὑπὸ Κ. Σ. Κόντου, τόμος Ε', τεῦχος α'. Athènes 1876», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 1 (1877) 49-51.
- SACHPAZI ANTONIA, *La prose romanesque dans la revue Pandore (1850-1872): Les sources étrangères*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Études Néo-helléniques, Université de Montpellier 3, Μονπελιέ 2011.
- SCHOENFIELD MARK, *British Periodicals and Romantic Identity: The «Literary Lower Empire»*, Palgrave Macmillan, Νέα Ύορκη 2009.
- STEAD EVANGHELIA, «Μέθοδοι προσέγγισης καὶ σύγκρισης τῶν περιοδικῶν στὴν Εὐρώπη», στο: ΤΑΜΠΑΚΗ ANNA – ΑΛΕΞΙΑ ΑΛΤΟΥΒΑ (έπιμ.), *Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: Μετάφραση καὶ περιοδικὸς τύπος στὸν 19ο αἰῶνα*, Πρακτικά, Αθήνα 2016, σσ. 193-206.
- , «Les périodiques comme médiateurs», *Journal of European Periodical Studies* 4 (2019) άρ. 2, σσ. 5-10.
- SULLIVAN ALVIN (έπιμ.), *British Literary Magazines: The Victorian and Edwardian Age, 1837-1913*, Greenwood Press, Westport 1983.
- VAN REMOORTEL M. κ.ά., «Joining Forces: European Periodical Studies as New Research Field», *Journal of European Periodical Studies* 1.1 (Καλοκαίρι 2016) 1-3.
- VARELAS LAMBROS, «An Interesting Utopian Undertaking: The Philhellenic Society of Amsterdam and the Journal *Ἑλλάς/Hellas* (Leiden, 1889-1897)», στο: GEORGIA GOTSI – DESPOINA PROVATA (έπιμ.), *Languages, Identities and Cultural Transfers in the European Press (1850-1914)*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2020.
- WATKINS LARISSA P., *International Masonic Periodicals 1738-2005*, Oak Knoll Press, 2006.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑ	Ακαδημία Αθηνών
ΑΕΚ	Αναγνωστική Έταιρία Κέρκυρας
Ανέμη	Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη»
ΑΠΘ	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΑΣΚΤ	Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
ΒΑΕ	Βιβλιοθήκη Αρχαιολογικής Έταιρείας
ΒΑΜ	Ίδιωτική βιβλιοθήκη Ακύλλα Μήλα
ΒΕΜ	Βυρωνική Έταιρεία της Ίερᾶς Πόλεως Μεσολογγίου
ΒΕΦΗ	Βιββιολογικὸ Ἑργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιοῦ»
ΒΒ	Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων
Βικελαία	Δημοτική Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου
ΒΚΕΣ	Βιβλιοθήκη Καθολικῆς Ἐπισκοπῆς Σύρου
ΒΛ	Βιβλιοθήκη Λέσχης Πλωμαρίου «Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος»
ΒΜΚ	Ίδιωτική βιβλιοθήκη Μάρθας Καρπόζηλου
ΒΜΣ	Βιβλιοθήκη Μελετίου Σακκουλίδη, Σισμανόγλειο Μέγαρο, Κωνσταντινούπολη
ΒΠΙ	Βιβλιοθήκη Πατέρων Ἱησουιτῶν, Ἀθήνα
ΒΡΑ	Βιβλιοθήκη Ρουμανικῆς Ακαδημίας
ΒΤΕ	Βιβλιοθήκη τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος
ΓΑΚ Λακωνίας	Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Σπάρτη
Γεν	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
ΓΣΑ	Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν
Δανηιλς	Ψηφιακὴ συλλογὴ «Δανηιλς»
ΔΒΑ	Δημόσια Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Ἀνδρίτσαινας
ΔΒΑιγ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Αἴγινας
ΔΒΑμφ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Ἀμφίκλειας
ΔΒΑτ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Ἀταλάντης
ΔΒΒ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Βυτίνας
ΔΒΒερ	Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Βέροιας
ΔΒΔ	Δημόσια Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη καὶ Μουσεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Δημητσάνας - Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Γορτυνίας
ΔΒΔρ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Δράμας
ΔΒΖ	Δημόσια Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Ζακύνθου
ΔΒΖαγ	Δημόσια Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Ζαγοράς
ΔΒΘ	Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης
ΔΒΚ	Δημόσια Κεντρικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Κέρκυρας

ΔΒΚον	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας
ΔΒΛ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Λευκάδας
ΔΒΛα	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Λάρισας Κ.Μ. Κούμας
ΔΒΜ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης
ΔΒΜηλ	Δημόσια Βιβλιοθήκη Μηλεών, Πήλιο
ΔΒΠ	Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών
ΔΒΠυρ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Πύργου
ΔΒΡ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου
ΔΒΣ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σάμου
ΔΒΣερ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών
ΔΒΣπ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σπάρτης
ΔΒΧ	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Χαλκίδας
ΔΒΧίου	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς»
ΔΚΕΕ	Βιβλιοθήκη του Διορθοδόξου Κέντρου της Έκκλησίας της Ελλάδος, Ίερά Μονή Πεντέλης
Διογένεια	Ψηφιακή συλλογή της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών
ΔΣΑ	Βιβλιοθήκη Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών
ΕΒΕ	Έθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
ΕΒΣ	Βιβλιοθήκη Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΗΜ	Βιβλιοθήκη Έταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών
ΕΙΕ	Έθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν
ΕΚΣ	Βιβλιοθήκη Έταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν
ΕΚΠΑ	Έθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν
ΕΚΤ	Έθνικὸ Κέντρο Τεκμηρίωσης
ΕΛΙΑ	Έλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο
ΕΛΣΤΑΤ	Ψηφιακὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς Στατιστικῆς Ἀρχῆς
ΕΜΠ	Έθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο
ΕΜΣ	Βιβλιοθήκη Έταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν
ΕΝΜ	Βιβλιοθήκη Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου
ΕΟΒ	Εὐώνυμος Οἰκολογικὴ Βιβλιοθήκη
Ζωσιμαία	Δημόσια Κεντρική Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη Ἰωαννίνων
Ίακωβάτειος	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη – Μουσείο Ληξουρίου
ΙΑΕΝ	Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας
ΙΑΛ	Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος Αἰκατερίνης Λασκαρίδη
ΙΕΕΕ	Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος - Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσείο
ΙΕΠ	Ἰνστιτοῦτο Ἑκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς
ΙΘΣΧ	Βιβλιοθήκη Ἱεῤῥας Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης
ΙΜΔ	Ὁρθόδοξη Θεολογικὴ Ψηφιακὴ Βιβλιοθήκη Ἱεῤῥας Μονῆς Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ
ΙΜΧΑ	Ἱδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΙΠ	Ίόνιο Πανεπιστήμιο
Κοβεντάρειος	Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης
Κοργιαλένειος	Δημόσια Βιβλιοθήκη Άργοστολίου
Κοσμόπολις	Ψηφιακή Συλλογή της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών
Κυψέλη	Ψηφιακή έρευνητική βάση δεδομένων «Κυψέλη» – Γυναικεία περιοδικά στον όθωμανικό χώρο
Λήκυθος	Ψηφιακές συλλογές και ιδρυματικό αποθετήριο του Πανεπιστημίου Κύπρου
Μανούσια	Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σιάτιστας
Μέδουσα	Ψηφιακό Αποθετήριο της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας
ΜΙΘ	Βιβλιοθήκη Μονής Ίωάννου Θεολόγου, Πάτμος
ΜΤΠ	Μουσείο Τύπου Πάτρας
Όλυμπιάς	Ίδρυματικό αποθετήριο – Πύλη ηλεκτρονικού περιεχομένου της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Πάνδημος	Ψηφιακή βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου
Παπαχαλαράμπειος	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου
ΠΕΚ	Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης
ΠΙ	Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων
ΠΚ	Πανεπιστήμιο Κρήτης
ΠΚυ	Πανεπιστήμιο Κύπρου
Πλειάς	Ψηφιακή Συλλογή της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών
ΠΠ	Πανεπιστήμιο Πατρών
ΣΝΕ	Βιβλιοθήκη Σπουδαστηρίου Νέου Έλληνισμού
ΤΕΕ	Βιβλιοθήκη Τεχνικού Έπιμελητηρίου Ελλάδας
ΦΤΜ	Βιβλιοθήκη Φιλοτελικού και Ταχυδρομικού Μουσείου
ΦΣΠ	Βιβλιοθήκη Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»
ΩΒ	Ωνάσειος Βιβλιοθήκη
ACL	Anatolia College Eleftheriades Library
BULAC	Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations
BSB	Bayerische Staatsbibliothek
BL	British Library
CaUL	Cambridge University Library
CUL	Cornell University Library
ESPRit	European Society for Periodical Research
DIKIPedia	Ψηφιακή βιβλιοθήκη του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου
Hathi Trust	Hathi Trust Digital Library
Hellanicus	Ίδρυματικό αποθετήριο «Hellanicus» της Βιβλιοθήκης του

	Πανεπιστημίου Αιγαίου
HUL	Harvard University Library
MGSO	Modern Greek Studies Online
Persée	info.persee.fr
PUL	Princeton University Library
UBH	Universitätsbibliothek Heidelberg
UCaL	University of California Library
UChL	University of Chicago Library
UCL	University of Cincinnati Library

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Τὰ εὐρετήρια ἐκδοτῶν, τυπογραφείων καὶ τόπων ἀναφέρονται στὸν τόμο Β΄ καὶ οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὰ λήμματα τῶν περιοδικῶν.

ΕΚΔΟΤΕΣ

Άβούρης Άνδρέας Α. 50	Άντωνιάδης Θαλής 295
Άβούρης Παναγιώτης Δ. 49 * 51 * 384 * 491 * 509 * 578	Άντωνιάδης Ίωάννης 132
Αγαθόφρων Λακεδαιμόνιος, βλ. Νικολόπουλος Κωνσταντίνος	Άντωνόπουλος Δημ. 168
Αγγελάκης Στ. 131 * 132	Άντωνόπουλος Νικ.Α.Στ. 82
Αγγελίδης Ίωάν. 287	Άξ. Ν.Ι. 160
Αγγελόπουλος Γ. 408	Άξελος Κωνσταντίνος 223 * 250
Αγγελόπουλος Ήλίας Ι. 69 * 367	Αξιώτης Θ.Ι. 171
Αγγελόπουλος Θρασύβουλος Άθάνατος 280	Άποστολίδης Γεώργιος, Κοσμητής 23
Αγγελόπουλος Π. 470	Άποστολόπουλος Ίωάννης Κ. 107
Αγγελόπουλος Περικλής 87	«Ό Άπόστολος Άνδρέας», βλ. Ήθικοθρησκευτι- κός Σύλλογος
Αγγελόπουλος Περικλής Άθάνατος 280	Άραβαντινός Ι. 408
Αγγλικανική ιεραποστολή (Μάλτα) 553	Άραβαντινός Ι.Α. 129
Αγήνορας Θεμιστοκλής 11	Άραβαντινός Κωνσταντίνος 320
Άδαμαντίδης Βικέντιος 75	Άραπίδης Α. 120
Άθανασιάδης Α. 233 * 279	Άργυριάδης Α. 381
Αϊβαζίδης Νικόλαος 76	Άργυριάδης Ίωάννης 475
Αϊγιαλείδης Αϊγιαλεϋς 287	Άργυριάδης Νικόλαος 544 * 567
Αϊγιαλείδης Νεοκλής Γ. 529	Άργυρόπουλος Α. 171
Αϊνιάν Γεώργιος 7	Άργυρόπουλος Βασ. 322
Αϊνιάν Δημήτριος 94	Άργυρόπουλος Γ. 472
Άκρόπολις, έφ. 30	Άργυρόπουλος Μ. 41
Άλεξανδρίδης Δ. 202	Άργυρόπουλος Π. 215
Άλεξανδρόγιαννος Α. 286	Άργυρόπουλος Τιμολέων 120 * 127
Άλεξιάδης Άλέξανδρος 91 * 219 * 380 * 396 * 556	Άργυρός Άθανάσιος 105
Άμαδās Άθανάσιος Άποστόλου, βλ. Όρφανίδης Θεόδωρος Γ.	Άρσένης Ίωάννης Α. 314
Άμπαριώτης Δ. 549	Άρτέμης Άγησίλαος Κ. 375
Άμπελās Τιμολέων 42	Άρχαιολογική Έπιτροπή 221
Άναγνωστάκης Άνδρέας 70 * 285	Άρχαιολογική Έταιρεία 221
Άναστασιάδης Χ. 228	Άρχοντόπουλος Γεώργιος 502
Άνδριακόπουλος Άντώνιος, βλ. Όρφανίδης Θεόδωρος Γ.	Άσώπιος Είρηναίος 589
Άνδρόπουλος Σ.Ι. 226	Αύγουστής Κωνστ. 278
Άνεστόπουλος Γ.Κ. 326	Αϋλονίτης Σπ. 214
Άννινος Χαράλαμπος 426 * 461	Άφεντούλης Θ. 285
Άνσέλμος Δ. 47	Βάλβης Άλέξανδρος Δ. 487
Άντωναρόπουλος Κ.Θ. 444	Βαλσαμάκης Ήλ. 325
Άντωνιάδης Α. 70	Βαλτινός Βλάσιος Ι. 166 * 167
Άντωνιάδης Α.Ι. 296	Βάμβα Ίουλία Ι. 104
Άντωνιάδης Έμμανουήλ 215 * 262 * 263	Βάμβας Ίωάννης Χ. 104
	Βαμπās Άριστείδης 150 * 459
	Βαρβαρρήγος Ίω. 368

- Βαρλέντης Χρίστος 79
 Βαρούχας Δ. 470
 Βασιάδης Ίάκωβος 154
 Βασιλειάδης Διονύσιος 551
 Βασιλείου Κ.Γ. 234
 Βάφας Γ. 228
 Βαχατώρης Ν.Α. 410
 Βαχατώρης Όθων 283
 Βέλλιος Γ. 215
 Βενετοκλής Δ. 506
 Βερβέρης Ίωάννης 507
 Βέρνερ Λουδοβίκος 490
 Βιομηχανική και Έμπορικη Άκαδημία 120
 Βίμπερος Κ. 70
 Βιρβίλης Φ. 179
 Βλαχογιάννης Γιάννης 494
 Βλαχόπουλος Ήλίας 209 * 576
 Βλοῦσος Κωνσταντίνος Χρ. 446
 Βολωνίνης Δημ. Φ. 441
 Βοντζαλίδης Γ. 41
 Βοντζίδης Γ. 390
 Βουγιούκας Α. 428
 Βούλγαρις Κ. 413
 Βούρος Ίωάννης 70
 Βραβιάνης Α.Β. 226
 Βράτιμος Κωνσταντίνος Π. 78 * 470
 Βρατσάνος Δημοσθένης Ν. 1
 Βρατσάνος Μιλτιάδης 246 * 434
 Βρυζάκης Άθανάσιος Ε. 12
 Βυζάντιος Χρήστος 59 * 520
 Βώκος Γεράσιμος 337 * 469
 Βωτυράς Νικόλαος Β. 447 * 448

 Γαβριηλίδης Βλάσιος 340 * 402
 Γαζής Άνθιμος 202
 Γαλάνης Έμμανουήλ 475 * 496
 Γαλάνης Κωνσταντίνος Α. 581
 Γαλανός Μιχαήλ 3 * 39
 Γαρδίκης Κ.Ι. 582
 Γεδεών Μανουήλ 154
 Γελαντάλης Άντώνιος και Σία 337
 Γενική Έφορεία των Αρχαιοτήτων και Μουσείων 113
 Γεννάδιος Παναγιώτης Γ. 169
 Γερμανός Ίεροκήρυξ 206
 Γερμανός Ν.Κ. 487
 Γερογιαννόπουλος Εϋ. 182
 Γεωργαντάς Άχιλλεύς 70 * 104
 Γεωργιάδης Άλέξ. Ι. 91 * 299
 Γεωργιάδης Άχιλλεύς 563

 Γεωργιάδης Βασίλειος 154
 Γεωργιάδης Νικόλαος 528
 Γεωργική Σχολή έν Τίρυνθι 108
 Γεωργίου Έμμανουήλ 119 * 363
 Γιαλούρης Άντώνιος 563
 Γιαννίκης Μαρῖνος Στ. 276
 Γιαννόπουλος Άναστάσιος Κ. 546
 Γιαννόπουλος Ι.Ε. 404
 Γιαννόπουλος Σπυρίδων Ίω. 140
 Γιολδάσης Κωνσταντίνος 143
 Γκίκας Ίωάννης 336
 Γκολφινόπουλος Σωτήριος Α. 480
 Γούδας Άναστάσιος Ν. 288 * 358
 Γραμματικόπουλος Θ. Χ' Εϋθ. 74
 Γρηγοριάδαι Άδελφοί 148 * 361 * 495
 Γρηγοριάδης Μιχαήλ 95
 Γριτσάνης Π. 506
 Γρυπάρης Ίωάννης Ν. 563

 Δαμασκηνός Δημήτριος 563
 Δαμασκηνός Ν. 408
 Δαμασκηνός Πολύδωρος 552
 Δαμασκηνός Σ. 408
 Δαμβέργης Άναστάσιος Κ. 228 * 548
 Δαμβέργης Ίωάννης Μ. 145
 Δαμιανίδης Χρ. 198
 Δαρμάρος Ν.Ι. 146
 Δασκαλόπουλος Γεώργιος Κ. 409 * 510
 Δέ Βιάζης Σπυρίδων 343 * 394
 Δεληγιάννης Ίωάννης 301
 Δελλαπόρτας Νικόλαος 104
 Δεπάστας Τομάζος Α. 446
 Δηλιγιάννης Κωνσταντίνος Π. 284
 Δημακόπουλος Γ.Ζ. 38
 Δημαράς Ν. 408
 Δημητριάδης Γ. 154
 Δημητριάδης Γεώργιος Ι. 422
 Δημητριάδης Δημοσθένης Α. 294
 Δημητριάδης Ε. και Σία 412
 Δημητρίου Π. 171
 Δημητρόπουλος Ίωάννης Θ. 83 * 564
 Δημοκράτης Κωνσταντίνος 351
 Δημόπουλος Χρήστος Χ. 80
 Διαλησμάς Κωνσταντίνος Α. 3 * 39
 Διαμαντόπουλος Γεώργιος 283
 Δικηγορικός Σύλλογος Άθηνών 141
 Διομήδης Ν. 279
 Διομήδης Παῦλος 205
 Διομήδης Κυριακός Άναστάσιος 282 * 430
 Διόμος Μαγγάθης Δ. 276

- Δοανίδης Ίωάννης Π. 487
 Δομενεγίνης Γεώργιος 339
 Δομῖνος Θ. 407
 Δόξας Μιλτιάδης 518
 Δόσιος Κ. 215
 Δόσιος Νικόλαος Γ. 307
 Δουζένης Σ.Κ. 477
 Δούκας Χρήστος 370
 Δουλιγέρης Πανάρετος 39
 Δουράτσος Λάζαρος 588
 Δούσμανης Β. 521
 Δραγούμης Ε. 116
 Δραγούμης Έμμ. 122
 Δραγούμης Νικόλαος 453
 Δραγούμης Στέφανος 453
 Δρακόπουλος Άργ. 152 * 336
 Δρακούλης Πλάτων Ε. 61
 Δροσίνης Γεώργιος 149 * 205
 Δρόσος Δ. 215
 Δώριζας Γεράσιμος 154
 Δωρόθεος, ό Γρεβενών 154

 Έλευθεριάδης Μ. 374
 Έλληνική Έργατική Έταιρία Άλεξανδρείας 117
 Έλληνική Ιατρική Έταιρεία των Παρισίων 103
 Έλληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος 475
 Έλληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος 69
 Έλληνικός Σύλλογος «Έρμης» 198
 Έλληνικός Σύλλογος «Σεραπεῖον» 506
 Έλληνικός Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος «Η Ένό-
 τής» 322
 Έμμανουήλ Νικόλαος 226
 Έμμανουηλίδης Έμμανουήλ Χ. 31
 Έμπορική Άκαδημία, βλ. Βιομηχανική και Έμπο-
 ρική Άκαδημία
 Έπιστημονική Έταιρεία «Άθηνά» 10
 Έπιτροπή επί τής έμψυχώσεως τής έθνικῆς βιο-
 μηχανίας 122
 Έσφιγμενίτης, βλ. Ζωσιμάς
 Έταιρεία «Ό Έλληνισμός» 179
 Έταιρία τής Ύγιεινῆς 228
 Έταιρία των Έλευθεριών του Έμπορίου 159
 Έταιρία των Μεσαιωνικῶν Έρευνῶν 123
 Εύαγγελίδης Κωνσταντῖνος 92
 Εύαγγελίδης Μαργαρίτης 411
 Εύαγγελική Σχολή Σμύρνης 379
 Εύκλειδης Ίωάννης 279 * 408
 Εύσταθίου Ν. 516
 Εύστρατιάδης Π. 221
 Εύταξίας Ι. 278 * 408

 Έφημερίς Σύλλογοι 307

 Ζαβιτσάνος Γεώργιος Ν 550
 Ζαήμης Γεώργιος 493
 Ζαΐμης Θεόδωρος 283
 Ζαλοκώστας Γ.Χ. 370
 Ζαλοῦχος Δ. 133
 Ζαμάριος Άλέξιος 157
 Ζάνος Κ. 408
 Ζαραββίνος Π. 171
 Ζαχαράνης Γ. 271
 Ζαχαριάδης Άλέξανδρος Κ. 366
 Ζαχαριάδης Κ.Ν. 163
 Ζαχαρίου Νίκος Α. 406
 Ζαχαρίου Πρ. Α. 127
 Ζέγγελης Κωνστ. 127
 Ζέζος Κ. 215
 Ζενεμβίσης Ήλίας 467
 Ζερβός Ίακωβάτος Ήλίας 26
 Ζερβός Ίωάννης 336
 Ζιάκας Χ. 390 * 505
 Ζιβίδης Κ. και Σία 563
 Ζιγαβηνός Γρηγόριος 184
 Ζίννης Α. 70
 Ζούλας Δημήτριος 193
 Ζύγουρας Ξενοφών Δ. 93
 Ζυγούρης Π.Δ. 328
 Ζωγραφάκης Νικόλαος Γ. 524
 Ζωγράφος Θ.Ζ. 321
 Ζωγράφος Μιχαήλ 41
 Ζωσιμάς Έσφιγμενίτης 121 * 486
 Ζώης Λεωνίδας Χ. 376
 Ζωχιός Γεράσιμος 483

 Ήθικοθρησκευτικός Σύλλογος «Ό Άπόστολος
 Άνδρέας» 515
 Ήλιάδης Γεώργιος Α. 471
 Ήλιακόπουλος Διονύσιος 185
 Ήλιόπουλος Πᾶνος Δ. 66 * 229
 Ήλιόπουλος Τ. 408
 Ήλιόπουλος Χ.Α. 174
 Ήρακλείδης Κ. 215

 Θεοδωριανίτης Νικόλαος Εύθυμίου 454
 Θεολογίδης Άλεξ. 313

 Ίάλεμος Όδυσσεύς 198
 Ίασονίδης Όνούφριος Ι. 161
 Ίατρική Έταιρία Άθηνών 70
 Ίγγλέσης Νικόλαος Γ. 81 * 273 * 426

- Ίεροκλής Ἀριστείδης Ν. 210
 Ίερωνυμίδης Ἀλκιβιάδης Ν. 303
 Ίονική Ἑταιρία 535
 Ίσιδωρίδης Σκυλίσσης Ίωάννης, βλ. Σκυλίσσης
 Ἱστορική καὶ Ἐθνολογική Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος 124
 Ίωάννης ὁ Βαπτιστής, βλ. Ὁρθόδοξος Χριστιανικός Σύλλογος
 Ίωαννίδης Α. 264
 Ίωαννίδης Δημήτριος 434
 Ίωαννίδης Ι. Π. 326
 Ίωαννίδης Ίωάννης Β. 437
 Ίωαννίδης Κωνσταντῖνος 237
 Ίωαννίδης Ν. 211
 Ίωαννίδης Παναγιώτης 6 * 377
 Ίωαννίδης Χρυσοσθένης 401
 Ίωάννου, ἅγιος Καισαρείας 154
 Ίωάννου Φίλιππος 215

 Καβαλιέρος Μαρκουῖζος Θεόδωρος 439
 Καβαδιάς Παναγιώτης 113
 Καγκάδης Στάμος Ι. 96
 Καζάκης Νεοκλῆς 179 * 408
 Καζασμαζής Ε. 444
 Καζώτης Π. 8
 Καιροφύλας Κώστας 579
 Καλδεράρης Φ.Ο. 152
 Κατέργης Γεώργιος Η. 335
 Κατέργης Μιχαήλ Η. 335
 Καλλιβούρης Πέτρος 298
 Καλλιβωκάς Ἀντ. 290 * 291
 Καλλιγᾶς Παῦλος 215 * 279
 Καλλιγέρης Ι. 213
 Καλλίφρων Βασίλειος Δ. 43 * 153 * 155 * 565
 Κάλλος Σπυρίδων 27
 Καλογεράς Νικηφόρος 208
 Καλογερόπουλος Δημ. Ι. 501
 Καλοποθάκης Μιχαήλ Δ. 72 * 244
 Καλούμενος Γ.Μ. 506
 Κάλφογλους Ίωάννης 17 * 236 * 299
 Καμπαλούρης Ι. 163
 Καμπούρογλους Γρηγόριος 216
 Καμπούρογλους Δημήτριος Γρ. 145 * 573
 Καμπούρογλους Παντολέων 216
 Κανακάκης Μιχαήλ Ε. 442
 Κανελλόπουλος Τρυφ. Π. 545
 Καντακίδης Ἀντώνιος 102 * 573
 Κάντας Φώτιος 571
 Καντζίκης Γ. 470
 Καπετανάκης Γ. 287

 Καράβας Ἀργύριος 566
 Καραβίας Ι. Ἐπ. 104 * 290
 Καραμήτσας Γεώργιος 70
 Καραμπέλας Ι.Δ. 237
 Καραπαναγιώτης Ἀπόστολος 405
 Καρδαῖς Τιμολέων 286 * 543
 Καριόφυλλος Ζαχαρίας 64
 Καρμάδου Μαριγώ (ψευδώνυμο) 247
 Καρμίτσης Χ. 45
 Καρολίδης Παῦλος 179
 Καρτερὸς Ἐμμ. Ν. 144
 Καρύδης Σοφοκλῆς Κ. 63
 Κασδόνης Γεώργιος 89 * 205
 Κασιμάτης Γ.Α. 390
 Καστόρχης Εὐθύμιος 20
 Κατερινόπουλος Δ. 228
 Κατσίρης Π.Γ. 138
 Καψοκέφαλος Σπυρίδων 44 * 343 * 389
 Κεσσίσογλους Σάββας Ι. 508
 Κηλτζανίδης Λεωνίδα 100
 Κιάππε Ἀριστείδης 235
 Κλάδης Σπυρ. 579
 Κλάδος Κωνσταντῖνος Φ. 302
 Κλεομένης Κλ. 519
 Κλεόπας Διονύσιος 208
 Κοινωνικὸς Σύνδεσμος 330
 Κοκκινάκης Κωνσταντῖνος 202
 Κοκκολάτος Κλεόβουλος Χρ. 28 * 291
 Κόκκος Ἀλέξανδρος Ι. 143
 Κόνδος Σπυρίδων 352
 Κονδύλης Παναγιώτης 573
 Κονεμένος Νικόλαος 251
 Κονταξάκης Χρῆστος 75 * 79
 Κοντόγιωργας Σπυρίδων Δ. 254 * 512
 Κοντογόννης Κωνσταντῖνος 208
 Κοντόγονος Κ. 215
 Κοντόπουλος Νικόλαος 498 * 557
 Κόντος Κωνσταντῖνος Σ. 1 * 345 * 583
 Κοπιδᾶς Δ.Σ. 333
 Κορδέλλας Α. 122
 Κορομηλᾶς Δημήτριος 88 * 220
 Κοτσελόπουλος Νίκος Α. 90 * 442 * 443
 Κουμανούδης Στέφανος 20 * 221 * 555
 Κούρτελης Ι.Χ. 147 * 295 * 296
 Κουρτίδης Ἀριστοτέλης 450
 Κοφινιώτης Εὐάγγελος Κ. 575
 Κρασσᾶς Ἀλκ. 279 * 408
 Κρίνος Σ.Γ. 228
 Κριτῆς Γεώργιος 513
 Κτενᾶ Αἰμιλία 212

- Κτενᾶς Θεμιστοκλῆς 212
 Κτενίδης Δημήτριος 210
 Κυπριάδης Κ. 408
 Κυπριανίδης Συμεών 41
 Κυριαζίδης Κ. 102
 Κυριακίδης Ἐπαμεινώνδας Κ. 186
 Κυριακόπουλος Ἀχ. 322
 Κυριακόπουλος Δ.Η. 248
 Κωνσταντινίδης Ἀνέστης 392
 Κωνσταντινίδης Γ.Κ. 506
 Κωνσταντινίδης Γρηγόριος, Ἱεροδιακ. 154
 Κωνσταντινίδης Θεόδουλος Φ. 217 * 218 * 322 * 324
 Κωνσταντινίδης Κ.Γ. 490
 Κωνσταντίνου Γεώργιος 22
 Κωστής Κ. 408
 Κωστής Νικόλαος 70
- Λαβδαῖος Σ. 41
 Λαγκαδᾶς Ἀντώνιος Ν. 344
 Λαγουδάκης Ι.Κ. 336
 Λαγουδάκης Σωκράτης Κ. 336
 Λαζαρέτος Κωνσταντῖνος Τρ. 32 * 203 * 383 * 572
 Λαζαρίδης Κωνσταντῖνος 346
 Λαζαρίδης Λεωνίδας Α. 112
 Λαζαρίδου Πηνελόπη 268
 Λαζαρίμος Γ. 408
 Λαῖλιος Χριστόφορος 452
 Λακεδαιμόνιος Ἀγαθόφρων, βλ. Νικολόπουλος Κωνσταντῖνος
 Λάμαρης Σ.Δ. 245
 Λαμπάκης Γ. 126
 Λαμπελὲτ Ν. 380
 Λαμπίσσης Ζαχαρίας Δ. 558
 Λάμπρος Ἰωάννης Π. 116
 Λάμπρος Σπυρίδων Π. 124
 Λάνδερερ Ξαβέριος 215
 Λαπαθιώτης Λεωνίδας 519
 Λασκαράτος Ἀνδρέας 251 * 331 * 347
 Λάσκαρης Νικόλαος 426
 Λαυρέντιος, ὁ Μέγας Ἀρχιδιάκονος 154
 Λεβαδεὺς Ι.Ν., βλ. Νικολαΐδης-Λεβαδεὺς Ἰωάννης
 Λεβαδιεὺς Ν. 215
 Λεβίδης Κ. 215
 Λεκατσᾶς Θ.Γ.Α. 21
 Λεὸν Ἱπποκράτης Γ. 524
 Λεοντίδης Στέφανος Ι. 548
 Λιακόπουλος Ἡλίας 408 * 514
 Λιακόπουλος Π. 408
- Λιβαδᾶς Μ. 408
 Λιβαθηνόπουλος Αὐγουστῖνος Σ. 8 * 40
 Λιμπρίτης Λ. 506
 Λουριώτης Ἐπαμ. 235
 Λυκιαρδόπουλος Γ.Π. 199
 Λυκούδης Ε. 408
 Λυκοῦργος Ἀλέξανδρος 293
- Μαγγίνας Σπυρίδων 70 * 284
 Μάγνης Ἰωσήφ 134 * 329
 Μαζαράκης Γ.Γ. 323
 Μαθητικὸς Φιλοτελικὸς Σύλλογος 200
 Μακκάς Ν.Γ. 70
 Μακκάς Ν.Σ. 228
 Μακκάς Νικόλαος Γ. 104
 Μακρῆς Γεώργιος Σπ. 38 * 587
 Μακρίδης Χ. 424
 Μαλανδρινὸς Γεώργιος 426
 Μαλλινόπουλος Ν.Ι. 326
 Μαλτέζος Κωνστ. 127
 Μαμόπουλος Ι. 163
 Μάμος Ἰωάννης Α. 65
 Μανδουβάλος Σταῦρος Κ. 9
 Μανιτάκης Ν.Ε. 458
 Μάνος Ν. 215
 Μανοῦσος Α.Ι. 143
 Μανοῦσος Θ. 215
 Μανοῦσος Παν. 287
 Μανσόλας Α. 122
 Μανταφούνης Τρ. 393
 Μαντίνειος Γεώργιος 267
 Μανώλης Ἰωάννης Δ. 33
 Μαραθεύτης Χαράλαμπος 158
 Μαργαρίτης Ἱπποκράτης Γ. 112 * 346
 Μαριολόπουλος Γεώργιος Π. 224
 Μαρκόπουλος Π. 351
 Μαρτζώκης Ἀνδρέας 252 * 533
 Μαρτζώκης Μέμνων 252
 Μασκάλκη Τελεσφόρο 218 * 324
 Μάσσων Ἐδουάρδος 172 * 372 * 456
 Ματαράγκας Νικόλαος 150
 Ματαράγκας Παναγιώτης 19
 Ματθαίου Βασίλειος 24
 Ματθόπουλος Εὐσέβιος 39 * 576
 Μαυράκης Ἀλκιβιάδης 154
 Μαυρόγιαννος Κ. 215
 Μαυρογορδάτος Ἐμμ. Ι. 423
 Μαυροκορδάτος Γ. 215
 Μαυροκορδάτος Ν. 215
 Μαυρομμάτης Δημήτριος Ἀθ. 225

- Μαυρουδής Ίω. 243
 Μαυροφρύδης Δημήτριος 555
 Μελέκογλους Δ. 460
 Μελισσουργός Γ. 179 * 408
 Μεσολωράς Ίωάννης Ε. 39 * 294
 Μεϋμάρ Άλέξανδρος 151
 Μηναΐος Γ.Η. 234
 Μηνόπουλος Θεόκλητος Χ. 115
 Μητρόπουλος Ίερόθεος 39 * 429 * 515
 Μητσόπουλος Κωνσταντίνος 179 * 487
 Μιχαηλίδης Κίμων 450
 Μιχαλόπουλος Θεμιστοκλής Ι. 246
 Μομφεράτος Άντώνιος 408
 Μοσχάκης Ίγνάτιος 282
 Μοσχάτος Άντώνιος 293
 Μοσχονάς Άνδρέας Χ. 464
 Μοσχονάς Δημήτριος Θ. 349
 Μόσχος Ξενοφών Π. 586
 Μουρικήδης Μ.Α. 541
 Μουστοξύδης Άνδρέας 23 * 181 * 297
 Μπαλάνος Άριστείδης 227 * 272
 Μπαλάνος Σίμος Κ. 227 * 235
 Μπάρας Άλέξανδρος 17 * 299
 Μπονίκος Διονύσιος 281
 Μπούκης Έμμ. Γ. 120
 Μυλωνάς Κ.Δ. 221
 Μυλωνάς Κυριάκος Δ. 116
 Μυρτίλος Κ.Σ. 48
 Μυστακίδης Βασίλειος 154
- Νάκης Νικόλαος Β. 232
 Νάτσης Ν. 460
 Ναχαμούλης Ίωσήφ 305 * 306
 Νεάγκου Δ. 338
 Νεδζάτης 31
 Νεολόγος, έφ. 401
 Νικόδημος, Άγιος Κυζίκου 154
 Νικολαΐδης Άγγελος 554 * 580
 Νικολαΐδης Δημήτριος 192
 Νικολαΐδης Λεβαδεύς Ίωάννης 263 * 370
 Νικολαΐδης Σταμ. 87
 Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς Θεμιστοκλής 589
 Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς Χρήστος 181
 Νικολάου Γεράσιμος 180
 Νικολιάδης Ν.Γ. 144
 Νικολόπουλος Κωνσταντίνος 253 * 352
 Νιρβάνας Παύλος 337
- Ξανθόπουλος Γεώργιος Α. 272
 Ξανθόπουλος Δ.Θ. 34 * 154
 Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος 272 * 555
 Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος Δ.Θ. 154
 Ξενάκη Κλάρα Θ. 396
 Ξενάκης Θ.Φ. 396
 Ξενόπουλος Γρηγόριος 205
 Ξένος Κ.Γ. 375 * 465
 Ξένος Στέφανος 101
 Ξιφιλίνος Δανιήλ 210 149
- Οικονομίδης Β. 279
 Οικονομόπουλος Διονύσιος 292 * 322
 Οικονομόπουλος Ήλίας Ι. 46 * 319 * 477
 Οικονόμος Άριστείδης Κ. 249 * 421
 Οικονόμος Παναγιώτης Π. 157 * 475
 Οικονόμου Ε. 564
 Οικονόμου Κωστής 562
 Οικονόμου Μ. 233
 Οικονόμου Παύλος Σ. 386
 Οικονόμου Σ.Δ. 16
 Όλύμπιος Άλέξανδρος Ι. 42 * 45 * 189
 Όλύμπιος Ίωάννης 70
 Όρθόδοξος Χριστιανικός Σύλλογος «Ίωάννης ο Βαπτιστής» 308
 Όρφανίδης Θεόδωρος Γ. 106 * 122 * 537
 Όρφανοτροφεΐον Πειραιώς 209
- Παγκόσμιος Έπιστημονικός Σύνδεσμος 136
 Παγκώστας Ν.Β. 195
 Παλαιολόγος Α. 325
 Παλαιολόγος Ν.Γ. 147
 Παλαμής Γρηγόριος 154
 Παναγιωτίδης Άριστείδης Ν. 30
 Πανās Παναγιώτης 338 * 499 * 532
 Πανās Φωτεινός 103
 Πάνου Ι. 102
 Πανταζής Δημήτριος 239 * 248 * 438
 Πανταζής Νέστωρ Π. 504
 Πανταζής Π.Δ. 505
 Παξινόπουλος Ξενοκράτης 467
 Παπαβασιλείου Σ. 120
 Παπαγεωργίου Γεώργιος Ρ. 62
 Παπαδόπουλος Ε. 186
 Παπαδόπουλος Ένυάλης Λάμπρος 332
 Παπαδόπουλος Νικόλαος Π. 135
 Παπαδόπουλος Χρήστος 434 * 475
 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Άθανάσιος 41
 Παπαδοπούλου Άλεξάνδρα 563
 Παπαϊωάννου Άθανάσιος 525
 Παπαϊωάννου Ίωάννης Δ. 2
 Παπαϊωάννου Μιλ. 287

- Παπαϊωάννου Χρ. 154
 Παπακωνσταντίνου Κωνσταντίνος 177
 Παπαλεξανδρής Θρασύβουλος 139
 Παπαμιχάλης Στέφανος 41
 Παπανδρόπουλος Ίωάννης Π. 584
 Παπανικητόπουλος Άντ. Ξ. 353
 Παπανικολάου Γεώργιος Π. 530
 Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος 215 * 454
 Παπαρρηγόπουλος Πέτρος 279
 Παπᾶς Μ. 564
 Παπαστεφάνου Δημήτριος 523
 Παπασωτηρίου Γεώργιος 157
 Παπούλιας Ίωάννης 527
 Παππαδόπουλος Εὐάγγελος 326 * 500
 Παππαδόπουλος Κ. 325
 Παππαδόπουλος Κ.Ν. 48
 Παππαναστασίου Εὐάγγελος 390
 Παραλήκας Ίω. Α. 457
 Παρασκευόπουλος Θεμιστοκλῆς Μ. 28
 Παρασκευόπουλος Στέφανος Π. 177
 Παρασυράκης Σωκράτης Α. 56 * 60
 Παράσχος Ἀχιλλεύς 1
 Παράσχος Θεοφάνης Γ. 25 * 42
 Παρπαρίας Στέφανος Μ. 355
 Παρρὲν Καλλιρόη 238
 Παρχαρίδης Ι.Α. 74
 Πασαγιάννης Κώστας 261
 Πασχαλίδης Ντέκας Δ. 589
 Πατέρες Ἰησουῖτες 4
 Πατρίκιος Ἀντώνιος 311 * 433
 Πατρίκιος Β. 228
 Παυλᾶτος Πέτρος 489
 Παυλίδης Δημοσθένης 163
 Περβάνογλος Ίωάννης 204
 Πέρβελις Κωνσταντίνος Σ. 111
 Πεταλᾶς Κωνσταντίνος 179
 Πετιμεζᾶς Σ.Ν. 59
 Πετρᾶς Γ.Ν. 41
 Πετρίνης Ἄρ. 286
 Πετροκόκκινος Νικόλαος Π. 54
 Πετρόπουλος Γ.Δ. 400
 Πετρόπουλος Νικόλαος Σ. 463
 Πέτρου Γεώργιος Χ., βλ. Ὁρφανίδης Θεόδωρος Γ.
 Πετσάλης Νικ. 403
 Πεφάνης Θεόδωρος Γ. 534
 Πιλάβιος Γ. 228
 Πίσσας Ἀθανάσιος Γ. 457
 Πίσσας Ε. 521
 Πιτζιπιδὸς Ἰάκωβος Γ. 55 * 547
 Πιττάκης Κυριακὸς 221
 Πιτσιπιός Κ. 215
 Πλατύκας Ἀλέξανδρος 237
 Πόγας Π.Β. 485
 Ποδηλατικὸς Σύλλογος Ἀθηνῶν 188
 Πολέμης Ίωάννης 81
 Πολίτης Νικόλαος Γ. 42 * 205
 Πολυμέρης Γεώργιος 359
 Ποππέσκος Ε.Σ. 516
 Ποταμιάνος Δ. 102
 Πρασσᾶς Κωνσταντίνος Ι. 18 * 30
 Πράτσικας Χρ. 280
 Πρεβεζιώτου Κορνηλία Α. 100
 Πρινάρης Γεώργιος Χ. 403
 Πρίντζης Φραγκίσκος Μ. 258 * 574
 Πρίντζης Σ.Π. 325
 Προκίδης Κ. 390
 Προχεράρης Μ.Ε. 356
 Πύρλας Ίωάννης Π. 87 * 570
 Πώπ Κωνσταντίνος 102 * 301 * 357
 Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος 215 * 301 * 453
 Ραζέλος Γ. 120
 Ραζῆς Γεώργιος Γ. 411
 Ραζῆς Ίωάννης Ἀναστ. 275
 Ρακτιβᾶν Κ. 408
 Ράλλης Κ.Α. 310
 Ράλλης Μιλτιάδης Κ. 510
 Ράλλης Δ.Γ. 195
 Ράλλης Χ.Γ. 228
 Ραπτάρχης Ίωάννης Μ. 192
 Ραυτόπουλος Περικλῆς Γ. 530
 Ραφόπουλος Ξενοφῶν 538
 Ρεμανδᾶς Σ. 117
 Ρενιέρης Μ. 215
 Ρέντζος Ὁθων 343
 Ρέσσος Ίωάννης Μ.Κ. 36
 Ρόδιος Ι.Π. 428
 Ρόδιος Παναγιώτης 250
 Ροδοκανάκης Γ. 173
 Ροδοκανάκης Γεώργιος Δ. 213
 Ροῖζος Ι. 325
 Ροντάκης Γεώργιος 563
 Ροντόπουλος Πέτρος Ι. 104 * 284
 Ρούβαλης Γεώργιος 190
 Ρούπας Εὐστράτιος 178
 Ρουσόπουλος Α. 120
 Ρουσόπουλος Ἀθανάσιος Σ. 221
 Ρουσόπουλος Ὁθων Α. 120
 Ρωμαῖος Θ. 571

- Ρώσης Στέφανος 157
 Ρωσέτης Δ. 99
 Ρωσσόλιμος Κωνσταντίνος 511
 Ρώτας Ξενοφών 103

 Σάββας Κωνστ. Γ. 287
 Σάθας Κ. 589
 Σαθόπουλος Κωνσταντίνος 333, βλ. καὶ Σάθας Κ.
 Σακελλαριάδης Χ. 71 * 171
 Σακελλαρίδης Γ. 37 * 336
 Σακελλαρίδης Ἰωάννης Γ. 446
 Σακελλαρίου Γ. 286
 Σακελλαρόπουλος Δ.Κ. 336
 Σακελλαρόπουλος Δημήτριος Κ. 57
 Σακελλαρόπουλος Φ. 179
 Σακκόρραφος Δημήτριος Μ. 21
 Σακκόρραφος Μάρκος Δ. 569
 Σαμαρτζίδου Εὐφροσύνη 341
 Σαμαρτσίδης Χριστόφορος 461
 Σαμουρκάσης Α. 215
 Σαράβας Δ. 233
 Σαρατσόπουλος Κωνσταντίνος 441
 Σάρδης Γεώργιος Α. 400
 Σαχίνης Ν. 15
 Σβορώνος Ἰωάννης Ν. 116 * 137
 Σγούτας Λεωνίδας Λ. 211 * 277
 Σεκιάρης Εὐριπίδης 42
 Σεμβερλή Εὐανθία Π. 473
 Σεμβερλῆς Απόστολος Π. 378 * 473
 Σερουῖου Ἄννα Ν. 417
 Σημίτης Σ. 408
 Σιγανού Ἀθηνᾶ 238 * 414
 Σῖμος Ε. 215
 Σιμωνίδης Κωνστ. 360
 Σκαλίδης Ἀλέξανδρος 150
 Σκαρλατόπουλος Γ. 109 * 335
 Σκάσσης Θωμᾶς Α. 65
 Σκιαδαρέσης Σ. 104
 Σκιαδόπουλος Ἰωάννης Α. 415
 Σκιντζόπουλος Α. 120
 Σκληρὸς Σωτήριος 52
 Σκορδέλης Βλάσιος 157
 Σκοῦφος Γ. 454
 Σκοῦφος Θεοδ. 127
 Σκυλίσσης Ἰσιδωρίδης Ἰωάννης 385 * 566
 Σολομωνίδης Σωκράτης 97
 Σοῦτσος Ἀλέξανδρος 170
 Σοῦτσος Περικλῆς 70 * 287
 Σοφιανόπουλος Παναγιώτης 488
 Σπαθᾶκης Ἀριστείδης 208 * 475

 Σπανδωνῆς Νικόλαος Ι. 128 * 405
 Σπετσερόπουλος Δημοσθ. 102
 Σπετσερόπουλος Νίκος 29
 Σπηλιωτάκης Σ. 122
 Σπηλιωτόπουλος Α. 337
 Σπυλιόπουλος Ν. 135
 Σταγειρίτης Ἀθανάσιος 315
 Σταθακόπουλος Ἐπαμεινώνδας 283
 Σταματέλος Ἰωάννης Ν. 571
 Σταματιάδης Ἀλέξ. Ι. 318
 Σταματιάδης Γεώργιος 542
 Σταματιάδης Σ. 120
 Σταματόπουλος Σπυρίδων 350
 Σταμέλης Α. 506
 Σταυριανὸς Γεώργιος 532
 Σταυριανὸς Σ. 131 * 132
 Σταυρίδης Κωνσταντίνος Γ. 53
 Σταυρίδης Νικόλαος 486
 Σταυρόπουλος Κωνσταντίνος 139
 Στρέϊτ Σ. 408
 Στεφάνου Δ. 408
 Στεφάνου Στ. 255
 Στεφόπουλος Α.Χ. 325
 Στούπης Α. 179
 Στρατήγης Γ.Κ. 337
 Στρατηγόπουλος Κωνσταντίνος Ν. 269
 Στρατιωτικὴ Λέσχη τῶν Ἀξιωματικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης 187
 Στρέϊτ Γεώργιος 179 * 408
 Στρέϊτ Σ. 408
 Στροῦμπος Δ. 215
 Σύλλογοι, βλ. Ἐφημερίς «Σύλλογοι»
 Σύλλογος «Ἡ Ἀνατολή» 41
 Σύλλογος «Ἡὼς» 265
 Σύλλογος «Κοραῖς» 67
 Σύλλογος «Μοῦσαι» 375
 Σύλλογος Γραμματοσημοφίλων Ἀθηνῶν 21
 Σύλλογος κυριῶν «Ἐργάνη Ἀθηνᾶ» 478
 Σύλλογος Μικρασιατῶν «Ἀνατολή» 411
 Σύνδεσμος Ἑλλήνων Δημοδιδασκάλων 133 * 445 * 526
 Σύνδεσμος τῶν ἐν Πάτραις ὑπαλλήλων «Ἡ Ἐνω- σις» 362
 Σφήκας Γεώργιος 2 * 252
 Σχινᾶς Μιχαήλ 270
 Σχολῆ Κ.Α. Διαλεισμά 242
 Σωτηριάδης Παῦλος Χ. 75

 Ταβουλάρης Ἀχιλλεὺς 100
 Τανταλίδης Ἰωάννης Δ. 34 * 154 * 334

- Τέμπλ Δανιήλ 54
 Τερζάκης Άντώνιος 194 * 571
 Τερζάκης Δημήτριος Άθ. 266
 Τερτσέτης Γεώργιος 497
 Τζανότης Σπυρίδων Γ. 312
 Τζοσκούνογλου Ίωσηφ 110
 Τριανταφύλλης Γ.Π. 223
 Τσακασιάνος Ίωάννης Γ. 252 * 481
 Τσακίρης Γεώργιος Π. 420
 Τσικνόπουλος Παντολέων Α. 559
 Τσοκόπουλος Γ. 380
 Τσοκόπουλος Γεώργιος Β. 152
 Τυπάλδος Γ.Ε. 287
 Τυπάλδος Ίωάννης Ε. 287
- Ύπερίδης Γεώργιος 97
 Ύπουργεϊόν Οικονομικῶν – Γραφεϊόν Στατιστικῆς 364 * 365
 Ύπουργεϊόν Οικονομικῶν – Στατιστικὸν Γραφεϊόν 540
 Ύπουργεϊόν τῶν Ἑσωτερικῶν 114
 Ύπουργεϊόν τῶν Ναυτικῶν 387
 Ύπουργεϊόν τῶν Στρατιωτικῶν 191
- Φαῖδρος Κυριάκος 479
 Φαληρεὺς Νίκος Βέης 563
 Φαρμακίδης Θεόκλητος 202
 Φάφαλης Α.Ι. 572
 Φαφαλῆς Γεώργιος Ι. 422
 Φερεντίνος Σπυρίδων Π. 371
 Φέρμπος Παναγιώτης Ι. 120 * 378
 Φιλαδελφεὺς Νικολαΐδης Θεμιστοκλῆς, βλ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεὺς Θεμιστοκλῆς
 Φιλαδελφεὺς Χρῆστος Νικολαΐδης, βλ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεὺς Χρῆστος
 Φιλάρετος Γ. 408
 Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος «Ὅμηρος» 427
 Φιλιππίδου Μαρίκα Κ. 406
 Φιλόθεος, ὁ Διδυμοτεΐχου 154
 Φιλόθεος, ὁ Κορυτσᾶς 154
 Φιλολογικὴ Ἐπιτροπὴ 297
 Φιλολογικὸς Σύλλογος «Βύρων» 102
 Φιλολογικὸς Σύλλογος «Στοᾶ» 517
 Φιλολογικὸς Σύλλογος «Σωκράτης» 529
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Κάδμος 241
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 176
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς 127 * 399 * 461
 Φιλοπατρίδης Ἀρχίας 253, βλ. καὶ Νικολόπουλος Κωνσταντῖνος
- Φινόμενος Εὐστάθιος 503 * 512
 Φινόπουλος Δ. 87
 Φλαμιάτος Κοσμάς 431
 Φλογαΐτης Θ. 102
 Φουστάνος Ίωάννης Α. 289
 Φραγγούλης Ίωάννης 41
 Φραγκιάς Ίωάννης Γ. 317
 Φραγκόπουλος Ἡρακλῆς Β. 551
 Φραγκούδης Ἐπαμεινώνδας Ι. 274
 Φραγκούλης Μεγακλῆς 412
 Φρεαρίτης Κ. 259
 Φωτιάδης Μιλτιάδης 11
 Φώτιος, ὁ Ἀρχιγρ. τῆς Ἱ. Συνόδου 154
- Χαΐμης Μωυσῆς 304
 Χαιρέτης Γεώργιος 330
 Χαλαβαζῆς Νικόλαος 5
 Χαλικιόπουλος Ἄντ. Ι. 12
 Χαμουδόπουλος Μηνᾶς 182 * 522
 Χαμουδόπουλος Χρῆστος 182 * 522
 Χαραλαμπίδης Φίλιος Γαβριήλ 474
 Χαριτάκης Δ. 410
 Χαροκόπος Ἀριστείδης 436
 Χασιώτης Δ. 228
 Χασιώτης Σπυρίδων 109 * 391
 Χατζηαναγνώστου Δημοσθένης Κ. 466
 Χατζηδανιήλ Δημήτριος 451
 Χατζηπέτρος Ι. 272
 Χατζιδάκις Γεώργιος Ν. 67
 Χατζόπουλος Κωνσταντῖνος 536
 Χέλμης Νικόλαος 312
 Χιώτης Χρῆστος 156 * 332
 Χρηστίδης Ἀλέξανδρος 585
 Χρηστίδης Σ. 460
 Χρηστίδης Σωτήριος 11 * 196
 Χρήστοβιτς Λ.Δ. 397 * 492 * 543
 Χρήστοβιτς Τέγας 98
 Χρηστογιαννόπουλος Δημ. 313
 Χρηστομάνος Ἀναστ. 127
 Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 126
 Χριστόπουλος Δαμασκηνὸς 575
 Χριστοφίδης Ἡλίας 222 * 435
 Χρυσανθόπουλος Ίωάννης Π. 416
 Χρυσανθόπουλος Π. 408
 Χρυσίδης Γεώργιος 7
 Χρυσοστομίδης Βασίλειος 73
 Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Πρωτοσύγκελλος 154
 Χωματιανὸς Σόλων Ν. 287
- Ψαρᾶς Ε. 408

Castellan F. 184	Lagier P. 151
École Française d'Athènes 116	Muller Henrik Clemens 164
Finsterlin Jos. Ant. 360	Rogge V.H. 164
Flament A.J. 164	Swaving P.J. 164
Kallos Spiridione 27	

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ

- «Άγαθή Τύχη» (Αθήνα) 59 * 222
 «Ἡ Άγαθή Τύχη» Ἡλία Χριστοφίδου (Αθήνα) 171 * 435
 Ἀγγελίδης Ἀγγελος (Αθήνα) 403 * 438
 Ἀγγελίδης Νικόλαος (Αθήνα) 66 * 71 * 172 * 208 * 216
 Ἀγγελίδης Ν. καὶ Ἰσιδώρου Σπ. Α. (Αθήνα) 66
 Ἀγγελόπουλος Ἰωάννης (Αθήνα) 63 * 221 * 239 * 248 * 285
 Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία Ἑξαποστολικῆς Ἑταιρείας (Μάλτα) 553
 «Ἀθηνᾶ» (Κέρκυρα) 454
 «Ἀθηναῖδος» (Αθήνα) 22 * 104 * 273 * 296 * 314 * 319 * 375
 «Ἀθηναῖον» (Αθήνα) 19 * 63
 «Ἀθηνᾶς» (Αθήνα) 66 * 94 * 132
 «Ἀκροπόλεως» (Αθήνα) 30 * 487
 «Ἀκροπόλεως» Βλασίου Γαβριηλίδου (Αθήνα) 402
 «Ἀμαλθείας» (Σμύρνη) 31
 Ἀμερικανικὴ τυπογραφία, διευθυνομένη παρὰ τοῦ Αἰδεσίου Διανήλ Τέμπλου (Σμύρνη) 54
 «Ἀμοιβαιότης» (Βάρνα) 451
 «Ἀναπλάσεως» (Αθήνα) 38
 Ἀναστασίου Χ. (Αθήνα) 537
 «Ἀνατολῆς» (Ἑρμούπολη) 5
 «Ἀνατολικοῦ Ἀστέρος» (Κωνσταντινούπολη) 43 * 123 * 153 * 155 * 565
 Ἀντωνιάδης Ἐμμανουήλ (Αθήνα) 132 * 215
 Ἀντωνιάδης Ἐμμανουήλ (Ναύπλιο) 262
 Ἀντωνιάδης Ἐμμανουήλ, διευθύνοντος Κ. Νικολαΐδου (Αθήνα) 263
 Ἀντωνιάδης Ἐμμανουήλ, διευθύνοντος Δ. Εἰρηνίδου (Αθήνα) 94
 Ἀντωνιάδης Κωνσταντῖνος (Αθήνα) 76 * 171 * 288 * 498 * 544
 Ἀποστολόπουλος Ἀπόστολος Α. (Αθήνα) 284 * 294 * 302 * 417 * 439 * 581
 «Ἄρεθούσης», Γεωρ. Χ. Περγάμαλης (Χαλκίδα) 84
 «Ὁ Ἀσμοδαῖος» Γ.Σ. Σταυριανοῦ (Αθήνα) 28 * 423 * 532, βλ. καὶ Σταυριανὸς Γεώργιος Σ.
 «Ἀστέρος τῶν Κυκλάδων» (Ἑρμούπολη) 356
 «Ἀστεως» (Αθήνα) 205
 «Ἀστραπῆς» Ε.Π. Ἀδαμαντίδου (Αθήνα) 75
 «Ἀττικοῦ Μουσείου» (Αθήνα) 57 * 81 * 244
 «Ἀττικοῦ Ὁρίζοντος» (Αθήνα) 82 * 286
 «Ἡ Αὐγή», διευθυνομένου ὑπὸ Νικολάου Κοντόγιωργα (Ζάκυνθος) 300 * 316
 «Ἡ Αὐγή» Ν. Κοντόγιωργα, διευθυνομένου ὑπὸ Διονυσίου Α. Φραγγοπούλου (Ζάκυνθος) 252
 «Αὐγῆς» (Αθήνα) 59 * 423
 «Αὐγῆς» Νικολάου Κοντόγιωργα (Ζάκυνθος) 533
 Βαμπᾶς, βλ. Περρῆς καὶ Βαμπᾶς
 Βαρβαρρήγος, βλ. Βλαστός - Βαρβαρρήγος
 Βαρβαρρήγου Ἀδελφοὶ (Αθήνα) 308 * 529
 Βασιλειάδης Διονύσιος καὶ Ἡρακλῆς Β. Φραγκόπουλος (Πάτρα) 551
 Βασιλικὴ τυπογραφία (Αθήνα) 47 * 221 * 520
 «Βασιλικῆς Αὐλῆς» Νικολάου Γ. Ἰγγλέση (Αθήνα) 81 * 135 * 475 * 531
 «Βασιλικῆς Τυπογραφίας» Νικολάου Γ. Ἰγγλέση (Αθήνα) 400 * 439 * 548
 «Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον» Νικολάου Γ. Ἰγγλέση (Αθήνα) 11 * 67 * 126 * 290 * 426 * 462 * 545
 Βασιλικὸ τυπογραφεῖο (Αθήνα) 224
 Βάφας Γ. (Αθήνα) 483
 Βάφας Κ., βλ. Καραμπίνης Φ. καὶ Κ. Βάφας
 «Βελτιώσεως» (Τρίπολη) 87
 Βεργιανίτης Λουκάς Χ. (Αθήνα) 28 * 277, βλ. καὶ Πάσσαρης Ν.Γ. καὶ Λ. Βεργιανίτης
 Βίγγας Σωτήριος Εὐστ. (Ναύπλιο) 107 * 140
 Βιλαράς Λάζαρος Δ. (Αθήνα) 70 * 410 * 453 * 510
 Βιτάλης Ἀναστάσιος (Ἀλεξάνδρεια) 24 * 506
 Βιτσικουνάκης, Ἀλέξ. (Αθήνα) 227
 Βλασσαρίδης Γ. (Αθήνα) 404
 Βλαστός Στυλιανὸς Κ. (Αθήνα) 70 * 113 * 126 * 434 * 494
 Βλαστός - Βαρβαρρήγος (Αθήνα) 286
 Βοβαῖος Αὐγουστος (Παρίσι) 352
 Βουλαλᾶς Ἐμμανουήλ Δ. καὶ Σία (Μυτιλήνη) 453
 Βουτυράς Σταῦρος Ι. (Κωνσταντινούπολη) 186 * 478
 Βουτυράς Σταῦρος Ι. καὶ Σία (Κωνσταντινούπολη) 33 * 163 * 176 * 334 * 500 * 585

- Βρετὸς Ι.Α. (Κωνσταντινούπολη) 176
 Βρετὸς Κωνσταντίνος Α. καὶ Σία (Κωνσταντινούπολη) 485
 «Βρεττανικοῦ Ἀστέρος» (Λονδίνο) 101
 Βριλλίου Ε.Ι., βλ. Brill Ε.Ι.
 «Βυζαντίδος» (Κωνσταντινούπολη) 176
- Γαβριήλ Γεώργιος (Ἀθήνα) 59
 Γεράρδοι Ἀδελφοὶ (Κωνσταντινούπολη) 176 * 366
 Γεωργιάδης Μιχαήλ (Πάτρα) 431
 Γεωργόπουλος Γρηγόριος Δ. (Κωνσταντινούπολη) 100
 Γιαννόπουλος Ι., Ἡπειρώτης, βλ. «Φραγκλίνου»,
 Ι. Γιαννοπούλου Ἡπειρώτου καὶ Μ. Σακκορράφου
 Γιάσπερ Φρειδερίκος (Βιέννη) 490
 Γκαρμπολᾶς Α. (Ἀθήνα) 404
 Γκαρμπολᾶς Ἀλέξ. Κ. (Ἀθήνα) 546
 Γκαρμπολᾶς Μιλτιάδης Κ. (Ἀθήνα) 216
 Γκαρμπολᾶς Σοφοκλῆς Κ. (Ἀθήνα) 63
 «Γούτεμβεργ» Κ. Βαρουξή (Πύργος) 425
 Γριφίττης Γ. (Σμύρνη) 54
 Γρυπάρης Ζανῆς καὶ Ἄγγελος Καναριώτης (Ἀθήνα) 428, βλ. καὶ Καναριώτης Ἄγγελος καὶ Ζανῆς Γρυπάρης
- Δαμιανὸς Ἀντώνιος (Σμύρνη) 557
 Δαμιανὸς Νικόλαος Α. (Σμύρνη) 42 * 97 * 361 * 379 * 390 * 495
 Δασκαλόπουλος Ι.Α. (Ἀθήνα) 180
 Δελῆς Δημήτριος Μ. (Ἀθήνα) 227
 Δελῆς Μιλτιάδης, βλ. Κουβέλος Ἰωάννης καὶ Μιλτιάδης Δελῆς
 Δεληγιάννης Ἀθανάσιος Γ. (Ἀθήνα) 411
 Δεληγιάννη καὶ Ἀδελφοὶ Καλέργη (Ἀθήνα) 417 * 543
 Δημητριάδης Δαμιανὸς (Καλαμάτα) 138
 Διαλησμάς Ἀριστομένης Ζ. (Ἀθήνα) 39
 Δομέστιχος Ἰωάννης Ν. (Βόλος) 121 * 486
 Δούκας Χρήστος Ἀναστ. (Ἀθήνα) 63 * 370 * 453
 Δρουγουλίνος Γουλ. (Λειψία) 204 * 328
- Ἐβεράρτος Ι.Μ. (Παρίσι) 6
 «Ἡ Ἐδέμ» (Κωνσταντινούπολη) 147
 Ἐθνικὴ Τυπογραφία (Αἴγινα) 23
 Ἐθνικὴ Τυπογραφία διευθυνομένη ὑπὸ Παύλου Πατρικίου (Ναύπλιο) 7
 Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον (Ἀθήνα) 118 * 122 * 125 * 224 * 358 * 364 * 365 * 388 * 540
 Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον καὶ Λιθογραφεῖον (Ἀθήνα) 125
 Εἰρηνίδης Δημήτριος καὶ Σία (Ἀθήνα) 131
 Ἑλληνικὴ τυπογραφία (Παρίσι) 151
 «Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας» (Ἀθήνα) 135 * 205 * 314 * 465
 «Ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον» Μιχ. Κ. Νομικοῦ (Κάιρο) 322, βλ. καὶ Νομικὸς Μιχαήλ Κ.
 «Ἐλπίδος» (Ἀλεξάνδρεια) 506
 «Ἐνώσεως» (Ἀθήνα) 61 * 141 * 145 * 169 * 189 * 246 * 475 * 496
 «Ἑπτάλοφου» (Κωνσταντινούπολη) 192
 «Ἡ Ἑπτάνησος», Διονυσίου Σ. Χιώτου (Ζάκυνθος) 415
 «Ἡ Ἑπτάνησος» Χρήστου Σ. Χιώτου (Ζάκυνθος) 332
 «Ἑρμῆς» (Κέρκυρα) 129 * 347
 «Ἑρμῆς» Α. Τερζάκη καὶ Θ. Ρωμαίου (Κέρκυρα) 571
 «Ἑρμῆς» Ἀντωνίου Τερζάκη (Κέρκυρα) 194 * 251
 «Ἑρμῆς» Κ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῶς (Κέρκυρα) 27
 «Ἑρμῆς», Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῶς (Κέρκυρα) 193
 «Ἑρμοῦ» (Ἀθήνα) 14 * 20 * 167 * 191 * 227 * 428 * 475 * 524 * 531
 «Ἐστίας» Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καργαδούρη (Ἀθήνα) 17 * 65 * 127 * 149 * 450
 «Ἐστίας» (Ἀθήνα) 105 * 109 * 133 * 205 * 408 * 526
 «Εὐαγόρας» (Λευκωσία) 158
 Εὐμορφόπουλος Π. (Πάτρα) 353 * 480 * 530, βλ. καὶ «Ὁ Φοῖνιξ», Π. Εὐμορφοπούλου
 Εὐμορφόπουλος Ἡρακλῆς Π. (Πάτρα) 515
 «Εὐξείνος Πόντος» (Τραπεζούντα) 210
 «Εὐρυνόμης», διευθυνομένου ὑπὸ Ἐλευθερίου Βιτορίδου (Σμύρνη) 213
 Εὐστρατίου Διονύσιος Γ. (Ἀθήνα) 29 * 120
 «Εὐτέρπης» (Ἀθήνα) 216
 «Ἐφημερίδος Σύλλογοι» (Βουκουρέστι) 307
 «Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων» (Ἀθήνα) 22 * 375 * 378
- «Ὁ Ζάκυνθος» (Ζάκυνθος) 2
 «Ὁ Ζάκυνθος» Κωνσταντίνου Ρωσσολίου (Ζάκυνθος) 44 * 511 * 561
 «Ὁ Ζάκυνθος» Μεντζικῶφ Βούλτσου (Ζάκυνθος) 252
 Ζαχαρόπουλος Ἰωάννης (Ἀθήνα) 280
 Ζέλιτζ Ἀντώνιος (Κωνσταντινούπολη) 212
 Ζιβίδης Κ. (Κωνσταντινούπολη) 100
 Ζιβίδης Κ. καὶ Θεοδάτης Ν. (Κωνσταντινούπολη)

- 100 * 446
 Ζιβίδης Κ. και Σία (Κωνσταντινούπολη) 563
 Ήρακλείδης Θ.Κ. και Σία (Θεσσαλονίκη) 52
 «Θεατού» (Κωνσταντινούπολη) 112
 «Θέμιδος» (Αθήνα) 211
 «Θέμιδος» Ίωάννου Σκλέπα (Αθήνα) 235 * 410 * 550
 Θεοδάτης Ν., βλ. Ζιβίδης Κ. και Ν. Θεοδάτης «Θεσσαλίας» (Βόλος) 486
 Ίασεμίδης Δημήτριος (Αθήνα) 102 * 529
 Ίασεμίδης Δημήτριος και Σωκράτης (Αθήνα) 570
 Ίασεμίδης Σωκράτης Περ. (Αθήνα) 102 * 282
 Ίατρος Σ. (Ναύπλιο) 266
 Ίγνατιάδης Σταῦρος (Κωνσταντινούπολη) 274
 Ίγνατιάδης. Σ. (Αθήνα) 70
 «Ίλισσού» (Αθήνα) 150 * 160 * 295 * 382
 «Ή Ίονία» (Κέρκυρα) 251
 Ίωαννίδης Κωνσταντίνος (Ναύπλιο) 107 * 108 * 166 * 223 * 233 * 237 * 292, βλ. και Τόμπρας Κωνσταντίνος και Ίωαννίδης Κωνσταντίνος «Ίωνική Τυπογραφία» Π.Μ. Κλάδου (Σμύρνη) 566
 Καγιόλ Ε. (Κωνσταντινούπολη) 198 * 272
 «Κάδμος» Νεοφύτου Καραγιάννη (Κέρκυρα) 36 * 383
 Καλαράκης (και Καλλαράκης) Απόστολος (Αθήνα) 12 * 587
 Καλαράκης (και Καλλαράκης) Απόστολος και Ν. Τριανταφύλλου (Αθήνα) Ν. 287 * 587, βλ. και Κολλαράκης Α. και Ν. Τριανταφύλλου
 Καλαράκης Δ. (Αθήνα) 38
 Καλέργη (και Καλλέργη) Η. Άδελφοί (Αθήνα) 133 * 416 * 526, βλ. και Δεληγιάννη και Άδελφοί Καλέργη
 «Καλλιόπης» (Ερμούπολη) 317
 «Κάλλους» (Αθήνα) 570
 Καλομανιάτης Ίωάννης Α. (Ερμούπολη) 144
 Καναριώτης Άγγελος (Αθήνα) 150 * 268, βλ. και Γρυπάρης Ζανής και Άγγελος Καναριώτης
 Καναριώτης Άγγελος και Ζανής Γρυπάρης (Αθήνα) 150 * 279 * 473
 Καρακατζάνης Δ. (Αθήνα) 559
 Καραμπίνης Φ. και Κ. Βάφας (Αθήνα) 180 * 488, βλ. και Μελαχούρης Π.Β. και Φ. Καραμπίνης
 Καργαδούρης Ν., βλ. «Εστίας» Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη
 «Η Καρτερία» (Αθήνα) 243 * 410 * 457
 Καρυοφύλλης Γεώργιος (Αθήνα) 372
 Κασσανδρεὺς Ίωάννης και Σία (Αθήνα) 70 * 208
 Καστόρχης Κωνσταντίνος (Αθήνα) 171 * 369 * 537, βλ. και «Προόδου», διευθ. Κωνστ. Καστόρ-χη
 Καστριώτης Αντώνιος Ν. (Αθήνα) 525
 Καψοκέφαλος Σπυρίδων Ν. (Ζάκυνθος) 185 * 281 * 343 * 355 * 376 * 389, βλ. και «Φώσκολος» Σπ. Καψοκεφάλου
 «Κέρκυρα» (Κέρκυρα) 571
 Κεφαλίδης Νικόλαος Γ. (Κωνσταντινούπολη) 100 * 186 * 326
 Κόκοτας Βασίλειος (Αθήνα) 201
 «Η Κεφαλληνία» (Κεφαλονιά) 26 * 275 * 347 * 534
 Κολαράκης (και Κολλαράκης) Α. και Τριανταφύλλου Ν. (Αθήνα) 39 * 518, βλ. και Καλαράκης (και Καλλαράκης) Α. και Ν. Τριανταφύλλου
 «Κολάσεως» (Αθήνα) 295
 Κοντόγιωργας Νικόλαος Θ. (Ζάκυνθος) 376, βλ. και «Η Αύγη» και «Αύγης»
 Κοπίδας Διονύσιος Σ. και Γαβριήλ Γεώργιος (Αθήνα) 63, βλ. και «Φιλομούσου Λέσχης» Δ.Σ. Κοπιδά και συντ.
 «Κοραῖς» (Αθήνα) 224
 «Ο Κοραῖς», Ίωσηφ Ναχαμούλη (Κέρκυρα) 304 * 305 * 306
 «Κορίννης» (Αθήνα) 14 * 17 * 90 * 91 * 128 * 145 * 156 * 187 * 205 * 236 * 290 * 291 * 302 * 332 * 426 * 434 * 443 * 579
 Κορομηλάς Ανδρέου Τέκνα (Αθήνα) 208 * 298
 Κορομηλάς Ανδρέας (Αθήνα) 81 * 88 * 135 * 206 * 208 * 220 * 270 * 399 * 473 * 488
 Κορομηλάς Ανδρέας, διευθ. Π. Πατρικίου (Αθήνα) 205
 Κορομηλάς Ανδρέας και «Κοραῖς», Ανέστη Κωνσταντινίδου (Αθήνα) 135 * 205
 Κορομηλάς Αντώνιος (Κωνσταντινούπολη) 585
 Κορομηλάς Αντώνιος και Πλάτων Πασπαλλής (Κωνσταντινούπολη) 341
 Κορομηλάς Αντώνιος και υἱός (Κωνσταντινούπολη) 176 * 198 * 325
 Κορομηλάς Δ. (Αθήνα) 70
 «Κόσμος» (Αθήνα) 335
 Κοτσαμπασόπουλος Γ. Έμ. (Αθήνα) 19
 Κουβέλος Ίωάννης και Μιλτιάδης Δελῆς (Αθήνα) 93 * 525
 Κουβέλος Ίωάννης και Αναστάσιος Τρίμης (Αθήνα) 85

- Κουρμούζη Άδελφοί (Άλεξάνδρεια) 322 * 572
 Κουσουλίνος Σπυρίδων (Αθήνα) 91 * 179 * 227 * 340 * 496
 Κοφινιώτης Εὐάγγελος Κ. (Αθήνα) 13
 Κτενᾶς Α. καὶ Σ. Οἰκονόμου (Αθήνα) 45 * 168 * 399
 Κτενᾶς Ἀνδρέας (Αθήνα) 79 * 473
 Κτενᾶς Α. καὶ Σούτσας (Αθήνα) 459
 «Ἡ Κύπρος» Γεωργίου Νικοπούλου (Λευκωσία) 161
 Κυριακοῦ Π.Δ. (Αθήνα) 227
 Κωνσταντινίδης Ἀνέστης (Αθήνα) 21 * 52 * 105 * 133 * 135 * 169 * 179 * 204 * 205 * 227 * 244 * 392 * 407 * 411 * 422 * 471 * 526 * 531 * 574
 Κωνσταντινίδης Ἀντώνιος Χ. (Πειραιᾶς) 96
- Λαγουδάκης Ἰωάννης Κ. (Άλεξάνδρεια) 336
 Λαζαρίδης Ἐπαμεινώνδας Ι. (Κωνσταντινούπολη) 321
 Λαζαρίδης Ι. (Κωνσταντινούπολη) 55
 «Ἡ Λακεδαίμων» Π.Α. Πετράκου (Σπάρτη) 115, βλ. καὶ Πετράκος Π.Α.
 «Λακωνίας» (Αθήνα) 72 * 221 * 569
 «Λακωνίας» καὶ Ἀνδρέου Κορομηλᾶ (Αθήνα) 244
 «Λακωνίας» καὶ ἐκτύπωσις «Ἀττικοῦ Μουσείου» (Αθήνα) 244
 «Λακωνίας» καὶ ἐκτύπωσις τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου (Αθήνα) 244
 «Λαὸς» (Αθήνα) 335 * 570
 «Λαοῦ» Χ.Ν. Φιλαδελφέως 531
 «Ἡ Λέσβος» Γεωργίου Ἀρχοντοπούλου (Μυτιλήνη) 474 * 502
 Λεώνης Παρασκευᾶς (Αθήνα) 120 * 133 * 145 * 169 * 179 * 258 * 294 * 396 * 412 * 414 * 424 * 462 * 526 * 574
 «Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς» (Κωνσταντινούπολη) 192
- Μάϊσνερ Κ., βλ. «Ἐστίας» Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καργαδούρη
 Μάγκος Β., βλ. Σούμας Ἐπ. καὶ Β. Μάγκος
 Μάγνης Ἰωσήφ (Σμύρνη) 351
 Μαζαράκης Γ.Γ. καὶ Σία (Κάιρο) 323
 «Ἡ Μακεδονία» (Θεσσαλονίκη) 62
 Μαργαρίτης Ἱπποκράτης Γ. (Κωνσταντινούπολη) 334
 Μαργαρίτης Ἱπποκράτης Γ. καὶ Σία (Κωνσταντινούπολη) 346
 Μαρκόπουλος Π. (Σμύρνη) 390 * 418 * 427 * 508
 Μασκάλκη Τελεσφόρο (Λευκωσία) 218 * 324
 Ματαράγκας Π. (Αθήνα) 63
- Μαυρομμάτης Δημήτριος Ἀθ. (Αθήνα) 1 * 225 * 235 * 239 * 248 * 410
 Μελαχούρης Π.Β. καὶ Φ. Καραμπίνης (Αθήνα) 403 * 520
 «Μέλητος» Γ.Η. Παπαδοπούλου (Σμύρνη) 351
 Μελισταγῆς Γεώργιος Ἀθ. (Ἑρμούπολη) 55
 «Μέλλοντος» (Αθήνα) 22 * 102 * 169 * 249 * 421 * 470
 «Μέντορος» (Αθήνα) 102
 «Μέντορος» Χ.Ν. Φιλαδελφέως (Αθήνα) 375
 «Μερίμνης» (Αθήνα) 59 * 191 * 195
 Μεσσηνέζης Γεώργιος (Κωνσταντινούπολη) 326
 Μηλιάδης Κωνσταντῖνος (Αθήνα) 70
 Μηλιάδης Λεωνίδας (Αθήνα) 224
 Μητρόπουλος Δημήτριος Π. (Αθήνα) 283
 «Ἡ Μνημοσύνη» Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως (Αθήνα) 181 * 497
 Μπέμπος Ἰωάννης καὶ Σία (Βόλος) 486
 Μωραϊτίνης Πέτρος Β. (Αθήνα) 195 * 208 * 363
- Ναντάκης Γεώργιος Ν. (Αθήνα) 570
 Ναχαμούλης Ἰωσήφ (Κέρκυρα) 413, βλ. καὶ «Ὁ Κοραῆς» Ἰωσήφ Ναχαμούλη
 «Νέας Ἀποθήκης» (Σμύρνη) 390
 «Νέας Ἐπιθεωρήσεως» (Κωνσταντινούπολη) 326
 «Νέας Θέμιδος» (Αθήνα) 393
 «Νέου Τυπογραφείου» (Ζάκυνθος) 51
 «Ὁ Νεῖλος» (Άλεξάνδρεια) 292
 «Νεολόγου» (Κωνσταντινούπολη) 176 * 340 * 401 * 516
 «Νέων Ἰδεῶν» (Αθήνα) 280 * 442 * 443 * 501 * 525
 Νικολαΐδης Ἄγγελος (Κωνσταντινούπολη) 554 * 580
 Νικολαΐδης Ἰωάννης (Αθήνα) 3 * 437 * 439
 «Νομικῆς» (Αθήνα) 79 * 104 * 114 * 227 * 406 * 408 * 426 * 478 * 536 * 564
 Νομικὸς Κοσμᾶς Κ. (Άλεξάνδρεια) 572
 Νομικὸς Μιχαήλ Κ. (Κάιρο) 217
 Νομικοῦ Ἀδελφοί (Άλεξάνδρεια) 371
- Ξιφιλῖνος Δανιήλ καὶ Σοφιανὸς Γ. (Τραπεζούντα) 74
- Οἰκονόμου Σαράντης Π. (Αθήνα) 168, βλ. καὶ Κτενᾶς Α. καὶ Οἰκονόμου Σ.· «Παρνασσοῦ» διευθυνομένου ὑπὸ Σ. Οἰκονόμου· «Περικλεῶς» διευθυνομένου ὑπὸ Σ. Οἰκονόμου
- «Ὁ Παλαμήδης» (Αθήνα) 57 * 177 * 248 * 575 * 586
 «Παλιγγενεσίας» (Αθήνα) 69 * 143 * 284 * 417

- «Παλιγγενεσίας» Ίω. Αγγελοπούλου (Αθήνα) 120 * 367
- Παλλαμάρης Ίωάννης (Κωνσταντινούπολη) 176 * 198 * 272
- Παναγιώτου Θ.Β.Χ. (Αθήνα) 457 * 520
- «Πανδώρας» (Αθήνα) 453
- «Τὸ Πανελλήνιον» Ἀνδρέου Ν. Κλεισιούνη (Ναύπλιο) 140 * 234
- Παπαγεωργίου Ἀλέξανδρος Γ. (Αθήνα) 227 * 461 * 475, βλ. καὶ Παπαλεξανδρῆς Θρ. καὶ Ἀλ. Παπαγεωργίου
- Παπαλεξανδρῆς Θρ. καὶ Ἀλ. Παπαγεωργίου (Αθήνα) 145 * 227 * 461
- Παπαλεξανδρῆς Θρασύβουλος (Αθήνα) 102 * 139 * 177 * 232 * 255 * 282 * 345 * 393 * 465 * 550 * 573 * 582
- «Ὁ Παράδεισος» (Κωνσταντινούπολη) 163 * 198
- «Παρθενώνος» (Αθήνα) 378 * 399 * 454 * 458
- «Παρνασσός» (Αθήνα) 227 * 232 * 282 * 386
- «Ὁ Παρνασσός» (Ζάκυνθος) 252
- «Ὁ Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη (Ζάκυνθος) 2 * 347 * 568
- «Ὁ Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη, διευθυνόμενον ὑπὸ Ι. Ταρουσοπούλου (Ζάκυνθος) 339
- «Παρνασσού» διευθυνομένου ὑπὸ Σ. Οἰκονόμου (Αθήνα) 282 * 461 * 528
- Πασπαλλῆς Πλάτων, βλ. Κορομηλᾶς Ἀντώνιος καὶ Πλάτων Πασπαλλῆς
- Πάσσαρης Νικήτας Γ. (Αθήνα) 28 * 42 * 104 * 249 * 259 * 295 * 421 * 514
- Πάσσαρης Ν.Γ. καὶ Βεργιανίτης Λ. (Αθήνα) 28 * 52 * 80 * 104 * 143 * 175 * 397 * 487 * 514
- Πάσχας Ἀνδρέας Β. (Πάτρα) 584
- Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον (Κωνσταντινούπολη) 34 * 43
- Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον, διευθυνομένου ὑπὸ Ἰωάννου Α. Ἀσπριώτου (Κωνσταντινούπολη) 154
- Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον, διευθυνομένου ὑπὸ Κ. Παυλίδου (Κωνσταντινούπολη) 154
- «Πατρίδος» (Ερμούπολη) 96 * 245
- Πατρίκιος Ἀντώνιος (Σμύρνη) 311 * 433 * 493
- Παυλίδης Σ. (Αθήνα) 103
- Παυλίδης Σ. καὶ Γρυπάρης Ζ. (Αθήνα) 410
- «Περιστερᾶς» διευθυνομένου ὑπὸ Σ. Οἰκονόμου (Αθήνα) 528
- Περρῆ Ἀδελφοί (Αθήνα) 10 * 67 * 106 * 116 * 121 * 124 * 135 * 221 * 228 * 255 * 378 * 550
- Περρῆς καὶ Βαμπᾶς (Αθήνα) 45 * 372
- Περρῆς Πέτρος (Αθήνα) 248
- Πεστεμαλτζιόγλου Περικλῆς Μ. (Βραῖλα) 276 * 307 * 338, βλ. καὶ «Τὸ Τρίγωνον», διευθυνόμενον παρὰ Περικλέους Μ. Πεστεμαλτζιόγλου
- Πετράκος Π.Α. (Αθήνα) 227, βλ. καὶ «Ἡ Λακεδαιμόνων» Π.Α. Πετράκου
- Πληθωνίδης Κ. (Κωνσταντινούπολη) 212 * 264
- Πολυμέρης Γεώργιος (Αθήνα) 270
- Πολυμέρης Γεώργιος (Ερμούπολη) 359
- «Ποσειδῶν» (Πειραιᾶς) 209
- Πρίντεζης Ρενιέρης (Ερμούπολη) 144 * 159 * 245 * 289 * 588
- Πρίντεζης Γ. (Ερμούπολη) 159
- Προκίδης Κωνσταντῖνος Μ. (Χίος) 583
- «Προόδου» (Κεφαλονιά) 331
- «Προόδου» (Σμύρνη) 379 * 522
- «Προόδου» (Χανιά) 464
- «Προόδου» Ἀδελφῶν Καμπάνη (Ερμούπολη) 96
- «Προόδου», διευθυνομένης ὑπὸ Γ. Βλασσαρίδου (Αθήνα) 488
- «Προόδου», διευθυνομένης ὑπὸ Κωνστ. Καστόρη (Αθήνα) 488
- «Ὁ Πυθαγόρας» (Αθήνα) 496
- «Ραδαμάνθυος» (Αθήνα) 45
- Ραζῆς Ίωάννης Σπ. (Αθήνα) 70
- Ράλλης Κωνσταντῖνος (Αθήνα) 70 * 170 * 171 * 206 * 310
- Ράλλης Κωνσταντῖνος (Ναύπλιο) 250
- Ρουσόπουλος Νικόλαος (Αθήνα) 150 * 224
- Ρουσόπουλος Νικόλαος (Βόλος) 486
- Ρωσσόλιμος Κωνσταντῖνος (Ζάκυνθος) 511, βλ. καὶ «Ὁ Ζάκυνθος» Κωνσταντῖνου Ρωσσολίμου
- Σακελλάριος Π.Δ. (Αθήνα) 120 * 121 * 137 * 204 * 492 * 517
- Σακκόρραφος, Μ. βλ.· «Φραγκλίνου», Ί. Γιαννοπούλου Ἡπειρώτου καὶ Μ. Σακκορράφου
- Σαλίβερος Μιχαῆλ Ι. (Αθήνα) 149 * 391 * 478
- «Ἡ Σάλπιγξ» (Κεφαλληνία) 449
- Σαλτῆς Ξενοφῶν Ν. (Ἀλεξάνδρεια) 40 * 349 * 506
- Σάρκας Ι. (λιθ.) (Αθήνα) 348
- Σάρκας Θ. (λιθ.) (Αθήνα) 348
- Σβεκίου Ίω. Βαρθολ., πρώην Βενδώτου (Βιέννη) 202, βλ. καὶ Τσβεκίου Ίωάν. Βάρθ.
- «Σελήνης» (Σμύρνη) 505
- Σκλέπας Ίωάννης (Αθήνα) 235, βλ. καὶ «Θέμιδος» Ίω. Σκλέπα
- «Ὁ Σολωμός» (Ζάκυνθος) 503 * 509
- Σούμας Ἐπ. καὶ Μάγκος Β. (Κωνσταντινούπολη) 366

- Σούμας Έπ. καὶ Σία (Κωνσταντινούπολη) 563
 Σοφιανὸς Γ., βλ. Ξιφιλίνος Δανιήλ καὶ Γ. Σοφιανὸς
 Σταυριανὸς Γεώργιος Σ. (Αθήνα) 144 * 187 * 190 *
 386 * 397 * 426 * 489 * 521, βλ. καὶ «Ἀσμοδαῖος»
 Γ.Σ. Σταυριανοῦ
 Στυλιανόπουλος Λεωνίδας Ι. (Σμύρνη) 41
 «Συζητήσεων» (Αθήνα) 9 * 135 * 529
 «Σφαίρας» (Πειραιᾶς) 38 * 469
 «Σχερία» (Κέρκυρα) 207 * 278
- Ταρουσόπουλος Νέστωρ Ι. (Αθήνα) 78 * 188
 «Ταχυδρόμου» (Ἀλεξάνδρεια) 152
 «Ταχυδρόμου» Γ. Τηνίου (Ἀλεξάνδρεια) 303
 «Τηλεγράφου» (Αθήνα) 82 * 135 * 244 * 432
 Τήνιος Γ., βλ. «Ταχυδρόμου» Γ. Τηνίου
 Τόμπρας Κωνσταντῖνος καὶ Κωνσταντῖνος Ἰωαν-
 νίδης (Ναύπλιο) 223 * 456
 Τόμπρας Κωνσταντῖνος Κυδωνιέως καὶ Ἰωαννίου
 Σμυρναίου 206
 Τριανταφύλλου Ν. (Αθήνα) 287, βλ. καὶ Καλαρά-
 κης Ἀπόστολος καὶ Ν. Τριανταφύλλου
 «Τὸ Τρίγωνον», διευθυνόμενον παρὰ Περικλέους
 Μ. Πεστεμαλτζιόγλου (Βραΐλα) 203
 Τρίμης Ἀναστάσιος Ν. (Αθήνα) 411 * 487, βλ. καὶ
 Κουβέλος Ἰωάννης καὶ Τρίμης Ἀναστάσιος
 «Τρωγλοδύτου Διογένης» (Αθήνα) 541
 Τσβεκίου Ἰωάν. Βάρθ. (Βιέννη) 315, βλ. καὶ Σβε-
 κίου Ἰω. Βαρθολ., πρώην Βενδώτου
 «Ὁ Τύπος» (Σμύρνη) 42 * 95 * 110 * 379 * 427
- Υψηλάντης Ἰωάννης Κ. (Ναύπλιο) 140
- Φέξης Δημήτριος Α. (Αθήνα) 66 * 529
 Φιλαδελφεὺς Χ. Νικολαΐδης (Αθήνα) 141 * 229 *
 246 * 282 * 293 * 347 * 409 * 410 * 475 * 488 * 504
 * 531 * 555 * 567 * 589
 Φιλήμων Ι. (Αθήνα) 488
 Φιλιππίδης Βλάσιος (Κωνσταντινούπολη) 326
 «Φιλοκαλίας» (Αθήνα) 405 * 432
 «Ἡ Φιλόμουσος Λέσχη» (Αθήνα) 457 * 569
 «Φιλομούσου Λέσχη» Δ.Σ. Κοπιδᾶ καὶ συντ.
 (Αθήνα) 333
 «Φιλοπάτριδος» Στυλιανοῦ Ἀγγελᾶκη (Αθήνα) 94
 «Φιλολογίας» (Σμύρνη) 558
 «Ὁ Φοῖνιξ», Π. Εὐμορφοπούλου (Πάτρα) 477 *
 491
- «Φραγκλίνος», Ἰ. Γιαννοπούλου Ἠπειρώτου καὶ
 Μ. Σακκορράφου (Αθήνα) 268 * 372
 «Φραγκλίνος» Γ. Γιαννοπούλου, Ἠπειρώτου καὶ
 Σίας (Αθήνα) 569
 «Ὁ Φώσκολος» Σπυρίδωνος Ν. Καψοκέφαλου
 (Ζάκυνθος) 49 * 376 * 384 * 481 * 484, βλ. καὶ
 Καψοκέφαλος Σπυρίδων Ν. (Ζάκυνθος)
- Χαλικιόπουλος Παναγιώτης Δ. (Πάτρα) 362
 Χαλλόκιος Χ. (Σμύρνη) 54
 Χαλούλος Ἀντώνιος Α. (Αθήνα) 82
 Χαρτοφύλακας Γ. (Αθήνα) 70
 Χέλμης Νικόλαος Γ. (Σμύρνη) 312
 Χίρσφελδ (Βιέννη) 315
 Χριστοφίδης Ἡλίας, βλ. «Ἡ Ἀγαθὴ Τύχη» Ἡλία
 Χριστοφίδου (Αθήνα)
 «Χρονογράφου» (Αθήνα) 22
 «Χρόνου» (Αθήνα) 473
- Ψυλλιάκος Λούης Δ. (Αθήνα) 226
 Ψυλλιάκος Λούης Δ. καὶ Σία (Αθήνα) 70
- Baer & Hermann (Λειψία) 328
 Barthelet et Cie (Μασσαλία) 184
 Beck Carl (Αθήνα) 221
 Belan A. (Παρίσι) 377
 Best J. (Παρίσι) 385
 Brill E.J. (Λάιντεν) 345 * 164
 Claye (Παρίσι) 151
 Didot Firmin (Παρίσι) 6
 Didot Firmin Frères (Παρίσι) 253
 Drugulin W., βλ. Δρουνουλίνος Γουλ.
 Eberie Jos & Co. (Βιέννη) 490
 Griffitt William, βλ. Γριφφίττης Γ.
 Imprimerie Marseillaise (Μασσαλία) 184
 Jasper Friedrich, βλ. Γιάσπερ Φρειδερίκος
 Rochette A.E. et Cie (Παρίσι) 385
 Schenk J. (Γαλάτσι) 307
 Schurich C.R. (Μόναχο) 360
 Symonds T. (Παρίσι) 151
 Thorin Ernest (Παρίσι) 116
 Tipografia Mercurio di C. Nikolaides Filadelfeo
 27

ΤΟΠΟΙ

Αθήνα 1 * 3 * 9 * 10 * 11 * 12 * 13 * 14 * 15 * 16 * 17
* 18 * 19 * 20 * 21 * 22 * 28 * 29 * 30 * 35 * 38 * 39
* 45 * 47 * 48 * 52 * 59 * 61 * 63 * 65 * 66 * 67 * 68
* 69 * 70 * 71 * 72 * 73 * 75 * 76 * 78 * 79 * 80 * 81
* 82 * 85 * 88 * 89 * 90 * 91 * 93 * 94 * 98 * 102 *
103 * 104 * 105 * 106 * 109 * 113 * 114 * 116 * 118
* 119 * 120 * 121 * 122 * 124 * 125 * 126 * 127 * 128
* 131 * 132 * 133 * 135 * 137 * 139 * 141 * 143 * 145
* 146 * 149 * 150 * 156 * 157 * 160 * 167 * 168 * 169
* 170 * 171 * 172 * 174 * 175 * 177 * 179 * 180 * 181
* 187 * 188 * 189 * 190 * 191 * 195 * 196 * 199 * 200
* 201 * 204 * 205 * 206 * 208 * 211 * 215 * 216 * 219
* 220 * 221 * 222 * 224 * 225 * 226 * 227 * 228 *
229 * 231 * 232 * 235 * 236 * 238 * 239 * 242 * 243
* 244 * 246 * 247 * 248 * 249 * 255 * 258 * 259 *
260 * 261 * 263 * 268 * 269 * 270 * 273 * 277 * 279
* 280 * 282 * 284 * 285 * 286 * 287 * 288 * 290 *
291 * 293 * 294 * 295 * 296 * 298 * 299 * 301 * 302
* 308 * 310 * 314 * 319 * 330 * 332 * 333 * 335 *
340 * 345 * 347 * 348 * 354 * 358 * 363 * 364 * 365
* 367 * 369 * 370 * 372 * 373 * 374 * 375 * 378 *
380 * 382 * 386 * 387 * 388 * 392 * 393 * 395 * 396
* 397 * 399 * 400 * 402 * 403 * 404 * 405 * 406 *
407 * 408 * 409 * 410 * 411 * 412 * 414 * 416 * 417
* 420 * 421 * 422 * 423 * 424 * 426 * 428 * 430 *
432 * 434 * 436 * 437 * 438 * 439 * 441 * 442 * 443
* 445 * 446 * 450 * 453 * 454 * 457 * 458 * 460 *
461 * 462 * 465 * 466 * 467 * 468 * 470 * 471 * 473
* 475 * 478 * 483 * 487 * 488 * 489 * 492 * 494 *
496 * 497 * 498 * 501 * 504 * 507 * 510 * 514 * 517
* 518 * 519 * 520 * 521 * 524 * 525 * 526 * 527 *
528 * 529 * 531 * 532 * 536 * 537 * 540 * 541 * 542
* 543 * 544 * 546 * 547 * 548 * 549 * 550 * 552 *
555 * 556 * 559 * 562 * 567 * 569 * 570 * 573 * 574
* 575 * 577 * 579 * 582 * 586 * 589

Αϊγίνα 23

Άλεξάνδρεια 8 * 24 * 32 * 40 * 117 * 150 * 152 * 178
* 292 * 303 * 336 * 349 * 371 * 506 * 572

Άμστερνταμ 164

Άργος 581

Βάρνα 64 * 451

Βιέννη 202 * 315 * 490

Βόλος 121 * 486

Βουκουρέστι 307

Βραΐλα 53 * 111 * 203 * 276 * 338

Γαλάτσι 307

Έρμούπολη 4 * 5 * 55 * 96 * 144 * 159 * 245 * 289 *
317 * 356 * 359 * 447 * 588

Ζάκυνθος 2 * 44 * 49 * 51 * 185 * 252 * 254 * 267 *
281 * 300 * 316 * 332 * 339 * 343 * 347 * 355 * 376
* 384 * 389 * 394 * 415 * 481 * 484 * 491 * 503 *
509 * 511 * 512 * 533 * 561 * 568 * 578

Ήράκλειο 482

Θεσσαλονίκη 58 * 62

Θήρα 344 * 368

Ίωάννινα 320

Κάιρο 37 * 92 * 217 * 322 * 323

Καλαμάτα 138

Κέρκυρα 27 * 36 * 129 * 130 * 193 * 194 * 207 * 251
* 278 * 297 * 304 * 305 * 306 * 347 * 383 * 413 *
454 * 535 * 571

Κεφαλονιά 26 * 275 * 331 * 342 * 347 * 449 * 534

Κωνσταντινούπολη 25 * 33 * 34 * 43 * 55 * 88 * 99
* 100 * 112 * 123 * 147 * 153 * 154 * 155 * 163 * 176
* 183 * 186 * 192 * 198 * 212 * 264 * 272 * 274 * 320
* 321 * 325 * 326 * 327 * 334 * 341 * 346 * 357 *
366 * 401 * 419 * 446 * 455 * 472 * 485 * 500 * 516
* 547 * 554 * 563 * 565 * 580 * 585

Λάιντεν 345

Λάρνακα 218 * 324

Λειψία 204 * 328

Λευκωσία 158 * 161

Λονδίνο 56 * 60 * 101

Μάλτα 553	Πύργος 50 * 425 * 545
Μασσαλία 184	
Μόναχο 360	Σμύρνη 31 * 41 * 42 * 54 * 77 * 95 * 97 * 110 * 134 *
Μυτιλήνη 452 * 474 * 502	148 * 173 * 182 * 197 * 213 * 214 * 271 * 311 * 312
	* 313 * 329 * 350 * 351 * 361 * 379 * 390 * 418 *
Ναύπλιο 7 * 107 * 108 * 140 * 166 * 206 * 223 * 233	427 * 433 * 479 * 493 * 495 * 505 * 508 * 522 * 538
* 234 * 237 * 250 * 262 * 266 * 292 * 391 * 456	* 539 * 557 * 558 * 560 * 566
	Σπάρτη 115
Παρίσι 6 * 151 * 253 * 352 * 377 * 385	
Πάτρα 46 * 86 * 136 * 165 * 230 * 240 * 241 * 256 *	Τραπεζούντα 210 * 74
265 * 283 * 353 * 362 * 429 * 431 * 440 * 448 * 463	Τρίπολη 87 * 489
* 476 * 477 * 480 * 515 * 523 * 530 * 551 * 576 *	
584	Χαλκίδα 84
Πειραιᾶς 38 * 57 * 83 * 96 * 120 * 209 * 257 * 337 *	Χανιά 464
435 * 454 * 469 * 513 * 564 * 587	Χίος 583

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΗΣ ΜΑΡΘΑΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ

«ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ»

ΜΕ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ Ε. ΔΡΟΥΛΙΑ & Ι.
ΘΕΟΔΟΣΗ ΚΑΙ ΜΕ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΕΝΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΞΕΝΙΑ ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΗ, ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕ-
ΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΑ GFS ELPIS & GFS ESTIA
ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΗΛΕ-
ΚΤΡΟΝΙΚΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΖΑΖΑ ΚΑΙ
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ
ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΕΩΝ
ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΓΡΑΦΗΣ
120 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2021
ΣΕ 300 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΕΠΑΝΕΚΔΟΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2023
ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Ὁ 19ος αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τῶν περιοδικῶν. Ἡ ἐκρηκτικὴ αὐξηση τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος δὲν εἶναι μιὰ εὐθύγραμμη διαδικασία, ἀλλὰ ἡ συνισταμένη διαφόρων κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν παραγόντων καὶ παραμέτρων. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀρμητικὴ μετάβαση στὴν ἐποχὴ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς, τῆς ἀνάδυσης νέων καταναλωτικῶν συνηθειῶν καὶ πρακτικῶν, στὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς γνώσης καὶ τὶς νέες δυνατότητες πρόσβασης ποὺ προσέφερε ἡ ἐθνικὰ ὀργανωμένη ἐκπαίδευση, ἡ αὐξηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου γιὰ τὰ ἀνερχόμενα ἀστικά στρώματα καὶ οἱ τεχνολογικὲς μεταβολὲς στὸ πεδίο τῆς τυπογραφίας. Τὸ περιοδικὸ αὐτονομεῖται ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῶν παραδοσιακῶν ἀναγνωστῶν του, ταξιδεύει σὲ περισσότερα σημεῖα, ἀνατροφοδοτεῖται ἀπὸ τὶς εἰδήσεις ποὺ ἔρχονται μὲ τὸν τηλέγραφο, στηρίζεται καὶ στηρίζεται (σ)τὴν ἐπιθυμία περισσότερων ἀπὸ ποτὲ νὰ ἀποκτήσουν πρόσβαση σὲ ἓνα σύμπαν ποὺ μέχρι τότε προοριζόταν μόνο γιὰ λίγους.

Καρπὸς πολυετοῦς καὶ ἐξαντλητικῆς ἔρευνας τὰ *Ἑλληνικὰ Περιοδικὰ τοῦ 19ου αἰώνα* αἰώνα βιβλιογραφοῦν 589 τίτλους, συμβάλλουν στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις τοῦ παρελθόντος καὶ ἐξερενοῦν τοὺς μηχανισμοὺς καὶ τὶς διεργασίες ποὺ κατέστησαν τὸ “περιοδικὸ”, ἓνα ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς καθημερινότητος. Τὸ βιβλίον παρουσιάζει τοὺς ἀφανεῖς καὶ ἐπιφανεῖς παραγωγοὺς καὶ καταναλωτὲς τῶν ἐκδοτικῶν ἐγχειρημάτων, χαρτογραφεῖ διασυνδέσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἐλληνικῶν ὁρίων καὶ σκιαγραφεῖ τὴν καθοριστικὴ συμβολὴ τῶν περιοδικῶν ἐκδόσεων στὴν διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ISBN: 978-960-560-207-9